

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*MİLLETİMİZİN
BAŞI SAĞ OLSUN*

Editörler

Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol

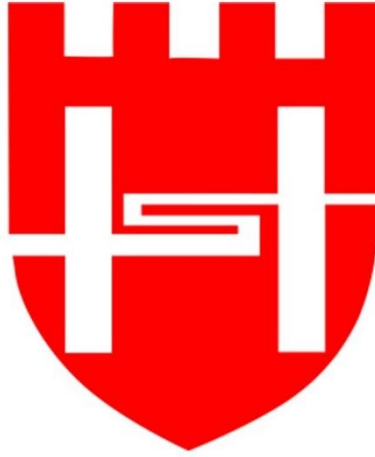
Arş. Gör. Yunus Emre Çakır

History Studies

International Journal of History

Volume 15/1

Şubat / February 2023

History Studies Dergisi üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. History Studies Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayım hakları History Studies Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

The History Studies is an international, peer-reviewed journal and published every three months. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the History Studies. The History Studies has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the History Studies.

*The Editorial Board makes the final decision to publish articles.
No article is returned to authors.*

History Studies Dergisi **ULAKBİM/TR-DİZİN** üyesidir
Journal of History Studies is a member of **ULAKBİM/TR-DİZİN**

Journal of History Studies
Indexed by **EBSCO, Index COPERNICUS, ajindex.com, Academic Resource Index, SOBIAD, TEİ, THE AWOL INDEX and Index ISLAMICUS**

History Studies
www.historystudies.net

History Studies

International Journal of History

ISSN: (Print) 1309 - 4688 - (Online) 1309 - 4173

Editörler

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Arş. Gör. Yunus Emre ÇAKIR

Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çankırı/Türkiye

GSM +905433404945

E-posta: history@historystudies.net

Web: <http://www.historystudies.net/>

We Use Plagiarism Detection

plagium™

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History

Sahibi / Owner

Ankara Bilim Üniversitesi

Editörler / Editors

Türkan POLATCI DEMİRKOL

Yunus Emre ÇAKIR

Alan Editörleri

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Osmanlı Medeniyeti ve Müessesleri Tarihi

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK, Genel Türk Tarihi

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN, Eskiçağ Tarihi

Prof. Dr. Tülay METİN, Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Musa KILIÇ, Yakınçağ Tarihi

Doç. Dr. Hilal ÇİFTÇİ, Yeniçağ Tarihi

Dil Editörleri / Language Editors

Ahmet Görgeç - İzmir Katip Çelebi Üniversitesi (Almanca Dil Editörü)

Esra Ericekli- Çankırı Karatekin Üniversitesi (Fransızca Dil Editörü)

Hilal Çiftçi - Çankırı Karatekin Üniversitesi (İngilizce Dil Editörü)

Yasemin Ulutürk Sakarya - İstanbul Sağlık Bilimleri Üniversitesi (Türkçe Dil Editörü)

Kapak Tasarımı

Sena Sengir Aydın

(Kapak Resmi: <https://travelatelier.com/blog/piri-reis/> (15.02.2022))

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdullah Şevki Duymaz -Adnan Jahić - Aleksandar Kadijevic - Ayşen Sina - Božidar Jezernik - Camelia Elena Călin - Erkan Göksu - Fatih Demirel, Hasan Babacan - Hüseyin Üreten - Jędrzej Paszkiewicz - Kujtim Nuro - Muhammet Bilal Çelik - Redzep Škrijelj - Zafer Gölen - Gülay Sarıçoban - Liliana Boşcan

Temsilcilikler / Country Representatives

Almanya: Eva Maria Stolberg (Dr.; University of Duisburg-Essen, Almanya)

Arnavutluk: Hasan Bello (Dr.; Albanoloji Araştırma Merkezi-Tarih Enstitüsü, Arnavutluk)

Hırvatistan: Anđelko Vlašić (Dr., Zagreb Üniversitesi-Hırvatistan)

Romanya : Liliana Boşcan, (Doç. Dr. Bükreş Üniversitesi, Romanya)

Sırbistan: Redzep Škrijelj, (Prof. Dr.; Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)

Slovenya: Božidar Jezernik (Prof. Dr.; University of Ljubljana , Slovenya)

Yunanistan: Esra Özsüer, (Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Kuzey Makedonya; (Prof. Dr. Numan Aruç, MANU, Kuzey Makedonya)

Kırgızistan; (Dr. Gökçe Yoğurtçu, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

Kazakistan, (Dr. Talgat Moldabay, LN Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)

Özbekistan; (Prof. Dr. Gülnaz SATTAROVA, Özbekistan)

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Cilt / Volume 15/1, Şubat / February 2023

Hakemler / Referees

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Behset KARACA - Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Cevdet KIRPIK - Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya BOYANA - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE - Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN - Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ - Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Alev DURAN - İstanbul Aydın Üniversitesi
Doç. Dr. Erol KARCI - Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Fahri KILIÇ - Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Hilal ÇİFTÇİ - Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. İhsan ERKOÇ - Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Kemal ŞAHİN - Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Özyürek Malatya - Turgut Özal Üniversitesi
Doç. Dr. Okay PEKŞEN - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI - Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKŞAR - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Ali Emre İŞLEK - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra TÜRE - Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Melike KARABACAK - Artvin Çoruh Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem GÜRKAN - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yakup YILMAZ - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Nevim TÜZÜN

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Volume 15/1, February 2023

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- Dr. Öğr. Üyesi Tarık Ziya ARVAS **1-17**
DOĞU'DA MÜSLÜMAN-HRİSTİYAN MÜNASEBETLERİ VE ERMENİ OLAYLARINA DAİR SATURNİNO XİMENEZ'İN DÜŞÜNCELERİ VE BATI BASININDA XİMENEZ TARTIŞMASI
The Opinions of Saturnino Ximenez On Muslim-Christian Relations and Armenian Events in the East and the Ximenez Discussion in the Western Press
- Nureddin İZBASAR **19-40**
OYRATLARIN DOĞU ÇAĞATAY HANLIĞI VE YARKENT HANLIĞIYLA İLİŞKİLERİ
The Relations of The Oirats with The Eastern Chaghatai Khanate and The Yarkent Khanatet
- Halil KAYA **41-55**
OTTOMAN EMPIRE AND MOROCCAN RESISTANCE TO THE FRENCH PROTECTORATE IN THE FIRST WORLD WAR: ACTIVITIES OF TEŞKILAT-I MAHSUSA IN MOROCCO
Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Fas'ın Fransız Himayesine Karşı Direnişi: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Fas'taki Faaliyetleri
- Dr. Öğr. Üyesi Muhsin ÖNAL **57-82**
19. YÜZYILDA İNGİLTERE'DEN OSMANLI DEVLETİNE SEYAHAT ETMENİN ALTIN KURALLARI
The Golden Rules of Traveling from England to the Ottoman State in the 19th Century
- Dr. Öğr. Üyesi Ozan TUNA **83-93**
THE IMPACT OF THE PORT OF VALONA IN THE CONTEXT OF THE ITALIAN NAVY'S DOMINATION OF THE ADRIATIC SEA IN THE FIRST WORLD WAR
İtalyan Donanmasının Birinci Dünya Savaşı'nda Adriyatik Denizi'ndeki Hakimiyeti Bağlamında Avlonya Limanı'nın Etkisi
- Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK **95-112**
ÖN ASYA TARİHİ ARAŞTIRMALARI KAPSAMINDA GEÇ ANTİKÇAĞIN MEKÂNSAL VE ZAMANSAL SINIRLARI VE ÖNEMLİ PARAMETRELERİ
Spatial and Temporal Boundaries and Important Parameters of Late Antiquity in the Scope of Pre-Asian History Studies

- Doç. Dr. Zafer KARADEMİR 113-136
OSMANLI USULÜ “GİRİŞİMCİLER” OLARAK MÜLTEZİMLER: 17. YÜZYILIN İLK YARISINDA RUMELİ İLTİZAMLARINDA ORTAKLIK İLİŞKİLERİ
Multezims As Ottoman Style “Entrepreneurs”: The Partnership Relations In Rumeli’s Tax- Farms (Iltizams) In The First Half of The 17th Century
- Doç. Dr. Gürhan KİRİLEN 137-154
ÜÇ ŞİİR BİR KÖPRÜ: DEMİR HEYKELLERİN SIRRI
Three Poems and A Bridge: Mystery of the Iron Statues
- Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN 155-175
AMORGOSLU SEMONİDES’İN YEDİNCİ FRAGMANI’NDA KADIN KİMLİĞİNİN KURGULANMASI
In The Semonides of Amorgos, The Sevent Trailer Construction of Woman’s Identity
- Ertuğrul Şeref HÜCÜPTAN 177-204
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NDA KAYNAK VE BELGELERLE “PAŞA TEŞKİLATI”
“The Pasha Organization” with Sources and Documents in the First World War
- Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU 205-224
TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA YENİ BİR YAKLAŞIM: FAO-TÜRKİYE MÜNASEBETLERİ (1948-1960)
A New Approach in Turkish Foreign Policy: FAO-Türkiye Relations (1948-1960)
- Dr. Öğr. Üyesi Esmeray KARATAŞ 225-256
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇANAKKALE HALKEVLERİNİN VE HALKODALARININ KÜTÜPHANE FAALİYETLERİ (1932-1951)
Library Activities of Çanakkale People’s Houses and People’s Rooms in the Early Republican Period (1932-1951)
- Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM Kadriye Leyla GÖKŞEN 257-269
HARAPPA – İNDUS MEDENİYETİNDE MÜHÜRLER
Seals in Harappa – Indus Civilization

EDİTÖRDEN

FROM EDITOR

Değerli okuyucular

History Studies Dergisi'nin 72. sayısını yayımlıyoruz. Bu sayının bilim dünyasına hayırlı olmasını diliyoruz. Dergimizin bu sayısında da kıymetli araştırmacılarımızın değerli çalışmalarını bulacaksınız. Tarihin derinliklerinden araştırmacılarımızın büyük emek ve alın terleriyle günümüze taşınan bu değerli bilgileri zevkle okuyacağınızı umuyoruz. Amacımız bilime, kültüre, sanata ve insana gereken ve hak ettiği değeri vermektir.

Dergimizin Şubat sayısına çalışmalarıyla katkı sağlayan değerli bilim insanları Ahmet Altungök, Ercüment Yıldırım, Ertuğrul Şeref Hücüptan, Esmeray Karataş, Gürhan Kirilen, Halil Kaya, Hüseyin Üreten, Kadriye Leyla Gökşen, Muhsin Önal, Nadir Yurtoğlu, Nureddin İzbasar, Ozan Tuna, Tarık Ziya Arvas ve Zafer Karademir'e teşekkür ediyoruz. Bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden tüm arkadaşlarımıza ayrıca müteşekkirimiz. Yaşadığımız bu zor günleri, birlik, beraberlik, dayanışma ve paylaşmanın gücü ile aşacağımıza inancımız tamdır.

Saygılarımızla

Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol
Yunus Emre Çakır

Dear Readers,

We are publishing the 72th issue of the Journal of History Studies. We wish this number to be beneficial to the Academic world. In this issue of our journal, you will find valuable works of our valuable researchers. We hope that you will read these valuable information with pleasure, which has been carried to our day from the depths of history with great labor by our researchers. Our aim is to give the value to science, culture, art and people what it deserves and deserves. Our aim is to give the value to science, culture, art and people that it deserves.

We thank to valuable academicians Ahmet Altungök, Ercüment Yıldırım, Ertuğrul Şeref Hücüptan, Esmeray Karataş, Gürhan Kirilen, Halil Kaya, Hüseyin Üreten, Kadriye Leyla Gökşen, Muhsin Önal, Nadir Yurtoğlu, Nureddin İzbasar, Ozan Tuna, Tarık Ziya Arvas and Zafer Karademir who contributed to the issue of our journal which will be published in February. I am also grateful to all our colleagues who have contributed to this issue. We have full faith that we will overcome these difficult days we are living through with the power of unity, solidarity and sharing.

Sincerely

Assoc. Prof. Türkan Polatçı Demirkol
Yunus Emre Çakır

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

***DOĞU'DA MÜSLÜMAN-HRİSTİYAN MÜNASEBETLERİ VE
ERMENİ OLAYLARINA DAİR SATURNİNO XİMENEZ'İN
DÜŞÜNCELERİ VE BATI BASININDA XİMENEZ TARTIŞMASI***

*The Opinions of Saturnino Ximenez On Muslim-Christian Relations and Armenian Events in
The East and The Ximenez Discussion in The Western Press*

Dr. Öğr. Üyesi Tarık Ziya ARVAS

Yüzüncü Yıl Üniversitesi

tzarvas@hotmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 20.05.2022

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 19.12.2022

DOI Number : 10.9737/hist.2023.1113

Atıf – Citation:

Tarık Ziya Arvas, “Doğu’da Müslüman-Hristiyan Münasebetleri ve Ermeni Olaylarına Dair Saturnino Ximenez’in Düşünceleri ve Batı Basınında Ximenez Tartışması”, *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s. 1-17.

**DOĞU'DA MÜSLÜMAN-HRİSTİYAN MÜNASEBETLERİ VE ERMENİ
OLAYLARINA DAİR SATURNİNO XİMENEZ'İN DÜŞÜNCELERİ VE BATI
BASININDA XİMENEZ TARTIŞMASI**

**The Opinions of Saturnino Ximenez On Muslim-Christian Relations and Armenian
Events in The East and The Ximenez Discussion in The Western Press**

Dr. Öğr. Üyesi Tarık Ziya Arvas

Öz

Ermeni Meselesinin resmîyet kazandığı Berlin Antlaşmasından (1878) sonra Osmanlı idaresindeki Ermenilerin yaşadığı bölgelerde Batı ülkelerinden çeşitli vasıflarla farklı kişiler gezdi. Bunların büyük kısmı Ermeni Meselesinde Osmanlı Devleti ve ülkedeki Müslümanlar aleyhine fikirler beyan etti. Ancak 1894 yılında Osmanlı Devleti'nin davetlisi olarak zikredilen bölgeleri gezen İspanyol bilim adamı ve seyyah Saturnino Ximenez, öncekilerin aksine Osmanlı idaresi ve Müslüman-Hıristiyan ilişkileri hakkında olumlu kanaatler dile getirdi. Yine bu bağlamda Sason olaylarının bir katliam değil bastırılan bir isyan hareketi olduğunu ifade etti. Ximenez seyahatini bitirip döndükten sonra görüşlerini ihtiva eden bir kitapçık yayımladı ve Londra'da Reuters haber ajansına bu fikirlerini ifade eden bir demeç verdi. Ximenez'in demeci Batı basının önemli bir kısmında genişçe yer aldı ve bekleneceği gibi tepki ile karşılandı. Onun Osmanlı Devleti'nin tezlerini çıkar karşılığında savunduğu ifade edildi. Hatta bazı basın organlarında yer alan haberlerde Ximenez hayalperestlik, yalancılık ve daha ötesi sahtekârlıkla itham edildi. Bu çalışmada Ximenez'in yayımladığı kitapçıktaki fikirlerine, onun Batı basınında yer alan ve fikirlerini teyid eden sözlerine, yine bu basın kuruluşlarında Ximenez'e yönelik eleştirilere yer verilmiştir. Ayrıca her bölümün sonunda konuya dair bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ximenez, Osmanlı, Ermeni, Kürt, Batı Basını.

Abstract

After the Treaty of Berlin (1878), in which the Armenian Question became official, different people from Western countries with various qualifications traveled to the regions where Armenians lived under Ottoman rule. Most of them expressed their opinions against the Ottoman State and Muslims in the Armenian Question. However, the Spanish scientist and traveler Saturnino Ximenez, who visited the mentioned regions as the guest of the Ottoman Empire in 1894, expressed positive opinions about the Ottoman administration and Muslim-Christian relations, unlike the previous ones. Again in this context, he stated that the events of Sason were not a massacre but a suppressed rebellion. After Ximenez returned from his trip, he published a pamphlet containing his views and made a statement to the Reuters news agency in London expressing his views. Ximenez's statement was widely covered by a significant portion of the Western press and, as expected, it was reacted. It was stated that he defended the theses of the Ottoman Empire for profit. Even in the news in some press organs Ximenez was accused of dreamer, lying, and further fraud. In this study, Ximenez's ideas in the booklet he published, his words in the Western press confirming his ideas, and criticisms of Ximenez in these press organizations are included. In addition, at the end of each chapter, some evaluations were made on the subject.

Keywords: Ximenez, Ottoman, Armenian, Kurd, Western Press.

Giriş

Saturnino Ximenez İspanyol asıllı bir bilim adamıdır ve o dönem İngiltere'de ikamet ettiği anlaşılmaktadır. İngiliz Kraliyet Coğrafya Derneği üyesi olan Ximenez, derneğin diğer üyeleri gibi dünyanın farklı yerlerinde seyahat etmiştir.¹ Bu nedenle olacak ki Batı basını Ximenez'i "tanınmış İspanyol seyyah olarak" tanımlamıştır.² Ancak Ximenez'in Avrupa basınında geniş yer alması ve ününün bu vesile ile artmasına yol açan hadise, onun Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerine 1894-1895 yılları arasında yaptığı seyahattir. Daha doğrusu seyahatinin ardından döndüğü Londra'da başta Reuters olmak üzere haber ajanslarına verdiği demeçtir.³ Demecin önemini arttıran husus ise Ximenez'in gezisinin Avrupa kamuoyunun Osmanlı aleyhine tamamen döndüğü Sason olaylarına denk gelmesidir. Zira zikredilen bölgeleri gezen diğer pek çok seyyah veya görevlinin aksine Ximenez, Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine dair Müslümanlar ve Osmanlı idaresi hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunmuş ve Sason olaylarından silahlı Ermeni çetelerini sorumlu tutmuştur.⁴ Bu demeç Avrupa ve Amerika'da olumsuz tepki şeklinde yankı uyandırmıştır. Basının bu sözleri gündem yapması üzerine İngiliz parlamento üyeleri kendisini dinlemek için davet etmiş ve davet üzerine Ximenez onlara seyahati ve edindiği izlenimler hakkında bilgiler vermiştir.⁵

Ximenez'in bu seyahate Osmanlı Devleti'nin daveti üzerine çıktığı anlaşılmaktadır.⁶ Nitekim The Daily Star Gazetesi onun bu gezisini, Türk hükümeti adına bölgede yürüttüğü coğrafi misyon olarak tanımlamaktadır.⁷ Bu da bize Osmanlı idarecilerinin tarafsız bir gözlemci arayışına girdikleri ve Ximenez'i de bu çerçevede davet ettiklerini göstermektedir.

Bilindiği üzere 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarının Doğu bölgelerini farklı görev ve kimliklerle gezmeye başlayan Batılı seyyahların sayısı 19. yüzyılda ve bilhassa bu yüzyılın sonlarına doğru giderek artmıştır.⁸ Dış dengelerin de gözetilmesiyle ilan edilen 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Osmanlı topraklarında azınlıklara ve yabancılara birtakım haklar tanıyordu. Bu haklar aynı zamanda misyonerlerin veya başka kimliklerle ülkeye gelen Batılıların seyahat ve faaliyetlerini de şüphesiz kolaylaştırıyordu.⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden sonra Ermeni Meselesinin milletlerarası gündem olması¹⁰, Anadolu'nun doğusuna olan ilgiyi arttırmış ve bunun neticesinde buraya gelen yabancıların sayısında da artış meydana gelmiştir. Yüzyılın başından itibaren gelenlerin içinde Mark Sykes, Frederick Millingen, F. Burnaby, S. Whitman gibi nispeten tarafsız şahsiyetler

¹ Ballard Smith, "All Doubt His Story", *The Chicago Tribune*, January 13, 1895, p. 9.

² "Defending The Turks", *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

³ "The Turks Defended", *The Times*, Volume 9, Number 51, April 11, 1895, p. 1.

⁴ *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

⁵ *The Times*, Volume 9, Number 51, April 11, 1895, p. 1.

⁶ "The Armenian Question", *The Tablet*, January 12, 1895, p. 44; *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

⁷ *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

⁸ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış-Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet-1839-1938*, (Çev: Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 61 vd.; Ayten Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı II*, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, ss. 181-192; Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Müdafaa-i Hukuk Dergisi*, Ağustos, Ankara 2004, s. 22-23.

⁹ 19. yüzyılda Osmanlı ülkesini gezen yabancıların rahat seyahat etmeleri ve herhangi bir engelleme ile karşılaşmamaları için kendilerine verilen yol emri belgelerinde görevliler uyarılıyordu. Bkz. Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Araştırmalar Dergisi*, C. 21, S. 33, 2003, s. 110.

¹⁰ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, 6. baskı, İstanbul 2010, s. 740, 746.

olduğu gibi¹¹ Horatio Southgate, W. A. Wigram gibi önyargılı¹² ve hatta Per DeFrance gibi gayrimüslimleri isyana teşvik eden şahsiyetler de mevcuttur.¹³

Zikredilen tarihteki Osmanlı-Rus Harbinden sonra artan Ermeni olayları ile birlikte gerek gelen Batılıların ve gerekse ülkedeki misyoner ile Ermenilerin aktardığı hakikati yansıtmayan birçok haber¹⁴ Osmanlı Devleti'nin dış kamuoyunda itibarını sarsmıştı.¹⁵ Bunun üzerine sözü edilen dezenformasyonu etkisiz kılmak ve mevcut olumsuz algıyı değiştirmek için Sultan II. Abdülhamid ve dönemin hükümeti de çeşitli arayışlara girmişlerdi. Nitekim bazı gazeteci ve yazarların davet edilmesi de bu arayışların bir neticesidir. Ximenez'in Osmanlı idaresinin daveti üzerine bu seyahate çıktığına dair arşiv belgelerinde bazı işaretler var ise de¹⁶, taranan arşiv belgelerinde ve zamanın gazetelerinde buna dair doğrudan bir kayda rastlayamadık. Ancak dönemin Batı basınının iddiası bu yöndedir ve muhtemelen de bu bilgi doğrudur. Nitekim daha önce İngiliz gazeteci Sydney Whitman ile Amerikalı gazeteci George H. Hepworth, bölgeyi gezip Ermeni olaylarını yakından görme ve meselenin hakikatini göstermeleri için padişahın istemi ile davet edilmişlerdi.¹⁷

Yukarıda ifade edildiği üzere muhtemelen Osmanlı makamlarının daveti üzerine 1894'ün ilkbaharında İstanbul'a gelen Saturnino Ximenez¹⁸, Van'daki Amerikan Misyoneri H. M. Allen'e göre buradan Musul'a gitmek üzere Diyarbakır'a geçti. Diyarbakır'dan itibaren Ximenez'e seyahatinde samimi olduğu bir Türk ve Keldani bir tercüman eşlik etti. Buradan yola çıkan Ximenez kuzeye doğru dönerek Doğu Mezopotamya kıyıları boyunca İran'a bir gezi yaptı ve sonra Hakkâri sınırından Osmanlı topraklarına geri döndü. Gever (Yüksekova) üzerinden Van'a gelen Ximenez, burada bir ay geçirdi. Bu sırada en uzununu Van'a 39 km uzaklıktaki Vastan'a (Gevaş) olmak üzere iki kısa gezinti yaptı. Daha sonra Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Ahlat'a gitmek için bir botla ayrıldı. Ahlat'ta üç gün geçiren Ximenez akabinde Malazgirt yoluyla Erzurum'a gitti. Burada bir müddet kaldıktan sonra da İstanbul'a döndü.¹⁹

1. Saturnino Ximenez'in Doğu'da Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri ve Ermeni Olaylarına Dair Düşünceleri

Ximenez yukarıda zikredilen seyahatini bitirdikten sonra İngiltere'ye geri döndü. Burada Müslüman-Hıristiyan ilişkileri ve Ermeni meselesine dair görüşlerini ihtiva eden bir kitapçık yayımladı. Şubat 1895 tarihinde Londra'da yayımlanan kitapçık yirmi sayfadan oluşmaktadır. Ximenez bu yayında izlenimlerinin yanında bazı şehirlerdeki Ermeni ve Müslüman nüfus

¹¹ Mark Sykes, *Dar-ul-Islam – A Record of a Journey Though Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, London 1904; Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage-A Short History of The Turkish Empire*, London 1915; F. Millingen, *Wild Life Among the Kurds*, London 1870; Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, Vol II, London 1877; Sidney Whitman, *Turkish Memories*, London 1914.

¹² Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Vol I, Newyork 1840; W. A. Wigram-Edgar T. A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam*, Avesta Yayınları, İstanbul 2004.

¹³ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Sadâret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (A. MKT. MHM.), 642/2, 17 Temmuz 1899 (5 Temmuz 1315); BOA, *Yıldız Perakende Askeri Evrakı (Y. PRK. ASK.)*, 144/84, 29 Eylül 1898, (17 Eylül 1314); BOA, (A. MKT. MHM.), 642/2, 3 Kasım 1898, (22 Teşrin-i Evvel 1314); BOA, (Y. PRK. ASK.), 153/36, 17 Ağustos 1899 (9 Rebi'ü'l-âhir 1317).

¹⁴ Mark Sykes, *Dar-ul-Islam – A Record of a Journey Though Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, London 1904, s. 237-238; Wigram, *age*, s. 397.

¹⁵ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Tarihi*, (Çev: Belkıs Çorakçı Diçbudak), Bilgin Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 279, 298.

¹⁶ Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2001, s. 26, 32.

¹⁷ Sidney Whitman, *Türkiye Anıları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 72-73; H. George Hepworth, *Through Armenian On Horseback*, London 1898, s. 5-9; Örikağasızade Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 21, 76.

¹⁸ John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, s. 242.

¹⁹ H. M., Allen, "Ximenez as a Witness", *The New-York Daily Tribune*, 1895, June 8, p. 16.

miktarına da yer vermektedir.²⁰ Ximenez'in Müslüman-Hıristiyan ilişkileri ve Ermeni meselesine dair düşünceleri kendi ağzından özetle şöyledir.

Bölgede Müslümanlar ile Hıristiyanlar iç içe uyum içinde yaşıyorlar ve birbirlerinden şikâyet etmiyorlar.²¹ Burada sadece Ermenilerin veya sadece Kürtlerin yaşadığı köyler olduğu gibi, Kürt ağırlıklı veya Ermeni ağırlıklı köyler de var. Dolayısıyla bu insanlar yan yana yaşamaktadırlar.²² Van'da Müslümanlar ve Hıristiyanlar karışık yaşıyor²³ ve buradaki Nasturi ve Ermeniler, Hertushi (Ertuşi) Kürtleriyle uyum içinde mutlu bir şekilde yaşam sürdürüyorlar. Ziyaretim esnasında Farashin (Faraşin) Yaylası'nda²⁴ muktedir Ertuşi lideri Hacı Beyin evinde bulunan yüz kadar misafirin yarısı Hıristiyan'dı. Yine Norduz²⁵ yakınlarında küçük göçebe bir topluluğun yarısının Kürt yarısının Ermeni olduğunu gördüm. Takou? Yaylasında Kürt ve Ermenilerin yan yana çadır kurduklarını gördüm. Sayısız hayvan sürülerine sahip bu insanlar arasında asla bir anlaşmazlık yoktu. Bu manzaraya Mezopotamya'dan Başkale'ye kadar hep rastladım.²⁶ Son zamanlarda çok konuşulan Sason ve Muş Ermenilerine bakıldığında buradaki Hıristiyanların Müslümanlarla eşit oldukları görülecektir.²⁷ Kürt aşiretlerinin güç ve hâkimiyet sahibi olmaları ise onların nüfus çoğunluğu ve yaşam tarzlarıyla ilgilidir. Yaşanan birtakım anlaşmazlıklara gelince de bunlar politik veya dini sorunlar olmaktan çok sosyal meselelerdir ve dışarıdan birinin durumu yanlış yorumlaması kaçınılmazdır.²⁸ Osmanlı egemenliğindeki tüm farklı insanlar geleneklerini, yaşam tarzlarını, umutlarını ve inançlarını koruyabiliyorlar. Çok seyahat ettim fakat Türkiye'deki gibi yaygın büyük bir toleransın olduğu başka bir ülke görmedim.²⁹

Ermeniler ve Kürtler birbirleri olmadan yaşayamazlar. Çünkü Kürtler ne tüccar ne de tarımcıdır. Ticaretten nefret eder ve küçük görürler. Göç etmekten ve zanaattan nefret ederler. Kürtler üretici olmaktan ziyade tüketicidirler. Ermeniler ise üretim ve satımda çok zekidirler. Tek Kürt endüstrisi kilimdir. Onu da satarak kâra dönüştüren kendini böylece zenginleştiren Ermenilerdir. Bir Kürt köyü kurulduğunda kimsenin nereden geldiğini bilmediği Ermeniler hemen orada bir dükkân, yerel halkın deyişiyle "bazaar" kurarlar. Eğer Ermeni yoksa Kürt onu davet edecektir. Kürtler birçok küçük zanaat için Ermenilere ihtiyaç duyarlar. Türkler de öyle. Türkler parasını değerlendirmek istediğinde bir Ermeniye başvurur. Zira onlarsız yapamazlar.

²⁰ Saturnino Ximenez, *Kurds and Armenians*, The Dore Printing Company, London 1895.

²¹ *Age*, s. 1-2, 13.

²² *Age*, s. 13.

²³ *Age*, s. 7. Yazar metinde "Van'da Kürt, Ermeni ve Nasturiler karışık yaşıyor" ifadesini kullanmaktadır. Böyle bir anlatımdan, yörede Türk nüfusunun olmadığı anlamı çıkarılabilmektedir. Dolayısıyla bu bilgi veya aktarım düzeltilmeye muhtaçtır. Van ve çevresi, 1018-1021 yılları arasında Anadolu'ya yönelen Türk akınlarının başladığı ilk yerdir. (Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 175; René Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 539). Bu tarihten itibaren Van bölgesindeki Türk hâkimiyeti, devlet ismi değişse de hep var olmuştur. Dolayısıyla bu bölgede bir Türk nüfus varlığının da söz konusu olması gerekir. Osmanlı istatistiklerinde nüfus bileşimi Müslümanlar ile gayrimüslim gruplar şeklinde tasnif edildiği için bunu net tespit etmek mümkün değildir. Ancak yine de bazı kaynaklarda bu rakamlara ulaşılabilmektedir. Fransız coğrafyacı, oryantalist ve Duyun-ı Umumiye görevlisi Vital Cuinet'e göre, 1880 yılında Van'da 30.500 Türk yaşamaktadır. (Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure*, II, Paris 1892, s. 636). Rus verilerine dayandırılan başka bir çalışmada ise buradaki Türk nüfusu 1912 yılında 35.000, 1914'te ise 34.080'dir.²³ (Bekir Koçlar-Uğur Bozkurt, "I. ve II. Dünya Savaşı Arası (1914-1945) Van'da Nüfus Hareketleri ve Demografik Yapı", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, 2021, s. 106-107.)

²⁴ Şırnak, Van ve Hakkâri ortak sınırlarında yer alan ve 2 bin 625 rakımlı bir yayla.

²⁵ Van'ın Çatak ilçesi sınırları içinde otlaklarıyla zengin bir yayla. Burası Çatak, Gürpınar, Hakkâri, Başkale ve Beytüşşebap'a hemen aynı uzaklıktadır. Dolayısıyla eskiden beri baharla birlikte küçükbaş hayvan sürülerini getiren birçok aşiretin yaylak alanıdır.

²⁶ Ximenez, *age*, s. 3.

²⁷ *Age*, s. 11.

²⁸ *Age*, s. 3.

²⁹ *Age*, s. 5-6.

Eğer Ermeni fakirse Kürtlerin yapamadığı zanaat işlerini yapar, eğer zenginse bir banker ya da iş adamı niteliğindeki sarraf olur. Van, Bitlis ve Erzurum'da pazar çoğunlukla Ermenilerin elindedir. Buradaki malların her çeşidi Kürtlerin kullanımı içindir. Üretim Ermenilerin elindedir ve kıtlık zamanlarında ürettiklerini yüksek fiyata satarlar.³⁰

Son zamanlarda Küçük Asya'yı³¹ ziyaret eden seyyahların bir veya ikisi hariç hepsi önyargılıdır. Bu seyyahların bazı ifadeleri Batıdaki bazı gazetelerde abartılarak sanki Ermeniler hep Türk ve Kürt zulmüne maruz kalıyor şeklinde ifade edilmektedir. Anadolu'yu yalnızca Avrupa'da gazetelerinde yayınlanan şeylerle ya da Pera'daki³² kulüplerde söylenenlerden tanıdığım zaman ben de parlak ve aldatıcı olduğu için mantıklı görünen bu yaygın fikirleri paylaşıyordum. Buna göre buradaki Hıristiyanlar zorba eşkıyaların insafına terk edilmiştir ve köyleri periyodik olarak yağmalanmaktadır. Müslüman olmayan birinin burada yaşaması neredeyse mümkün değildir. Oysa herhangi bir Avrupa şehrindeki polis kayıtlarına belirli bir zamanda düşen cinayet, tecavüz ve hırsızlık olaylarından hareketle o şehrin eşkıya ve katillerden oluştuğu pekâlâ söylenebilir. Böylece kısa veya uzun aralıklarla meydana gelen olaylar birbirinden izole edilerek zekice genel bir rapor şeklinde derlenip bir "Mavi Kitap"³³ meydana getirilebilir.³⁴

Elbette Anadolu yaylasında her kesimin mutlu olduğunu söylemiyorum. Tıpkı en medeni ülkelerde de olduğu gibi. Fakat büyük bir gerçek var ki Küçük Asya'da gezen herkesin fark edeceği üzere tıpkı üzüntü gibi mutluluk da dini ve ırkı ne olursa olsun buradaki herkes için ortaktır. Boğazın ötesinde oturanlar şunu söylememe izin versinler; Evet, Küçük Asya'da bir kriz var, bazı düzenlemelerin yapılması gerekli. Nitekim bazıları yapılırken bazılarının da yapılması düşünülmektedir.³⁵

Ximenez'in yayımladığı eserinde dile getirdiği düşünceler özetle bunlardır. İspanyol Seyyah ve bilim adamının bahsettiği kriz esasen 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmıştı. Bu yüzyılda artan milliyetçi hareketlenme ve dalgalanmalarla beraber Kürt-Ermeni ilişkilerinde Doğu Anadolu'ya dışarıdan sızan milliyetçi Ermeni grupların gelmesiyle bir bozulma meydana geldi. Bu anlamdaki ilk hadise 1860'ta Muş'ta ortaya çıksa da³⁶ esas kırılma 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıdan sonra oldu. Bölgede bir Ermenistan devleti kurulacağı söylentisi kısa sürede yayıldı ve bu Kürtlerin şüphe ve tepkilerine neden oldu.³⁷ Özellikle 1890'dan sonra Ermeni komitacıların Doğu Anadolu'nun diğer yerleri ile birlikte Muş ovaları ile dağlarında ve Sason'da bulunan bazı Ermeni kasaba ve köylerinde gizlenmeleri³⁸ ve Ermenileri Kürt ağalarına boyun eğmemeleri yönündeki kışkırtmaları Kürt-Ermeni ilişkilerinin iyice bozulmasına neden

³⁰ Ximenez, *age*, s. 8-9. Ermeni tüccarların kıtlık zamanlarında eldeki tahılı stoklayarak tekel oluşturan kesimlerden biri olduğunu Sykes da söylemektedir. Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, s. 417. Ancak bilinmelidir ki Müslüman tüccar veya aşiret reislerinin bir kısmı da dönem dönem stok ve karaborsacılık yapmaktadır. BOA. *Babîli Evrak Odası (BEO)*. 3091/231789, 2 Temmuz 1907 (21 Ca 1325); BOA. *BEO*. 2566/3 varak no 3, 4 Mayıs 1905 (28 S 1323); Janet Klein, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 253.

³¹ Batılıların Anadolu'ya verdikleri isim.

³² 19. yüzyılda Beyoğlu ilçesinde, Tünel-Taksim arasında uzanan İstiklal Caddesi ve ona açılan sokakların belirlediği alanı kapsayan semtin eski ismi Pera idi.

³³ "Mavi Kitap" olarak ün kazanan ve Osmanlı Devleti aleyhinde bir propaganda kitabı olan yapıtın yazarları Viscount Bryce ve Arnold Tonybee'dir. Kitabın ismi, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*'dır.

³⁴ Ximenez, *age*, s. 5-6.

³⁵ *Age*, s. 5.

³⁶ E.W. Charles Noel, *Kürdistan 1919*, Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 160.

³⁷ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları* (Van, 1896), Haz: Sami Önal, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 2004, s. 21-22.

³⁸ Klein, *age*, s. 53.

oldu.³⁹ Bunun neticesinde iki topluluk arasında ayrışmalar belirginleşti ve bazı yerlerde çatışmaya dönüştü.⁴⁰ Bu kırılmaları çatışmaya dönüştüren de şüphesiz Ermeni komitacıların faaliyetleriydi. Komitacılar bilhassa 1895'ten sonra Müslüman-Kürt köylerine baskın yapıp cinayet ve yağmalara başlayınca, Hamidiye mensupları biraz nefsi müdaafa biraz da intikam hırsıyla komitacıların bulunduğu veya bulduklarından şüphe ettikleri Ermeni köylerine hücum ettiler.⁴¹

Elbette zulüm ve zarar görenler sadece Ermeniler değildi. Komitacılar tarafından yüzlerce Kürt köyünün talan edildiği ve yüzlerce Kürt köylüsünün öldürüldüğü bazı hatıratlarda yer almıştır.⁴² Bunun yanında başıbozuk hareket eden Hamidiye birlikleri de bazen tamamen hedef değiştirip rakip ve savunmasız Müslüman köylerini basarak can ve mal kaybına yol açtılar.⁴³ Bu itibarla olaylardan sadece Ermenilerin zarar gördüğüne dair bir kısım iddialar temelsiz gözükmemektedir.

Merkezi hükümet içeride asayişsizliğe, dışarıda baskılara yol açan bu olayların meydana gelmesi ve gelişmesinden endişe ve rahatsızlık duymaktaydı. Nitekim 1860 yılında Muş'ta Kürt aşiretlerinin zulmünden dolayı elli kadar Ermeni hanesi buradan göç ederek yola çıkınca, yetkililer harekete geçerek bir kısmını yolda geri döndürmeye muvaffak olmuş geri kalanlar ise Kars ve Eleşkird'e gitmişlerdi. Hükümet yerel yetkililere hitaben resmi bir yazıyla; himaye edilmesi gereken insanların böyle bir muameleye maruz kalmalarının çirkin ve dikkate şayan olduğunu ifade etmiş, olayın tedkik ve tahkik edilerek suçluların tespit edilmesini istemişti.⁴⁴

Ximenez'in sözünü ettiği reformlara gelince bu düzenlemeler esasen Tanzimat Fermanından itibaren başladı. İlerleyen süreçte reformlar ülke genelini ilgilendirecek şekilde konu ve kapsam bakımından genişleyerek devam etti. Doğu bahsinde ise 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi daha önce yapılan birtakım değişimleri yetersiz bularak yeni reformları bir nevi zorunluluk haline getiriyordu.⁴⁵ Ancak yapılan reformların gelişme sağlayarak toplumu dönüştüren bir sonuca ulaşması bakımından başarı şansı her açıdan azdı. Birincisi ve belki de en önemlisi halkın reformların önemini kavrayamamasıydı. İkincisi bir zaman meselesi olan reformların yerleşmesi belli bir ekonomik maliyet gerektirmekteydi ve ülkenin ekonomik durumu bu açıdan yetersizdi. Öte yandan Osmanlı-Rus savaşı sırasında Müslüman halkın yaşadığı derin acıların uyandırdığı tepkiler ve niyetleri başka olan Ermeni çetecilerin her fırsatta reform sürecini baltalamaları, sağlıklı sonuçlar elde etmenin önündeki önemli engellerdi. Diğer husus ise büyük devletlerin sadece çıkarlarıyla ilgilenerken yaptıkları müdahalelerdi. Anadolu İslahatı Genel Müfettişi Şakir Paşa'nın heyetinde yer alan Rum asıllı Osmanlı devlet adamı Mavrokordato Efendi, bölgenin başta kara ve tren yolları olmak üzere eksikliklerinin farkında olduklarını, yapılan reformların yeni atanan yetenekli yönetici ve memurlarla yürürlüğe konulduğunu, fakat Avrupalı diplomatların oturdukları boğazlardaki köşklere ard arda yaptıkları reform planlarının halkın muhafazakâr tutumu ve ülkenin mevcut şartları nedeniyle pratik bir değerinin olmadığını ifade ediyordu.⁴⁶

³⁹ Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyan*, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul 2005, s. 131; Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistikî*, Rusçadan Ter: Mehmed Sadık, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330, s. 222.

⁴⁰ Bulut, *age*, s. 131, 135.

⁴¹ Mayewski, *age*, s. 191, 197.

⁴² Bulut, *age*, s. 136.

⁴³ Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara 1970, s. 147.

⁴⁴ BOA. *Sadaret Mektubî Kalemi, Umum Vilayet Evrakı (A. MKT. UM.)* 494/92, 27 Ağustos 1861 (20 S 1278).

⁴⁵ Armaoğlu, *age*, s. 746.

⁴⁶ Whitman, *age*, s. 80.

2. Ximenez'in Batı Basınında Yer Alan İfadeleri

Ximenez seyahatini tamamlayıp İngiltere'ye döndükten merkezi Londra'da bulunan Rueter haber ajansına bir demeç verdi.⁴⁷ Bu demeç Osmanlı arşivlerinin ifadesiyle buradaki bütün gazetelerde yer aldı.⁴⁸ Bunun yanında bazı gazetelerde kendisiyle yapılmış röportajlar yayımlandı. Sözü edilen demeç ve röportajlar diğere gazetelerce de alıntılı ve ya oralarda yer aldı. Ximenez genel olarak bölgedeki vaziyetten bahsetse de konunun ağırlık merkezi Sason hadisesi idi.⁴⁹ Batı basın ve kamuoyunda paylaşılan bilgilerin ve bu bilgilerin oluşturduğu algının⁵⁰ tersine Ximenez farklı şeyler söylüyordu.

13 Ocak 1895 tarihli Amerikan The Chicago Tribune Gazetesi, Paris'te yayınlanan Herald Gazetesi'ni kaynak göstererek, Ximenez'in Ermeni katliamı adı altında söylenenlerin fevkalade saçma ve abartılmış uydurmalar olduğuna dair sözlerine yer veriyordu. Ximenez, karışıklıkların büyütülüp yalan yanlış olarak korkunç hikâye ayrıntılarının İngiltere ve Amerika'da ahlaksızca ve kasıtlı olarak yayıldığını söylüyordu. Ximenez'e göre gerçekte, bölgede bizzat bir Ermeni sorunu yoktu. "Elbette gerçek eninde sonunda ortaya çıkacaktı ve umut edelim ki hilekâr Ermeni provokatörlerin kandırdığı İngiliz ve Amerikalıların gözleri bir an önce açılsın" diyordu.⁵¹

The Daily Star Gazetesi ise 10 Ocak 1895 tarihli nüshasında Ximenez'in sözlerine yer veriyordu. "Türkler savunuluyor" başlığını atan gazete alt başlıklar olarak da "İyi tanınmış İspanyol bilim adamının demeci" ve "Amerikalı misyonerler suçlandı" başlıklarını kullanıyordu. Gazetenin haberine göre İspanyol seyyah mezalimin büyük ölçüde abartıldığını ve misyoner öğretilerinin meşru otoriteye karşı isyanlara yol açtığını söylüyordu. Sason karışıklığı esnasında Bitlis vilayetinde olduğunu söyleyen Ximenez, Kürtlerin zulmü hususunda söylenen duygusal hikâyeleri ispatlayacak ne bir şey gördüğünü ne de bir şey duyduğunu ifade ediyordu.⁵²

Ximenez, Anadolu'da Amerikan misyoner kurumlarındaki eğitim metodlarının Ermenilerin mevcut durumlarını bozduğunu söylüyordu. Ona göre Ermenilere verilen üst düzey eğitim o toplumun ihtiyaç duyduğu oranın çok üzerindeydi. Misyon öğrencileri asla evlerine dönmekten ve tarlalarında çalışmaktan memnun kalmamakta ve sürekli Amerikan özgürlüğünden bahsetmektedirler. Ximenez neredeyse her vakadaki Ermeni provokatörlerin metodist misyonerlerin kuklaları olduğunun anlaşıldığını söylüyordu.⁵³

Seyyah, Batı basınında yer alan, kadın ve çocukların düzenli ve düzensiz Türk güçleri tarafından zulüm ve işkence gördüklerine dair haberlerin gerçek olmadığını belirtiyordu. Ximenez ısrarla Sason'daki tüm meselenin yerel bir anlaşmazlıkla sınırlı olduğunu ve bunun Kürtlerle Ermeniler arasında çekişme ve çarpışmalara neden olduğunu ifade ediyordu. Olaylar kapsamında Sason yakınlarındaki Talori Vadisi'nde çok sayıda Ermeni'nin toplanması üzerine

⁴⁷ *The Times*, Volume 9, Number 51, April 11, 1895, p. 1.

⁴⁸ Karacakaya, *age*, 26.

⁴⁹ Sason, Osmanlı döneminde Diyarbakır-Muş arasında dağlık bir bölgenin ismidir. Günümüzde ise Batman iline bağlı bir ilçedir. Burada 1894 senesinde yer yer Kürtlerle Ermeniler arasında başlayan çatışmalara askeri kuvvetler Ağustos ayında müdahale etmeye başladı. 18 Ağustos'tan 10 Eylül'e kadar süren olaylar ve askeri hareket neticesinde Ermeni ve Müslümanlardan birçok insan hayatını kaybetti.

⁵⁰ Celal Öney, "Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerikada Propaganda Aracı Olarak Kullanılması", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, ss. 207-224; M. B. Çeken, "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 51, 2022, ss. 75-98.

⁵¹ *The Chicago Tribune*, January 13, 1895, p. 9.

⁵² *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

⁵³ *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

Bitlis valisinin isteği üzerine, Zeki Paşa⁵⁴ düzeni sağlamak ve toplanan Ermenileri dağıtmak için yaklaşık 1.200 askerden oluşan 4 tabur göndermişti. Sayıları 3.000 civarında olan Ermenilerden teslim olmaları istenince onlar taşlar ve silahlarla askerlere saldırıp birkaç kişiyi vurmuş, askerler de ateşle karşılık verince Ermeniler kaçmış ve dar vadide yeniden toplanmışlardı. Onları takip eden güvenlik kuvvetleri burada karşılıklarına çıkmış ve birlik komutanı Türk subayı uzlaştırıcı bir konuşma ile dağılmalarını tavsiye etmişti. Bazıları buna uyduysa da çoğu ret cevabı verince askeri kuvvetler ikinci kez ateşe başlamış ve 300 civarında Ermeni hayatını kaybetmişti. Ximenez'e göre Sason hadisesindeki tek ciddi olay bu idi. İsyancıların çoğunun tutuklanıp hapse atıldığı doğruydur. Ancak daha sonra bunlar serbest bırakılmışlardı.⁵⁵

Ximenez, olaya karışan Ermenilerin, kendilerini Amerikan misyonunun eski bir öğrencisi olan ve Kumkapı olaylarıyla ilişkili olduğu için ağır hapse mahkûm edilip daha sonra padişah tarafından affedilen provokatör Bahazian tarafından kandırıldıklarını söylediklerini ifade ediyordu.⁵⁶

Londra'da yayımlanan 12 Ocak 1895 tarihli The Tablet Gazetesi ise "Ermeni sorunu" başlığını kullanıyordu. Gazete haberinde Ximenez'in bölgede bulunmasına rağmen son zamanlarda Avrupa basınında yer alan katliam ve aşırılıklarla ilgili duygusal hikâyeleri ispatlayacak ne bir şey gördüğünü ne de bir şey duyduğuna dair sözlerine yer veriyordu. Eylül ayı boyunca iş aramak için Muş'tan İstanbul'a gelen birçok Ermeni ile yolda karşılaşmasına rağmen onlardan hiçbiri katliamlarla ilgili bir şeyden bahsetmemiştir. Bu nedenle Ximenez çıkan dedikodulara daha fazla şaşırılmıştır. Çünkü ona göre eğer böyle bir şey olsaydı bu insanlar kesinlikle bundan söz ederlerdi. Dahası Rus posta ofisinin bulunduğu Erzurum'a varan Ermeniler tarafından bu haberler Avrupa'nın herhangi bir yerine kolaylıkla ulaştırılabilirdi. Seyyaha göre bu nedenle bu söylentiler sadece abartılmamış olmayıp aynı zamanda her yönüyle gerçek dışı idi.⁵⁷

Bunun yanında özellikle kadın ve çocuklara düzenli ve düzensiz Türk birliklerince zulüm ve işkence yapıldığı hususu Ximenez tarafından tümüyle asılsız olarak tanımlanıyordu. Ona göre gerçek olan şey ise Ağustos'un ortalarına doğru Kürtler ve Ermeniler arasında yerel bir anlaşmazlığın çıktığıydı. 3 Ermeni köyü veya mezrasının sakinleri, sözü edilen tarihte birlikte hareket ederek koyunlarını çalan bir grup Kürt eşkıyasına saldırmışlardı. Dağlık bir alanda meydana gelen çarpışmada Ermeniler başarılı olmuş ve koyun sürülerini geri almışlardı. Bu çarpışmada her iki taraftan 23 adam ölmüştü. Birkaç gün sonra yeniden toplanan Kürtler, Ermenilere misilleme yaparak onlardan 50 civarında kişiyi öldürmüştü.⁵⁸

11 Nisan 1895 tarihli İngiliz The Times Gazetesi de "Türkler savunuldu başlığı" ve "Bir İspanyol Seyyah zulmün abartıldığını söyledi" alt başlığı ile konuya değiniyordu. The Times, Guardian Gazetesini kaynak göstererek, Avam Kamarasının muhafazakâr üyelerinin Londra'da pazartesi günü bir araya gelerek yakın zamanlarda Anadolu'nun doğusuna bir seyahat yapan Ximenez'in ifadelerini dinlediklerini belirtiyordu. Haberde Ximenez, söylenen yaygın zulmün olmadığını, Türk askerlerinin çıkan isyanları bastırmakla meşgul olduklarını, silahlı direniş gösteren erkeklerin öldürüldüğünü fakat kadın ve çocuklara herhangi bir zamanda bir şey

⁵⁴ Mehmed Zeki Paşa döneminin önemli ordu komutanlarından. Sultan II. Abdülhamid tarafından 1887 yılında müşir rütbesine yükseltilerek merkezi Erzincan'da bulunan Dördüncü Ordu Komutanlığı'na atandı. 1890'dan itibaren de hem Dördüncü Ordu komutanı hem de Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın kurucusu ve başkomutanı olarak görev yaptı.

⁵⁵ *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

⁵⁶ *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

⁵⁷ *The Tablet*, January 12, 1895, p. 44.

⁵⁸ *The Tablet*, January 12, 1895, p. 44.

yapılmadığını söylüyordu. Ximenez Sason olaylarında hayatını kaybeden tüm Ermeni Hıristiyan sayısının 300'den az olduğunu sözlerine ekliyordu.⁵⁹

8 Haziran 1895 tarihli The New-York Daily Tribune gazetesi ise İspanyol Seyyah'ın Sason olayların olduğu dönemde yani Ağustos'un sonlarında bölgede bulunduğunu ve burada önemsiz bazı karışıklıkların dışında herhangi hadisenin yaşanmadığına dair iddiasına yer veriyordu.⁶⁰

Ximenez'in ifadelerine göre mahalli olaylar tamamen abartılmıştır. Var olan problemler de siyasi değil komşuluk ilişkilerinden kaynaklanan yerel meseleler idi. Olayların bu şekilde yansması bölgedeki Batılıların veya onların haber kaynakları olan Ermenilerin abartılı veya tamamen yanlış ve yalan haberlerine dayanmaktaydı. Osmanlı yönetiminin, Ximenez'in Batı basınında yer alan fikir ve mütalaalarından memnun kaldıkları görülmektedir. Ülke idarecileri, Amerika'nın Boston şehrinde bulunan Ermeniler ile onları destekleyen Amerikalıların gazete yayınlarından Ermeni mezalimi hakkında bir kitapçık hazırladıklarını haber almış ve buna karşılık kendilerinin de Ximenez'in Kürtler ve Ermeniler isimli kitabının çoğaltılması gerektiğini söylüyorlardı.⁶¹

3. Ximenez'in Batı Basınında Suçlanması

Batı dünyasındaki tarihi düşünce sürecinde Müslüman Türk algısı genellikle olumsuz olmuştur. Bu şekildeki bir algının oluşmasında başlangıç ve orta dönemlerde İslam ordularının Anadolu ve Balkan topraklarındaki ilerleyişi tesirli olmuştur.⁶² Yakınçağda ise Osmanlı ülkesindeki azınlıklar meselesinin bu algının devamında etkili olduğu söylenebilir. Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bulgar ve Ermeni meseleleri bu etkideki temel unsurlar olmuştur.⁶³ Avrupa ve Amerika'da Müslüman Türk imgesini bu tarihlerde olumsuz yönde etkileyen ve bunu kamuoyu haline getiren önemli sebeplerin başında, Osmanlı topraklarında bulunmuş olan Batılı resmi görevli, seyyah, gazeteci ve misyoner gibi şahsiyetlerin söyledikleri, yazdıkları veya hatıratlarının önemli etkisi olmuştur. Sözü edilen bu şahısların ekseriyeti Anadolu ve Rumeli'deki azınlıklar bahsinde Osmanlı yönetimi ve Müslüman halktan önyargılı olarak olumsuz bahsetmişlerdir. Tersî yaklaşım ve tespitlerde bulunanlara ise -Ximenez örneğine bakılırsa- olumsuz tepki gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu olumsuz tepkiler muhtemelen en bariz biçimde kendisini basın yayın organlarında göstermiştir. Ximenez meselesinde de vaziyet bundan farklı değildir. Onun savunduğu ve ileri sürdüğü görüşler bekleneceği gibi Batı basınında sert karşılık bulmuştur.

Nitekim 8 Haziran 1895 tarihli The New-York Daily Tribune Gazetesi konuya dair "Bir tanık olarak Ximenez" başlığını kullanıyordu. Alt başlık olarak da Van'daki Amerikan misyoneri H. M. Allen'in sözlerine atıfla; "O, Ermenilere yapılan zulmün yaşandığı yerde asla iki günden fazla seyahat etmedi." cümlesine yer veriyordu. Zulmün yaşandığı yerden kasıt Sason idi. Misyoner Allen, 13 Şubat 1895 tarihinde Van'dan gazete editörüne gönderdiği telgrafta, Ximenez'in sözlerinden, Avrupa'dan kendisine gelen son postadan 10 Ocak tarihli London Morning Post Gazetesi'ndeki İspanyol Seyyah Ximenez ile yapılmış bir röportajı okuyarak haberdar olduğunu bildiriyordu. Misyoner Allen, Ximenez'in olayların olduğu

⁵⁹ *The Times*, Volume 9, Number 51, April 11, 1895, p. 1.

⁶⁰ *The New-York Daily Tribune*, June 8, 1895, P. 16.

⁶¹ Karacakaya, *age*, s. 26.

⁶² Edward Said, *Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınları, İstanbul 1998, s. 91.

⁶³ Palmer, *age*, s. 271, 283. Niyazi Berkes, Türkler hakkında Avrupa'da uzun süre yaşamış olumsuz düşünceleri yaymada iki şahsiyetin ve onların yazdıklarının etkisini öne çıkarır. Biri *Baron de Tott'un Anıları* diğeri de François de Volney'in, *Türk-Rus Savaşı Üzerine Düşünceler* isimli kitap. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, 11. baskı, İstanbul 2007, s. 84-85.

dönemde yani Ağustos'un sonlarında bölgede yani Sason'da bulunduğunu iddia etme cüretinde bulunduğunu ifade ederek bunu yalanlıyordu.⁶⁴

Allen'e göre Ximenez bu sırada Bitlis Vilayetine hiç gitmemiş ve dolayısıyla hakkında bilgi verdiği Sason olaylarına da hiçbir şekilde tanık olmamıştır. Ona göre Ximenez Diyarbakır-Musul-İran gezisinden sonra sınırı geçerek Van'a gelmiştir. Ximenez Van'da iken, en uzun Van'a 32 km uzaklıktaki Gevaş'a olmak üzere sadece iki kısa gezinti yapmıştır. Allen; "O, sözü edilen olaylar döneminde Muş ve Sason'da bulunduğunu ve bunların katliam değil önemsiz bazı karışıklıkların olduğu iddia ediyor. Fakat gerçek olan şu ki 30 Ağustos'ta yani en korkunç Sason katliamının gerçekleştiği gün, Ximenez'e evime sadece 3.2 km uzaklıktaki bir noktada ziyafet çekiliyordu. Dört gün sonra aynı şekilde buradan 6.4 km uzakta başka enfes bir sayfide ağırlandı. Siz bir harita çalışmasıyla Ximenez'in Muş ve Sason'a geldiği en yakın noktayı görebilirsiniz. Yine bu noktaya olayların bitmesinden altı gün sonra ulaştığını gözlemleyebilirsiniz. Söylemeye gerek yok o burada yeterince yedi-içti ve muhteşem sahtekârlığının zirvesini gösterdi. İzin verin, ifade edilen bu gerçeğe bakarak bir rüşvet için hakikate meydan okuyan bir adamın sözlerinde itimadın ne kadar yer alabileceğini dünya değerlendirsın" diyordu.⁶⁵

The Daily Star Gazetesi ise 10 Haziran 1895 tarihli nüshasında Amerikan Misyoner Örgütü Board'un sekreteri James L. Barton'un sözlerine yer veriyordu. Barton, Ximenez'in sözlerinin Türk hükümetinin söylemi olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğunun kötü yönetimine karşı yükselen kamuoyu tepkilerini dağıtmayı amaçladığını ifade ediyordu. Amerikan misyonuna ait tüm okulların titiz bir şekilde siyasetin her çeşidinden uzak tutulduğunu, ayaklanmaya eğilimli ve ayaklanan öğrencilerin kovulduğunu belirtiyordu. Ayrıca verilen eğitimin, bölgenin ihtiyaçlarının ötesinde olduğu iddiasının gerçek olmadığını ifade ediyordu.⁶⁶

13 Ocak 1895 tarihli Chicago Tribune Gazetesi de, Ballard Smith isimli bir İngiliz gazetecinin sözlerini haberin başlığında kullanıyordu. Gazete, Smith'in sözlerinden hareketle "hikâyesi tamamen şüpheli" cümlesini haberin başlığında kullanıyordu. Alt başlıklar da "İngiliz Gazeteci, Bay Ximenez'in röportajını nasıl itibarsızlaştırdı" ve "Gazeteci, Ximenez'in hiçbir şekilde orda olmadığını ispatladı" şeklindeydi. Gazete "Doğu Meselesi" konusunda tanınmış bir İngiliz yazar olduğunu ifade ettiği Mr. S. E. Wheeler'in bir mektubunun İngiliz gazeteci Ballard Smith tarafından haberleştirildiğini belirtiyordu. Wheeler mektubunda, "Bugün gözlemlediğiniz gibi bölgeden tarafsız kanıtlar almak şüphesiz rahatlatıcı olacaktır. Fakat İspanyol seyyah çok az güvenilir bir tanıktır. Zira yapılan araştırmada Bay Ximenez hiçbir biçimde Sason'da bulunmamış ve hikâyesi uydurulmuştur. Dolayısıyla gerek ayrıntılı ve süslenmiş seyahat raporu ve gerekse bölgedeki vaziyet hakkında verdiği bilgiler gerçek dışıdır. Bunlara dayanarak bunun dışında bir şey söylemeye gerek duymuyorum. Bunlar gösteriyor ki Bay Ximenez nadir rastlanılan boyuttaki hayal gücüyle yetenekli bir insandır" diyordu.⁶⁷

Yukarıdaki gazete haberlerinde görüldüğü üzere Batı basını Ximenez'i ağır biçimde suçluyordu. Temel iddiaları ise Ximenez'in olaylara tanık olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin tezlerine bilinçli olarak destek verdiği şeklindeydi. Elbette Ximenez'in seyahati süresince edindiği izlenimlerin vaziyetin bütününe gösterdiğini söylemek hakikati pek yansıtmayacaktır. Zira o belli bir zamanda ve belirli bir yol güzergâhında seyahat etmiştir. Söylediklerinin sadece gördüklerinden ibaret olmadığı aynı zamanda kendisine aktarılan bilgilerden de oluştuğu yaptığı

⁶⁴ *The New-York Daily Tribune*, June 8, 1895, P. 16

⁶⁵ *The New-York Daily Tribune*, June 8, 1895, P. 16.

⁶⁶ *The Daily Star*, January 10, 1895, p. 4.

⁶⁷ *The Chicago Tribune*, January 13, 1895, p. 9. Gazete metninde cümle "Bugün gözlemlediğiniz gibi Ermenistan'dan tarafsız kanıtlar almak şüphesiz rahatlatıcı olacaktır." şeklindedir. "Ermenistan" yerine "bölge" kelimesini kullanmamız, Müslümanların çoğunlukta olduğu coğrafi bir alanın bu şekilde isimlendirilmesinin bilimsel olamayacağı kanaatine sahip olmamızdır.

genellemelerden anlaşılmaktadır. Bu itibarla 1894 yılındaki Sason hadisesindeki insan kayıpları ve tahribatlar konusunda Ximenez'in söylediklerine ihtiyatla yaklaşılabılır. Nitekim isyanın bastırılmasında çok şiddetli davranıldığı ve birçok Ermeninin kırıldığına itibarlı Osmanlı tarihçileri de ifade etmektedir.⁶⁸

Yoğun propaganda faaliyetleri neticesinde devletlerarası bir meseleye dönüşen Sason hadisesi⁶⁹ 1894 yılında meydana geldi. Dağlık bir mıntıka olan Sason'da yer yer Kürtlerle Ermeniler arasında başlayan çatışmalara aynı yılın Ağustos ayında askeri kuvvetler müdahale etmek zorunda kaldı. 18 Ağustos'tan 10 Eylül'e kadar süren olaylar ve askeri hareketler neticesinde Ermeni ve Müslümanlardan birçok insan hayatını kaybetti. Can kayıpları konusunda farklı rakamlar teleffuz edilmiştir. Ermeni yanlısı tezlerde Ermeni insan kaybı 4.000 ile 16.000 arasında gösterilirken, Türk tezlerinde bu kayıp 300 civarında, tarafsız kaynaklarda ise 900-1000 olarak yer almaktadır.⁷⁰ 1895-1896 yılında Van ağırlıklı olmak üzere ülkenin doğu bölgesinde meydana gelen hadiselere ise pek çok kayıp ve tahribatın olduğunu Osmanlı arşiv belgeleri de ifade etmektedir.⁷¹

Ancak karışıklık ve çatışmaların olmadığı zamanlarda Ximenez'in Müslüman-Hristiyan ilişkilerine dair söylediklerinin yerinde olduğunu ifade etmek gerekiyor. Zira aynı tespitler farklı zamanlar için yine başka yabancı gözlemcilerce de dile getirilmiştir. Mesela Amerikalı Papaz Southgate, Van-Erzurum seyahati esnasında konakladığı bir köyde; *“Buradaki İnsanlar Hristiyanlarla konuşmalarında, ilişkilerinde çok samimi ve yakındırlar. Müslümanların Hristiyanların dilini konuştuğunu daha önce hiç duymamıştım. Ve daha önce Hristiyanların Müslüman komşularından bu kadar saygı gördüklerini hiç görmemiştim”* sözleri buna örnek olarak verilebilir.⁷² Yine dış dünyadan adeta bağlantısız şekilde yaşayan Nasturi ve Kürtler arasındaki ilişkilerde Batılıların iddiasının aksine dinin belirleyici bir unsur olmadığı anlaşılmaktadır. Müslüman Kürtler ile Hristiyan Nasturilerin yüzyıllarla ifade edilebilecek süreçte -aşiret anlaşmazlıkları sayılmazsa- hep iyi geçindikleri yörede daha önce yaşamış Hristiyan azınlık mensuplarınca ifade edilmektedir. 20. yüzyılın başında Hakkâri'de Hristiyan Nasturi topluluğunun patriklerini yapmış olan Benyamin ve Pavles'in kız kardeşi Surma Hanım; *“Kürtlerle ilişkilerimiz genelde dostça idi. Bu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir”*⁷³ diyordu. Ancak maalesef daha sonra Batıdan gelen misyoner ve çeşitli vasıflar-isimler altındaki yabancıların etkisi ile bölge karışmış ve bu çalışmada kısmen yer verildiği gibi herkesin zarar gördüğü hadiseler yaşanmıştır.

⁶⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK, Ankara 2011, s. 137-138.

⁶⁹ Öney, *age*, ss. 207-224; Çeken, *age*, s. 75-98.

⁷⁰ Nihat Çelik, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyancıları*, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Batman 2016, S. 159-162.

⁷¹ Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2018, s. 113-114.

⁷² Southgate, *age*, s. 265.

⁷³ Surma Mar D Bayt; *Ninovanın Yakarışı*, Çev: Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul 1996, s. 66.

Sonuç

İspanyol Seyyah Saturnino Ximenez 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı ülkesini gezen birçok seyyahın sadece birisidir. Ancak onu diğerlerinden farklı kılan hususiyet, azınlıklar bahsinde kendisinden öncekilerin söylediklerinin aksini söylemesidir. Ximenez, özellikle Sultan Abdülhamid idaresine yönelik Batı hükümetlerinde ve kamuoyunda oluşan düşüncelerden farklı olarak Osmanlı Devleti'nde Ermeni, Nasturi ve Kürtlerin genel itibarıyla iç içe ve barış içinde yaşadıklarını ifade ediyordu. Müslüman halkın veya devletin Ermenilere karşı bir zulmünün olmadığını, mevcut problemlerin ise bölgedeki bütün insanlar için geçerli olduğunu söylüyordu. Ximenez'in bu ifadeleri Reuters haber ajansı vasıtasıyla Batılı basın organlarında yer alınca, sonraki günlerde yine bu gazetelerde onun şahsına ve sözlerine hakarete varan eleştiriler yöneltilmiştir. Bu vaziyet Batıdaki Müslüman Türk karşıtı önyargının vardığı boyutları göstermesi açısından önemlidir. Zira Ximenez'in söyledikleri çok da tartışma konusu yapılmadan, doğrudan kişiliği hedef alınarak söyledikleri itibarsız hale getirilmeye çalışılmıştır. Oysa Ximenez'in Müslüman-Hristiyan ilişkilerine dair tespitleri yukarıda ifade edildiği gibi yansız başka yabancı gözlemcilerce de dile getirilmiş hususlardır. 1894 yılı Sason hadisesindeki insan kayıpları ve tahribatlar konusunda ise Ximenez'in söylediklerine elbette ihtiyatla yaklaşılabilir. Zira bu hadiseler müddetince pek çok kayıp ve tahribatın olduğunu Osmanlı arşiv belgeleri ve bazı itibarlı Osmanlı tarihçileri de ifade etmektedir. Anadolu'nun doğusunu gezen ve buradaki Müslüman-Hristiyan münasebetlerini yerinde gören başka bazı yabancı gözlemcilerin, vaziyeti nesnel biçimde açıklamaktan kaçındıkları anlaşılmaktadır. Zira Ermeni çetelerinin baskınlar düzenlediği Müslüman köyler ve buralarda katledilen sivil masum Müslümanların pek de haber olmadıkları, yayımlanmış yabancı çalışmalara bakıldığında görülebilmektedir. Kanaatimize göre bunun nedeni gözlemcilerin, Ximenez misalinde görüldüğü üzere, dini tarafgirlik hasebiyle gelebilecek olumsuz tepkilerden veya itibar kaybına uğramaktan endişe etmiş olmalarıdır. Tabiatıyla aktarılan tek taraflı bilgiler Batı kamuoyunda tepki meydana getirmiş ve bu da bir ölçüde buna göre politika tayin eden büyük devletlerin idarecileri üzerinde tesir oluşturmuştur. Nihayetinde de böyle bir ortam, Osmanlı Devleti üzerinde giderek artan Batı ülkelerinin baskılarına yol açmıştır.

Kaynakça**A. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

- BOA. A. MKT. MHM. (Sadâret, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı), 642/2.
 BOA, A. MKT. UM. (Sadâret, Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı), 494/92.
 BOA. BEO. (Babiâli Evrak Odası), 3091/231789.
 BOA. BEO. (Babiâli Evrak Odası), 2566/3.
 BOA, Y. PRK. ASK. (Yıldız Perakende Askeri Evrakı), 153/36.
 BOA, Y. PRK. ASK. (Yıldız Perakende Askeri Evrakı), 144/84.

B. Gazeteler

- ALLEN, H. M., "Ximenez as a Witness", *The New-York Daily Tribune*, June 8, 1895.
 "Defending The Turks", *The Daily Star*, January 10, 1895.
 SMİTH, Ballard, "All Doubt His Story", *The Chicago Tribune*, January 13, 1895.
 "The Turks Defended", *The Times*, Volume 9, Number 51, April 11, 1895.
 "The Armenian Guestion", *The Tablet*, January 12, 1895.

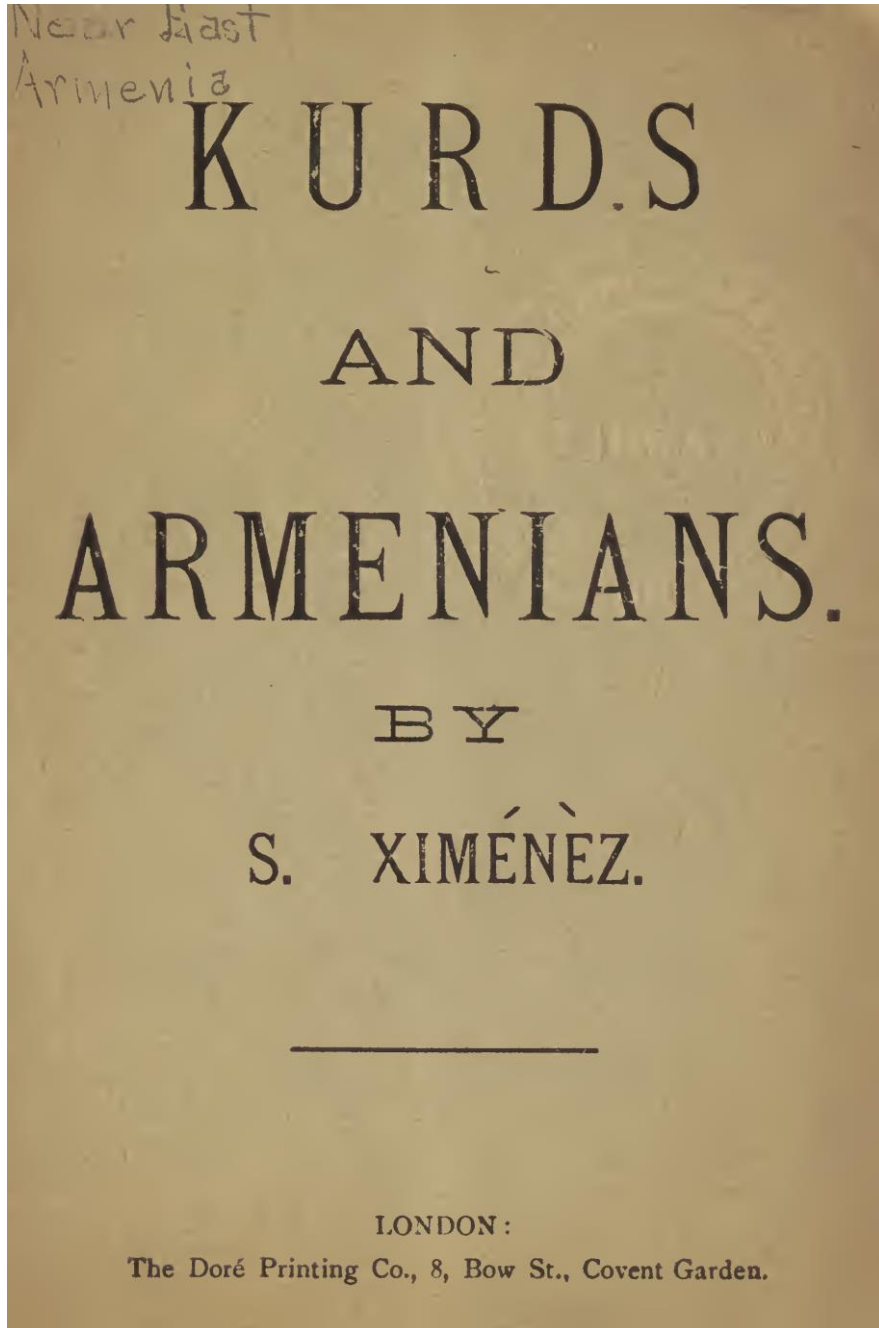
C. Tetkik Eserler, Anı ve Seyahatnameler

- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkim Yayınevi, 6. baskı, İstanbul 2010.
 ARVAS, Tarık Ziya, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2018.
 BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY yayınları, 11. baskı, İstanbul 2007.
 BULUT, Faik, *Dar Üçgende Üç İsyân*, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul 2005.
 BURBNABY, Fred, *On Horseback Through Asia Minor*, Vol II, London 1877.
 CUİNET, Vital, *La Turquie D'asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure*, II, Paris 1892.
 ÇEKEN, M. Burak, "1894 Sason İsyânı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 51, 2022, ss. 75-98.
 ÇELİK, Nihat, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyânları*, (Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi), Batman 2016.
 D BAYT, Surma Mar, *Ninovanın Yakarışı*, Çev: Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul 1996.
 FIRAT, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara 1970.
 GROUSSET, René, *Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
 GUEST, John S., *Yezidilerin Tarihi*, Avesta Yayınları, İstanbul 2012.
 HEPWORTH, H. George, *Through Armenian On Horseback*, London 1898.
 HONİGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev.: Fikret Işıltan), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

- KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2001.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK, Ankara 2011.
- KLEİN, Janet, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev: Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- KIESER, Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış-Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet-1839-1938*, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- KOÇLAR, B. & BOZKURT, U. (2021). "I. ve II. Dünya Savaşı Arası (1914-1945) Van'da Nüfus Hareketleri ve Demografik Yapı", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, s. 99-132, 2021.
- MAYEWSKI, *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistikî*, Rusçadan Ter: Mehmed Sadık, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330.
- MİLLİNGEN, F., *Wild Life Among the Kurds*, London 1870.
- NOEL, E.W. Charles, *Kürdistan 1919*, Çev: Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖNEY, Celal, "Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerikada Propaganda Aracı Olarak Kullanılması", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, s. 207-224.
- ÖRİKAĞASIZADE Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.
- PALMER, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Tarihi*, Çev: Belkıs Çorakçı Diçbudak, Bilgin Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları* (Van, 1896), Haz: Sami Önal, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 2004.
- SAİD, Edward, *Oryantalizm*, Çev: Nezih Uzel, İrfan Yayınları, İstanbul 1998.
- SEZER, Ayten; "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı II*, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, ss. 181-192.
- SEZER, Hamiyet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Araştırmalar Dergisi*, C. 22, Mayıs 2003. ss. 105-124.
- SONYEL, Salahi, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Müdafaa-i Hukuk Dergisi*, Ağustos 2004, ss. 647-656.
- SOUTHGATE, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Vol I, Newyork 1840.
- SYKES, Mark, *Dar-ul-İslam – A Record of a Journey Though Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, London 1904.
- _____, *The Caliphs' Last Heritage-A Short History of The Türkish Empire*, London 1915;
- YONAN, Gabriele, *Asur Soykırımı*, Çev: Erol Sever, Pencere Yayınları, İstanbul 1999.
- WHITMAN, Sidney, *Turkish Memories*, London 1914.
- WİGRAM, W. A.-Wigram&Edgar T. A., *İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam*, Çev: İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004.
- XİMENEZ, Saturnino, *Kurds and Armenians*, The Dore Printing Company, London 1895.

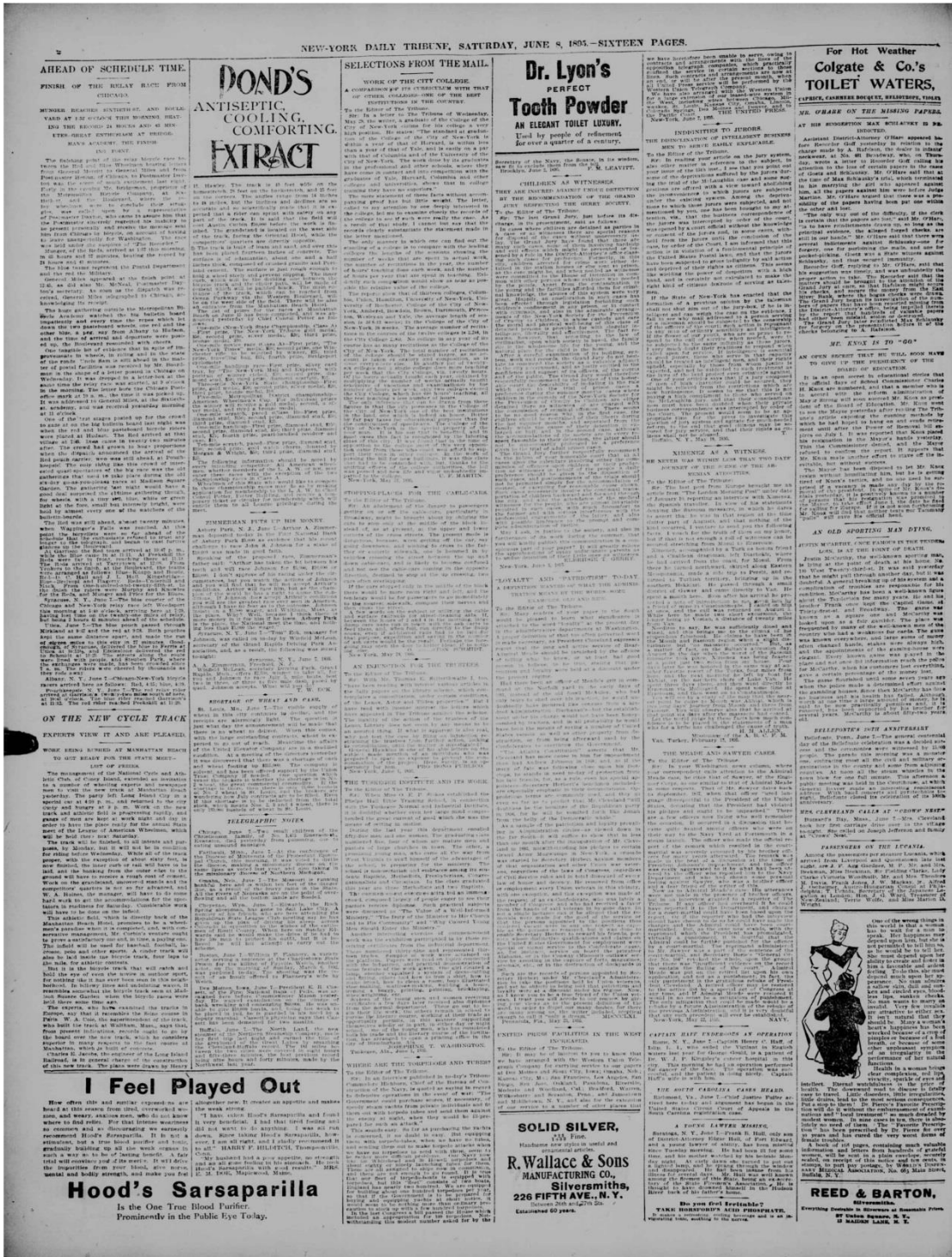
Ekler

Ek 1: Saturnino Ximenez'in 1895 Yılında Londra'da Yayımlattığı Kitapçık

Ekler

Ek 2: "Ximenez as a Witness", Başlıklı Yazının Yayımlandığı 8 Haziran 1895 tarihli The New-York Daily Tribune Gazetesi.

AHEAD OF SCHEDULE TIME. FINISH OF THE RELAY RACE FROM CHICAGO.

MEMPHIS, TENNESSEE, SAT. MORNING. THE RELAY RACE FROM CHICAGO TO MEMPHIS, TENNESSEE, WHICH WAS THE SECOND OF THE SERIES OF RELAY RACES...

THE RELAY RACE FROM CHICAGO TO MEMPHIS, TENNESSEE, WHICH WAS THE SECOND OF THE SERIES OF RELAY RACES...

MEMPHIS, TENNESSEE, SAT. MORNING. THE RELAY RACE FROM CHICAGO TO MEMPHIS, TENNESSEE, WHICH WAS THE SECOND OF THE SERIES OF RELAY RACES...

MEMPHIS, TENNESSEE, SAT. MORNING. THE RELAY RACE FROM CHICAGO TO MEMPHIS, TENNESSEE, WHICH WAS THE SECOND OF THE SERIES OF RELAY RACES...

MEMPHIS, TENNESSEE, SAT. MORNING. THE RELAY RACE FROM CHICAGO TO MEMPHIS, TENNESSEE, WHICH WAS THE SECOND OF THE SERIES OF RELAY RACES...

DOND'S ANTISEPTIC COOLING COMFORTING EXTRACT

THESE TABLETS ARE THE ONLY ONE THAT CAN BE TAKEN WITHOUT CAUSING PAIN OR DISTRESS...

THESE TABLETS ARE THE ONLY ONE THAT CAN BE TAKEN WITHOUT CAUSING PAIN OR DISTRESS...

THESE TABLETS ARE THE ONLY ONE THAT CAN BE TAKEN WITHOUT CAUSING PAIN OR DISTRESS...

THESE TABLETS ARE THE ONLY ONE THAT CAN BE TAKEN WITHOUT CAUSING PAIN OR DISTRESS...

THESE TABLETS ARE THE ONLY ONE THAT CAN BE TAKEN WITHOUT CAUSING PAIN OR DISTRESS...

Dr. Lyon's PERFECT TOOTH POWDER AN ELEGANT TOILET LIQUOR.

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

FOR THE MOUTH OF THE MOUTH, THE MOUTH IS THE MOUTH...

For Hot Weather Colgate & Co's TOILET WATERS.

MR. O'BARR ON THE MISSING PAPER.

MR. O'BARR ON THE MISSING PAPER.

MR. O'BARR ON THE MISSING PAPER.

MR. O'BARR ON THE MISSING PAPER.

MR. O'BARR ON THE MISSING PAPER.

I Feel Played Out Hood's Sarsaparilla Is the One True Blood Purifier.

SOLID SILVER R. Wallace & Sons MANUFACTURING CO. Silversmiths, 226 FIFTH AVE., N. Y.

REED & BARTON, Manufacturing Everything Done in Succession at Reasonable Prices.

Summary

When the Armenian Question became official after the Treaty of Berlin (1878), different people from Western countries with various qualifications traveled to Eastern Anatolia. Most of them expressed their opinions against the Ottoman State and Muslims in the Armenian Question. Saturnino Ximenez, a Spanish-born scientist and a member of the British Royal Geographical Society, also visited the mentioned regions in 1894 at the invitation of the Ottoman Empire. However, unlike the previous ones, he expressed positive opinions about the Armenian Question, Muslim-Christian relations and the Ottoman administration. Again in this context, Sason stated that the events were not a massacre but a suppressed rebellion. Ximenez stated that, unlike the Western governments and public opinion regarding the rule of Sultan Abdulhamid, Armenians, Nestorians and Kurds generally lived together and in peace in the Ottoman Empire. He said that there was no oppression of the Muslim people or the state against Armenians, and that the existing problems were valid for all people in the region.

After Ximenez returned from his trip, he published a pamphlet containing his views and made a statement to the Reuters news agency in London expressing his views. Ximenez's statement was widely covered by a significant portion of the Western press and, as expected, was met with backlash. The important reason for this reaction is that Ximenez's trip coincided with the Sason events, in which the European public opinion turned completely against the Ottoman Empire. Because unlike many other travelers or officials who visited the aforementioned regions, Ximenez made positive evaluations about Muslims and the Ottoman administration regarding Muslim-Christian relations and blamed the armed Armenian gangs for the Sason incidents. It was stated in the Western press that he defended the theses of the Ottoman Empire in exchange for profit. In fact, in the news in some media, Ximenez was accused of dreaming, lying and more than that, dishonesty. Ximenez's words were tried to be discredited by directly targeting his personality, without making it the subject of much discussion.

However, Ximenez's observations on Muslim-Christian relations are the points expressed by other impartial foreign observers, as stated above. Of course, what Ximenez said about the human losses and destruction in the Sason incident in 1894 can be approached with caution. Ottoman archive documents and some reputable Ottoman historians also state that there were many losses and destructions during these events. It is understood that some foreign observers, who traveled to the east of Anatolia and saw the Muslim-Christian relations there, avoided explaining the situation objectively. Because, it can be seen when looking at the published foreign studies that the Muslim villages where the Armenian gangs raided and the innocent civilian Muslims massacred there are not much news. In our opinion, the reason for this is that observers were worried about negative reactions or loss of reputation due to religious bias, as seen in Ximenez's example. Naturally, the one-sided information conveyed caused a reaction in the Western public opinion, and this had an impact on the administrators of the great states who determined their policies accordingly. Ultimately, such an environment led to the increasing pressures of Western countries on the Ottoman Empire. In this study, Ximenez's ideas in the booklet he published, his words in the Western press confirming his ideas, and criticisms of Ximenez in these press organizations are included. In addition, at the end of each chapter, some evaluations were made on the subject.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

OYRATLARIN DOĞU ÇAĞATAY HANLIĞI VE YARKENT HANLIĞIYLA İLİŞKİLERİ

*The Relations of The Oirats with The Eastern Chaghatai Khanate and The Yarkent
Khanatet*

Doktora Öğrencisi Nureddin İZBASAR

Yeditepe Üniversitesi

nureddinizbasar@gmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 13.06.2022
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 05.01.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1114

Atıf – Citation:

Nureddin İzbasar, "Oyratların Doğu Çağatay Hanlığı ve Yarkent Hanlığıyla İlişkileri," *History Studies*, 15/2, Şubat 2023, s. 19-40

OYRATLARIN DOĞU ÇAĞATAY HANLIĞI VE YARKENT HANLIĞIYLA İLİŞKİLERİ

The Relations of The Oirats with The Eastern Chaghatai Khanate and The Yarkent Khanatet

Nureddin İZBASAR

Öz

Bu makalede Moğolların Çin'den çekildikten sonra meydana getirdikleri siyasi oluşumlardan yola çıkılarak başta Oyrat ardından yaklaşık bir asır boyunca Cungar olarak anılan Moğol hanlıklarının Tanrı Dağlarının kuzeyi, güneyi ve doğu bölgelerindeki faaliyetleri incelenmiştir. Makalenin Giriş bölümünde Oyrat, Halha ve Övör Mongol terimleri kısaca açıklandıktan sonra Oyratların kökenleri, Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu döneminde oynadıkları roller, yaşadıkları bölgeler, Moğol ve Çin kaynaklarındaki adlandırılmaları ele alınmıştır. Ardından Cengiz Han'ın ölümünden sonraki süreçte Oyratların durumu ve siyasi konumları değerlendirilmiştir; Yuan İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Oyrat-Halha-Ming üçgenindeki mücadeleler özellikle de Oyrat Hanı Esen Taişi'nin Halhalarla ve Ming hanedanlığıyla girdiği mücadeleler ele alınmıştır. Makalenin 1. bölümünde Oyratların Altay ve Tanrı Dağları bölgelerine ilk temasları, Doğu Çağatay Hanlığı ile girdikleri mücadeleler ve batıya göçleri ele alınmıştır. 2. bölümde Oyrat göçlerinin Yarkent Hanlığı ve hanlığın kuzey sınırları olan Turfan ve Kumul bölgelerindeki faaliyetleri, Yarkent Hanlığı'na karşı yapılan akınlar ve taht kavgalarına müdahale etme çabaları ele alınmış, Yarkent Hanlığı'nın içine düştüğü karmaşıklık, Akdağlılar (Afakiye) ve Karadağlılar (İshakiye) olarak bilinen iki ayrı dinî grubun devleti ele geçirme mücadeleleri anlatılmıştır. Makalenin 3. bölümünde ise Cungar Hanlığı'nın kurulduğu ilk dönemlerden itibaren Yarkent Hanlığı'nın zayıflamasıyla Cungarların Tanrı Dağlarının güneyini aşarak Yarkent Hanlığı'nın güney ve doğu sınırlarındaki yerleşim bölgelerine yaptıkları akınlar ve savaşlar ele alınmış; nihayet Cungar Han'ı Galdan Taişi'ye sığınan Afak Hoca'nın Cungar ordusunu Yarkent Hanlığı'na davet etmesi ve hanlığın işgal edilerek ortadan kaldırılma süreci anlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: Oyratlar, Cungarlar, Ming Hanedanlığı, Yarkent Hanlığı, Çağataylılar

Abstract

The present article investigates the political entities that emerged after the retreat of Mongols from China-the Mongol Khanates, who initially had been known as Oirat, then as Jungar for about a century – and their activities in Northern, Southern, and Eastern parts of the Tianshan Mountains. The introduction first touches upon the terms Oirat, Khalkha, and Övör Mongol. It explains the origins of Oirats, their names in Mongolian and Chinese sources, the role they played, and the regions they lived in during the Genghis Khan period and the Mongol Empire. Then, it discusses the situation of Oirats and their position in the political trajectories after the death of Genghis Khan. Afterward, it discusses the struggle of the Oirat-Khalkha-Ming triangle, especially the struggles of Oirat Khan Esen Taishi, with both Khalkhas and the Ming dynasty, after the collapse of the Yuan Empire. Section one discusses the first contacts of the Oirats to the Altai and Tian Shan regions, their struggles with the Eastern Chaghatai Khanate and their migration to the west. Section two addresses, the activities of the Oyrat migrations in the Yarkent Khanate and the Turfan and Kumul regions, which are the northern borders of the khanate, the raids against the Yarkent Khanate and their efforts to intervene in the throne fights and furthermore, the section also explains the complexity of the Yarkent Khanate and the struggles of two different religious groups known as Akdağlılar (Afakiye) and Karadağlılar (Ishakiye) to seize the state. Section three focuses on the process of which the weakening of the Yarkand Khanate since the first periods of the establishment of the Jungar Khanate due to the raids and wars of the Jungar to the settlements on the southern and eastern borders of the Yarkand Khanate, crossing the south of the Tianshan. It further traces the process by which Afak Hodja, who took refuge in the Cungar Khan Galdan Taishi, invited the Cungar army to the Yarkent Khanate and the process of the khanate being occupied and destroyed.

Keywords: Oirat, Jungar, Ming Dynasty, Yarkand Khanate, Chaghatai

Giriş

1368 yılında Moğolların Çin’de kurduğu Yuan İmparatorluğu’nun çökmesi, başta Moğol tarihi olmak üzere Asya tarihinin seyrini değiştirecek gelişmeleri beraberinde getirdi. Nitekim Moğollar Çin’den çekildikten sonra aralarındaki siyasi ayrılıklar derinleşti ve bunun sonucunda doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı.¹ Doğu Moğolları olarak da bilinen Halhalar ve İç Moğolistanlılar (Övör Mongol) kendilerini Cengiz Han’ın varisleri olarak görmekteyken Moğolistan’ın kuzey ve batı bölgelerinde yaşayan Oyratlar başta olmak üzere diğer Moğol kabileleri ise Batı Moğolları olarak tanımlandı. Oyratlar önce Batı Moğolları arasında birlik sağlamayı başardı ve Halhalara üstünlük kurarak 15. yüzyılda Oyrat Hanlığı’nı ilan etti. İlerleyen süreçlerde birçok inişli çıkışlı gelişmeler sonucunda batıya sürülen Oyratlar 17. yüzyılda Doğu Türkistan’ın İli havzasında Çoros boyuna mensup olan Batur Hun Taişi liderliğinde Cungar Hanlığı’nı kurdu. Cungar Hanlığı 18. yüzyılın ortalarına kadar siyasi varlığını sürdürdü. Bu süre zarfında batı ve güney yönüne akınlar düzenleyen Oyrat kabileleri kitleler halinde batıya ve güneye doğru göç ederek yerleştikleri bölgelerin demografik ve siyasi yapısına büyük etkiler bıraktı. Özellikle Doğu Türkistan, Deşt-i Kıpçak sahasına bıraktıkları siyasi etki, sonraki yüzyıllara da damgasını vurdu. Oyratların Deşt-i Kıpçak ve Batı Türkistan bölgesinde yaptıkları faaliyetler makalemizin hacmini genişleteceğinden incelememizin dışında bırakılmıştır.

Oyratların en erken tarihleri ile ilgili bilgiler 9.yüzyıla ait olup, bu bilgilere göre Oyrat boylarının kurucusu kabul edilen Duva Sohor adlı kişi Moğolların kutsallık attettikleri Burhan Haldun Dağı civarında yaşamaktaydı.² Timuçin’in siyasi sahneye çıktığı ilk dönemlerde ise Oyratlar Baykal Gölü’nün batısındaki yukarı Amur ormanlarında ve Sibiryta sınırlarındaki ormanlarda avcı hayatı sürdürüyorlardı.³ D’ohsson’un aktardıklarına göre Timuçin-Camuka mücadelesi sırasında Oyratlar Merkitlerle bir olup Timuçin’e düşman olmuştu.⁴ Fakat Oyratların muhalefeti çok uzun sürmedi. Camuka ve Ong Han öldükten sonra Oyratlar ve Konkuratlar kendiliğinden Timuçin’e bağlandı.⁵ Yine Cüveyni’nin aktardıklarına göre Cengiz Han anne tarafından Oyrat kabilesiyle akrabaydı ve oğullarının her birine Oyrat kabilesinden kız almayı emretmişti. Kendisi de akrabalarından birinin kızı olan Ceceken Beki’yi Törelçi adındaki Oyrat reisine vermişti. Onlardan doğan iki kızın biri Hülügü’yle evlenirken diğer kız ise Arık Buka ile evlenmişti.⁶ Reşidüddin’e göre Ögedey’in hatunu Töregene de Merkit kabilesine mensuptu.⁷ Merkitler ise Oyratların güney komşusuydu. Töregene Hatun Ögedey ölünce Moğol İmparatorluğu’na 4 yıl boyunca naiplik yapmıştı. Yine Oyrat reisi Hutuga Beki’nin kızı Oğul Haimiş, Güyük Han’ın üçüncü hatunu olup, Güyük’ün ölümünden sonra üç yıl boyunca devlete naiplik etmişti.⁸ Cengiz Han döneminden itibaren Oyratlardan kız almak şeref sayılırdı.⁹ Bundan dolayı Oyrat kabilesinin prensesleri Moğol devletlerinin önemli hanedan üyeleri haline gelmişti.

Oyrat adının anlamı ve kökeni hakkında tarihçiler tarafından farklı görüşler ortaya atılmış ise de tarihî kaynakların işaret ettiği gibi Oyrat adının “orman halkı” anlamına gelen *Oyiarad*

¹ Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. viii.

² Oktay Berber, *Kalmuklar Cungarya’dan İdil’e Bozkırın Göçebeleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s.15.

³ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıl-Ayşe Bereket, Dergah Yayınları, İstanbul 2020, s. 38.

⁴ Abraham Constantın Mouradge D’ohsson, *Moğol Tarihi*, Çev: Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 42.

⁵ Alaaddin Ata Malik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Ed. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 93.

⁶ Age, s. 418.

⁷ Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, Çev: J. Andrew Boyle, Columbia University Press, New York & London 1971, s. 18.

⁸ Age, s. 199.

⁹ Cüveyni, *age*, s. 418.

kelimesinden türediği muhtemeldir. Nitekim Oyratlarla ilgili *Moğolların Gizli Tarihi*'nde şu ifadeler geçmektedir:

“*Tavşan Yılı'nda (1207) Cuçi sağ kanat çeriye alıp, orman halkını ele geçirmek için at sürerken Buha önden giderek yezeklik (öncülük) yaptı. Oirad Hutuga Behi, Tümen Oiradlarını alıp onlara katıldı. Hutuga Behi gelerek Cuçi'ye yezeklik yapıp, Tümen Oirad yurduunu geçip Şiğsid'e ulaştı. Cuçi Oirad, Buriad, Bargud, Ursad, Habhanas, Hanbas, Tuba, kendine katarak...*”¹⁰

Yine Turgut boyuna mensup olan Gabang Şirab tarafından 18. yüzyılda Todu yazısıyla Moğolca kaleme alınan *Dört Oyrat Tarihi* (Dörben Oyirad-un Teüke) adlı eserde Oyratların kökenleriyle ilgili efsaneler yer almakta olup, bu efsanelerde Dörbet ve Cungarların atalarının Noyanlarının liderliğinde ormanlık bölgelerde avcılık ve hayvancılıkla geçimlerini sağladıkları zikredilmektedir.¹¹

Oyrat adı Çince kaynaklarda Yuan İmparatorluğu döneminde (1271-1368) Woyilati (斡亦剌惕), Woyila (斡亦剌), Waila (外剌), Wailadai (外剌歹) şeklinde kaydedilmiş; Ming Hanedanlığı döneminde (1368-1644) Wala (瓦剌); Mançu İmparatorluğu döneminde (1644-1911) ise Weilate (卫拉特) şeklinde kaydedilmiştir.¹² *Kalmuk* adı ise Müslümanların Oyratlara veya Cungarlara verdiği isimdir.¹³

Oyratlar ilk saltanat mücadeleleri sırasında Cengiz Han'a katıldığı için Cengiz onları kendine çok yakın tuttu ve Oyratlardan çok sayıda devlet adamı önemli konumlarda görevlendirildi. Örneğin kaynaklarda Emir Argun (Argun Aka) ismiyle geçen devlet adamı da Oyrat kabilesine mensuptu. Emir Argun, Töregene'nin naipliği döneminde üst düzey devlet yöneticiliğine getirilmişti. Güyük Han tahta oturduktan sonra Töregene'nin tayin ettiği tüm devlet adamlarını görevden alırken Oyrat kabilesine mensup olan Argun Aka görevine devam etmişti.¹⁴ Öbür yandan Oyrat askerleri Cengiz ordusunun önemli bir kısmını teşkil etti ve birçok fetihlere katıldı. Cengiz Han vefat etmeden önce askerlerini ve topraklarını bölüştürürken Hutuga Beki'ye kendi Oyrat kabilesinden müteşekkil 4000 kişilik kuvveti verdi.¹⁵

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Oyrat kabileleri Ögedey'in payına verildi. Reşidüddin'in naklettiğine göre Cuçi'nin Tümedler üzerine yaptığı seferden sonra Tümedlerin yurdu olan Yenisey'in üst kısımları ile Nayman nehri kıyısındaki bölgelere Oyratlar yerleşmişlerdi.¹⁶ Carpini seyahatnamesinde Oyratlardan bir ülke olarak bahsetmesi 13. yüzyılın ortasında Oyrat boylarının Moğolistan'daki kalabalık bir Moğol grubu olduğunu anlamamıza ışık tutmaktadır.¹⁷ Mönke döneminde Kubilay'ın Çin seferlerinin desteklenmesi için Buka Timur komutanlığındaki Oyrat askerleri Kubilay'a verildi.¹⁸ Yaunshi'deki (元史) kayıtlara göre Mönke'nin ölümünden sonra Kubilay ile Arık Buka arasındaki mücadele sırasında Arık Buka ordusunda çok sayıda Oyrat askerleri Kubilay'a karşı savaştı.¹⁹ Fakat Kubilay mücadeleyi kazanınca Oyratlar da yenilgiden nasibini aldı ve önemli ölçüde güçlerini kaybetti. Bu süreçten sonra Doğu Moğolları Oyrat

¹⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev: Mehmet Levent Kaya, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2011, s.204-205.

¹¹ Gabang Shirab, *Si Weilate Shi (四卫拉特史)*, Xinjiang Renmin Chubenshe, Urumçi 1992, s. 6-7.

¹² Dayan Ma ve Zongda Chen, *Weilate Menggu Shigang (卫拉特蒙古史纲)*, Renmin Chubanshe, Beijing 2012, s. 3.

¹³ Mualla Uydu Yücel, “Kalmuklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, s.267-268.

¹⁴ Christopher P Atwood, *Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, Inc. New York 2004, s. 212.

¹⁵ D'ohsson, *age*, s. 171.

¹⁶ D'ohsson, *age*, s. 3.

¹⁷ Johann De Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, Çev: Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 113.

¹⁸ Cüveyni, *age*, s. 498.

¹⁹ Cuiqin Bai, *Walashi (瓦剌史)*, Jilin Jiaoyu Chubanshe, Changchun 1990, s. 13.

kabilelerini etkisi altında tutmaya çalıştı. Yuan İmparatorluğu yıkılıp Moğollar Çin'den çekildikten sonra önemli Oyrat kabilelerinden Hoidler, Bagadlar, Horiler ve Tümedler Doğu Moğollarının etki alanından kurtulmak için güneybatı yönüne doğru göç ederek Hangay dağlarının batısındaki Hövs Göl, Hungui ve Zavhan nehri kıyılarına yerleşmeye başladılar.²⁰ Doğu Moğollarının etkisinden kurtulunca Hoid kabilesi reisi Ügeçi Halaha, Oyratları birleştirmeyi başardı ve 1399 yılında kendisini kağan ilan etti. Altan Tobçı'ye göre Togan Taişi dönemine gelindiğinde Oyratlar 40 bin çadıra sahip durumdaydı.²¹

15. yüzyılın başlarından itibaren Tanrı Dağlarının doğu kesimlerine iyice yaklaşan Oyratlar, Müslüman ülkelerle temas kurmaya başladı. Yezidi'nin *Zafername*'sindeki ifadelerle baktığımızda Müslümanlar 14. yüzyılın başlarından itibaren Batı Moğollarına *Kalmuk* demeye başlamıştır ki *Zafername*'de bir Taişi oğlanın (muhtemelen bir prens) Kalmuklar'dan kaçarak Timur'a sığındığı ifadesi yer almaktadır.²²

Oyratları asıl etkileyecek olan Yuan'ın son imparatoru Togan Timur 1369 yılında Pekin'i terk etmek zorunda kalması ve ertesi yıl ölmesiydi. Togan Timur'un tahtına veliyaht prens Ayurşiradar geçti ve Ming saldırısına dayanamayıp aynı yıl çölün kuzeyine çekildi.²³ Ona bağlı Moğollar kendisini Cengiz Han'ın mirasçısı olarak görüyordu ve *Halha* adını kullanıyordu. Ming Hanedanlığı yıllıkları da Moğolların bulunduğu coğrafi konuma göre Moğolistan'ın kuzeyi ve batısındakileri *Oyrat*²⁴, doğu ve güneyindeki Halhaları ise *Dadan*²⁵ diye kaydetmişti. Ming Hanedanlığının kurucusu Zhu Yuanzhang (1368-1398) Halhaların tekrar toparlanıp Çin'i ele geçireceğinden endişeleniyordu ve bu endişesinde haksız değildi. Togan Timur öldükten sonra onun kuzey Çin'de bıraktığı Moğol komutanlar Ming ordusuna direnmeye devam etti. 1368'de Liaodong ovası, Shanxi ve Kansu bölgesi Celayır boyuna mensup ünlü komutan Muhuli'nin soyundan gelen Nagaçu'nun elindeydi. Onun komutanlığında 200.000 Moğol vardı. Öte yandan Henan bölgesinde Kök Timur'un komutanlığında 100.000 kişilik Moğol ordusu bulunuyordu.²⁶ Ming ordusu Moğollara karşı sürekli akınlar düzenleyerek 1370 yılında Kök Timur'u yenmeyi başardıysa da Nagaçu'nun birlikleri Ming ordusunu geri püskürtmeye devam ediyordu. Aynı yıl Ayurşiradar da ölünce oğlu Togus Timur babasının yerine geçti. 1387 yılında Ming ordusu 250.000 kişilik kuvvetle Noguça'ya saldırarak onu yendi. Ertesi yıl Togus Kağan'ın ordusuyla Buyr gölü civarındaki savaşı kazanan Ming ordusu Yuan İmparatorluğu'ndan kalanları da ortadan kaldırmış oldu.²⁷ Fakat Doğu Moğolları tüm gücünü kaybetmemişti. Ming'in Halha üzerindeki baskıları ve askerî zaferleri Oyratlara zaman kazandırdı. Üstelik Ming sarayı Doğu Moğollarının siyasi gücünü yok etmek için Oyratlara elçi göndererek Halhalara karşı birlikte mücadele etmeyi teklif etti. Bu teklifi kabul eden Oyratlar 1410 yılında Çinlilerle iş birliği yaparak Onon ırmağı civarında Halhaların lideri Arugtay Tayşi'yi yenilgiye uğrattı.²⁸ Halha Moğolları Çinlilerle uğraşırken Oyratlar iyice güçlendi ve son zaferlerinin ardından Moğol kabileleri içindeki nüfusları arttı. Üstelik batı ve güney yönünde yayılmayı sürdürüyordu. Ming sarayı Halha'yı kontrol etmek için Oyratlardan yararlanıyordu ve dış politikasında da Oyratların lehine faaliyetler yürütüyordu. Nitekim Ming sarayı iyi ilişkiler içinde bulunduğu Doğu Çağatay hanı²⁹

²⁰ Kalan, *age*, s. 6.

²¹ Feng Zhu, *Hanyu Menggu Haungjin Shigang*, (Altan Tobçı Çince: 汉译蒙古黄金史纲), Neimenggu Renmin Chubanshe, Hohhot 1985, s. 56.

²² Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur-Zafername*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 612.

²³ Ma ve Chen, *age*, s. 22.

²⁴ Ming yıllıklarında Wala 瓦剌 olarak kaydedilmiştir.

²⁵ Ming yıllıklarında Dadan 鞑靼 olarak kaydedilmiştir.

²⁶ Ma ve Chen, *age*, s. 22.

²⁷ Ma ve Chen, *age*, s. 22.

²⁸ Kalan, *age*, s. 7.

²⁹ Ming yıllıklarında doğu Çağatay hanlığı başkenti Beşbalık kentinin adıyla Beşbalık ülkesi olarak kaydedilmiştir, hanlık başkenti İli'ye taşındığında ise İlibalık ülkesi olarak kaydedilmeye başlamıştır.

Muhammed Han'ın (ölüm tarihi 1414) Oyratlara saldırı hazırlığında olduğu haberini alınca onu vazgeçirmeye çalıştı. Oyratlar Muhammed Han'ın kendilerine saldırı hazırlığında olduğuna dair aldığı bilgiyi Ming sarayına haber vererek Ming'in Muhammed Hanla arasında arabuluculuk yapmasını istediler. Ming sarayı da kendi çıkarları için Muhammed Han'a elçi göndererek (1410) Oyratlara saldırmama tavsiyesinde bulundu.³⁰ Çünkü bu dönemde Halhalara karşı müttefiki olan Oyratların zayıflaması Ming'in işine gelmiyordu. Fakat ilerleyen dönemlerde Oyratların giderek güçlenmesi Ming Hanlığı için büyük bir tehdit oldu ve uzun süre Oyratlarla mücadele etmek zorundan kaldılar. Nitekim 1414 yılında Ming hakanı Ming Chengzu (1402-1424) bizzat ordusunun başına geçerek Ulanbator yakınlarındaki Tola ırmağı kıyısında Oyratları yenilgiye uğrattı³¹. Bu yenilgi Oyratların Doğu Moğolları üzerindeki etkisini genişletmesine büyük bir darbe vurmuştu. Fakat tüm bunlar Çin'in kuzey komşuları olan Moğol kabilelerinin tekrar birleşmeyeceği anlamına gelmiyordu. İlerleyen dönemlerde Moğol kabileleri Ming'e meydan okuyacak kadar güçlü konfederasyonlar kurmayı başardı.³²

1416 yılında Batula Taişi ölünce Oyratların başına Togan Taişi geçti ve 1423'te Halha üzerine sefere çıkarak onlara son darbeyi vurdu. Fakat Togan Taişi'nin amacı Halha'yı kendisine bağlamaktı. Kendisi Cengiz Han soyundan gelmediği için Cengiz soyundan gelen Togtohuh'u kendi kızıyla evlendirerek akrabalık ilişkisi kurdu, ardından Halhaların önemli kabilelerinden Hөрчин kabilesine mensup Aqsagalday, Togan Taişi'ye katıldı.³³

1439 yılında Togan Taişi vefat ettikten sonra oğlu Esen Taişi Oyratların başına geçti. Esen Taişi Oyrat tahtına oturduktan sonra bütün Moğolları tek çatı altında birleştirmeyi başardı ve topraklarının batı kısımlarını oğlu İsen Buka'nın yönetimine verdi. İsen Buka, Oyrat birliklerinin batı yönüne doğru ilerlemesini sürdürüyordu. Öte yandan Esen Taiş 1449'da Ming ordusuyla Çin'in Hebei eyaletindeki Tumubao beldesinde giriştiği savaşta Ming imparatoru Yingzong'u (英宗) esir almayı başardı ve hemen ardından Pekin'i kuşattıysa da şehri ele geçiremeyip geri çekildi.³⁴ Yingzong esir düşünce onun oğlu Daizong (代宗), Ming tahtına oturdu. Bu durum karşısında Esen Taişi 1450 yılında Yingzong'u serbest bıraktı.³⁵ Esen Taişi'nin amacı Kubilay'ın kurduğu Yuan İmparatorluğu'nu yeniden diriltmekti fakat Moğollar Kubilay dönemindeki kadar birlikte hareket etmiyordu. Bu sebeple Ming hakanını serbest bırakarak Çin ile arayı düzeltmeyi ve ticareti geliştirmeyi hedefledi.

1. Oyratların Batıya Göçü ve Doğu Çağatay Hanlığı'yla Mücadelesi

15. yüzyılın başlarından itibaren Oyratlar siyasi birliklerini sağladıktan sonra Doğu Çağatay Hanlığı topraklarına akınlar düzenlemeye başladı. Özellikle de Kumul bulunduğu konum itibarıyla Türkistan'ın doğu kapısı olmakla birlikte İpek Yolu güzergahında stratejik öneme sahipti. Dolayısıyla Kumul Çağataylılar, Oyratlar ve Çinliler arasındaki güç mücadelesinin merkezinde yer almıştı. Nitekim Çağataylıların zayıflığından faydalanan Ming ordusu Moğollarla girdiği mücadele sırasında, 1391 yılında Kumul'u işgal etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı³⁶. Fakat Oyratların bölgeye yönelik akınları devam etti. O dönemde Çağatay soyundan gelen

³⁰ Zhixiao Liu, *Weiwuerzu Lishi* (维吾尔历史-古代卷2), C. 1/2, Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe, Beijing 1985, s. 321.

³¹ Ma ve Chen, *age*, s. 26.

³² Ruth W.Dunnell, James A.Millward, Mark C.Elliott, Philippe Foret, *New Qing Imperial History*, Routledge Curzon, New York & London 2004, s. 94.

³³ Kalan, *age*, s. 8.

³⁴ Liu, *age*, s. 318.

³⁵ Youcun Yu, *Zhongguo Tongshi Gangyao* (中国通史纲要), Taiwan Shangwu Yinshuaguan, Taipei 1965, s. 505.

³⁶ Ma ve Chen, *age*, s. 34.

prensler ve aşiret reisleri, Tanrı Dağı'nın kuzeyi ve güneyindeki bölgelerde bitmek bilmeyen taht kavgalarıyla ve siyasi çekişmelerle meşguldü. Bu durum Oyratlar için iyi bir fırsat oldu ve Altay dağlarının güney kesimleri, Kumul Ovası ve İli nehri havzasına doğru genişlemeye başladılar. Oyratlar 1408 yılında Tanrı Dağı'nın kuzeyindeki Beşbalık şehrini işgal etti. Ming Hanedanlığı elçisi Chencheng'in yazdığı rapora göre Beşbalık şehri Lükçün, Koçu, Turfan, Kaşgar, Almalık'la birlikte Doğu Çağatay Hanlığı'nın topraklarında yer alan bir şehirdi.³⁷ Beşbalık'ı ele geçirdikten sonra Tanrı Dağlarının doğusundaki yaylalar Oyratların faaliyet alanına dâhil oldu. Ming Hanedanı Ming Taizong (1398-1398) dönemine ait saray yıllığına³⁸ göre Doğu Çağatay topraklarının doğu sınırı sayılan Kumul'un kuzey kesimlerindeki dağlar Oyrat- Kumul sınırı olarak gösterilmektedir³⁹. Bahsi geçen bu dağlar, Tanrı Dağları'nın doğu kesimleriydi. Yine Ming yıllıklarındaki kayıtlara baktığımızda Oyratların 1421 yılında Kumul kalesini kuşattığını ancak şehri ele geçiremediğini, 1443 yılında ise bir aylık kuşatma sonucunda Kumul'u ele geçirerek şehri yağmaladığını öğreniyoruz.⁴⁰ Çince kaynaklardan öğrendiğimize göre Oyratlar Kumul'a sadece yağma yapmak için gelmemişti, yerel güçlerle akrabalık ilişkisi kurmayı da ihmal etmemişti, nitekim Togan Taişi'nin kendi kızını, yani Esen Taişi'nin ablası Novindaşrı'yi, dönemin Kumul hâkimi Bektaş'a vererek akrabalık ilişkisi kurduğu yine aynı Ming yıllığında geçmektedir. Fakat güçlenen Oyratların Türkistan için tehlike teşkil edeceği daha on beşinci asır ortalarında bile anlaşılmıştı.⁴¹ Oyratlar Altay Dağları'nın güneyi ile Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Doğu Çağatay Hanlığı topraklarına daha yoğun akınlar etmekteydi ve bu da doğal olarak askerî çatışmaları kaçınılmaz kılıyordu. Oyratların baskısına dayanamayan Doğu Çağatay Hanı Üveys Han (ilk tahta çıkışı 1418) başkentini Beşbalık'tan İli nehri havzasındaki İlibalık'a taşımak mecburiyetinde kaldı.⁴² Bu dönemde Doğu Çağatay hanları iç kavgalarla meşguldü ve Oyratlara karşı istikrarlı bir politika uygulayacak durumda değildi. Böyle olmasına rağmen Doğu Çağatay Hanı Üveys Han Oyratlarla savaşmaktan geri durmadı ve saltanatının ilk yıllarında İli nehri havzasındaki Minglak bölgesinde Oyrat ordusuyla girdiği ilk savaşta yenilerek Oyrat-Kırgız birliklerine⁴³ esir düştü.⁴⁴ Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidi'de Esen Taişi'nin Üveys Han'ı Cengiz Han soyundan geldiği için öldürülmeyle serbest bıraktığını iddia etse de henüz güçlerini yeni toplamış olan Oyratlar Çağataylıların düşmanlığını üzerlerine çok fazla çekmemek için onu serbest bırakmış olmalıdır. Üveys Han saltanatı süresince toplam 61 kez Oyratlarla savaşa girmesine rağmen sadece bir kez Oyratlara galip gelebilmiş, üstelik sonuncu çarpışmasında yine Oyratlara esir düşerek kız kardeşi Mahtum Hanım'ı fidye olarak verme karşılığında özgür kalabilmişti.⁴⁵ Kaynaklar Üveys Han'ın Oyratlara karşı çok fazla askerî başarı gösteremediğini aktarsa da onun sürekli olarak Oyratların önünü kesmesi halefleri İsen Buka Han ve Yunus Han döneminde Oyratlarla yapılacak mücadelelerin başarılı olması için önemli olmuştu. Nitekim

³⁷ Cheng Cheng, *Xiyu Xingchengji Xiyu Fanguoji* (西域行程记番国志), Zhonghua Shuju, Beijing 2000, s. 102.

³⁸ Yıllığın Çince adı: Mingtaizong Shilu 明太宗实录

³⁹ Yunuscan Eli, *XVII. ve XVII. Esirlerdeki Uygurlar Bilen Cungarlarning Munasiveti*, Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi 2001, s. 17.

⁴⁰ Mingshi, C: 329, Xiyuyi (明史, 329 卷, 西域一).

⁴¹ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s.157.

⁴² Jinxin Li, *Xinjiang Yisilan Hanchao Shilue* (新疆伊斯兰汗朝史略), Zongjiao Wenhua Chubanshe, Beijing 1999, s. 178.

⁴³ Tarih-i Reşidi'de Üveys Han'ın Oyrat Hanı Esen Taişi'yle savaştığı aktarılmaktadır, fakat Togan Taişi'nin oğlu olan ve 1407 yılında doğan Esen Taişi, Üveys Han zamanında henüz Taişi unvanı almamış, O 1439 yılında 33 yaşında Taişi unvanı almıştır. Üstelik Üveys Han 1429 yılında ölmüş ve karşılaştığı kuvvetler Esen Taişi'nin komutasındaki kuvvetler değildi.

⁴⁴ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 230.

⁴⁵ Duğlat 2006, s. 230.

Yunus Han döneminde Altay Dağları ve İmil nehri kıyılarından yaşayan Oyratlar, Doğu Çağatay Hanlığı'na bağlanarak vergiye tabi tutulmuştu⁴⁶.

Esen Taişi kısa süreliğine de olsa Moğol birliğini sağlamayı başardı. Üstelik Çin ile yaptığı ticaretten ve savaşlardan bol miktarda ganimet elde etmişti. Fakat Esen Taişi'nin Moğolların içinde tam olarak otorite sağladığını söylemek zordur. Çok sayıda iç kargaşadan başarıyla çıkan Esen Taişi doğuda Cürçanları kendisine bağladı ve 1453 yılında kendisini büyük kağan ilan etti.⁴⁷ Bu münasebetle Ming sarayına gönderdiği mektubunda Esen Taişi kendisini Yuan İmparatorluğu'nun vârisi ve Moğolların kağanı olarak tanıtmıştı.⁴⁸ Esen Taişi kağan olduktan sonra sol kolu olan Alag Timur ve Hatan Timur kendisinden taişi unvanı talep etti. Esen bu talebi reddederek oğlu Aş Timur'a taişi unvanı verince onlar da Esen'e düşman oldular. Aralarındaki husumet askerî çatışmaya kadar ilerledi. 1454 yılı Ağustos ayında Esen Kağan, Alag Timur'a yenilerek tek başına kaçtı ve daha önce husumeti bulunan Bugursusun'un torunu Bagu tarafından öldürüldü.⁴⁹

Esen Kağan'ın ölümünden sonra Oyratların Moğollar üzerindeki etkisi kırılmaya başladı. Tümedler güçlenerek Ordos ve civarındaki Moğolları hâkimiyeti altına alınca Tümedlerin saldırısına maruz kalan Oyratların da birlikleri dağıldı. Çağatay hanlarından Üveys Han'ın torunu Ahmet Han Oyratların zayıflamasından istifade ederek 1470-1479 yılları arasında Kumul'u üç kez ele geçirdi. Bundan böyle Oyratlar eskisi gibi Kumul yakınlarına saldırmak için değil sığınmak için gelmeye başladı. 1469 yılında Esen Taişi'nin oğlu Aş Timur, Oyrat kabilelerinde birliği sağlayamadı ve kabileler ona isyan etti. Aş Timur kabilesiyle Kumul yakınlarındaki yaylalara sığınmak zorundan kaldı.⁵⁰ Yine Çin'de Ming Xianzong (1464-1468) döneminde yazılan yıllıklardaki kayıtlara göre 1487 senesi Ong Han liderliğindeki 7.000 Moğol Kumul'un batısındaki Barsköl (Barıköl) civarına gelip yerleşti.⁵¹ Bu dönemde Oyratlar daha önceki gibi güçlü olmasa da Doğu Çağatay hanları için tehlike olmayı sürdürüyordu. Doğu Çağatay hanı Ahmet Han (1465-1504) defalarca Oyratlara karşı başarılı akınlar yaptı ve çok sayıda Oyrat savaşıyı öldürdüğü için Oyratlar Ahmet Han'a öldürücü anlamına gelen Alaça Han lakabını vermişti.⁵² Ahmet Han Doğu Çağatay hanı Tuğluk Timur Han soyundan gelen Yunus Han'ın oğluydu ve onun başarılı askerî seferleri neticesinde Tanrı Dağı'nın güneyindeki Aksu dahil olmak üzere Kuça, Çaliş, Turfan ve Kumul bölgesi ona tabi olmuştu. Ölümünden sonra Turfan bölgesine büyük oğlu Mansur hâkim oldu. Üçüncü oğlu Said ise bir süre Timurlu mirzası ve kuzeni olan Babür ile Maverâünnehir'de Şeybanilere karşı mücadele edip başarısız olduktan sonra kuvvetleriyle Tanrı Dağları'nın güneyindeki Tarım havzasına yöneldi ve 1514 yılında Doğu Türkistan'ın güney bölgesindeki şehirleri fethederek Yarkent Hanlığı'nı kurdu.

17. yüzyılda derlenen *Erdeni Tobçi* adlı Moğolca eserin 5. cildinde Tümedlerin hanı Dayan Han'ın (1460-1543) hatunu Mandukay Çeçen'in 1480 yılında Tosbortu mevkiinde Oyratları ağır yenilgiye uğrattığı ve çok sayıda ganimet elde ettiği aktarılmaktadır.⁵³ Tosbortu Savaşı Oyratların kaderini değiştiren bir savaş oldu. Nitekim Dayan Han bundan böyle Oyrat Noyanlarına kaldıkları çadırlara *orda* demelerini, şapkalarına dörtten fazla tüy takmalarını ve eti bıçakla keserek yemelerini yasaklarken diz çökerek oturmalarını ve yoğurda *çeg* demelerini emretmişti.⁵⁴ 1496 yılında Dayan Han, Oyratların üzerine bir kez daha sefer düzenlediyse de büyük bir başarı elde

⁴⁶ Hacı Nurhaci, *Yarkent Saidiye Hanlığının Kısa Tarihi*, Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi 1993, s. 125.

⁴⁷ Ma ve Chen, *age*, s. 41.

⁴⁸ Ma ve Chen, *age*, s. 41.

⁴⁹ Ma ve Chen, *age*, s. 42.

⁵⁰ Eli, *age*, s. 132.

⁵¹ "Xianzong Shilu, C: 280 (憲宗实录 卷 280)".

⁵² Duğlat, *age*, s. 286.

⁵³ M Ulan, *Menggu Yuanliu (蒙古源流)*, Liaoning Minzu Chubenshe, Shenyang 2000, s. 285.

⁵⁴ Ma ve Chen, *age*, s.44.

edemedi. 1510 yılında Köknur bölgesindeki Oyratlara akınlar düzenledi. Bu baskıya dayanamayan Oyratlar 1521 yılından itibaren batıya doğru kitleler halinde göç etmeye başlayarak Kumul ve Barsgöl bölgelerine kadar ulaştı.⁵⁵

Dayan Han'ın torunu Altan Han döneminde Tümedler gücünün zirvesine ulaşmış durumdaydı. O da Oyratlar üzerindeki baskılarını sürdürmeye devam etti. 1552 yılında Karakorum civarındaki Oyratlara bir saldırı düzenleyip onları Karakorum'dan sürmeyi başardı. Yine 1558 yılında Kumul'un doğusundaki Calanmakan dağında Oyratların üzerine bir kez daha sefer düzenledi. Moğolca kaleme alınan *Altan Han* adlı eserdeki⁵⁶ kayıtlarda zikredilenlere göre Altan Han, Doğu Çağatay hanlarının soyundan gelen Turfan hâkimi Mansur Han'ın (1485-1545) büyük oğlu Şah Han'a elçi gönderip Oyratlara karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti.⁵⁷ Şah Han da bu teklifi kabul etti. Çünkü artık Oyratlar Turfan bölgesi için de ciddi tehdit oluşturmaya başlamıştı. Altan Han'ın çok güçlenmesi ve Ming topraklarına sürekli akın yapmasından ötürü Ming sarayı bir taraftan Oyratlarla iyi ilişki kurarak Doğu Moğollarını dengelemeye çalışırken öbür taraftan Turfan'daki Doğu Çağatay hükümdarlarıyla sıkı ilişki kurmanın peşindeydi, Ming yıllıklarındaki ifadelerle bakıldığında Çinliler Altan Han'ın durumuyla ilgili Oyratlara sürekli bilgi aktararak Altan'ın Oyratları yenmesinin önüne geçmeye çalışıyordu.⁵⁸

Altan Han öldükten sonra halefleri Oyratlar üzerindeki baskıyı sürdürmeye devam etti. Doğu Moğollarının amacı Oyratları Altay Dağları'nın batı tarafına sürmektir. Fakat Oyratlar batıya ilerleyince hem Turfan havzasında hem de Kazak steplerinde rakiplerle karşılaşılıyordu.⁵⁹ Buna rağmen Oyratların batıya göç etmekten başka çaresi gözükmüyordu. Doğu Moğollarının baskınları 17.yüzyılın ortalarında Mançu tehdidi ortaya çıkana kadar devam etti. Oyratların yoğun olarak göç ettiği bölgeler Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Cungarya havzası, İli Nehri kıyıları ve Altay Dağları'nın güney etekleriydi. Doğu Çağatay hanlarının siyasi birliği sağlayamaması Oyratların karşısında ciddi bir askerî güçle karşılaşmamasına neden olmuştu.

2. Oyratların Yarkent Hanlığı ve Turfan Havzası'ndaki Mücadeleleri

1514 yılında Çağatay soyundan Said Han (ölüm tarihi 1533) Tanrı Dağları'nın güneyindeki yerleşim alanlarını elinde tutan Emir Bulacı soyundan gelen Mirza Ebubekir'i devirerek Yarkent Hanlığı'nı kurdu. Said Han, Çağatay neslinden Doğu Çağatay Hanlığı'nın hanı Tuğluk Timur soyundan geldiği için bir nevi Çağatay Hanlığı'nın meşru varisi sayılırdı, kendisi de Turfan'da doğmuştu. Yarkent Hanlığı kurulmadan önce Çağatay ulusu aşiretlerinden Türkleşmiş Moğol kabileleri özellikle Barlas, Çuras ve Duğlat kabileleri bölgenin gücünü ellerinde tutuyorlardı. Çağatay soyundan gelen hanlar, Tanrı Dağları'nın güneyindeki Tarım havzasında pek söz sahibi değildi. Yunus Han döneminde bölgeye vali olarak atanan Mirza Ebubekir Doğu Çağatay Hanlığına isyan ederek bir süredir bölgeyi kendi başına yönetmeye çalışıyordu. Mirza Ebubekir'in yönetimi bir nevi aşiret yönetimi niteliğinde olup istikrarsızlık devam ediyordu. Mirza Haydar Duğlat'ın ifadeleriyle Yarkent Hanlığı kurulduktan sonra özellikle de Said Han, Çalış ve Turfan bölgesinin yöneten ağabeyi Mansur Han'la anlaştıktan sonra bölgede istikrar tam

⁵⁵ Eli, *age*, s. 51.

⁵⁶ Altan Han (1508-1582) döneminde yazıldığı tahmin edilen Moğolca anonim bir eserdir. Cengiz Han döneminden Altan Han'a kadar olan süreci anlatan bu eserin Moğolca orijinal adı: Erdeni Urumal Neretü Sudur Orosiba, Tengtilig Bogda Altan Qaganu Said Yabudalun Çadig. Eser 1984 yılında Çince Aletanhan chuan (阿勒坦汗传) adında Moğolca aslından neşredilmiştir.

⁵⁷ Rongga Zhu, *Altanhanchuan* (阿勒坦汗传), Neimenggu Renmin Chubanshe, Hohhot 1991, s. 58.

⁵⁸ Eli, *age*, s. 53.

⁵⁹ Yalakovič Zlatkin, I, *Istoria Džungarskogo Hanstava 1635-1758*, (准噶尔汗国史), Çinceye Çev: Ma Manli Shangwu Yinshuguan, Beijing 1980, s. 113-114.

anlamıyla sağlanmış, insanlar Hitay (Çin) sınırındaki Kumul'dan Fergana'ya kadar emniyet içinde seyahat edebilir duruma gelmişti.⁶⁰

Bu tarihten itibaren Oyratlar artık Kalmuk veya Cungar adıyla dönemin Çağatayca kroniklerinde adından sık sık bahsettirmeye başlamıştı. Dolayısıyla makalemizin ilerleyen bölümlerinde batı Moğollarını yani Oyratları, dönemin Çağatayca kaynaklarında geçtiği üzere zaman zaman Cungarlar ya da Kalmuklar diye adlandıracamız. Zira Tanrı Dağları'nın kuzey bölgelerine yoğun bir şekilde yerleşen Oyratların kurduğu hanlık Cungar Hanlığı olarak adlandırmakla birlikte faaliyet gösterdikleri geniş alan günümüzde de Cungarya adıyla anılmaktadır. 17. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'da vakayiname tarzında kaleme alınan ve tarihçiler tarafından *Tarih-i Kaşgar* adı verilen Çağatayca eser Cengiz Han döneminden Yarkent Hanlığı'nın yıkılmasına kadarki tarihî süreci kronolojik bir biçimde anlatmaktadır. Buna ek olarak Şah Mahmut Çuras'ın yazdığı vakayiname de hemen hemen aynı döneme denk gelmektedir. Her iki kaynak eser Yarkent Hanlığı'nın Cungarlarla giriştiği mücadeleyi anlatan önemli eserlerdir. Cungarlar Tanrı Dağları'nın kuzey kısımlarına yerleştikten sonra Yarkent Hanlığı'nın kuzey komşuları haline gelmiş ve Yarkent Hanlığı'nın yıkılışına kadarki süreçte etkili olmuştur. Nitekim Cungarlar en son Yarkent Hanlığı'nın tamamını işgal ederek bu hanlığın tarih sahnesinden silinmesine neden olmuştur.

Said Han, Yarkent Hanlığı'nı kurduktan sonra güneyde Keşmir, kuzeyde ise Issık Göl bölgelerine akınlar yaptı. 1522 yılında oğlu Abdürreşit'i Issık Göl'ün batısına sefere gönderip Koçkar'ı ele geçirdi. Ertesi yıl Kalmukların üzerine sefer düzenleyerek liderleri Baran Talış'ı öldürdü.⁶¹ Yine 1524 yılında İmil Irmağı kıyılarındaki Kalmuklar, Yedisu bölgesini ele geçince Said Han ordusunun başına geçerek onların üzerine sefere çıktı, ancak Sevinç Han'ın Özbek Han'ı öldürdüğü haberini alınca rotasını değiştirerek Andican üzerine yürüdü.⁶² Aslında Said Han'ın amacı Yedisu bölgesi ve Cungarya havzası dâhil olmak üzere Kazak steplerine ve Altay Dağları'nın güney kesimlerine yani Çağatay hanlarının eski topraklarına hâkim olmaktı. Fakat Andican ve Özkend'i aldıktan sonra kalabalık Özbek ordusuyla savaşmayı göze alamayıp Fergana'yı terk ederek Yarkent'e geri döndü. Öte yandan Kuça ve Çalış (Karaşehir) bölgesi dâhil olmak üzere Doğu Türkistan'ın Kumul'a kadar olan doğu bölgeleri Said Han'ın ağabeyi Mansur Han tarafından yönetilmekteydi. Dolayısıyla Mansur Han yönetimi kuzey ve doğu komşuları haline gelen Oyratlarla daha çok mücadele etmek zorunda kalmıştı. Nitekim Mansur Han'ın oğlu Şah Han 1570 yılında Kalmuklarla giriştiği mücadele sırasında öldürülecekti.⁶³ Mansur Han kardeşi Said Han'la anlaştıktan sonra İli ve Yedisu bölgesine doğru genişlemekle kalmayıp Kumul üzerinden Gansu bölgesine kadar akınlar düzenledi. Ming yıllıklarındaki ifadelerle göre Mansur Han 1524 yılında 20 bin kişilik ordusuyla Çin seddinin batı ucu olan Jiayuguan kalesini kuşatarak bölgeyi denetimi altına almayı başardı. Fakat Oyratların saldırısı üzerine askerlerini Çin'den çekmek zorunda kaldı.⁶⁴ Mansur Han 1545 senesi öldükten sonra oğulları Mahmut ile Şah bölge hâkimiyetini ele geçirmek için mücadeleye girişti. Mingshi'daki kayda göre Mansur Han'ın küçük oğlu Mahmut (Muhammed) Kumul'a giderek Cungarlarla akrabalık ilişkisi kurdu ve onların desteğini alarak Shazhou'a kadar olan bölgeyi yönetti.⁶⁵ 1570 yılında Şah Han ölünce kardeşi Mahmut Cungarların desteğiyle Turfan ve Kumul bölgesini yönetti.

Oyratların baskısı altında Tanrı Dağları'nın güneyine ve Pamir bölgesine göç eden Kırgız kabileleri Yarkent Hanlığı'nı meşgul etmekteydi. Nitekim Yarkent Hanlığı'nın ikinci hanı Sultan

⁶⁰ Haydar, *age*, s.287.

⁶¹ Liangtao Wei, *Yeerqiang Hanguo Shigang* (叶尔羌汗国史纲), Heilongjiang Jiaoyu Chubanshe, Harbin 1994, s. 59.

⁶² Nurhaci, *age*, s. 125.

⁶³ Chen Gaohua, *Mingdai Hami Tulufan Ziliaohuibian* (明代哈密吐鲁番资料汇编), Xinjiang Renmin Chubanshe, Urumçi 1984, s. 3.

⁶⁴ Liu, *age*, s. 339.

⁶⁵ Liu, *age*, s. 739.

Abdürreşit Han'ın (1533-1560) veliaht prensi Abdullatif Han, Aksu bölgesinde Kırgızlar tarafından öldürüldü.⁶⁶ Abdürreşit Han Yarkent Hanlığı'nın en güçlü hanlarından. Onun dönemi daha çok hanlığın gücünü artırmak ve Kazak-Kırgız kabilelerini kontrol altına almakla geçti. Abdürreşit Han'ın ölümünden sonra hanlık tahtına Abdülkerim Han (1560-1593) oturdu. Mansur Han'ın oğlu Şah Han ölünce Abdülkerim Han kardeşi Abdurrahim'i Turfan hâkimi tayin etti. Abdurrahim Han Turfan'da Cungarlarla savaşarak onları yenmeyi başardı ve Kalmuk komutanı Dövröng, kızını Abdurrahim Han'a vererek barış istedi. Böylece Çalış, Turfan ve Kumul Yarkent'e bağlandı⁶⁷ ve Yarkent Hanlığı toprakları Kuzeyde Kumul'a kadar ulaşmış oldu. Fakat Yarkent ile Turfan arasındaki mesafenin uzak olmasından dolayı Abdürreşit Han'ın kardeşi Abdurrahim Han bölgeyi neredeyse 40 yıl boyunca kendi başına yönetti. Kaynaklar Abdurrahim'in güçlü bir orduya sahip olduğunu ve Cungarların ona tabi olduğunu aktarmaktadır.

Abdülkerim Han döneminde Yarkent Hanlığı'nın kaderini derinden etkileyecek olan Semerkant alimlerinden Hoca Ahmet Kasani'nin (Mahdum-i Azam) büyük oğlu Hoca İshak Veli (1539-1599) Semerkant'tan Kaşgar'a gelerek taraftar toplamaya başladı. Bu olay ilk başta önemsiz görünse de makalemizin ilerleyen bölümlerinde anlatacağımız üzere hanlığı içten zayıflatacak ve sonunda Yarkent Hanlığı'nın Cungarlar tarafından işgal edilmesindeki en önemli sebeplerden bir tanesi olacaktır. Zira dönemin kaynaklarının aktardığına göre Hoca İshak Veli önce Kaşgar'da kalmış ve o sürede Kaşgar'da bulunan Aksu hâkimi şehzade Muhammed Han ile görüşerek onu etkilemeye çalışmıştı. Muhammed Han ona biraz kuşkuyla yaklaşınca Abdülkerim Han'la görüşme üzere rotasını Yarkent'e çevirdi. Abdülkerim Han kendisiyle görüşmek için geldiğinde Hoca İshak Veli, Abdülkerim Han'ı uzun süre bekletti. Bekletildiği için duruma öfkelenen Abdülkerim Han, Hoca İshak Veli'yi Hoten'e sürgüne yolladı⁶⁸. Hoten'de Abdülkerim Han'ın kardeşi Kureyiş Sultan'a yaklaşan Hoca İshak Veli, Hoten'in Çira beldesinde üç yıl boyunca mürit toplamaya devam etti. Fakat Abdülkerim Han, Kureyiş Han'ın isyan hazırlığında olduğunu öğrenince Hoca İshak Veli'nin onu isyana teşvik ettiğini düşünerek bir yarlık gönderdi ve hanlık topraklarını terk etmesini istedi. Bu sırada Kureyiş Han'la arası bozulan Hoca İshak Veli hemen Aksu'ya gitti. Aksu'da Abdülkerim Han'ın kardeşi Muhammed Han hâkimdi. Muhammed Han, Hoca İshak Veli ile Kaşgar'da tanıştığı için ona iyi davrandı. Hoca İshak Veli Aksu'dayken yardımcısı Şatur'u Turfan'a gönderdi. Hoca İshak Veli giderek güçlenmeye ve müritlerinin sayısı artmaya başlayınca taraftarları arasında hanlık tahtına layık olduğu söylentileri dolaşmaya başladı. Bu durum Abdülkerim Han'a ulaşınca derhal Yarkent Hanlığı topraklarını terk etmesi emredildi. Böylece Hoca İshak Veli Yarkent topraklarını terk ederek Semerkant'a gitti. Fakat o hanlık topraklarında kaldığı yaklaşık 12 yıl süre zarfında çok sayıda taraftar toplamış ve gittiği her bölgede kendi halifesini bırakmıştı. Bunlar zamanla İshakiyye (Karat Dağlı) adıyla örgütlenerek varlıklarını sürdürdü.

Abdülkerim Han'ın 1591 yılında suikast sonucu ölmesi üzerinde Aksu hâkimi olan kardeşi Muhammed Han, Yarkent tahtına oturdu. Muhammed Han tahta oturduktan üç sene sonra Buhara Hanlığı'nın başında bulunan II. Abdullah Han (1583-1598) dönemin kaynaklarına göre 100.000 kişilik Özbek ordusunu Hocamkulu Koşbegi komutanlığında Yarkent Hanlığı'na sefere gönderdi. Özbek ordusuna karşı önce Kaşgar'da ardından Yarkent'te başarılı bir savunma sergileyen Yarkent ordusu, Buhara ordusunu geri püskürtmeyi başardı. Hoca İshak Veli'nin sayıları 5.000'i bulan müritleri de Kaşgar'ın savunmasında çok önemli bir rol üstlenmişti.⁶⁹ Böylece Hoca İshak Veli ve tarikatının Muhammed Han nezdindeki saygınlığı arttı. Muhammed Han bizzat mektup yazarak Hoca İshak Veli'yi Yarkent'e davet etti. Durumu değerlendiren Hoca İshak Veli 1596

⁶⁶ Muhammed Bilal Çelik, *Yarkent Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 151.

⁶⁷ Şah Mahmut Çuras, *Yarkent Saidiye Hanlığının Tarihine Dair Materyaller*, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1989, s. 61.

⁶⁸ *Age* s. 31.

⁶⁹ Çelik, *age*, s. 167.

yılında henüz yedi yaşındaki oğlu Muhammed Yahya Hoca'yı (Şadi Hoca) Yarkent'e gönderdi. Hoca İshak Veli'nin müritlerine hanlığın önemli şehirlerindeki araziler verildi. Bu galibiyetinin ardından hanlık uzun bir süre sükûnete kavuştu. Nitekim 1603 yılında Çin'e giderken Yarkent'i ziyaret eden Portekizli Benedict De Hoes (1562-1607) hanlığın ticarete geliştiğini, malların toplandığını, gelişmiş bir ülke olduğunu aktarmıştır.⁷⁰

Muhammed Han 1609 yılında vefat etti ve yerine oğlu Şah Şucaaddin Ahmet Han geçti. Onun tahta geçmesinde Hoca İshak Veli'nin oğlu Muhammed Yahya önemli rol üstlenmişti. Böylelikle Karadağlı olarak bilinen tarikat mensupları hanlık yönetiminde azımsanamayacak güce sahip oldu. Öte yandan Muhammed Han'ın ölümünden sonra Çalış hâkimi Muhammed Kasım isyan etti. Cungarlardan yardım istemesi üzerine Cungar ordusu Turfan yakınlarına geldi. Turfan'daki Abdurrahim Han isyanı bastırmak için Muhammed Kasım'ın üzerine yürüdü. Savaşın Abdurrahim Han lehine geliştiğini gören Cungarlar taraf değiştirerek Muhammed Kasım'ın askerlerine saldırdı ve bölgeyi yağmalayarak geri çekildi.⁷¹ Muhammed Kasım ise Kuça'da Abdurrahim Han'ın adamları tarafından öldürüldü. Abdurrahim Han fırsattan istifade ederek yeni tahta oturan Şucaaddin Ahmet Han'a karşı isyan bayrağını çekince Şucaaddin Ahmet Han bir dizi isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Nihayet 1619 yılında Barçuk'ta avlanmaya çıktığı sırada suikast sonucu öldürüldü. Şucaaddin Ahmet Han öldükten sonra Kureyiş Sultan hanlık tahtına oturmaya çalışsa da Muhammed Yahya Hoca, Şah Şucaaddin Ahmet Han'ın henüz 14 yaşındaki oğlu Abdullatif'i hanlık tahtına oturtmayı başardı. Abdullatif Han'ın tahta oturmasından sonra eski Moğol aşiretlerinin hanlıktaki nüfuzu iyice azaldı, tarikat mensuplarından Muhammed Yahya Hoca ve taraftarları ise hâkim konuma yükseldi. Yarkent Hanlığında nüfuz sahibi olan eski Şeyhülislam Hoca Ahrar'ın torunu Abdurrezak ve ailesi hanlık topraklarından kovuldu.⁷² Böylece Muhammed Yahya Hoca'nın hanlıktaki dinî otoritesi pekişti. Fakat babası Hoca İshak Veli'nin hanlıktan ayrılırken bıraktığı halifesi Şatur Hoca'nın dinî otoritesi Muhammed Yahya Hoca'ninkinden daha az değildi. Bu durum Muhammed Yahya Hoca'yı rahatsız ediyordu. Tam da bu sırada Muhammed Yahya Hoca babalarının kabrini ziyaret etme bahanesiyle Semerkant'a gitti. Ne var ki o gider gitmez Şatur Hoca öldü. Akimuskin'e göre Şatur Hoca'yı Muhammed Yahya'nın adamları öldürmüştü olabilir.⁷³

Abdullatif Han 12 yıl boyunca hanlık tahtında oturup 1631 yılında ağır bir hastalıktan vefat edince yerine Fulat Han lakaplı Ahmet Han geçti. Fakat Kaşgar hâkimi olan kardeşi Mahmut ona itaat etmeyip askerleriyle Yarkent'e saldırdı ve Yarkent tahtına oturduğunu ilan etti. Ahmet Han ise Aksu'ya çekildi. Bu sırada 1595 yılından beri Çalış, Turfan ve Kumul bölgesini yönetmekte olan Abdurrahim Han 1635 yılında 77 yaşında vefat etti. Onun Cungar lideri Dörvöng'ün kızından doğan oğlu Abdullah babasının tahtına oturdu.⁷⁴ Abdullah'tan çekinen Ahmet Han Yarkent'e dönerek şehrin kuzeyinde bir eve yerleşti. 1636 yılında Mahmut Han vefat edince Ahmet Han tekrar Yarkent tahtına oturdu. Aynı yıl Turfan'da ikamet eden Abdullah Han Yarkent tahtını ele geçirmek için Kaşgar üzerine sefer düzenlediyse de başarılı olamayıp geri çekildi. Kaynaklara göre Ahmet Han'ın kişiliği dengesizdi ve bundan dolayı birçok emir ve ümera Ahmet Han'ı terk ederek Abdullah Han'ın yanına gitmişti. Üstelik Yarkent'te nüfuz sahibi olan Muhammed Yahya Hoca da damadı Padişah Hoca'yı Abdullah Han'a göndermişti.⁷⁵ Gücünü

⁷⁰ Wei, *age*, s. 82.

⁷¹ Çuras, *age*, 65.

⁷² Wei, *age*, s. 184.

⁷³ Wei, *age*, s. 187.

⁷⁴ Anonim Tarih-i Kaşgar, 110-112/83b, 85b. Eserin Çağatayca elyazması için bakınız: Nuerdun Ainiding, *Anonim Tarih-i Kaşgar Metin Tercümesi ve Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2015, İstanbul.

⁷⁵ *Agt*, s. 114-115/88a.

pekiştiren Abdullah Han tekrar Kaşgar üzerine sefer düzenleyerek 1636 yılının başında şehri ele geçirdi. Ahmet Han ise Maverâünnehir'e kaçtı.⁷⁶

Abdullah Han ile Ahmet Han arasındaki taht mücadelesi devam ederken Cungarlar hanlık toprakları üzerine akınlar düzenledi. Bu sefer Cungarların başında Konçin, Sereng ve Sumer adında üç komutan bulunuyordu. Onlar Taklamakan çölünü aşarak Hoten'e saldırdılar ancak Abdullah Han'ın kardeşi İbrahim Sultan'ın başarılı savunması neticesinde şehri ele geçiremeyip bölgeyi yağmaladıktan sonra geri çekildiler.⁷⁷ Ertesi sene Sümer ve Sereng komutasındaki Cungarlar tekrar Aksu'ya saldırarak şehri yağmaladı. Ardından Cungarlar doğuya ilerleyerek Bay bölgesine geldi. Bay'ın hâkimi Hankulu Bey ile Kuça hâkimi Şah Kasım Bey ordularını birleştirerek Bay'da Cungarlarla savaştı. Şah Kasım Bey Sereng'i yaralı olarak ele geçirdi. Hankulu Bey ise Sümer'i esir aldı. *Tarih-i Kaşgar*'ın müellifi Bay'daki savaş sırasında Sereng'in ayağından yaralandığını için ona Aksak Sereng adı verildiğini aktarmaktadır.⁷⁸

Şah Kasım Bey, Sereng'i esir alarak Kuça'ya dönerken emirlerinden Şir Muhammed Sereng'i kaçıran Kuça kalesine kapadı ve isyan başlattı. Yarkent'ten hareket eden Abdullah Han Aksu ve Uç ordularını da yanına alarak isyancı Şir Muhammed'i cezalandırmak için Kuça'ya geldi. Çetin geçen savaşın ardından Kuça ele geçirildi. Böylece hanlık toprakları tek hâkimiyet çatısı altında birleştirildi. Ne var ki, kaynaklar Sümer ve Sereng'in akıbeti hakkında bilgi vermemektedir. Fakat sonraki gelişmelerden Sereng ve Sümer'in bir şekilde serbest kaldığı anlaşılmaktadır.

Cungarların bu saldırısı savuşturulduktan sonra Abdullah Han komşu ülkelere yönelik bir dizi fetih hareketiyle meşgul oldu. Fetih savaşları sırasında üstün askerî başarılarından ve hanedan üyesi olmasından dolayı kendine rakip olarak gördüğü kardeşi İsmail Sultan ve İbrahim Sultan'ı yakınlarıyla birlikte sürgüne gönderdi. Her iki sultan Cungarlara sığındı. Oğullarından Yolbars Sultan'ı Kaşgar hâkimi, Nureddin Sultan'ı ise Aksu hâkimi tayin etti. Cungarlar gittikçe güç kazanıyor ve durmadan Yarkent Hanlığı toprakları üzerine akınlar düzenliyordu. 1650 yılının başlarında Cungarların Atbaş mevkisinde görünmeye başladığı haberi geldi⁷⁹. Başlarında Abdullah Han'ın sürgüne gönderdiği kardeşi İbrahim Sultan ile Cungarların komutanı Çuçkin vardı. Abdullah Han oğlu Yolbars Sultan'ı göndererek Cungar kuvvetlerini geri püskürttü. Ertesi sene Cungarlar tekrar Aksu'ya saldırdı. Bizzat ordusunun başına geçen Abdullah Han Aksu'da oğlu Nureddin Sultanla birleşerek Yulduz mevkisinde Cungar ordusuyla çarpıştı ve komutanları Sümer'i yakaladı. Kaynakların ifadesine göre Nureddin Han, Sümer'in karısı dâhil olmak üzere birçok ganimeti aldığı için babası Abdullah Han bunu saygısızlık olarak gördü ve oğluna küserek ordusunu alıp Çalış'a gitti. Bazı emirler Nureddin Sultan'la Han'ın arası iyi olmadığı için arada kalarak savaşa girmedi ve ordu üçe bölündü. Durumdan istifade eden Cungarlar Sereng liderliğinde Nureddin Han'ı ablukaya alırken Sümer'in kardeşi Yaldang (Ildan) Taişi ise Abdullah Han'ın peşinden gitti. Abdullah Han Çalış'ta Yaldang Taişi ile çetin bir savaşa girdi ancak başarılı olamayıp geri çekildi. Hanlığın birçok emir ve komutanları bu savaşta öldü. Nureddin Han ise Sereng ile anlaşarak Cungarlar'ın Kaşgar'a doğru gitmesini sağladı. Yaldang Taişi ordusunu alıp Kaşgar'a saldırdı ancak Kaşgar hâkimi Yolbars Sultan şehri savunmayı başardı. Akabinde anlaşma yapılarak Yaldang'ın geri dönmesi sağlandı.⁸⁰

Nureddin Sultan ile Abdullah Han'ın arası açılınca Yolbars Sultan'ın önü açıldı ve nüfuzu arttı. Hanlık topraklarının çoğu Yolbars Sultan ve oğlu Ubeydullah Sultan'ın denetimi altına geçti. Yolbars Sultan'ın isyan ederek hanlık tahtını ele geçireceğine dair söylentiler dolaşmaya başladı.

⁷⁶ Zhu, *age*, s. 193.

⁷⁷ Çuras, *age*, 133.

⁷⁸ Aininiding, *agt*, s. 117/91a.

⁷⁹ Aininiding, *agt*, s. 127/101b

⁸⁰ Çuras, 1989, s. 170.

Neticede Abdullah Han herkesten şüphe etmeye ve her şeye öfkelenerek çevresindekilere kötü davranmaya başladı. Yolbars Sultan da artık babasının yaşlandığını ve tahtı kendisine bırakması gerektiğini düşündüğü için Yarkent'teki bazı emirlere mektuplar gönderdi. Emirlerin bir kısmı onu desteklerken bazıları ise ona karşıydı. Özellikle Karadağlı emirler Yolbars Sultan'ı istemiyordu. Fakat Abdullah Han bu durum karşısında oğlu Yolbars Sultan'a yakınlığıyla bilinen vezirleri idam ettirdi ve daha ileriye giderek 1666 yılında Yolbars Sultan'ın kızı Hanzade Hanım'ı Yarkent'te, oğlu Ubeydullah Sultan'ı ise Hoten'de öldürttü. Ardından Yarkent Hanlığı'nın tüm ordusunu toplayarak küçük oğlu Nureddin Sultan ile Kaşgar üzerine sefere çıktı. Bu durum karşısında babasını yenemeyeceğini anlayan Yolbars Sultan dağa kaçtı ve bir süre sonra Cungarlara sığındı.⁸¹ Yolbars Sultan'ın hâkim olduğu bölgeler Nureddin Sultan'a verildi.

3. Cungar Hanlığı'nın Kuruluşu ve Yarkent Hanlığı'nın İşgali

Çin'deki Ming Hanlığı'nın sonlarına doğru Çin'de iç isyanlar baş göstermekle birlikte Çin'in kuzeydoğusundaki Curçen kabileleri Nurhaç (1559-1626) liderliğinde tek çatı altında birleştirildi ve kuvvetlenerek siyasi bir güç haline geldi. Nurhaç'ın oğlu Hong Taiji 1635 senesi Ağustos ayında İç Moğolistan'ın tamamını ele geçirdi ve Kasım ayında kavminin adını Mançu olarak değiştirdi.⁸² 1644 yılında ise Çin seddini aşarak Pekin'i işgal etti ve Qing Mançu İmparatorluğu'nu kurdu. Çin'i ele geçirmeden önce önemli rakipleri olan Moğolları hâkimiyeti altına almak isteyen Mançular, 1635 yılında Çince kaynaklarda İki Halha olarak anılan Halha Konfederasyonu'nu ve On Oyrat olarak adlandırılan Oyrat kabilelerini Sarı Tuğ dedikleri idari birime tabi kıldı. Bunların içinden Oyratların önemli altı boyu Mançulardan kurtulmayı başardı.⁸³ Mançuların kendileri için büyük bir tehdit olduğunu gören Moğollar aralarındaki mücadeleye son vererek Mançulara karşı ortak hareket etmeye çalıştılar. Nitekim Cungarların lideri Bagatur (Batur) Hun Taişi ile Halhaların lideri Yasaktu'nun önderliğinde Moğol liderleri 1640 yılı Eylül ayında Doğu Türkistan'daki Tarbagatay yaylasında kurultay yaptı.⁸⁴ Kurultayda Moğolların birlikte hareket etmesini yasallaştıran İh Tsaaz adında bir kanunname kabul edildi. Bu durum uzun süredir devam eden Oyrat-Halha mücadelesine son vererek Oyratların Cungar Hanlığı'nı kurmalarının temellerini atmış oldu. Batur Hun Taişi Cungar Hanlığı'nın ilk hanı olarak kabul edildi. Makalemizin geçtiği bölümlerinde bahsettiğimiz Cungarların komutanı Senge, Batur Hun Taişi'nin beşinci oğluydu ve Batur Hun Taişi 1652 yılında ölünce Cungarların başına geçerek 1671 yılına kadar han olmuştu. Senge han olduktan sonra ganimet elde etmek amacıyla daha önce defalarca akın düzenlediği Yarkent Hanlığı topraklarına bir kez daha akın düzenledi. 5.000 kişilik Cungar kuvvetiyle Yarkent'in doğusundaki Keriye'ye saldırdı. Yarkent Han'ı Abdullah 10.000 kişilik bir orduyla Senge'yi durdurmak için yola çıkınca Senge Keriye'den ayrılarak Acıyan'a çekildi. Yarkent ordusu Niye'de Senge'ye yetişti. Talkanlık mevkiinde çetin bir savaş oldu ve Senge barış isteyerek geri çekildi.⁸⁵

Yolbars Sultan'ın Kaşgar'a hâkim olduğu dönemde Kaşgar'da Yarkent'teki Karadağlı tarikatına karşı Akdağlı tarikatı güçlüydü ve onlar Yolbars Sultan'ı destekliyordu. Akdağlı tarikatı yine Hoca Ahmet Kasaî'nin büyük oğlu Hoca Muhammed Emin'di. Makalemizin önceki bölümlerinde zikredilen Hoca İshak Veli ise Hoca Ahmet Kasaî'nin dördüncü oğluydu. Bu iki kardeş Semerkant'ta dinî otorite elde etmek için mücadele etmiş; önce Hoca İshak Veli Yarkent Hanlığı'na gelmiş, arkasından 1620'li yıllarda Hoca Muhammed Emin'in oğlu Hoca Muhammed

⁸¹ Zhengyan Liu ve Liangtao Wei, "Xiyu Hezhuozu Yanjiu (西域和卓族研究)", Zhongguo Shehuikexue Chubanshe, Beijing 1998, s. 173.

⁸² Yanguang Li, *Manzu Tongshi (满族通史)*, Liaoning Minzu Chubenshe, Shenyang 2001, s. 829.

⁸³ Mark C. Elliott, *The Manchu Way*, Stanford University Press, Stanford 2001, s. 74.

⁸⁴ Ma ve Chen, age, s. 74

⁸⁵ Çuras, age, s. 173.

Yusuf Kumul'a gelmişti.⁸⁶ İlerleyen dönemlerde Hoca Muhammed Yusuf Kaşgar'a gelip Yolbars Sultan'a yaklaşılarak güç elde etmeye çalıştı. Böylelikle Akdağlı hocalar Yolbars Han'ı, Karadağlı hocalar ise Abdullah Han'ı destekleyerek birbiriyle mücadele etmeye başladı. 1653 yılında Akdağlı tarikatının lideri Hocam Muhammed Yusuf ölünce oğlu Hidayetullah İşan babasının liderlik koltuğuna oturdu.

Yolbars Han Kaşgar'ı terk edince Nureddin Sultan Kaşgar'a hâkim oldu ve Karadağlı hocalarla birlikte Akdağlı hocalara karşı mücadele etmeye başladı. Hemen ardından Andican üzerine sefere çıkmak isteyen Nureddin Sultan yolda hastalanarak öldü. Bunu fırsat bilen Yolbars Han Cungar komutanı Uçurti Taişi'nin ordusuyla birlikte Kaşgar kalesine saldırdıysa da başarılı olamayıp geri döndü. Bu sırada Kuça hâkimi Hoca Yar da Abdullah Han'a isyan etti ve bütün bunlar karşısında dayanamayan Abdullah Han 1667 yılında Yarkent tahtını terk ederek Hindistan'a gitti ve 1675 yılında Delhi'de öldü.⁸⁷

Abdullah Han hanlığı terk edince Karadağlıların lideri Hoca Muhammed Abdullah Cungarlardan İsmail Han'ı istemek için Aksu'ya gitti. Aksu'daki emirlerle birlikte Yaldang'a elçi göndererek kendilerine sığınan İsmail Sultan'ı Aksu'ya göndermeleri talebinde bulundu. Bu talebi kabul eden Yaldang Taişi İsmail Sultan'la birlikte Aksu'ya geldi ve ümeralar İsmail Sultan'a itaat ederek onu Yarkent hanı ilan etti⁸⁸. Bu durumu öğrenen Yolbars Han da hızlıca hareket ederek Kaşgar'a geldi. İsmail Han ile Yolbars Han'ın çatışması kaçınılmaz hale gelmişti. Nihayet savaşı kazanan Yolbars Han Yarkent'e girerek hanlık tahtına oturdu. İsmail Han ise Aksu'ya çekilmek zorunda kaldı. Bu sefer Yolbars Han'ın destekçileri olan Akdağlılar tarikatı Karadağlılara karşı büyük bir intikam girişiminde bulunarak Yarkent'te çok sayıda Karadağlı taraftarlarını öldürdü. Yaldang Taişi İsmail Han'ı desteklerken onun rakibi olan Senge Yolbars Han'ın destekçisi oldu. Senge, Erka Bey adındaki yakın bir adamını Yolbars Han'a göndererek Aksu'daki İsmail Han üzerine sefer düzenlemeyi teklif etti. Yolbars Han bu teklif üzerine Aksu'ya saldırdıysa da başarılı olamayınca tekrar Yarkent'e döndü. Kaynaklar tam da bu sırada Yolbars Han'ın hanlık tahtını bırakarak hacca gitmek istediğinden dolayı Yarkent'i Senge'ye bıraktığını aktarmaktadır.⁸⁹ Fakat Yolbars Han büyük ihtimalle Senge'nin adamı Erka Bey'in boyunduruğu altında kalmak istemeyerek tahtı bırakma bahanesiyle Kaşgar'a gitmiş ve oradaki Akdağlı Hocaların desteğini alarak tekrar geri dönme planı yapmış olmalıdır ki Kaşgar'a geldikten kısa süre sonra kararından vazgeçtiğini bildirerek tekrar Yarkent'e döndü. Kısa süre sonra Senge'nin adamı Erka Bey sarayı basarak Yolbars Han'ı öldürdü. Karadağlı tarikatı taraftarı ya da bu tarikata büyük bir sempati duyan Şah Mahmut Çuras kaleme aldığı vakayinamede Yolbars Han'ın Yarkent'e geldikten sonra Karadağlı taraftarlarına çok fazla zulüm yaptığını, Erka Bey'in bu sebeple Yolbars Han'ı öldürdüğünü böylece adaleti sağladığını iddia etmektedir. Fakat gelişmelere baktığımızda Erka Bey'in Yarkent Hanlığı'nın iplerini elinde tutabilmek için Yolbars Han'ı öldürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Erka Bey Yolbars Han öldükten sonra onun küçük yaştaki oğlu Abdullatif Sultan'ı hanlık tahtına oturttu.⁹⁰

Arlat kabilesine mensup olan Erka Bey, 20 yaşlarındayken Sayram'dan Cungar hanı Hun Taişi'nin yanına gitmiş ve onun oğlu Senge ile birçok sefere katılmıştı. Özellikle Senge'nin Çahar Moğollarına yaptığı savaşta büyük kahramanlık gösterdiği için ün kazanarak Senge'nin gözde adamlarından olmuştu. Erka Bey daha sonra Abdullatif Han'dan rahatsız olarak Kaşgar'da bulunan İsmail Han'ı Yarkent'e saldırmaya davet etti. Bunun üzerine İsmail Han Yaldang Taişi'nin oğlu Çuçkin'in de desteğiyle Yarkent şehrine saldırdı ve muvaffak olamayınca Kargalık şehrine giderek şehrin su kaynağını kesince şehir teslim oldu. Erka Bey de bu sırada İsmail Han'a

⁸⁶ Wei, *age*, s. 209.

⁸⁷ Liu ve Wei, *age*, s. 174.

⁸⁸ Çuras, *age*, s. 187.

⁸⁹ Çuras, *age*, s. 192-193.

⁹⁰ Çuras, *age*, s. 195.

katıldı ve ordunun başına geçti. Ordu Yarkent'e saldırmak üzere ilerlerken Abdullatif Han Yarkent'i terk ederek Kaşgar'a gitti. Bundan ötürü Yarkent emirleri İsmail Han'ı karşılamaya çıktı, böylece savaşmadan Yarkent'e giren İsmail Han 1670 yılında hanlık tahtına oturdu.⁹¹ Onun han olması Akdağlılar için iyi bir haber değildi. Karadağlılar da büyük bir intikam girişiminde bulunarak çok sayıda Akdağlı taraftarını öldürdü. İsmail Han Akdağlılar'ın lideri Hidayetullah İşan'ı Yarkent Hanlığı topraklarından sürgün etti. Afak Hoca lakaplı Hidayetullah İşan önce Keşmir'e ardından Tibet'e giderek Cungar Hanı Galdan'ın din hocası olan beşinci Dalay Lama Lobsang Gaysto ile görüşerek Galdan'a kendisini desteklemesi için bir mektup yazmasını istedi. Dalay Lama da bu teklifi kabul ederek ona bir mektup yazdı. Mektupta Dalay Lama Galdan'a Afak Hoca'nın ülkesini geri alması için askeri yardımda bulunmasını istedi. *Tezkere-i Azizan*'ın müellifi Muhammed Sadık Kaşgarî mektubun içeriğini mealen şu şekilde aktarmaktadır: *Şevketli Hanım (Galdan) Hoca Afak ulu bir zattır, kendi dininde kâmil bir kişidir. Yarkent ve Kaşgar'ın hakimiyken İsmail Han onun memleketini zapt etmiş. Çaresini bulunuz ve onun memleketini geri alması için leşker gönderip müşkülâtını asan eyleyiniz.*⁹² Galdan küçük yaşlarından itibaren Dalay Lama'nın yanında Budizm tahsili görmüştü dolayısıyla Dalay Lama'ya çok büyük saygı besliyordu. Üstelik bir süredir Yarkent Hanlığı'nın iç işlerine müdahale ederek hanlık üzerinde nüfuzunu kurmaya çalışıyordu. Afak Hoca mektubu alarak 1679 yılında Galdan'ın yanına geldi ve isteğini bildirdi, böylece aradığı fırsat ayağına gelmiş olan Galdan, 1679'da 30 bin kişilik ordusuyla Kumul ve Turfan'ı işgal etti.⁹³ Ertesi sene 120 bin kişilik süvari birlikleriyle Yarkent'i işgal etti.⁹⁴ Bu işgalle ilgili beşinci Dalay Lama Lobsang Gaysto (1642-1682) hatırasında şunları yazmaktadır: *Tavuk yılı (Tibet takviminde 1681, miladi 1680) yılbaşında Galdan Chantou'ların (Müslümanların) yurdunu ele geçirerek, Yarkent başta olmak üzere 1.500'den fazla şehir kasaba, 2 milyondan fazla insanı bana armağan etti.*⁹⁵ Cungarların işgali sırasında Karadağlı hocalar ve Yarkent emirleri Cungarlara karşı savaşırken, Akdağlı hocalar ve taraftarları içeriden Galdan'a destek vererek şehir kapılarını Cungarlara açmıştı. Galdan İsmail Han'ı ve tüm ailesini esir alarak başkenti İli'ye götürdü ve iki yıl sonra İsmail Han İli'de üzüntüsünden öldü. Hidayetullah İşan namıdiğer Afak Hoca'nın büyük oğlu Yahya Hoca Yarkent hâkimi tayin edildi. Cungar ordusu geri dönmeden önce Afak Hoca onlara bin tenge karşılığında 10.000 adet kıymetli giysiyi vergi olarak ödedi.⁹⁶ Bu sırada İsmail Han'ın kardeşi Baba Sultan'ın oğlu Abdürreşit Sultan Turfan'da kendisini han ilan etti. Hemen ardından Abdürreşit Sultan'ın Çalış'ta bulunan kardeşi Muhammed Emin Sultan da kendisini han ilan etti. Galdan Abdürreşit Sultan'ı destekleyerek onu Yarkent tahtına oturttu.⁹⁷ Fakat kendisi han olmak isteyen Afak Hoca'nın baskılarından dolayı çok geçmeden 1682 yılında hanlığı terk ederek Galdan'ın yanına kaçtı. Bunun üzerine Muhammed Emin Sultan Yarkent'e gelerek hanlık tahtına oturdu (1682-1694). Muhammed Emin Han tahta oturduktan sonra Hidayetullah İşanla iyi geçinmeye çalıştı. Fakat Hidayetullah İşan'ın bazı uygulamalarını hoş karşılamayınca ikisinin arası açıldı ve 1694 yılında Hidayetullah İşan'ın adamları tarafından öldürüldü.⁹⁸ Muhammed Emin Han'ın ölümü üzerine Hidayetullah İşan kendi oğlu Yahya Hoca'yı han ilan etti. *Tarih-i Kaşgar*'ın müellifi sebebini net olarak belirtmemekle birlikte Yahya Hoca'nın Muhammed Emin Han'ın ölümünden bir buçuk sene sonra Cungarlar tarafından öldürüldüğünü, Hidayetullah İşan'ın da Yahya Hoca'dan sekiz ay önce öldüğünü aktarmaktadır.⁹⁹ Yahya Hoca'nın ölümünden sonra Kaşgar emirleri Hidayetullah İşan'ın diğer oğlu Ahmet Hoca'yı Yarkent hanı ilan etti. Buna karşılık Yarkent ve Turfan emirleri hanedan

⁹¹ Çuras, *age*, s.192-193.

⁹² Muhammed Sadık Kaşgarî, *Tezkire-i Azizan*, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1988, s. 49.

⁹³ *Zhungaer Shilue (准噶尔史略)*, *Renmin Chubanshe*, Beijing 1985, s.90.

⁹⁴ Wei, *age*, s. 222.

⁹⁵ Liu ve Wei, *age*, s. 205.

⁹⁶ Kaşgarî, *age*, s. 50.

⁹⁷ Aininiding, *agt*, s. 127/101b.

⁹⁸ Aininiding, *agt*, s. 128/102a.

⁹⁹ Aininiding, *agt*, 128/102b.

ailesinden Baba Sultan'ın oğlu Muhammed Mümin Sultan'ı Yarkent hanı ilan etti. Fakat Akdağlı taraftarları Muhammed Mümin Sultan'ı desteklemeyerek Kırgızlardan yardım istedi ve Kırgız ordusu Yarkent'e saldırarak Muhammed Mümin Sultan'ı öldürdü. Bunun üzerine Karadağlı hocalar Cungarlardan yardım istedi, Cungarların gelmesi üzerine Kırgızlar şehri terk edip kaçtı. Cungarlar Mirza Alemşah'ı Yarkent'in yöneticisi tayin etti. Böylece Yarkent Hanlığı 1696 yılında sona ermiş oldu. Cungarlar bundan sonraki süreçte bölgeye vassal tayin ederek vergiye bağladı. Nitekim 1697 yılında Cungarlar tarafından öldürülen Rus elçisi İvan İvaşko hatırasında "En son 20 tane deveyi vergi olarak getiren Yarkent elçileri geldi. Kalmuklar onların kendilerine ne kadar sadık olduğunu söyledi." ifadesi yer almaktadır.¹⁰⁰ Cungarlar 1755 yılında Mançular tarafından ortadan kaldırılana kadar bölgede etkin bir siyasi güç olarak kalmaya devam etti.

Sonuç

Oyratlar Moğolistan'ın kuzeyindeki ormanlık alanda yaşayan bir Moğol kavmi iken, Cengiz Han'ın ilk hâkimiyet mücadelesi sırasında Cengiz Han'a katıldıkları için Cengiz ordusunda ve İmparatorluk yönetiminde önemli bir mevkiye bulundular. Cengiz Han'la birlikte birçok sefere katılan Oyratlar Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğolistan steplerinde kalarak Ogeday'ın yönetimine tabi oldu. Dolayısıyla Oyratlar diğer Moğol uluslarından farklı olarak hayli geç dönemlere kadar eski dinlerini ve kültürlerini değiştirmeden günümüzdeki Moğolistan topraklarında göçebe hayatlarını devam ettirdi. Kubilay ile Arık Buka arasındaki iktidar mücadelesinden de anlaşıldığı üzere Oyrat kabileleri o dönem için Moğolistan'daki kabileler içinde en önemli ve güçlü Moğol grubuydu. Kubilay Yuan İmparatorluğu'nu kurduktan sonra ise yaklaşık bir asır boyunca Yuan İmparatorluğu'na tabi olan Oyratlar, İmparatorluk yıkıldıktan sonra şekillenen siyasi konjonktürle birlikte tekrardan tarih sahnesine çıktı. Bir süre kendilerini *altın uruk* olarak tanımlayan Halha Moğollarının yönetimi ve baskısı altında kalan Oyratlar kendi siyasi varlıklarını oluşturmak için Halhalarla epeyce uzun bir süre mücadele etti. Bu mücadele sırasında istikrarlı bir şekilde batıya doğru kaymaya başlayan Moğollar Altay Dağları'nın güneyi ve Tanrı Dağları'nın kuzeyinde görünmeye başladı. Hatta 15. yüzyılın başlarında Kumul ve Beşbalık bölgelerine akın düzenleyecek kadar güçlenmişlerdi. 15. yüzyılın ortalarına doğru hem Çin'e karşı hem de Halhalara karşı verdikleri başarılı mücadeleler sonucunda liderleri Esen Taişi sadece Halhalarla kalmayıp Ordos ve tüm Övör Mongol'da yaşayan Moğol kabilelerinin üstünde hâkimiyet sağlayarak güçlü bir devlet kurmayı başardı. Bu arada Yuan İmparatorluğu döneminde yaklaşık bir asırdan fazla Moğolların hâkimiyeti altında kalan Çinliler ise Moğolların güçlenerek tekrar Çin'i ele geçirmesi endişesiyle Çin Seddi'nin inşaat ve onarımına hız verdi ve yapıyı günümüzdeki haline getirdi. Neticede Esen Taişi 1449 yılında Ming imparatorunu esir olarak Çinlilerin endişelerinde haklı olduklarını ortaya koymuştu. Esen Taişi'nin ölümünden sonra dağılma sürecine giren Oyratlar tekrar Doğu Moğollarının baskısı altına girdi ve Ordos bölgesinde yaşayan Tümedler Oyratları batıya sürmek için onların üzerine amansız akınlar düzenledi. Tümedler ve Halhaların baskısı yüzünden 15. yüzyılın ortalarından itibaren batıya doğru kitleler halinde göç eden Oyratlar Köknur, Kumul'un kuzeyi, Tarbagatay bozkırları ve Altay Dağlarının etekleri, yukarı İrtiş boylarına kadar çadırlarını kurmaya başladı. Oyratların bu göçleri ilerleyen dönemlerde Türkistan'ın siyasi geleceğine büyük etkiler yaratacağı. Nitekim bu göç 17. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde İli havzasını merkez edinen güçlü bir Cungar Hanlığı'nın kurulması için uygun ortamı oluşturmuştu. Oyratların adını zikrettiğimiz bölgelere göç etmeleri Kırgız kabilelerinin de batıya ve güneye sürülmesine neden oldu ve Kırgızların yeni yurt arayışları bölgeyi daha derinden etkiledi. Cungarlar yoğun olarak İli Havzası ve Tarbagatay bozkırlarından

¹⁰⁰ Döölötbek Saparaliyev, "Kırgızlar İle Orta Asya Halklarının Birlikte Cungar Hanlığının İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler (Xvii Yüzyıldan Xviii Yüzyıla Kadar)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.VI, S.1 2006, s.213.

hareketle Türkistan hanlıkları üzerine akınlar yaparken Doğu Türkistan coğrafyasında hâkimiyet süren Doğu Çağatay Hanlığı ve onların devamı olan Yarkent Hanlığı Oyratlarla bitmek bilmeyen bir mücadeleye girişmesine rağmen onlarla kader ortaklığı yaşamak zorunda kalacaktı. Oyratlar Yarkent Hanlığı döneminde başta Kumul olmak üzere Turfan ve Hoten bölgelerine çok sayıda akın düzenledi ve bölgedeki siyasi dengenin oluşmasında önemli bir güç haline geldi. Yarkent Hanlığından kaçan şehzadelerin ilk sığınağı Cungarlar olmuştu. Bu durum Cungarların Yarkent Hanlığı'nın iç işlerine karşısını kolaylaştırmakla birlikte Cungarların elini Yarkent Hanlığı'na karşı daha güçlü kılıyordu. Cungarlar bol miktarda tahılın yetiştiği Yarkent topraklarını ele geçirme planlarını kurarken Yarkent Hanlığı'nın içinde vuku bulan iktidar mücadelesi kızışarak hanlığın zayıflamasını hızlandırdı. Üstelik hanlık içindeki tarikat mensuplarının devlet hâkimiyetini ele geçirmek için birbirleriyle mücadeleye girmesi Cungarların amaçlarına ulaşmasına adeta yardımcı oluyordu. 1670 yılında Yarkent Hanlığından sürgün edilen Akdağlı tarikatının lideri Hidayetullah İşan 1679 yılında Cungar hanı Galdan'a Yarkent Hanlığı'nın kapılarını açtı. Galdan ordusuyla birlikte 1680 yılında hanlık topraklarını işgal etti ve Cungar Hanlığı tarihinin altın çağını yaşadı. Bölge yaklaşık bir asır boyunca Cungarlara bağlı kaldı, 1755 yılında Mançular on yıllarca süren Cungar mücadelesinden galip çıkınca Cungarların hakim olduğu tüm toprakları ele geçirdi ve Cungarların varlığına da son verdi. Doğu Türkistan bölgesi de Mançuların hâkimiyeti altına girdi ve bağımsızlığını kaybetti.

Kaynakça:

- AINİNİDİNG, Nuerdun, *Anonim Tarih-i Kaşgar Metin Çevirisi ve Değerlendirme*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.
- BERBER, Oktay, *Kalmuklar Cungarya'dan İdil'e Bozkırın Göçebeleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- ATWOOD, Christopher P, *Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File Inc, New York 2004.
- BAI, Cuiqin, *Walashi (瓦剌史)*, Jilin Jiaoyu Chubanshe, Changchun 1990.
- CARPİNİ, Johann De Plano, *Moğolistan Seyahatnamesi*, Ed. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, *Yarkent Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.
- CHENG, Cheng, *Xiyu xingchengji Xiyu fanguoji (西域行程记番国志)*, Zhonghua Shuju, Beijing 2000.
- ÇURAS, Şah Mahmut, *Yarkent Saidiye Hanlığının Tarihine Dair Materiyallar*, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1989.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Malik, *Tarih-i Cihan Güşa*, Ed. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- D'OHSSON, Abraham Constantın Mouradge, *Moğol Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- DUĞLAT, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidi*, Ed. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- ELİ, Yunuscan, *XVII. ve XVII. Esirlerdeki Uygurlar Bilen Cungarlarning Munasiveti*, Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi, 2001.
- ELLIOTT, Mark C, *The Manchu Way*, Stanford University Press, Stanford, 2001.
- GAOHUA, Chen, *Mingdai Hami Tulufan Ziliaohuibian (明代哈密吐鲁番资料汇编)*, Xinjiang Renmin Chubenshe, Urumçi 1984.
- HAYDAR, Mirza Muhammed, *Tarih-i Reşidi*, C.1 Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi 2007.
- JAMES A.Millward, Mark C.Elliott, Philippe Foret, Ruth W.Dunnell, *New Qing Imperial History*, Routledge Curzon, New York & London, 2004.
- KALAN, Ekrem. *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008.
- KAŞGARİ, Muhammed Sadık, *Tezkire-i Azizan*, Editör Nicat Muhlis-Şemsidin Emet, Kaşgar UYGUR NEŞRİYATI, KAŞGAR, 1988.
- KAYA, Mehmet Levent, Ed. *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.
- ZHUNGAER Shilue (准噶尔史略), Renmin Chubanshe, Beijing 1985.
- Lİ, Jinxin, *Xinjiang Yisilan Hanchao Shilue (新疆伊斯兰汗朝史略)*, Zongjiao Wenhua Chubanshe, Beijing 1999.
- Lİ, Yanguang, *Manzu Tongshi (满族通史)*, Liaoning Minzu Chubenshe, Shenyang, 2001.

- LİU, Zhengyan, ve Liangtao Wei, *Xiyu Hezhuozu Yanjiu* (西域和卓族研究), Zhongguo Shehuikexue Chubanshe, Beijing, 1998.
- LİU, Zhixiao, *Weiwuerzu Lishi* (维吾尔历史古代卷2), C.1/2, Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe, Beijing 1985.
- MA, Dayan, ve Zongda Chen, *Weilate Menggu Shigang* (卫拉特蒙古史纲), Renmin Chubanshe, Beijing, 2012.
- “MİNGSHİ, C.329, Xiyuyi (明史, 329卷, 西域一).
- NURHACI, Hacı, *Yarkent Saidiye Hanlığının Kısa Tarihi*, Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1993.
- RASHİD AL-DİN. *The Successors of Genghis Khan*, Çev: J. Andrew Boyle, Columbia University Press, New York & London, 1971.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancı-Ayşe Bereket, Dergah Yayınları, İstanbul, 2020.
- SAPARALİYEV, Döölötbek. “Kırgızlar İle Orta Asya Halklarının Birlikte Cungar Hanlığının İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler (XVII Yüzyıldan XVIII Yüzyıla Kadar)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.VI, S. 1, 2006, s.209–20.
- SHİRAB, Gabang, *Si Weilate Shi* (四卫拉特史), Xinjiang Renmin Chubanshe, Urumçi, 1992.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.
- ULAN, M, *Mengu Yuanliu* (蒙古源流), Liaoning Minzu Chubanshe, Shenyang 2000.
- WEI, Liangtao, *Yeerqiang Hanguo Shigang* (叶尔羌汗国史纲), Heilongjiang Jiaoyu Chubanshe, Harbin 1994.
- “Xianzog Shilu, C.280 (憲宗实录 卷280).
- YEZDİ, ŞEREFÜDDİN ALİ, *Emir Timur-Zafername*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- YU, Youcun, *Zhongguo Tongshi Gangyao* (中国通史纲要), Taiwan Shangwu Yinshuaguan, Taipei 1965.
- YÜCEL, Mualla Uydu, “Kalmuklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, s. 267–68.
- ZHU, Feng, *Hanyu Menggu Haungjin Shigang* (Altan Tobçi Çince: 汉译蒙古黄金史纲), Neimenggu Renmin Chubanshe, Hohhot 1985.
- ZHU, Rongga, *Altanhanchuan* (阿勒坦汗传), Neimenggu Renmin Chubanshe, Hohhot, 1991.
- ZLATKİN, I, Yalakoviç, *Istoria Djungarskogo Hanstava 1635-1758*, (准噶尔汗国史), Çinceye Çev: Ma Manli, Shangwu Yinshuguan, 1980.

Summary

After the collapse of Yuan Empire established by Mongols in China in 1368, Mongols were divided into two; east and west. Khalkhas and Inner Mongols, who took amongst them, were considered successors of Genghis Khan and identified as Eastern Mongols. Other Mongol tribes, mainly Oirats, who lived in the north and western regions of Mongolia, were identified as Western Mongols. Oirats first succeeded in establishing unification between Eastern Mongols and ensured supremacy over Khalkhas and established Oirat Khanate in the 15th century; in following periods, because of various up and downs, Oirats, who were exiled to the west, established Jungar Khanate in the 17th century with the leadership of Batur Khun Taishi who was a member of Choros tribe, in Ili basin of East Turkistan. Jungar Khanate maintained its political existence until the mid-18th century.

When Genghis Khan first appeared on the political scene, the Oirat tribes were living a hunter's life in upper Amur forests located west of Lake Baikal and on the borders of Siberia. The name Oirat came from the word Oiyarad which means forest people. The name Oirat was recorded as Woyilati (斡亦剌惕), Woyila (斡亦刺), Waila (外刺), Wailadai (外刺歹) in Yuan Empire period (1271-1368) in Chinese resources and as Wala (瓦剌) in Ming Dynasty period (1368-1644) and as Weilate (卫拉特) in Manchu Dynasty period (1644-1911). The name Kalmyk is the name given by Muslims to Oirats or Jungars.

Since Oirats attended to the first sovereignty struggles of Genghis Khan, Genghis Khan kept them close to himself, and there were many statesmen from Oirats during his rule. After the death of Genghis Khan, Oirat tribes were given to a share of Ögedei. After the last campaign made by Jochi on Tumads, Oirats were settled in the regions on Naiman riverside and upper sections of Yenisei, which was the homeland of Tumads. Toghan Temur, the last emperor of the Yuan Empire, had to leave Beijing in 1369 and died the following year. Crown prince Ayursiradar took his place and could not handle the Ming attack and retreated north of the desert in the same year. The Mongols, dependent on him, were considered successors of Genghis Khan and tried to dominate Oirats living in the region; the oppressions of the Ming on Khalkha and their military victories made the Oirats gain time. In addition, the Ming palace sent messengers to Oirats to destroy the political dominance of east Mongols and offered them to fight against Khalkhas together. Oirats agreed with this offer, cooperated with the Chinese in 1410, and defeated Arugtai Tayshi, the leader of Khalkhas, around the Onon River. While Khalkha Mongols were dealing with the Chinese, the Oirats got stronger and increased their influence in Mongol tribes after their last victory. However, the gradual strengthening of the Oirats in the following periods started to pose a significant threat to the Ming Dynasty, and they had to struggle with the Oirats for a long time. Hence, Ming Chengzu (1402-1424), Ming Khan, took leadership of the army personally in 1414 and defeated Oirats in the Tuul riverside close to Ulan Bator. This defeat greatly impacted the spread of the Oirats' effect on east Mongols.

When Batula Taishi died in 1416. Toghan Taishi took leadership of Oirats; in that period, Oirats had 40 thousand tents. In 1423, Toghan Taishi, who started an expedition to Khalkha, dealt a death blow. After Toghan Taishi died in 1439, his son Esen Taishi took leadership of Oirats. Esen Taishi managed to capture Yingzong (英宗), the Ming Emperor in the war who lived in the Tumubao district in the Hebei State of China, against the Ming army. However, he blockaded Beijing immediately; he could not capture the city and retreat. In the meantime, Oirats invaded Beshbalik, the capital of East Chagatai Khanate, north of Tianshan, in 1408. Although he blockaded Kumul castled in 1421, he could not succeed; however, as a result of a blockade for a month in 1433, he captured the city and sacked it. Esen Taishi, who announced himself as Mongol Khan and successor of the Yuan Empire in 1453, could not live long and die in 1454. After the death of Esen Khan, the effect of the Oirats on Mongol tribes started to get lower, and Tumads attacked the Oirats and forced them to migrate to the west. Ahmed Khan, the grandson of Uveys Khan, one of the Chaghatai Khans, took advantage of the weakening of the Oirats and captured Kumul three times between 1470 and 1479. Ahmed Khan (1465-1504), who was Eastern Chagatai khan, repeatedly organized successful raids against the Oirats and defeated them. Said, the third son of Ahmed Khan, who was Eastern Chagatai khan, conquered cities in the south region of East Turkistan in 1514 and established Yarkand Khanate at the same time; Mansur Khan, the elder brother of Said Khan, was controlling Kucha and northern regions. From this date, Oirats began to be frequently mentioned in Chaghatai chronicles of the period under the name of Kalmyk or Jungar. Said Khan, the founder of Yarkand Khanate, sent his elder son Abdurashid Sultan to an expedition over Kalmyks in 1524. Mansur Khan had to struggle more with Kalmyks and became their neighbor. Shah Khan, the son of Mansur Khan, was murdered in his struggle against Kalmyks in 1570. Mansur Khan blockaded Jiayuguan castle, the west end of the Chinese Wall, with an army of 20 thousand in 1524. Although he managed to control the region, he had to retrieve his soldiers from China due to the attack of Kalmyks. After Mansur Khan died in 1545, his younger son Mahmud (Muhammed) went to Kumul, established a line of descent with Kalmyks, and managed the region up to Shazhou with their support. Kyrgyz tribes, who migrated south of Tianshan and the Pamir region under Oirat oppression, kept Yarkand Khanate busy. Hence, Abdullatif Khan, the crown prince of Abdurashid Khan (1533-1560) and the second Khan of Yarkand Khanate, was murdered by Kyrgyz in the Aksu region. After the death of Abdurashid Khan, Abdulkarim Khan (1560-1593) took the khanate throne, and Abdulkarim Khan appointed his brother Abdurrahim as the ruler of Turfan. Abdurrahim Khan fought against Kalmyks in Turfan and succeeded in defeating them, and thus Chalish, Turfan, and Kumul were attached to Yarkand Khanate. In the following period, two big religious cults, Afakiye and Ishakiye, who influenced the lands of Yarkand Khanate, started sharp struggles to capture the state's power. As a result of a long period of struggles, throne fights increased, and Kalmyks took advantage of this situation and started to organize raids to the khanate lands. Moreover, Kalmyks established Jungar Khanate by getting stronger in the Jungaria region. Both blazing civil strife and harassment of Jungars on the khanate lands continuously weakened the khanate. The struggle between two big cult groups gradually started to cause bloody wars. Lastly, Ismail Khan, who took the throne in 1670, supported the Ishakiye cult and exiled Hidayatullah Ishan, whose nickname was Afak Khoja, who was the leader of the Afakiye cult. Hidayatullah

Ishan, who left Yarkand Khanate, traveled first to Kashmir and then to Tibet. The fifth Dalai Lama, Lobsang Gaysto, the leader of Tibetan Buddhism, was the religious teacher of Khan Galdan of Jungar Khanate. Hidayatullah Ishan met with Lobsang Gaysto and asked him to write a letter to Khan Galdan of Jungar Khanate to support himself. Lobsang Gaysto accepted this offer and wrote a letter to Galdan on his behalf. In the letter, the Dalai Lama asked Galdan to provide military assistance to Hidayatullah Ishan to take him back to his country. Jungar Khan Galdan was trying to establish an influence on the khanate for a while by intervening in the internal affairs of Yarkand Khanate. When Hidayatullah Ishan took the letter and went to Galdan in 1679, opportunity knocked on the door for him. Galdan invaded Kumul and Turfan with an army of 30 thousand men in 1679. Next year, he invaded Yarkand with a cavalry troop of 120 thousand men. While he was fighting against members of Ishakiyye during the invasion of Jungars, and Yarkand ameeers were fighting against Jungars, members of Afakiye supported Galdan from inside and opened the gates of the city to Jungars. Galdan took Ismail Khan and his entire family as prisoners and took them to the capital Ili, and two years later, Ismail Khan died of grief in Ili. Before the Jungar army returned to their country, Afak Khoja paid 10.000 pieces of valuable clothes as taxes in return for one thousand tenges. Although princes who were members of Yarkand Khanate tried to recover the country again in n following period, they could not succeed. Lastly, Muhammad Momin Sultan announced himself as Yarkand Khanate in 1696; at that time, members of Afakiye asked for help from Kyrgyz, and Kyrgyz attacked Yarkand and killed Muhammad Momin Sultan. Immediately afterward, Jungars took action and took the city from Kyrgyz. Thus, Yarkand Khanate disappeared from the stage of history. The country's territory was ruled by the vassal status of Jungars until 1755 when Manchus took over the region.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

OTTOMAN EMPIRE AND MOROCCAN RESISTANCE TO THE FRENCH PROTECTORATE IN THE FIRST WORLD WAR: ACTIVITIES OF TEŞKILAT-I MAHSUSA IN MOROCCO

*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Fas'ın Fransız Himayesine Karşı
Direnişi: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Fas'taki Faaliyetleri*

Halil KAYA

Université Internationale de Rabat

halil.kaya@uir.ac.ma

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 25.07.2022
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 13.01.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1115

Atıf – Citation:

Halil Kaya, "Ottoman Empire and Moroccan Resistance to the French Protectorate in the First World War: Activities of Teşkilat-ı Mahsusa in Morocco", *History Studies*, 15/1, February 2023, s. 41-55.

OTTOMAN EMPIRE AND MOROCCAN RESISTANCE TO THE FRENCH PROTECTORATE IN THE FIRST WORLD WAR: ACTIVITIES OF TEŞKILAT-I MAHSUSA IN MOROCCO

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Fas'ın Fransız Himayesine Karşı Direnişi: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Fas'taki Faaliyetleri

Halil KAYA

Öz

Birinci Dünya Harbi boyunca Fas'ta Fransız Himaye rejimine karşı birçok silahlı direniş hareketi mücadele veriyordu. Osmanlı Devleti'nin "cihad" ilan ederek savaşa girmesiyle bu hareketler Fransızlar için ciddi tehdit unsuru haline geldi. Bu hareketleri mali ve askerî açıdan destekleyen Almanya, Osmanlı Devleti'nden bölgede genel bir ayaklanma başlatmak amacıyla subay talebinde bulunmuştu. Bu doğrultuda Fas'ı ayaklandırmak göreviyle Cihan Harbi'nde tarafsız bir devlet olan İspanya'ya gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa subayları, 1916'ya kadar yoğun faaliyet yürüttülse de daha sonra Alman yetkililerle yaşanan anlaşmazlık sonucu görevlerine son verildi. Birinci Dünya Savaşı esnasında Fas'taki silahlı direniş hareketlerini içeren çeşitli çalışmalar mevcuttur. Fakat bu direniş hareketlerine Osmanlı Devleti'nin katkısı genellikle çalışmalara konu olmamıştır. Bu durum muhtemelen Osmanlı arşiv belgelerinin konu üzerine çalışan araştırmacılarla dil engeli yahut sair sebeplerle kullanılmamış olmasından ileri gelmektedir. Bu makalede Birinci Dünya Savaşı esnasında Fas'taki direniş hareketlerini asiste etmek ve bölgede Fransız karşıtı genel bir ayaklanma çıkarmak amacıyla İspanya'ya gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa subaylarının faaliyetleri incelenecektir. Osmanlı arşiv belgelerine ek olarak İngiliz ve Fransız arşiv belgeleri de kullanılarak literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: I. Dünya Savaşı, Fas Direnişi, Osmanlı Devleti, Teşkilat-ı Mahsusa, Mevlay Abdülhafid, Emir Abdülmalik

Abstract

During the First World War, many armed resistance movements were fighting against the French Protectorate regime in Morocco. These movements became a serious threat to the French presence when the Ottoman Empire declared "jihad" and entered the war. Germany, which supported these movements financially and militarily, requested officers from the Ottoman Empire to start a general uprising in the region. In this direction, Teşkilat-ı Mahsusa officers were sent to Spain with the task of supporting resistance movements in Morocco. Although that they conducted intense activities until 1916, as a result of the disagreement with the German authorities, they were dismissed from their duties. There are several studies on armed resistance movements in Morocco during the First World War. However, the contribution of the Ottoman Empire to these resistance movements has not been the subject of studies. This is probably due to the fact that Ottoman archival documents were not used by researchers for reasons such as language barriers. In this article, the activities of Teşkilat-ı Mahsusa officers supporting the resistance movements in Morocco to cause a general anti-French uprising in the region during the war will be examined. In addition to Ottoman archival documents, it is aimed to contribute to the literature by using English and French archives.

Keywords: World War I, Moroccan Resistance, Ottoman Empire, Teşkilat-ı Mahsusa, Mawlay Abd al-Hafid, Emir Abd al-Malik

Introduction

On March 30, 1912, Morocco accepted the French protectorate with the Treaty of Fez. Afterwards, an agreement was signed with Spain, and as a result, the northern part of the country and the Sahara region came under Spanish control, while the rest came under French administration. Both colonial powers encountered a number of armed resistance movements. These resistance movements became a threat to the French presence, especially with the outbreak of World War I. Because the French Resident-General, General Lyautey, who ruled the country in practice, received an order to withdraw from areas except important coastal cities in order to send the forces under his command to the European fronts. Considering how this would endanger the French presence in Morocco, Lyautey did not leave the existing domains. Although he gradually sent about 45,000 soldiers to the fronts in Europe throughout the war, number of French troops in Morocco never felt below 80.000.¹ Nevertheless, these movements played a vital role when the Ottoman Empire, an ally of Germany, declared Jihad in November 1914. By declaring Jihad, the Ottoman Empire added a religious dimension to the war. It aimed to expand the war to the periphery by targeting the support of Muslim communities in European colonies. To this end, agents of Teşkilat-ı Mahsusa, a special organization of Ottoman Empire, were sent to Morocco.

Among the European colonial powers, France had gathered 400,000 soldiers from Muslim countries. The vast majority of these soldiers were from Tunisia, Algeria and Morocco. Although the Ottoman Sultan had not been recognized as the caliph in Morocco before, the declaration of Jihad was welcomed with an enthusiasm by the majority of Moroccan Muslims. This situation created huge concern on French authorities. Besides, letters of Sultan Mehmed Resat and Kaiser Wilhelm II with full of expressions encouraging the resistant groups by mentioning the virtues of jihad against the French, were occasionally seized by the French.²

Following the declaration of Jihad, a new one was added to the resistance movements that emerged after the Protectorate Agreement in 1912. Emir Abd al-Malik, a former Ottoman officer who held a very prestigious position in Morocco at the time, left his duty in Tangier immediately after the declaration of Jihad to launch an armed resistance in the Taza region. This resistance movement, which continued until the end of the war, is directly related to the Ottoman Empire and the Jihad call.

There have been few studies written on Ottoman activities in Morocco during the World War I while Ottoman policies regarding Muslim subjects in European colonies are examined in some important studies.³ One reason behind this is that mentioned Ottoman policies and even the presence of the Ottoman agents operating in Morocco quite new information for many. This situation arises from the "secondary" role assigned to the Ottoman Empire in the Moroccan studies

¹ Mohammed Bekraoui, *Les Marocains dans la Grande Guerre 1914-1919*, Publication de la Commission Marocaine d'Histoire Militaire, Rabat 2009, p.127-128

² Louis Barthou, "*La Bataille du Maroc*", Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris, 1919, p.50-51

³ For further studies that talk about the relations of the Ottoman Empire with the resistance movements in Morocco during the World War, see also: Ahmet Tetik, "*Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*", İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 3 vols. ; Edmund Burke III, "Moroccan Resistance, Pan-Islam and German War Strategy 1914-1918, *Francia*, 1975, Band 3, p.434-464; Odile Moreau, "Arif Taher Bey : An Ottoman Military Instructor Bridging the Maghreb and the Ottoman Mediterranean" in Odile Moreau, Stuart Schaar. *Subversives and Mavericks in the Muslim Mediterranean: A Subaltern History*, University of Texas Press, 2016, p.57-78; Mohamed Bekraoui, "*Les Marocains dans la Grande Guerre*", Publication de la Commission Marocaine d'Histoire Militaire, Rabat, 2009, 398 p.

focusing the World War I. It is also due to the fact that no studies have been done which combines both the Western archives and the Ottoman archives.

In this article, we will examine the propaganda activities of the Ottoman Empire in Morocco during the World War I. We will also evaluate the operations carried out by the Ottoman officers in the field in the light of the archival documents of various countries.

1. Moroccan-Ottoman Relations Prior to the First World War

The Ottoman Empire-Morocco relations date back to the 16th century. Bilateral relations that started in the Saadi period continued in the Alawite period. Main topic of these relations was disagreements between Morocco and the Ottoman Regency in Algeria. Since both, Ottomans and Morocco, claimed the caliphate, this issue caused ups and downs in relations. Nevertheless, relations have progressed better in which there have been interactions such as supporting each other as well. In the 18th and 19th centuries, when the threat of colonialism began to show its effect, more cooperation and cooperation efforts were reflected in the correspondence between the two states.⁴

The main interactions of these two Muslim states took place in the 19th century, during the reign of two remarkable sultan of their time: Abdulhamit II and Hasan I. During the aforementioned period, ambassador exchanges⁵ took place on various occasions. Also, despite the fact that they were conclusive, two states attempted to establish diplomatic relations through the Germans. After the Hasan I, Moroccan ulama of the Sultan Abd al-Aziz era made demands for the removal of European military experts to replace them with the Muslim Ottoman officers as experts in the army. However, Sultan Abd al-Aziz made more concessions to France and Spain even though this drew reaction of the ulama as well as the public.

The Bou Hamara rebellion, which started in 1902, affected the country with already disappearing stability. As a result, Abd al-Hafid won the power struggle that he entered with his brother Sultan Abd al-Aziz. Abd al-Hafid became new sultan in 1908 by having support of the ulema of important cities. Subsequently, Sultan Abd al-Hafid launched a campaign, “Chaouia resistance”, to leave imperial powers out of the country. Therefore, he gained a reputation as the Sultan of Jihad. On the other hand, he accepted the Algeiras provisions to make his sovereignty recognized by European powers. Admittedly, the most important steps in the Maghrib-Mashrik rapprochement were taken during his reign. In 1909, the Moroccan delegation headed by Mohammed El-Mokri went to Europe to hold loan negotiations. Within the scope of this trip, it was planned to go to Berlin and Istanbul, respectively. However, French intervention succeeded to keep Istanbul out of trip.⁶ However, Mohammed al-Mokri conveyed a request to the Egyptian

⁴ Abdurrahmane el Moudden, *Sharifs and Padisahs: Moroccan-Ottoman Relations From The 16th Through The 18th Centuries*, Contribution to the Study of a Diplomatic Culture, Princeton, 1992 p.12-13; see also: Nazire Karaçay Türkal, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Fas İlişkileri: Seyyid İsmail ve Ahmed Azmi Efendilerin Fas Elçilikleri (1785-1788)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2004.

⁵ Kemal H. Karpat, *“The Politization of Islam”*, Oxford University Press, 2001, pp. 265-268; II. Abdülhamit and Hasan I exchanged letters and expressed their wishes for establishing good relations. However, official diplomatic relations could never be established between Morocco and the Ottoman Empire. A person of Moroccan origin named Ibrahim es-Senusi and a resident of Egypt served as an envoy.

⁶ MAE (Ministère des Affaires Etrangères), *Affaire du Maroc 1908-1910*, M. de Saint-Aulaire to M. Stéphan Pichon, Tanger, 9 November 1909; It is stated in this French diplomatic document that al-Mukri went to Istanbul and made a request for the officers. But this Istanbul trip never took place. On the other hand, the unofficial identity of the Ottoman

Khedive Abbas Hilmi Pasha for Muslim military officers to serve in the Moroccan army. In the meantime, this task was offered to a number of Ottoman military school students who were in exile in Egypt. Thus, in November 1909, the first Ottoman military mission came to Morocco and began its mission. This situation, which was strongly condemned by France, also caused a diplomatic crisis. As a result of French pressure, ottoman military officers were dismissed and left the country a few months later.⁷

The Ottoman-Moroccan relations, which can be seen in the example of the Ottoman soldiers taking part in the Moroccan army, were mostly going through Egypt. Although Egypt came under British control in 1882, it was a part of the Ottoman Empire de jure. The number of Moroccans who were engaged in commercial activities here, who stayed a while to go Hijaz for pilgrimage, and received education in al-Azhar in Cairo was quite high. Thus, in Morocco's anti-imperial struggle, Egypt represented Morocco's connection with the Islamic world, notably with Istanbul. Moreover, Hijaz was another important interaction point. Moroccans, who came to the Hijaz every year for pilgrimage, were contacting with realm of the Ottoman Empire. Significantly, the ulema of both states were exchanging views and ideas as well as developments in their respective countries. Therefore, arguably, Moroccan scholars⁸ and merchants interacted with the rest of the Islamic world predominantly in these two places, Egypt and Hijaz.⁹

The pan-Islamist policy, a policy of the Ottoman Empire at the end of the 19th century, was a triggering factor in the increasing of Ottoman-Moroccan interactions. Influential Muslim sheikhs and opinion leaders such as Abu al-Huda al-Sayyadi, Muhammad Zafir al-Madani, Jamaladdin al-Afghani, within the framework of the policy, conducted pan-Islamist propaganda based in Istanbul. It is possible to observe the impact of this effort in the activities against European colonials, especially in the North Africa. Pan-Islamist policies also showed their effect in Morocco, although not as much as in the regions controlled by the Ottoman Empire for a period such as Algeria, Tunisia and Libya. For example, Moroccan Sultan Mawlay Hassan contributed to the Hijaz for the benefit of the pilgrims. His son, Abdulaziz, who came to the throne after him, donated 184,601 francs through Debbah Efendi, a prominent figure in Mecca, to the construction of the Hejaz Railway¹⁰. The above-mentioned military mission is another project as a result of Pan-Islamist framework. In this regard, Edmund Burke III mentions Ittihad-i Maghribi Cemiyeti, Society of Moorish Union (SMU), with reference to the British archives¹¹. This society, a pan-Islamic organization based in Cairo, played an active role in the fight against the French in Morocco¹². The Society is included in a number of notable events, from the Ottoman military mission in Morocco to the al-Haqq newspaper, which was published in Tangier with an anti-French publishing policy. Furthermore, Hasan Şerei Pasha, a Moroccan resident in Egypt, played

mission to Morocco is evidence for this situation.; Mustafa L. Bilge, "II. Abdülhamit'in İslam Birliği Çağrısı ve Fas", *Actes of Colloquium, II. Abdülhamit ve Dönemi*, Istanbul, 1992 p.54

⁷ For this ottoman military mission see: Odile Moreau, "Une Mission Militaire au Maroc", *The Maghreb Review*, vol.30 no.2, 2005, s.209-224

⁸ Mustafa L. Bilge, *op.cit.*, p.51: For example, Abu Chouaib Doukkali is one of the Moroccan scholars who grew up in Al-Azhar and played a key role in the spread of Salafism in Morocco.

⁹ Edmund Burke III, "Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Imperialism, 1900-1912", *Journal of African History*, XIII (1972), p. 97-102

¹⁰ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 1993-149432: As an example can be seen in the document, the Ottomans referred to the Moroccan Sultans as "Emir of Morocco" or "Ruler of Morocco". This usage indicates that the Ottomans did not see them as their equals.

¹¹ Edmund Burke III, "Moroccan Resistance, Pan-Islam and German War Strategy 1914-1918", *Francia*, 1975, Band 3, p.437

¹² Edmun Burke III, "*Prelude to Protectorate in Morocco*", The University of Chicago Press, 1970, p.161.

a key role in the society regarding Moroccan affairs. Şerei Pasha¹³, who was among inner circle of personalities such as Khedive Abbas Hilmi and Sheikh Ali Yusuf¹⁴, and who was the Minister of Foundations during the period of Khedive Ismail Pasha, covered the expenses of the Ottoman officers who moved from Egypt to serve in the Moroccan army. He also gave a letter of reference addressed to Mohammed al-Muqri to facilitate the travel of the aforementioned officers.

Another key aspect regarding the Moorish Union is Tahir Bey, who was the head of the Ottoman officers going to Morocco in 1909 and was sent to Madrid by Teskilat-i Mahsusa in 1915 to deal with Moroccan affairs during the World War. Tahir Bey was a former military officer who was expelled from the Military Academy in Egypt in 1909.¹⁵ Besides, there are couple of factors revealing that SMU was not an ordinary organization. One is that Tahir Bey and the other officers took part in the 1909 mission such as namely Nuri (Yozgat), Remzi (Damascus) and İsmet (Darende) were involved in Libyan resistance in Tripoli during 1911-12. Secondly, same figures were sent to Madrid by Teskilat-i Mahsusa with a mandate regarding Moroccan affairs in 1915.¹⁶

2. Ottomans and Moroccan Resistance in the First World War

Although the Ottoman Empire tried to remain neutral at the beginning of the war, an alliance agreement with Germany signed on 2nd August, 1914, eventually consequence with involvement of Ottomans in the war. Germany needed the power of the Ottoman State and therefore the caliphate for its plan to revolt the Muslim colonies of the Entente States in accordance with the memorandum, which was largely prepared by Baron Max von Oppenheim. According to Oppenheim, an effective uprising in Morocco was not foreseeable. Because the French were quite strong in Morocco, which came under French protection with the Fez agreement in 1912. Despite strong French presence, the armed resistance that started before the war and very strong Sufi movements in Morocco have taken attention¹⁷. After the Ottoman Empire entered the war, Enver Pasha prepared a plan with the Second Chief of the Ottoman General Staff, German von Bronsart Pasha. In compliance with the Article 2 of the plan, the Sultan would declare jihad against the Entente Powers upon official declaration to enter the war¹⁸.

¹³ N. Scotidis, "L'Égypte Contemporaine et Arabi Pasha", Paris-Flammaron, 1888, p.118: In Scotidis' work, Şerei Pasha is mentioned as "Hassan Cherei Pasha".

¹⁴ For further information on Al-Mueyyed Journal and Sheikh Ali Yusuf see also: Adil Baktıaya, "El Müeyyed'in İttihat ve Terakki'ye Cevabı: Mısırlı Bir Gazetecinin Kanun-i Esasi, İdare-i Örfiye ve Hilafet ile İlgili Görüşleri", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:38, (Mart 2008), s.69-87

¹⁵ BOA., *DH. MKT.*, 2885-31: Tahir Bey (Yanyalı) II. During the reign of Abdülhamid, he was removed from the military and sent into exile together with a number of officer/officer candidates who caused the exile of his friends by being a detective at the Military Academy; Ahmet Bedevi Kuran, "İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler", İstanbul, 1945, p.285: Ahmet Bedevi Kuran is one of the students of the Military Academy in exile in Egypt. He could not join the convoy that went to Morocco under the leadership of Tahir Bey due to his illness and was able to go to Morocco only two months after them.

¹⁶ Edmun Burke III, "*Prelude to Protectorate in Morocco*", The University of Chicago Press, 1970, p.205; It is known that Tahir Bey came to Morocco several times between 1909 and 1915 and carried out anti-French activities. For example, Tahir Bey came to Morocco to join the forces of Ahmed al-Hibe, who started the first great resistance by declaring his own sultanate after the Treaty of Protectorate in 1912, but he was arrested and deported by the French before he could reach the destination.

¹⁷ Kadir Kon, "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konu Hakkındaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*, vol.53, İstanbul, 2012, s.236

¹⁸ Ahmet Kavas, "Fransa'nın Kuzey ve Batı Afrika'da Uyguladığı İslam Siyaseti: Sultan Reşad'ın Yayınladığı Cihad Çağrısının Reddi Meselesi", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2000, c.2, s.6, s.23-24

At the beginning of the war, Germany carried out propaganda activities in line with Oppenheim's memorandum by establishing the "Eastern Affairs Office" called Nachrichtenstelle für den Orient/NfO. In fact, we know that figures such as Salih Şerif et-Tunusi, Halim Sabit (Şibay) and Emir Ali Pasha were active in this office. For example, Salih Şerif et-Tunusi prepared many anti-French propaganda texts used to influence the Muslim soldiers fighting in the French army in various fronts. Emir Ali Pasha, on the other hand, went to Berlin in 1915 and addressed the soldiers in the Muslim prison camp in Zossen to win them in favour of the Ottomans¹⁹. In addition to these works, propaganda activities were carried out in Morocco. Particularly, Arabic fatwas and brochures were in circulation throughout the country. Newspapers regarding the war and Germany's advance into France were sent to the region²⁰. However, Muslim Ottoman officers were inevitably needed to operate in the region to manage potential uprising in Morocco and to assist the armed resistance movements. In this regard, upon Germany's request, the Ottoman Empire sent several officers of Teskilat-i Mahsusa to Madrid, Spain.

2.1. Selection of Ottoman Officers, their transition to Spain and their activities in Morocco

The selection of Ottoman officers sent to Morocco is quite remarkable. As we mentioned above, Tahir Bey and three officers were members of the unofficial Ottoman military delegation that went to Morocco via Egypt in 1909-1910 with the mandate of modernizing the Moroccan army. The same figures appear in the Ottoman-Italian war that took place in Tripoli in 1911-1912. After Tahir Bey's removal from Morocco, he went to Paris and Egypt, respectively. He came to Morocco several times between 1910-1912 and tried to support the anti-French resistance movements there. In May 1911, he was arrested by the French in Tangier, where he came to establish a newspaper to publish an anti-French content. He was expelled from Morocco later on²¹. Tahir Bey, who was in Paris at the beginning of the Tripoli War, worked in the Garyan region, where he came voluntarily with Ali Fethi Bey, the Ottoman Military Attaché.²² Due to his activities in Tripoli, Tahir Bey regained his military duty and the rank of captain.²³

It is likely that during the Tripoli War, a relationship developed between Tahir Bey and Enver Pasha. On this occasion, Enver Pasha must have been aware of Tahir Bey and his friends' Moroccan journey. After the declaration of Jihad, towards the end of 1914, Major Tahir Bey and three officers, Nuri, İsmet and Remzi, were sent to Spain to deal with Moroccan affairs. The officers used various routes such as Rome and Genoa and fake passports to arrive in Spain²⁴. The Entente Powers knew that the Ottoman Empire would send officers to Spain for Moroccan affairs. However, it seems that as a result of an intelligence tactics, they were provided with false

¹⁹ Edmund Burke III, "Moroccan Resistance, Pan-Islam and German War Strategy, 1914-1918", *Francia*, Band ^, 1975, s.455-456.

²⁰ SHD (Service Historique de Défense), *GR, 7N, 2122*, Capitaine Huot, Note sur l'Action Allemande au Maroc, February-Avril 1915

²¹ Odile Moreau, "Arif Taher Bey: An Ottoman Military Instructor Bridging the Maghreb and the Ottoman Mediterranean" in Odile Moreau, Stuart Schaar. *Subversives and Mavericks in the Muslim Mediterranean: A Subaltern History*, University of Texas Press, 2016, s.63-64

²² Georges Rémond, *Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa*, transl. İdil Cihangir, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2019, p.79, 93 ; Hamdi Ertuna, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, ATASE Yayınları, Ankara, 1981, p.183 Ahmet Bedevi Kuran, "*İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*", İstanbul, 1945, s.191: Ahmet Bedevi mentions that he could not participate in this trip due to his illness and that Tahir and Ali Fethi Beys joined the resistance by crossing to Tripoli via Tunisia.

²³ BOA, *BEO*, 4135-310078, 18 Ocak 1913; BOA, *İ.HB*, 128-21, 16 January 1913

²⁴ BOA, *DH.KMS.*, 29-28, Edirne Valiliğine,30 November 1914

information. According to the British archive document, "*Bedri Pasha from Shkodra, Albania will meet in Algeciras, Spain with a delegation waiting for him, and he will be sent to Morocco to start a rebellion in Morocco and deliver the fatwas there.*"²⁵ However, Bedri Pasha was never appointed to this task since died in 1912 in Istanbul, where he came for treatment while he was Governor of Shkodra.²⁶

At that time, the most authorized official in the Ottoman Embassy in Madrid was Chargé d'Affaires Vâsık el-Muayyad. Vâsık al-Muayyad was informed that Tahir Bey's task was to contact with the Muslims of Africa under European occupation, and he was ordered to provide all kinds of convenience. While carrying out this operation, it was also ordered to refrain from any activity that would trigger any uprising in the Spanish-controlled areas.²⁷ Because Spain was one of the neutral states in the World War. Moreover, the headquarters for the Moroccan operation of the German and Ottoman officers were the embassies in Madrid. The former Moroccan sultan had passed from Tangier, where the French forced him to reside at the beginning of the war, to Spain without their consent.

When Tahir Bey came to Madrid, he met with the former Moroccan Sultan, Mawlay Abd al-Hafid, who was residing in Barcelona at that time.²⁸ According to a "top secret" report Tahir Bey presented to Enver Pasha, the support of Mawlay Abd al-Hafid was inevitable in order to launch an effective movement in Morocco. Because Tahir Bey thought that only Abd al-Hafid might be the leader to bring tribes and groups, each in separate regions and irregularly fighting against France, together.²⁹ In fact, even though Mawlay Abd al-Hafid was known as the "jihad sultan" by following an anti-French policy when he defeated his brother Abd al-Aziz in 1908, later on, he lost his prestige since he abdicated in 1912 by signing the agreement that made the country a French colony.

It was essential to unite the Moroccan resistance under a single leader. Just after the Protectorate Agreement in 1912, Ahmed al-Hiba emerged in the south of Marrakech by declaring his sultanate. Although he was able to hold Marrakech for a brief time, he had to retreat after being defeated by the French forces. In the north, around Tangier, Sharif Ahmed al-Raissouni, another rebellion leader, declared his sultanate. Moreover, in the inner parts of Morocco, the Middle Atlas, Moha ou Hammou Zayani, the chief of the Berber Zayan tribe, rebelled and severely defeated the French on 13 November 1914. All these resistance movements were local-scale and independent movements until the Ottoman Empire declared jihad and sent its officers to the region. In this context, possibly due to his past relationships, Tahir Bey negotiated with

²⁵ TNA, FO, 371/2140, 82545/472, 14 December 1914, R. Rodd to Edward Grey.

²⁶ Mehmet Arslan, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, "*Kütahyalı Bedri Paşa*", 01. 12. 2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/bedri-pasa-kutahyalı> erişim tarihi: 25.06.2022

²⁷ BOA, HR.SYS, D.2392, G.5, Said Halim Pasha to Moukhtar Pasha; The correspondence between the Madrid Embassy and Istanbul was mostly carried out through the Berlin Embassy. The Ottoman Charge d'affaires in Madrid forwards the telegrams he received from Tahir Bey to the Berlin Embassy; The Berlin Embassy was delivering these telegrams to its addressee in Istanbul. Generally, the addressee of the telegrams is Enver Pasha, the Minister of War and the Deputy Commander-in-Chief.

²⁸ During the Moroccan mission of Tahir Bey and his friends in 1909-1910, Mawlay Abd al-Hafid was the Sultan. So they knew each other from that period. In fact, according to an article published in Sirat-I Mustakim with the signature "A. T. from the Ottoman Army's Chief of Staff", which most likely belongs to Tahir Bey, Mawlay Abd al-Hafid was so disturbed by this situation that he cried out when he had notified Ottoman officers regarding their removal. *Sirâtülmüstakîm*, tome 4, vol. 101, p.399-400

²⁹ BOA, HR.SYS., D.2392, G.5, Moukhtar Pasha to Said Halim Pasha, Berlin, 22 January 1915.

Mawlay Hafid and was able to persuade him to lead the movement under certain conditions. These conditions were as such;

1. Mawlay Abd al-Hafid's domination in Morocco would be recognized by Germany, Austria-Hungary and the Ottoman Empire,

2. The Ottoman State and Germany would cover all the expenses necessary to prepare and carry out the general revolt of the tribes in Morocco,

3. In case of failure of the operation, the Ottoman State would allocate a palace in Istanbul and a salary suitable for his position to Abd al-Hafid, whose entire estate and property had already been confiscated by the French.³⁰

The conditions of Mawlay Abd al-Hafid were conveyed to Enver Pasha. Although Enver Pasha comments that Mawlay Abd al-Hafid is a pompous person and inclines towards the French and therefore cannot be trusted, he thinks that it is best to evaluate the option available in the current situation. Thus, Enver Pasha instructed the acceptance of the terms to Tahir Bey³¹ by asking him to determine the amount of payment required for the operation and notify the Istanbul.³² Thus, the Moroccan strategy was built on the ex-Moroccan sultan Mawlay Abd al-Hafid, thanks to Tahir Bey.

As a result of his meetings with Mawlay Abd al-Hafid, Tahir Bey instrumentalized medals and badges for some influential figures of important tribal chiefs and officials in Morocco. The motivation lying behind Tahir Bey's action was to gain these unsatisfied figures, who had to submit to the French, to the German-Ottoman side. By means of cash and logistical support by the Ottoman-German bloc which increased their impact, there was no reason for this project not to be realized. In this direction, Tahir Bey prepared a list of figures including those who were resistance leaders with Ottoman-German support during the War³³. However, a remarkable part of them consisted of people who were once the vizier of Mawlay Abd al-Hafid, but who achieved important positions in full harmony with the French during the war.³⁴ It was probably not intended to gain the direct support of the people mentioned in this way, but to break their loyalty to France a little. In any case, this plan, like many other plans, was to be vetoed by Germans.

Two issues lie at the heart of the strategy that Tahir Bey and his team have determined for Morocco. While the first aimed to support the armed resistance movements and thus to wear down the French military units with "guerrilla" methods, on the other hand, it was tried to gain the support of the people of the region with the propaganda activities carried out. From the point of view of the Ottomans, the most important of these armed resistance movements, which fought independently in various regions far from each other, is undoubtedly the movement by Emir Abd al-Malik.³⁵ After the Ottoman Empire declared "jihad" and joined the war, Emir Abd al-Malik

³⁰ BOA, *HR.SYS., D.2109, G.10*, Moukhtar Pasha to Said Halim Pasha, Berlin, 2 February 1915.

³¹ BOA, *HR.SYS., D.2392, G.5*, Enver Pasha to Hariciye Nezareti, 11 February 1915

³² BOA, *HR.SYS., D.2109, G.10*, Said Halim Pasha to Moukhtar Pasha, Berlin, 13 February 1915

³³ BOA, *HR.SYS., D.2393, G.2; HR.SYS., D.2392, G.5*, Moukhtar Pasha to Said Halim Pasha, Berlin, 20 April 1915.

³⁴ BOA, *HR.SYS., D.2393, G.2*; People like Glawi and Mtugi, whose names are on the list, are important leaders who have influence in Marrakech and the south of Morocco, called the Grands Caïds de l'Atlas. During the World War and even before, these barbary leaders were the number one supporters of the French, who tried to resist the operation initiated by Ahmet al-Hiba.

³⁵ Emir Abd al-Malik is one of the sons of the famous leader Emir Abdulkadir, who fought against the French for many years after the French occupation of Algeria. He was born in Damascus in 1868 and was in the pro-Ottoman wing of the family, which split into two as French or Ottoman supporters after his father Abdulkadir's death in 1883. Later, he

captured the city of Fes and marched on Casablanca, as appeared in news³⁶. In fact, at that time, Abd al-Malik was still at his post in Tangier. It would be appropriate to attribute similar propaganda news to Emir Ali Pasha, who was in Berlin at the time and tried to persuade Muslim war prisoners to change sides by giving sermons. Emir Abd al-Malik had to deny these news and soon escaped from Tangier in March 1915. Followingly, he came to the Taza region where he started the resistance movement. Tahir Bey describes this process in his report to Enver Pasha as follows:

*“Emir Abd al-Malik, who had left Tangier five months ago, was able to escape from the Beni Ouadras tribe, to which he was captured on the way, only after a thousand difficulties and took refuge in the Beni Mussaver tribe. But it was not possible to save himself from there, as the French distributed 125,000 Francs to this tribe for handing Abd al-Malik over... Emir Abd al-Malik was forced to flee from Beni Mussaver in disguise...”*³⁷

After this difficult process, Emir Abd al-Malik came to the Taza region and started the armed resistance movement. Throughout this movement, abovementioned officers, Nuri and Remzi, were with Abd al-Malik. Apart from Nuri and Remzi Bey, there was also Albert Bartels, a German who was engaged in trade in Morocco before the war. Bartels was captured by the French after the war started and escaped from the camp where he was held captive prior to his joining Abd al-Malik upon orders of the German state. Bartels, in his memoirs that he published later, states that Abd al-Malik's aim was to establish his own state. According to him, Abd al-Malik, like the Turkish officers with him, shows hostility to Germany.³⁸ What is noteworthy at this point is the following. Bartels does not mention any military career in his memoirs. He came to Morocco at an early age for business in which he got chance to know the country, its people, and its politics. Although German government understandably utilized his knowledge, it is quite interesting that Bartels, an amateur in armed resistance, involved in such movement which he harms the resistance. Because Bartels left Abd al-Malik, whom he constantly criticized for using wrong tactics and strategies, therefore, he chose establishing his own unit. Criticised figure, Abd al-Malik, was a former Ottoman military officer. Next to him were active Ottoman officers such as Nuri and Remzi Bey. In addition, when Abd al-Malik first came to Morocco in 1903, he entered the court of Bou Hamara, who claimed the reign at that time, and participated in important battles in the Taza region. Therefore, his acquaintance with the tribes in the region dates back to ancient times and he had a considerable influence over them as he was a "sheriff", being descendant of Prophet Muhammed. Bartels, as far as we know, did not know these parts of Morocco at all. As

was invited to Istanbul and accepted into the military with the rank of "cavalry captain". Subsequently, he was appointed as the aide of Sultan Abdulhamid II. During this period, he was disgraced but not punished because he went to Damascus without permission. Following the second time, an arrest warrant was issued for him, but he could not be caught. Abd al-Malik, who was understood to have escaped to Egypt in 1902, went to Morocco in 1903 and took part in various political events. Abd al-Malik, who was appointed as an inspector in the "port police" in the city of Tangier in Morocco where he seemed to accept the French Protectorate before the World War. When the World War started and "jihad" was declared, he fled from Tangier and started an armed resistance movement and continued the movement he carried out with Ottoman-German support until 1919. After the World War I, Abd al-Malik, who was not mentioned for a while, could not come to terms with Mohammed bin Abd al-Kerim al-Khattabi, who emerged in the following years and fought against the Spaniards, and started to fight with him, and as a result, he was shot dead during a conflict in August 1924.

³⁶ Eşref Edip, "Fas Emiri Abdülmalik Hazretlerinin Mektubu", *Sırâtmüstakîm*, XIII-324, p.92-93., 15 Kanun-i Sani 1330/28 January 1915

³⁷ BOA, *HR.SYS.*, D.2392, G.5, Edhem Bey to Said Halim Pasha, Berlin, 26 July 1915

³⁸ Albert Bartels, *Fighting the French in Morocco*, Alston Rivers Ltd, London, 1932, s.166

far as he wrote in his own memoirs, he lived in the city of El Jadida on the Atlantic coast and was able to see some cities in the region for trade reasons.³⁹

Towards the autumn of 1915, Emir Abd al-Malik became an important force with the troops he gathered from the tribes in the northern regions of the French-controlled city of Taza. Abd al-Malik's main goal was to attack the city of Taza, which has a key role in both transportation and communication on the Algeria-Morocco route whilst he attempted to cause serious problems for the French by destroying strategic targets such as telegraph lines and railways. Despite some successes, the French forces deployed there before the war were in a superior position both numerically and technologically. Therefore, French repulsed Abd al-Malik every time. Although Abd al-Malik, who was forced to support the Germans for money and weapons, lost a lot of power as a result of his separation with Bartels, he continued his guerrilla warfare until the end of the war.

After Abd al-Malik declared jihad and started the resistance movement, many tribes of the Rif region joined him. Interestingly, it is observed that some tribes fighting each other for years put aside their enmity to fight under the banner of Abd al-Malik. So how did Abd al-Malik get the support of these different tribes? Is just being a "sheriff" enough for that? I do not think so. At this point, the support of the Ottoman Empire to him, namely the Turkish officers given to Abd al-Malik's entourage, and the jihad declarations that were frequently distributed in the region and that called on the tribes to join Abd al-Malik are important⁴⁰. During the World War, the majority of the tribes, especially in the Rif region, supported Abd al-Malik by sending soldiers. Beni Ouriaghel tribe is among them. After the World War I, in 1921, in the Battle of Annual, Muhammad b. Abd al-Kerim al-Hattabi is also a member of this tribe. According to a report by Tahir Bey, Muhammed b. Abd al-Kerim was arrested and imprisoned on the charges of working for the Ottoman Empire, that is, Abd al-Malik, and helping the shipment of weapons.⁴¹

2.2. The conflict with the Germans and the removal of Tahir Bey and his team

Ottoman officers sent to Madrid had to act together with the German embassy there. According to another report by Tahir Bey, the German government aimed at starting a general uprising in Morocco. Until that day, the Germans had tried in vain to win the Moroccan tribes and the ex-sultan Abd al-Hafid. After Tahir Bey arrived in, Turkish officers did well, therefore, Germans transferred the administration of Moroccan affairs to them.⁴² However, the Germans were disturbed by the fact that Tahir Bey was very close to Mawlay Abd al-Hafid. They felt excluded with the notion that Tahir Bey was trying to exclude them in order to conduct Moroccan affairs which was almost dependant on them in terms of material and finance.

The German embassy in Madrid was the headquarters of the Moroccan operation. Although Ambassador Prince von Ratibor was the most authoritative person, we know that the Moroccan operation was led by the German military attaché von Kalle.⁴³ It seems that from the beginning,

³⁹ Ibid, pp 10-15.

⁴⁰ CADN (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes), Tanger, Légation et Consulat, 675PO/B1/1182, Agence de France, F. Couget to French Consul in Tetuan, Tanger, 3 August 1915. For example, in this document, it is informed that a jihad fatwa written on green paper and an Arabic brochure targeting the Moroccan Resident-Governor General Lyautey were sent to the members of the notables in some cities in Morocco.

⁴¹ BOA, HR.SYS., D.2393, G.1, Hakki Pasha to Halil Bey, Berlin, 5 January 1916.

⁴² BOA, HR.SYS., D.2392, G.5, Moukhtar Pasha to Said Halim Pasha, Berlin, 25 February 1915

⁴³ TNA (The Nationale Archives), ADM, 223/737, vol. VII This file, named Berlin-Madrid Decrypts in the British archives, consists of deciphering the correspondence of the German foreign and general staff with the Madrid embassy,

Tahir Bey and von Kalle did not get along very well. Because, according to Tahir Bey, the Germans thought that they could persuade Mawlay Abd al-Hafid to go to Morocco by keeping him under pressure. This situation must have greatly offended Mawlay Abd al-Hafid, as he decided to convey all his demands to both German and Ottoman administrators through Tahir Bey. The relationship between Tahir Bey and Mawlay Abd al-Hafid was indeed remarkably good. It is difficult to predict whether this situation came from the fact that Tahir Bey and the ex-Sultan were in Morocco in the same period in 1909-1910 and their acquaintance there. But there was a kind of "mutualist" relationship between these two personalities. As we mentioned above, Tahir Bey succeeded in convincing both Enver Pasha and the German delegation that a serious operation could not be carried out in Morocco without Mawlay Abd al-Hafid. As a result, the Central Powers recognized Mawlay Abd al-Hafid as the Sultan of Morocco. Germany, on the other hand, accepted the periodic financing of Mawlay Abd al-Hafid and 300,000 marks, which were stated by Tahir Bey as necessary for the operation.⁴⁴

According to Tahir Bey, the Germans still treated Mawlay Abd al-Hafid as a "overthrown sultan". This situation caused Mawlay Abd al-Hafid to distrust the Germans. The Germans, on the other hand, aimed to send him to Morocco as soon as possible and put him at the head of the resistance movements. In this regard, Mawlay Abd al-Hafid informed that he could only accept to pass to Morocco by plane or submarine. Because the Entente Powers carry out a very serious control in the Straits of Gibraltar and in the seas in general, and it was very dangerous to make such a journey from the sea. The plan to cross with airplanes and submarines couldn't be executed by being seen as dangerous in the first place. In this process, it was decided that Derkavi Sheikh Şerif ben Seddik, who escaped from Tangier and supported the resistance, would lead the operation in Morocco.⁴⁵

The closeness between Tahir Bey and Mawlay Abd al-Hafid was not the only reason for the conflict with the Germans. As mentioned above, there were frequent disagreements between the German agents on the field and the leaders of the resistance. The Germans wanted to manage this resistance, for which they provided money and weapons. But Moroccan tribes were not happy to see the Germans, another Christian ethnicity, by their side in their struggle to expel the French from their territory. Tahir Bey evaluated this situation as "*it is very difficult to explain the existence of the Germans to the tribes in this holy war, jihad*".⁴⁶ As the conflict between Tahir Bey and his team and the Germans grew, Germany demanded Enver Pasha to dismiss Tahir Bey and his team. Enver Pasha asked Tahir Bey for a general report on this situation. Tahir Bey, in his "top secret" report, explained in detail the problems arising from the Germans from the very beginning of the operation. For example, a German agent named Farr⁴⁷, who was sent to Morocco at the beginning of the operation, established good relations with the tribal leader named Hammido, who was widely known to be pro-French. Hammido's brother worked at the Bureau de Renseignement in Taza, under the orders of the French. Farr, who was sent to give military training to the Moroccans but could not even speak their language, had the illusion that he could buy the support of the tribes with the wide financial means he held. 23 Germans who were with him, most of whom had escaped from the French Foreign Legion, attempted to waving the

as the name suggests. In most of these correspondences, the name of Military attaché von Kalle stands out. The political decision maker of the Moroccan operation seems to be Foreign Minister Zimmermann.

⁴⁴ BOA, *HR.SYS.*, D.2392, G.5, Moukhtar Pasha to Said Halim Pasha, Berlin, 3 March 1915

⁴⁵ BOA, *HR.SYS.*, D.2392, G.5, Moukhtar Pasha to Said Halim Pasha, Berlin, 3 June 1915, 8 June 1915.

⁴⁶ BOA, *HR.SYS.*, D.2393, G.1, Hakki Pasha to Halil Bey, Berlin, 29 October 1915

⁴⁷ Albert Bartels, mentioned above, is the German agent assigned to replace Farr upon his death.

German flag in their area. As a result, the Moroccan tribes looted and chained them all. However, with the intervention of Emir Abd al-Malik and Nuri Bey, the chains were removed, but the Germans continued to be held captive.⁴⁸

According to the long report Tahir Bey wrote, the activities of the German Farr progressed in contrast with the resistance of Emir Abd al-Malik. His collaboration with Hammido caused the anger of the anti-French tribes in the region. In this process, the problems between Farr and Abd al-Malik turned into a problem between the Ottoman mission and the German mission in Madrid. Some letters sent by Abd al-Malik were kept in the German embassy and not delivered to Tahir Bey. This already shows that the Germans have decided to keep the management of affairs in their own hands. As a result, Tahir Bey complained that the Germans behaved inappropriately to the sensitivity of the issue. Despite this detailed report, Tahir Bey and his friends were dismissed by Enver Pasha at the beginning of 1916, upon the pressure of the Germans. While Tahir Bey was ordered to return to Istanbul, the İsmet, Nuri and Remzi Beys stayed in the field. Therefore, the Moroccan operation was left entirely to the Germans⁴⁹. Tahir Bey, who had not yet received the news of his dismissal, sent another long report to Enver Pasha. In this report, he stated that his duty was to start an uprising in Morocco and that he did it as best he could and stated that the Germans did not show the necessary sensitivity to the issue and assumed the role of an alternative "colonizer" to the French. For this reason, he stated that it was impossible to get a result in Morocco in the aforementioned manner while concluding his report with the words: *"In this situation, when we use the Crescent to destroy the Cross, we cannot openly show ourselves together with another Cross."* After learning that he was dismissed and summoned to Istanbul, he stated that he could not fulfill this request "under the current circumstances" and begged Enver Pasha's pardon.⁵⁰ Afterwards, although Tahir Bey and other officers were ordered to go to the United States to deal with Indian affairs⁵¹, the mentioned officers claimed that they did not have enough budget for this trip. After the budget was allocated to them, they put forward another reason that the current situation in Spain did not allow them to leave the country. So, they did not obey this order as well.⁵²

The duty of the Ottoman officers, who were sent to Spain to start a total uprising in Morocco, officially ended after the operation was completely handed over to the German Embassy. However, the mentioned officers continued to operate for this purpose, maintaining their links with Morocco until the end of the war. After the mission of Tahir Bey and three officers, another Ottoman officer went to Morocco in November 1916. Mawlay Ahmed al-Hiba, who was carrying out an armed resistance movement in the southern parts of Morocco, requested officer and technical support for the success of the operation in his region with the letters he sent to Sultan Mehmed Reşat and Kaiser Wilhelm. In line with this request, one of the artillery captains, Ahmet Hayri Bey, was included in the German mission and set out with a submarine to deliver weapons to the shores of the Sous region of Morocco. However, this operation was not successful as Ahmet Hayri Bey and the German officers were arrested by the Spanish controlling the region. Detainees

⁴⁸ BOA, *HR.SYS.*, D.2393, G.1, Hakki Pasha to Halil Bey, Berlin, 4 November 1915

⁴⁹ BOA, *HR. SYS.*, D.2393, G.1, Halil Bey to Hussein Hilmi Pasha, Vienne, 8 January 1916

⁵⁰ BOA, *HR.SYS.*, D.2393, G.1, Hakki Pasha to Halil Bey, Berlin, 15 January 1916; 5 February 1916

⁵¹ ATASE, *BDH Kol. Kls.1840, D.675, 56-10-2*

⁵² BOA, *HR.SYS.*, D.2393, G.1, Halil Bey to Hakki Pasha, Berlin, 15 January 1916.

were forced to reside in Alcala near Madrid.⁵³ However, this duty of Ahmet Hayri Bey was not an Ottoman mission, but rather the inclusion of an Ottoman officer in the German mission.

Conclusion

The war acquired a religious dimension when the Ottoman Empire sided with Germany in the World War and declared jihad. The Allied Powers had a significant Muslim population due to the Muslim geographies they held. Again, France ruled over a large number of Muslims in Africa. The declaration of jihad by the Ottoman Empire was followed by a series of propaganda and unconventional war activities. In this direction, one of the target countries was determined as Morocco. The Ottoman caliphate was not recognized in Morocco, which accepted the French protectorate in 1912. Despite this, a series of armed resistance movements that took place right after the establishment of the French protectorate strategically appealed to the support of Germany and the Ottoman State. The Ottoman State sent officers to the region in order to support these resistance movements and to cause a total uprising in Morocco. Tahir Bey and his friends, who were in contact with Enver Pasha and were in charge of the Special Organization, started to carry out the operation by shuttles between Morocco and Spain. In order to unite the uprising under one roof, Tahir Bey built the operation plan on the former Moroccan sultan Mawlay Abd al-Hafid. The problems experienced with the Germans during and after this process affected the conduct of the operation and caused the Ottoman mission to be dismissed from duty.

During the World War, as in many different fronts, there were problems with the Germans in Morocco. The main reason for the problem in this front seems to be that the Germans tried to impose themselves as the sole patron of the operation. There is no doubt that Germany is the power on which the operation is based, both in terms of money and weapons. However, although the presence of Ottoman officers in the field was essential for the "jihad" call to have a legitimate basis, the German authorities in Madrid managed to have Tahir Bey dismissed by making several requests to Enver Pasha. As a result of the withdrawal of the Ottoman officers from the field, the existing problems between the local resistance fighters in the region and the German agents continued to increase.

Despite all these, it would be wrong to make a "failed" assessment for the Moroccan operation. Because from the very beginning of the operation, it was not set out with a surreal claim to expel the French from Morocco, it was aimed to keep the French busy in field by supporting the existing resistance movements in the region and creating new ones such as Abd al-malik's movement. It can be said that the Moroccan operation, which can be described as an unconventional war operation and guerrilla warfare, was a process in which the insurgents who would emerge later in the region gained experience.

⁵³ BOA, *HR.SYS.*, D.2393, G.2, Hakki Pasha to Halil Bey, Berlin, 17 November 1916; ATASE, *BDH Kol, Kls.1833*, D.207, 23-1

Bibliography

A. Archives

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi, (ATASE)

BDH Kol, Kls.1833, D.207, F.23-1; Kls.1840, D.675, F.56-10-2

Centre des Archives diplomatiques de Nantes,

Archive de la Légation de France au Maroc; 675PO/B1/1182

Service Historique de Défense – Vincennes; HD, GR, 7N, 2122

The National Archives,

Admiralty and Ministry of Defence; ADM, 223/737

Foreign Office; FO, 371/2140; 82545/472

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi,

Bab-ı Ali Evrak Odası; BEO, 1993-149432 ; 4135-310078

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri; DH.KMS. 29-28

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi; DH.MKT. 2885-31

Hariciye, Siyasi; HR.SYS. D.2109, G.10; D.2392, G5; D.2393, G1; D.2393, G.2; D.2393, G.3

İrade, Harbiye; İ.HB. 128-21

B. Books, articles and others

ARSLAN, Mehmet, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “Kütahyalı Bedri Paşa”, 01. 12. 2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/bedri-pasa-kutahyalı> (E.T. 25.06.2022)

BAKTIAYA, Adil, “El Müeyyed’in İttihat ve Terakki’ye Cevabı: Mısırlı Bir Gazetecinin Kanun-i Esasi, İdare-i Örfiye ve Hilafet İle İlgili Görüşleri”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38, (Mart 2008), pp.69-87

BARTELS, Albert, *Fighting the French in Morocco*, Alston Rivers Ltd, London, 1932

BARTHOUSSE, Louis, *La Bataille du Maroc*, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris, 1919

BEKRAOUI, Mohammed, *Les Marocains dans la Grande Guerre 1914-1919*, Publication de la Commission Marocaine d’Histoire Militaire, Rabat 2009

BİLGE, Mustafa L., “ II. Abdülhamit’in İslam Birliği Çağrısı ve Fas”, *Actes of Colloquium, II. Abdülhamit ve Dönemi*, Istanbul, 1992 pp.45-64

BURKE III, Edmund, *Prelude to Protectorate in Morocco, Precolonial Protest and Resistance 1860-1912*, The University of Chicago Press, 1976

BURKE III, Edmund, “Moroccan Resistance, Pan-Islam and German War Strategy 1914-1918”, *Francia*, 1975, Band.3, pp.434-464

BURKE III, Edmund, “Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration 1900-1912”, *The Journal of African History*, 1972, vol.13, no.1, pp.97-118

EDİP, Eşref, “Fas Emiri Abdülmalik Hazretlerinin Mektubu” , *Sırâtülmüstakîm*, XIII-324, p.92-93., 15 Kanun-i Sani 1330/28 Ocak 1915

- EI-MOUDDEN, Abderrahmane, Sharifs and Padishahs: Moroccan-Ottoman Relations From The 16th Through The 18th Centuries, *Contribution to the Study of a Diplomatic Culture*, Princeton, 1992.
- ERTUNA, Hamdi, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, ATASE Yayınları, Ankara, 1981
- KARPAT, Kemal, *The Politization of Islam*, Oxford University Press, 2001
- KAVAS, Ahmet, “Fransa’nın Kuzey ve Batı Afrika’da Uyguladığı İslam Siyaseti: Sultan Reşad’ın Yayınladığı Cihad Çağrısının Reddi Meselesi”, *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2000, c.2, s.6, pp.23-50
- KON, Kadir, “Almanya’nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konu Hakkındaki Üç Memorandumu”, *Tarih Dergisi*, vol.53, İstanbul, 2012, pp.211-252
- KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945
- MOREAU, Odile, “Arif Taher Bey : An Ottoman Military Instructor Bridging the Maghreb and the Ottoman Mediterranean”, *Subversives and Mavericks in the Muslim Mediterranean: A Subaltern History*, Ed. Odile Moreau, Stuart Schaar, University of Texas Press, 2016
- MOREAU, Odile, “Une Mission Militaire Ottomane au Maroc au début du 20e siècle”, *The Maghreb Review*, vol.30 no.2, 2005, s.209-224
- REMOND, Georges, *Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa*, çev. İdil Cihangir, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2019
- SCOTİDİS, N., *L’Egypte Contemporaine et Arabi Pacha*, Paris-Flammaron, 1888
- TETİK, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 3 cilt
- TÜRKAL, Nazire Karaçay, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Fas İlişkileri: Seyyid İsmail ve Ahmed Azmi Efendilerin Fas Elçilikleri (1785-1788)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2004

**19. YÜZYILDA İNGİLTERE'DEN OSMANLI DEVLETİ'NE
SEYAHAT ETMENİN ALTIN KURALLARI**

*The Golden Rules of Traveling from England to the Ottoman State in the 19th
Century*

Dr. Öğr. Üyesi Muhsin ÖNAL

Yalova Üniversitesi

muhsinmengusoglu@hotmail.com

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 06.08.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 17.01.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1116

Atıf – Citation:

Muhsin Önal, "19. Yüzyılda İngiltere'den Osmanlı Devleti'ne Seyahat Etmenin Altın Kuralları", *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s. 57-82.

19. YÜZYILDA İNGİLTERE'DEN OSMANLI DEVLETİNE SEYAHAT ETMENİN ALTIN KURALLARI

The Golden Rules of Traveling from England to the Ottoman State in the 19th Century

Dr. Öğr. Üyesi Muhsin Önal

Öz

Tarihin her döneminde, insanın var olduğu her yerde farklı toplum ve kültürleri tanıma yönünde bir merak söz konusu olmuştur. Kuşkusuz bu merakı gidermenin en etkili yöntemi de seyahat etmektir. Ancak ziyaret edilecek ülke hakkında bilgi sahibi olmadan atılacak adımlar telafisi zor neticeler üretebilecektir. Önceden fikir edinmek ise daha rahat hareket etme imkânı sağlayacak, tedbir almayı kolaylaştıracaktır. Bu sayede muhtemel sıkıntılar asgari düzeye indirilebilecektir. Özellikle de günümüze kıyasla teknolojik imkânların yetersiz, toplumsal iletişimin daha alt seviyede olduğu geçmiş dönemlerde bu husus daha fazla önem arz etmektedir. Erişilebilirliğin dolayısıyla da bilgi edinmenin hayli güç olduğu dönemlerde farklı toplumlar hakkında malumat sahibi olmanın en etkili yöntemlerinden birisi geçmiş tecrübelerden istifade etmektir. Geçmiş tecrübeler ise sadece sözlü değil, yazılı kaynaklar vasıtasıyla da ulaşılabilmektedir. Her ne kadar seyahatnameler, biyografi türündeki çalışmalar ve farklı türden eserler yazılı literatür kapsamında değerlendirilebilecekse de bu çalışmada yazılı kaynak olarak bir el kitabı üzerinde durulacaktır. Zira tıpkı günümüzde olduğu gibi geçmiş dönemlerde de seyahate çıkacaklara yardımcı olacak bu türden rehber kitaplar mevcuttur. Kılavuz eser niteliğindeki bu el kitapları ziyaret edilecek coğrafya ile ilgili her türden bilgiyi içermektedir. Bu çalışmada da Avrupalıların işini kolaylaştırmak ve onlara yol göstermek amacıyla 1854 yılında İngiltere'de kaleme alınan bir el kitabı göz önüne alınarak Osmanlı Devleti'ne yönelik seyahatlerde dikkat edilmesi gereken hususların neler olduğuna değinilecektir.

Anahtar kelimeler: El kitabı, Murray Yayınları, seyahat, Osmanlı Devleti

Abstract

In every period of history, wherever people exist, there has been a curiosity to know different societies and cultures. Undoubtedly, the most effective way to satisfy this curiosity is to travel. However, the steps to be taken without knowing about the country to be visited can produce results that are difficult to compensate. Having an idea beforehand will provide the opportunity to act more comfortably and make it easier to take precautions. In this way, possible problems will be minimized. As compared to today this issue is more important especially in the past periods when technological opportunities were insufficient and social communication was at a lower level. One of the most effective methods of obtaining information about different societies in times when accessibility and thus obtaining information is very difficult is to take advantage of past experiences. Past experiences can be reached not only orally but also through written sources. Although travel books, biographies and different kinds of works can be evaluated within the scope of written literature, in this study a handbook will be emphasized as a written source. Because, just like today, in the past there were such guidebooks that would help those who would travel. These handbooks, which are as guide works, contain all kinds of information about the geography to be visited. In this study, it will be mentioned what should be considered in travels to the Ottoman Empire considering a handbook written in England in 1854 in order to facilitate the work of Europeans and to guide them.

Keywords: Handbook, Murray Publications, travel, Ottoman State

Giriş

Günümüzde turizm kavramıyla eş değer kabul edilen, bir yerden bir yere gitmek ve yolculuğa çıkmak gibi anlamlar taşıyan seyahat etmek eyleminin sadece eğlenmek için değil aynı zamanda belirli maksatlar doğrultusunda gerçekleştirildiği, bu maksatlardan birisinin de gezmek ve bu sayede görerek bilgi edinmek olduğu bilinmektedir.¹ Ne var ki edinilecek bilginin kişiye katkı sağlayabilmesi için tesadüfi yahut arızı yöntemler yerine, bilinçli daha doğru bir tabirle belirli bir birikim ve tecrübeye dayalı vasıtaların tercih edilmesi gerekmektedir. Bilinç ve tecrübe ise ancak doğru bir planlama neticesinde oluşacaktır. Nerede nasıl davranılacağını bilmek, kriz anlarında süreci sağlıklı bir biçimde yönetebilmek, kısacası işi şansa bırakmadan hareket etmek ciddi bir ön hazırlık safhasını gerektirmektedir. Başka bir coğrafyada yani dış dünyada, farklı toplumsal dinamikler ve sosyal olgular karşısında, kültür şoku yaşamamak, tereddüde düşmemek ve doğru adımları atabilmek için son derece gerekli olan bu ön hazırlık süreci planlı ve belirli bir programa bağlı gezi fikrini doğurmuştur. İlk kez 17. asırda ortaya atılan bu fikrin özellikle Avrupa’nın elit kesimleri arasında hızlı bir karşılık bulduğu ve benimsendiği bilinmektedir.²

17. yüzyılda başka bir devletin topraklarında vakit ve para harcamayı zevk haline dönüştüren Batılı yeni burjuva sınıfının yanı sıra, tüccarların da yine bir maksat doğrultusunda seyahatler düzenlediklerine şahit olunmaktadır.³ Ancak onların hedefi harcamaktan ziyade kazanmaktır. Dolayısıyla alım satım yapan tüccarların seyahatlerini planlı bir gezi çerçevesinde değerlendirmek çok doğru olmayacaktır. Geniş halk kitlelerine son derece uzak olan her iki fikrin de sınırlı bir grup tarafından hayata geçirilmesinin temel nedeni, gündelik yaşamın henüz çalışmak ve boş vakte sahip olmak şeklinde net bir ayrımla ikiye bölünmemiş olmasındandır.⁴ Batı’da Sanayi Devrimiyle birlikte zenginliğin farklı toplum katmanlarına yayılması gezi kültürü konusunda da ciddi bir dönüşümün yaşanması sonucunu doğurmuştur. Seyahat etmek lüks bir sosyal olgu olmaktan çıkmış çok daha geniş kitlelerin hayatının bir parçası haline dönüşmüştür.⁵ Daha doğru bir ifadeyle, özellikle 16. ile 19. yüzyıllar arasında “*Büyük Tur*” şeklinde nitelendirilen ve ekseriyetle İngiliz soylu sınıfından genç erkeklerin bir tür eğitim faaliyeti olarak Avrupa’yı sokak sokak dolaşma fikrine dayalı kültür seyahatlerinin mahiyetinde önemli bir değişim söz konusu olmuştur.⁶

Başlangıçta bir kuzey ülkesi olan İngiltere’nin kültür hayatına ve toplumsal dinamiklerine hâkim seçkinlerin güneyde yer alan İtalya’ya dair meraklarıyla şekillenen “*Büyük Tur*” bireylerin olduğu kadar bir ulusun da öyküsü olarak öne çıkmıştı. Zira İtalya, İngiliz soylularının okumalarından aşına oldukları kadim Grek ve Roma geleneklerinin etkisiyle tasarlanmış sayısız abide ve sanatsal esere sahipti.⁷ Ne var ki yukarıda da zikredildiği üzere zamanla seyahat etmek deyince bu kültürel merak ve beklentinin yerini farklı saikler almaya başlamıştı. Dinlenmek ve gündelik hayatın rutinlerinden uzaklaşmak şeklinde bir evrilme neticesinde seyahat etme fikrinde ciddi bir dönüşüm yaşanmıştı. Modern dünyanın ve sanayileşme olgusunun fitilini ateşlediği bu

¹ Sasha D. Pack, “Tourism and the History of Travel”, *Journal of Tourism History*, C. 14, S. 1, Haziran 2022, s. 108-109.

² Charles R. Goeldner-J. R. Brent Ritchie, *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*, Wiley Publications, New Jersey 2006, s. 29-47.

³ Seyit Ahmet Solmaz, “Turizmin Doğuşu: Sosyolojik Bir Olgular Olarak Turizm Nasıl Ortaya Çıktı?”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, C. 5, S. 19, Ekim 2019, s. 876.

⁴ Tunca Toskay, *Turizm-Turizm Olayına Genel Yaklaşım*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 78.

⁵ John Urry, *Turist Bakışı*, Çev: İbrahim Yıldız & Enis Tataroğlu, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2009, s. 37-73.

⁶ Emre Çelik, *Osmanlı’nın Ecnabî Misafirleri: Seyyah-Turist, Güzergâh ve Devlet*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2019, s. 11.

⁷ Giovanna Cesarani vd., “British Travellers in Eighteenth-Century Italy: The Grand Tour and the Profession of Architecture”, *The American Historical Review*, C. 122, S. 2, Nisan 2017, s. 425.

durum günümüzdeki anlamıyla bir turizm kavramının ortaya çıkması sonucunu doğurmuştu.⁸ Üstelik bu sefer Avrupa sınırlarını aşan bir tecrübeye şahit olunacaktı. Kuşkusuz Batılıların farklı coğrafyaları, bilhassa da doğu topraklarını keşfetme çabası çok daha eski tarihlere uzanan bir geçmişe sahipti. Henüz 12. asırda Avrupalı gezginlerin Anadolu'ya seyahatler tertip ettikleri bilinmekteydi.⁹ 13. yüzyılın maceraperest seyyahı Marco Polo'yla birlikte hedef kıtaların sınırları daha da genişleyerek Uzak Doğu'ya kadar uzanmıştı.¹⁰ Lakin doğuya ve hiç şüphesiz Osmanlı topraklarına yönelik ziyaretlerin belirli bir plan dâhilinde ve daha sistematik bir biçimde gerçekleştirilmesi için 19. yüzyılı beklemek gerekecekti. Bahse konu olan süreçte, buharlı vasıtalar, seyahat acenteleri ve farklı coğrafyaları tanıtan kılavuz niteliğindeki el kitapları seyyahların işini kolaylaştırıp hızlandırmaktaydı.¹¹ Her ne kadar ticari maksatlarla olsa da ilk buharlı gemi "Comet" İskoçya'da denize indirildiğinde takvim yaprakları 1812 yılını göstermekteydi.¹² Dünyanın ilk seyahat acentelerinden birisi olan Thomas Cook'un şirketinin turistik gezileri başlattığı tarih ise 1841'di.¹³ 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti daha doğru bir tabirle İstanbul da seyyah ve turistler için bir cazibe merkezi haline dönüşmüştü. Nitekim 1888 yılında Şark Ekspresi'nin faaliyete geçmesiyle Avrupa ile doğrudan irtibat sağlanabilmişti. Bahsi geçen tarihte İstanbul ile Viyana arasında karşılıklı yolcu seferlerine başlanmış dolayısıyla ulaşım imkânları hayli artmıştı.¹⁴

Diğer taraftan bütün bu tarihsel gelişim süreci içerisinde seyyah ve turistler için hazırlanan kılavuz kitaplar farklı bir noktada durmaktaydılar. Nitekim bahsi geçen el kitapları daha çok şahsi gayretleriyle seyahat edecek kimseler için hazırlandıklarından her türden detayı en ince ayrıntısına kadar okuyucularına sunmakta ve ziyaret edilecek ülke hakkında son derece geniş bir perspektiften bilgi vermekteydiler. Bir tür gezi planı sunan bu kitapları seyahatnamelerden ayıran en önemli hususiyet el kitaplarının seyyah ve turistlerin yolculuklarını kolaylaştırmak ve onlara yol göstermek maksadıyla kaleme alınmış olmalarıydı. Seyahatnameler ise gezgin merakıyla yola çıkan seyyahların şahsi tecrübelerine dayanan bir tür yolculuk hikâyeleriydi. Dolayısıyla seyahatnameler bilgi vermek ve yol göstermekten ziyade yazarının deneyimlerini aktarmak amacıyla kaleme alınmışlardı.¹⁵

Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti üzerine gezi rehberi hüviyetindeki ilk kılavuz kitabın 1827 yılında Josiah Conder tarafından kaleme alındığı söylenebilir.¹⁶ Ancak Osmanlı Devleti'yle alakalı düzenli bilgiler sunan ve sistematik bir bakış açısına sahip kılavuz kitaplar için biraz daha beklemek gerekecekti. Nitekim 1840 yılında John Murray Yayınları tarafından "A Hand-book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople" adıyla yayımlanan rehber kitabın bu konudaki ilk örneklerden birisi olduğu

⁸ Gülsemin Koçer, "Turizm Tarihini Keşfetmek: Modern Turizmin Doğuşu ve Doğu'nun Cazibesi", *Near East Historical Review*, C. 10, S. 3, Temmuz 2020, s. 328.

⁹ Korkmaz Âlemdar, "Seyahatnamelerde Ankara", *Ankara Ankara*, Ed. Enis Batur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s. 245-253.

¹⁰ Muhsin Önal, *Cumhuriyetin Başkentinde ABD'li Misyonerler, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara-İstanos-Muratça İstasyonları*, Nobel Bilimsel, Ankara 2022, s. 118-119.

¹¹ Emre Çelik, "Osmanlı Topraklarına Yeni Bir Gezi Türü: 19. ve 20. Yüzyılda Cruise Gezileri", *CTAD*, C. 16, S. 32, Güz 2020, s. 403.

¹² John Armstrong-David M. Williams, "The Steamboat and Popular Tourism", *The Journal of Transport History*, C. 26, S. 1, Haziran 2005, s. 62.

¹³ F. Robert Hunter, *Tourism and Empire: The Thomas Cook & Son Enterprise on the Nile, 1868-1914*, *Middle Eastern Studies*, C. 40, S. 5, Eylül 2004, s. 28.

¹⁴ Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 188.

¹⁵ Sibel Acar, "Konstantinopolis Nasıl Görülür? On Dokuzuncu Yüzyıl Seyahatnamelerinde ve Rehber Kitaplarında İstanbul", *İdealkent*, C. 8, S. 22, Eylül 2017, s. 671.

¹⁶ Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*, Editions Rodopi B.V., Amsterdam & Atlanta 1999, s. 35.

bilinmektedir.¹⁷ Müteakip senelerde yeni baskıları yapılan bu çalışmanın oldukça geniş bir perspektiften zengin bir içerikle hazırlandığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Kitabın editörlüğünü üçüncü kuşaktan gelen John Murray* yapmıştır.¹⁸ Murray aynı zamanda editörlüğünü yaptığı el kitabının yazımına da katkıda bulunmuştur. O, seyahat rehberleri hazırlamakla neyi hedeflediğini ise şu şekilde izah etmektedir: “*Yabancı bir ülkeye gittiğimde başka hiçbir yerde göremeyeceğim ne varsa onları keşfetme arzusu taşıyırım. Değerli olan ne varsa onu arar ve aradığımı bulursam onu kıymetli kılan nedenlerin peşine düşerim*”.¹⁹ Diğer taraftan bu makelenin konusunu teşkil eden Osmanlı Devleti’ne gerçekleştirilecek seyahatlerde dikkat edilmesi gereken hususların neler olduğuyla alakalı kısımların yazar veya yazarları kesin bir biçimde belirtilmemişse de yayınevinin sahibi ve kılavuz kitabın editörü John Murray ile İngiliz diplomat David Urquhart** ve yine bir İngiliz vatandaşı olan arkeolog ve seyyah Charles Fellows’un*** söz konusu bölümlere katkı sundukları eserden anlaşılmaktadır.²⁰ Buna rağmen kitap için kesin bir yazar ismi zikredilmediğinden makale içerisinde el kitabına atıf yapılırken yazarı belli olmayan anonim eser kullanımına uygun kurallar uygulanacaktır. Netice itibarıyla bu makalede Osmanlı Devleti’ni ziyaret ederek araştırmalarda bulunmuş bazı seyyahlarla, Levant’ta**** yaşayan İngiliz vatandaşların gözlemlerine dayalı olarak hazırlanan bir tür derleme kılavuz hüviyetindeki John Murray Yayınlarının bahse konu olan eserinin 1854 tarihli baskısı göz önüne alınarak²¹ 19.

¹⁷ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “John Murray’ın Seyahat Rehberlerine Göre Trabzon’u İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Güzergâhları”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu, Ankara 2016, s. 146.

* 1768 yılında bizzat birinci kuşaktan John Murray tarafından İngiltere’nin Londra şehrinde faaliyete geçen yayınevi kurucusuyla aynı isme sahiptir. Yayınevi son derece zengin ve geniş bir yayın çeşitliliğinin ardından 1836 senesinde kılavuz kitaplar basmaya başlamıştır. John Murray Yayınlarının Osmanlı Devleti hakkında yayımladığı ilk kılavuz kitap ise 1840 tarihlidir. Bu kitabın tekrar baskıları ise 1845 ile 1854 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Bahse konu olan süreç yayınevinin kurucusu ile aynı adı taşıyan üçüncü kuşaktan torunu John Murray dönemine denk gelmektedir. III. Murray sadece editörlük vazifesini üstlenmemiş aynı zamanda kılavuz kitabın belirli kısımlarının yazımına da katkıda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. John Murray, *John Murray III 1808-1892, A Brief Memoir by John Murray IV*, John Murray Publications, London 1919, s. 1-39.

¹⁸ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, Ed. John Murray, John Murray Publications, London 1854, s. 2.

¹⁹ Grainne Goodwin-Gordon Johnston, “Guidebook Publishing in the Nineteenth Century: John Murray’s Handbooks for Travellers”, *Studies in Travel Writing*, C. 17, S. 1, Ocak 2013, s. 44.

** David Urquhart’ın Osmanlı Devleti’ne yönelik ilgisi 1831 senesinde İstanbul’a elçilik vazifesiyle gönderilen Sir Stratford Canning’e eşlik etmesiyle başlamıştır. Urquhart, bir yıl elçilik memuru olarak görev yaptıktan sonra ülkesine dönmüş, 1833 yılında İngiltere adına ticari faaliyetler yürütmek amacıyla yolu birkez daha Osmanlı topraklarına düşmüştür. Urquhart’ın Osmanlı Devleti hakkındaki engin bilgisi de bu ziyaretlere dayanmaktadır. Kendisinin misafiri olduğu coğrafyalar hakkında basılmış kitapları da bulunmaktadır. Bkz. Hüseyin Çelik, “Urquhart David”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 180-181.

*** Antik çağda bugünkü Antalya ve Muğla kentlerini içerisine alan Türkiye’nin güneybatısındaki Likya bölgesinin kalıntıları keşfeden ve çok sayıda mermer heykeli İngiltere’ye taşıyan İngiliz arkeologtur. 1832 yılında İtalya, Yunanistan ve Orta Doğu’yu baştan sona dolaşarak söz konusu coğrafyalara ait eskizler çıkarmıştır. Hazırladığı taslaklar sonradan farklı kitaplarda kullanılmıştır. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Charles-Fellows> (E.T. 27.12.2022).

²⁰ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 2-13.

**** Latince bir kavram olan Levant güneşin doğduğu yönü tasvir eden bir anlama sahiptir. Coğrafi olarak ise sınırları kesin bir biçimde tayin edilmemekle birlikte hayli geniş bir bölgeyi kapsamına almaktadır. İlk etapta kıyı Ege ve adalar bölgesi ile Akdeniz için kullanılan tabirin zamanla daha geniş bir coğrafi bölgeyi çağrıştırarak Toros Dağları’nın güneyinden başlayıp Orta Doğu’ya uzanan toprakların önemli bir kısmını içerdiği bilinmektedir. Doğuda Mezopotamya, güneyde Arabistan çölleri, batıda ise Akdeniz Levant sınırları içerisinde yer almaktadır. Kafkas coğrafyası, Arap Yarımadası’nın batı ve kuzey kısımları ise Levant bölgesinin dışında kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Şerafettin Turan, “Levant”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul 2003, s. 145.

²¹ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 6.

yüzyılda İngiltere'den Osmanlı Devleti'ne yönelik seyahatlerde göz önüne alınması gereken temel hususlardan bahsedilecektir.

1. Osmanlı Devleti'ne Seyahat Etme Konusunda Genel İpuçları

John Murray Yayınları tarafından Osmanlı Devleti'ne yönelik seyahatleri kolaylaştırmak ve seyyahlarla turistlere kılavuzluk yapmak amacıyla yayımlanan el kitabı işe Osmanlı Devleti'ne seyahat etme konusunda bazı ipuçları vererek başlamıştır. Buna göre tıpkı Avrupa'nın tamamında, Acem ülkesi ve Orta Asya'da da şahit olunduğu üzere Anadolu'nun büyük bir kısmında insanlar at sırtında seyahat etmekteydiler. Tek bir atla yirmi hatta yirmi beş mil yol katedilebilmekteydi. Posta atlarıyla ise on ila on sekiz millik yolculuk sonrasında hayvanları değiştirmek kaydıyla altmış mile kadar yolculuk gerçekleştirilebilmekteydi. Rehber kitapta ayrıca hızlı bir seyahat için günde yüz, çok hızlısı için ise yüz elli mil yolculuk gerçekleştirmek gerektiğinden bahsedilmektedir. Öte yandan dört beş gün içerisinde altı yüz, on gün sonunda ise bin iki yüz mil sürüş yapmak kahramanlık olarak addedilmekte ve büyük beceri istemekteydi. Zaten böylesine bir başarı çok fazla şahit olunan bir hadise değildi.²² El kitabında da ifade edildiği üzere çok eski tarihlerden itibaren yerkürenin neredeyse tamamında at kendisinden binek hayvanı olarak yararlanılan en önemli vasıtalardan birisiydi. Bununla birlikte dönemi itibarıyla değerlendirildiğinde önemli mekanik unsurlar olarak öne çıkan ve burada bahsi geçen binek hayvanının gücüyle kendisinden istifade edilen arabaların tarihi de neredeyse atın insanoğlu tarafından keşif mazisi kadar eskidir. Zira adeta yürüyen bir makine hüviyetindeki tahta arabasının tarihinin MÖ 2000'li yılların sonuna kadar uzandığı bilinmektedir.²³ Ayrıca arabalarının savaşlarda çok sayıda ve düzenli bir biçimde kullanıldığında takvim yaprakları MÖ 1274 senesini göstermekteydi. Söz konusu tarihte gerçekleştirilen Kadeş Savaşı'nda Hititler yaklaşık üç bin beş yüz at arabası ile Mısırlıların karşısına çıkmışlardı.²⁴ Diğer taraftan binek hayvanlarının bilhassa da atın gerek kısa gerekse de uzun mesafeli seyahatlerde kullanım serüveni ve popülaritesi Neolitik dönemden Orta çağa kadar uzanan süreçte hız kaybetmeden devam etmiştir.²⁵ Hatta bu trend buhar çağı olarak da isimlendirilebilecek Sanayi Devrimi sonrası dönemde de etkisini kaybetmemiştir. Nitekim 19. yüzyılda Avrupa'da özellikle şehir içi ulaşımında turistik maksatlarla kendilerinden en çok istifade edilen vasıtaların başında faytonlar ve en fazla altı beygirin çektiği yük arabaları gelmektedir.²⁶ Aslında bu ilgi bir tür gelenek veya kültürel miras olarak günümüzde de etki ve gücünü korumaktadır. Mesela Türkiye'de özellikle de turizm bölgelerinde çok sayıda gösterişli atın renkli ve egzotik tasarımlarla arabesk bir görünüm arz eden faytonları çektiği ve turistlerin ciddi bedeller ödeyerek bu vasıtaları kullanarak kısa şehir turları attıkları bilinmektedir.²⁷ Benzer bir durum Batı için de geçerli olsa gerek ki bugün Avrupa'nın pek çok ülkesinde hayvan hakları savunucuları atların taşımacılıkta kullanılmasının yasaklanması için ciddi protestolar sergilemektedirler.²⁸

Kılavuz kitapta at ile seyahat etmenin Anadolu halkı için ne derece önem arz ettiği bilgisiyle birlikte bu tarz bir yolculuğun cefa, risk, zahmet ve büyük bir yorgunluğa gebe olduğundan da

²² *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 9.

²³ John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, Çev: Füsün Doruker, Bilgin Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 335.

²⁴ Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 235.

²⁵ Didar Sarı Çallı, "Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye'nin Konumu", *Turizm ve Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 1, Ocak 2015, s. 8-12.

²⁶ Muhuttin Doğan, *On Dokuzuncu Yüzyıl İngiliz Seyahat Edebiyatında Osmanlı'nın; Osmanlı Seyahat Edebiyatında da Avrupalıların Yansımaları (Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016, s. 128.

²⁷ İlkey Taş Gürsoy, "Horse-Drawn Carriages: Sustainability at the Nexus of Human-Animal Interaction", *Journal of Sustainable Tourism*, C. 28, S. 2, Ocak 2020, s. 204-205.

²⁸ Fernando Vergara-Tamara A. Tadich, "Effect of the Work Performed by Tourism Carriage Horses on Physiological and Blood Parameters", *Journal of Equine Veterinary Science*, S. 35, Ocak 2015, s. 213.

söz edilmektedir. Rehberde ifade edildiği şekliyle at üzerinde yolculuk yapmak insanların tamamı için ilgi çekici bir oyalanma veya eğlence biçimi değildir. Hatta lüks ve konforlu bir hayata, şatafata karşı kayıtsız kalan ve direnç sergileyenler bile şahit olduklarına tahammül edemeyebileceklerdir. Nitekim tekerlekler üzerinde yolculuk yapanlar umumiyetle bitkin düşecek ve ateşli hastalıklara maruz kalabileceklerdir. Neyse ki hedefe ulaştığında yolcu adeta yeniden canlanacak, sıhhatine sıhhat katacak, sınırlarına hâkim olmaya başlayacak ve bambaşka bir ruh haline bürünecektir.²⁹

Rehberde atla gerçekleştirilen seyahatlerin bir dizi olumsuzluğa gebe olduğu belirtilmekle birlikte bu tarz bir yolculuğun önemli avantajlar teşkil ettiği ve neticesinde huzura kavuşulacağı söylenerek adeta turist ve seyyahların cesaretinin arttırılmasına çalışılmıştır. Zira el kitabının kaleme alındığı dönemde ulaşımda hâlâ yük hayvanlarının egemenliği diğer vasıtalarla göre daha fazla hissedilmektedir. Dolayısıyla seyyah, turist ve maceraperestlere rehber kabilinden kaleme alınan bir kitabın insanları yolculuğa ve yeni serüvenlere atılma konusunda teşvik etmekten başka şansı bulunmamaktadır. Üstelik el kitabında bahsi geçen ve insanları heyecana sevk edeceği ifade edilen at yolculukları Türk topraklarının vazgeçilmezidir. Zira kitapta da iddia edildiği üzere 19. yüzyılda Anadolu'ya daha doğru bir ifadeyle Osmanlı coğrafyasına seyahat edecek her kim varsa er ya da geç bu tecrübeden kendi payına düşeni alacaktır. Zira Türklerin ana yurdu olan Orta Asya, konargöçer hayatı onlara gayet iyi bir biçimde öğretmiştir. Türkler burada edindikleri tecrübeyi yeni yurtlarına da taşımışlar ve asırlarca göçebe hayatı sürdürmüşlerdir. Göçebe kültür ise Türklerle adeta at ile yapışık bir hayat sürmeyi zorunlu kılmıştır.³⁰ Atın Osmanlı Devleti için bir yük hayvanı ve seyahat aracı olarak ne kadar önem arz ettiğini ortaya koymasından 19. asırda Kirmasti (Mustafakemalpaşa) ve Mihaliç (Karacabey) kazalarındaki at çiftliklerinde yetiştirilen hayvanların çeşit, nitelik ve niceliği hakkında malumat sahibi olmak yeterlidir.³¹ Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti sınırları dahilinde dört milyon civarında at bulunduğu göz önüne alındığında bu değer daha da artmaktadır.³²

At ve at yolculuğu ile ilgili bu detaylı ve eğlenceli çıkarımlardan sonra el kitabında doğuda rahat ve sıkıntısız bir biçimde seyahat etmek için ülkenin kural ve geleneklerine göre hareket edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Kitabın iddiasıyla bunu tespit etmek kolaydır ancak uygulamak hayli güçtür. Çünkü bu durum ziyaret edilecek ülkeye adım atmadan önce her türden meseleyle ilgili ciddi bir deneyim ve bilgi birikimini gerektirir. Ancak ideal olan sabit bir mekânda çalıştığı işletmenin çeşitli işlevlerini yerine getiren görevlilere benzer bir role bürünmüş kimseler eşliğinde gezintilere devam etmektir. Bu şekilde ziyaretçiye lazım olan ve onun rahat etmesini sağlayacak her türden araç ve gerece ulaşma imkânı bulunacaktır. Dolayısıyla ziyaretçi yaşanabilecek güçlüklerden neredeyse tamamen kurtulabilecektir. Böylece çölde de tıpkı kalabalık şehirlerde olduğu gibi adeta bir yuva sahibi olunacaktır. Kitapta belirtildiğine göre bu durum çok gezen birisinin kendisini rahat hissetmesi sonucunu doğuracağı gibi doğunun karakteristik özelliklerinin temelini teşkil eden aile bağları ve göçebe varoluşunun birleşimi hakkında da kişiyi bilgi sahibi yapacaktır. Yine kitabın ifadesiyle uzaktan çok karmaşık görünen bu sorgulamalar, geleneksel uygulamalar bilindiği takdirde sade ve basit hale gelecektir. Hatta ziyaretçi kendisini misafir olduğu toprakların halklarıyla benzer bir konuma oturduğunda onlarla aynı şeyleri hissedeceği için çok daha huzurlu ve mutlu olacaktır. Burke, "Sublime and Beautiful" başlıklı eserinde, bir insanın karakterini anlamak istediğinde, attığı her adımda muhatabını taklit

²⁹ A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, s. 9.

³⁰ Şayan Ulusan Şahin, "Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)", Bilig, S. 32, Kış 2005, s. 165.

³¹ İsmail Yaşayanlar, "19 ve 20. Yüzyıllarda Kirmasti ve Mihaliç Kazalarında At Yetiştiriciliğine Dair Veriler", OTAM, S. 37, Bahar 2015, s. 379-387.

³² BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) İrade Meclis-i Mahsûs, (BOA. İ. MMS.), 65/3057, 31 Aralık 1879 (1297.M.17).

eden, sesinin tonunu yakalamaya çalışan hatta o insan gibi görünmeye çalışan eski bir filozoftan bahseder. Bir gezgin için asla bundan daha iyi bir kural konmamıştır.³³

Rehberde kendi kültür, gelenek ve alışkanlıklarından farklı bir ortama giren kişilerin tatbik edilmesi gereken bir uygulamadan bahsedilerek aslında son derece önemli bir gerçek de itiraf edilmektedir. Buna göre bağımsız seyahat etmek önemli bir bağımlılığa yol açmaktadır. Zira farklı coğrafyalarda huzurla ve güven içerisinde seyahat etmenin en belirgin kurallarından birisi de benzeşmektir. Günümüz dünyasında çok da karşılığı olmayan bu benzeşme, misafiri olunan topraklarda yaşayan halkla derin bağlar ve samimi bir iletişim kurarak tesis edilebilecektir. Kuşkusuz el kitabında benzemek denilirken tek tipleşme kastedilmemektedir. İnsanların kendi kimlik değerlerinden sıyrılıp tamamen farklı bir role bürünerek egemen unsurların taklitçisi konumuna indirgendikleri bir tür benzeşmenin³⁴ seyyahlara herhangi bir zararı olmayacaktır. Onlarınkisi geçici bir hevestir ve vazife tamamlanınca benzeşme de neticelenecektir. Aslında söz konusu kavramla anlatılmak istenenin ne olduğu 18. yüzyıl düşünürlerinden Edmund Burke'a atıfta bulunularak izah edilmeye çalışılmıştır. Buna göre seyyahattan beklenen analiz ve sentez yeteneğini konuşurarak bir filozof bilgeliğinde hareket etmektir. Zira bilgelik insana dair bütün soru işaretlerini ortadan kaldıracak yegâne vasıtaadır.³⁵

El kitabında Osmanlı Devleti'ne gerçekleştirilecek yolculuğu cazip kılacak hususlara değinilirken neden böylesine bir tercihte bulunulmasına dair somut örnekler de verilmiştir. Buna göre göçebe varoluş kesinlikle diğer hayat tarzlarından daha keyiflidir. Zira toprak anayı tanımak, kişinin kendisini onun çıplak koynuna bırakması bambaşka bir tecrübedir. Ayrıca bakir bir coğrafyada toprak ananın çocuklarıyla yani ormancı, ova köylüsü veya dağ çobanı ile beklenmedik şekilde bir araya gelinebilecektir. Bir diğer seçenek de gezginin tıpkı kendisi gibi akşam yemeğini paylaşabileceği adı, ırkı ve doğum yeri bilinmeyen yorgun bir başka seyyaha rast gelmesidir. Bu sayede yolculuk süresince yaşanan maceralar, kent merkezlerinde şahit olunan manzaralar konusunda bilgi paylaşımında bulunulabilecektir. Ne var ki hiçbir şey yolcuya uzun bir günün yorgunluğunun ardından çadırında istirahat edip uykuya dalmaktan daha fazla zevk vermeyecektir. Adeta sihirli bir çemberin etrafına yayılan ve gösterişli bir bezin üzerinde yükselen o seyyar evi tanımak onunla yoldaş olmak harikulade bir tecrübedir. Çadırın kurulmasına yönelik hazırlık ise kişinin becerisini ve kendisine olan güvenini artırır. Hazırlık sürecinde öncelikle kalın kordon ipler yere çakılan kazıklara dolanır. Çadır kendisinden beklenen biçimi aldıktan sonra fistolarla süslenmiş bez kumaş genişçe etrafa yayılır, mozaik desenli kilimler ve top yastıklar zemini süsler. Ardından seyyar evin içerisine girilir ve usulca yere uzanılır. Geriye alacakaranlığın son parıltısına bakmak, hayali olmayan, herhangi bir boşluk bulunmayan, doğayla sakin bir biçimde iletişim kurmak kalmıştır. Bu, insandan ve her türlü dış etkiden uzak, sessiz ve huzur dolu bir gözlemdir. Ayrıca bu sayede kasvetli olmasa da önem arz eden, derinlikli bir hâl taşımasa da doğal ve hakiki olan zihni bir olgunluk kazanılır. Önünde bu şekilde bir resim varken, her zaman meşgul olan Batılı, böylesine bir varoluşu alışkanlık haline getiren ve bu nedenle hayatının merkezine ancak yalnızlıkta bulunabilecek sakinliği taşıyanların zihin yapısına geçici de olsa kavuşur. Bu, aynı zamanda Avrupalının kendi yarattığı durum dünyasından kaçarak, evreni ziyaret edip bir müddet içinde kalabildiği ve onunla kelimelerin olmadığı bir dilde sohbet edebildiği andır.³⁶

³³ A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, s. 10.

³⁴ Mehmet Karaca, "Küresel Dünyada Kültürler Arası İletişim ve Değişen Medyanın Rolü", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13, Bahar 2015, s. 152.

³⁵ Özlem Bağdatlı, "Bilgellik ve Felsefe İlişkisi", *Kesit Akademi Dergisi*, C. 4, S. 16, Sonbahar 2018, s. 281.

³⁶ A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, s. 10-11.

El kitabının canlı ve zengin bir tasvirle okuyucusuna sunduğu yukarıdaki satırlar Batı’nın sakin ve durgun bir hayata duyduğu özlemin itirafı niteliğindedir. Zira Sanayi Devrimi neticesinde endüstriyel manadaki hamleler, fabrikalaşma ve seri üretim kültürü gibi hususlar Batı insanını adeta bir mekanizmaya dönüştürmüş ve robotlaştırmıştır. Devrimle birlikte Avrupa’da doğadan, tabiatan, sosyal ve toplumsal hayattan kopartılmış bir insan nesli inşa edilmiş gürültü hayatın en temel unsuru haline dönüşmüştür. Dolayısıyla da 19. yüzyıl itibarıyla Avrupalının en çok aradığı şey sessizliktir.³⁷ Makineleştikçe duyarsızlaşan Batı insanının zamanla bir çıkış yolu aradığı ve kurtuluşu da bakir doğu topraklarında bulduğu gerçeğinden hareketle gezi rehberinde de nefes almak isteyen bir Avrupalının rotasını kesinlikle insanîyet, samimiyet, huzur ve doğallığın merkezi konumundaki Osmanlı topraklarına çevirmesi gerektiği açık yüreklilikle ifade edilmektedir. Ürettikçe zenginleşen, zenginleştikçe tüketimi artan ve adeta azgınlaşarak kıyasıya bir rekabet ve savaş haline giren Batılı devletleri kapitalizme taşıyan bu yolculuğun kültürden siyasete, çevreden sanata hayatın her alanına nüfuz ettiği gerçeği göz önüne alındığında³⁸ 19. yüzyılda Avrupalılar için Osmanlı topraklarına gerçekleştirilecek bir seyahatin manası daha rahat kavranır hale gelmiştir.

Sonuç itibarıyla John Murray Yayınları tarafından basılan kılavuz kitabın Osmanlı Devleti’ne gerçekleştirilecek seyahatlere dair ipuçlarını içeren kısmında genel olarak teşvik edici ve cesaretlendirici bir dil kullandığı ifade edilebilir. Aslında bu durum bir kenti yahut ülkeyi tanıtmak, ziyaret edilmesi hedeflenen bölgeyle alakalı bilgi vermek maksadıyla kaleme alınan ve bir tür rehber özelliğine haiz tüm basılı materyallerin ortak özelliği olarak kabul edilebilir. Zira kılavuz kitaplar turist ve seyyahlar için ilgi çekici olan ne varsa tamamını gözler önüne sermeyi vazife edinmişlerdir. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde bizzat üçüncü kuşaktan John Murray’ın editörlüğünde yayımlanan rehber kitabın da benzer bir temayülle kaleme alındığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kılavuz kitaptaki ilk ipucu Osmanlı topraklarında atla seyahat etmenin zaruri bir durum olduğu, seyyah ve turistlerin bu duruma hazırlıklı hareket etmeleri hakkındadır. Bu dayanılması güç ve zahmetli olmakla birlikte hızlı yol alabilmek için son derece gerekli bir tecrübelerdir. İkinci ipucu kural ve geleneklerle ilgilidir. Kılavuz kitap ziyaret edilecek tüm coğrafyalardakine benzer şekilde Osmanlı Devleti’nde de halkla kaynaşmak, rahat ve güven içerisinde hareket etmek için ziyaretçilerin aidiyetlerini kaybetmeden, kendi kimlik ve değerlerini koruyarak geçici bir benzeşme yaşamalarının olumlu neticeler üreteceğini iddia etmektedir. Kitapta söz konusu edilen son ipucu ise göçebe varoluş hakkındadır. Bu aslında Batı dünyası için de bir tür öze dönüştür. Bu sayede Başta İngiltere olmak üzere sanayileşme yolunda ciddi adımlar atmış, yerleşik düzeni ve gürültülü hayatı büyük oranda içselleştirmiş Batılı devletlerin halkları kısa ve geçici bir süreliğine de olsa unuttukları bir gerçekle yeniden yüzleşme imkânı elde edeceklerdir.

2. Osmanlı Devleti’ne Gerçekleştirilecek Seyahatler İçin Gerekli Olan Temel Malzemeler

Gezi rehberinde Osmanlı topraklarına seyahat etmeyi cazip kılan hususlardan bahsedilip bu yolculuğu teşvik edici bilgiler verildikten sonra sıra ziyaret esnasında ihtiyaç duyulacak temel malzemelere gelmiştir. Rehberde dile getirilen en lüzumlu şey bir çadırıdır. Kadim şehirler ve en çok ilgi gören yerler genellikle modern kentlerden veya hanlardan uzaktır ve iyi bir çadır, yolcuyu şehre bağımlı kalmaktan fazlasıyla korur. Çadırın su geçirmez bir malzemedan yapılmış olması arzu edilir. Öte yandan direktten direğe asılabilen ve zemin ıslakken kendisinden faydalanılabilecek bir hamak da pratik sonuçlar üretebilir. Ayrıca el kitabında ifade edildiğine

³⁷ Arzu Parten, “Kent ve Sessizlik”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 5, Haziran 2017, s. 8.

³⁸ Gürhan Uysal-Davut Ateş-İsa İpçioğlu, “Industrial Revolution: Impetus Behind the Globalization Process”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, C. 15, S. 2, Aralık 2008, s. 41.

göre Osmanlı topraklarında kilim temin etmek kolaydır. Buna rağmen seyyahın yanına bir şilte alması en doğru olanıdır. Yine su ısıtmak, basit yemekler pişirmek ve çay yapmak için küçük bir kap bulundurulmasında yarar vardır. Kitapta fenerin de unutulmaması gerektiğinden söz edilmektedir. Bir diğer bahis konusu da ararottur.* Ararot seyyahlar için taşınabilirliği ve kullanılabilirliği açısından en faydalı yiyecektir. Beş dakika içerisinde hazırlanabilir. Üstelik bunun bir kâsesi, seyyah mola verdikten sonra çadırın kurulması, ateşin yakılması ve yemek pişirme süreci gibi genellikle bir iki saat sürecektir akşam yemeği hazırlığı müddetince iştahın kapanmasını engelleyecektir. Pirinç olmazsa olmazlardandır. Çay ise sıcak yahut soğuk bu lüksün içerisinde en harikulade olanıdır. Rehber kitapta seyahat çantasında bir burgu taşımanın hayatı kolaylaştıracağı iddia edilmektedir. Zira bu burgu yüksekte bulunan herhangi bir sert cisme monte edildiğinde, giysiler nemli ve kirli zeminden korunacak saat, büyüteç ya da termometrenin asılabileceği bir askı işlevi görecektir. Gezgin aynı zamanda söküklere onarmak için gerekli terzilik malzemesini ve birkaç basit ilacı yanında bulundurmalıdır.³⁹

Çadırla başlayıp birtakım yiyecek ve içeceklerin tavsiyesi ile sona eren bu satırlar seyyah yahut turistlerin eşya konusunda portatif ve kolay taşınabilir, yiyecek ve içecek hususunda ise dayanıklı, besleyici, ucuz ve yaygın ürünlere yönelmeleri gerektiği yönünde önemli ipuçları barındırmaktadır. El kitabında yiyecek ve içeceklerle ilgili genel bir izahtan sonra seyyahın yolculuk kumanyasının önemli bir kısmını teşkil edecek erzakların detaylı bir listesi de verilmektedir. Kitaba göre zengin dükkanlara sahip Malta, İzmir, İstanbul ve Atina'da bol miktarda bulunabilecek bu ürünlerden ilki çaydır. Özellikle Malta ve Atina'dan rahatlıkla temin edilebilecek bu ürünün İstanbul'da da farklı çeşitlerine rastlamak mümkündür. Zaman zaman Odessa'dan kervan çayı da alınabilmektedir.⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin Türk kültür tarihi açısından hayli önem arz eden çay ile tanışma tarihinin 13. ile 15. asırlara kadar uzandığı ifade edilebilir. Bahsi geçen dönem de Moğol akınları neticesinde Anadolu'ya taşınan bu bitkinin Türk topraklarındaki tüketim tarihi hayli yeni olsa da toplumsal manada bıraktığı etki dış dünya ile mukayese edildiğinde çok daha belirgin olmuştur.⁴¹ Bunun yanı sıra gezi rehberinde de ifade edildiği üzere İstanbul'da farklı çeşit ve lezzetlerde çaya ulaşılabilecektir ve bu imkânla 18. yüzyılda kavuşulduğu söylenebilir. Bahsi geçen dönem de Kırım ve Buhara'dan İstanbul'a taşınan göçmenlerin çayın gündelik hayattaki tüketimini sıradan hale dönüştürdükleri bilinmektedir.⁴² Bu arada el kitabında kendisinden söz edilen kervan çayı Çin'den Avrupa'ya kızaklarla taşınmaktaydı. Art arda sıralanmış çok sayıda kızakın adeta bir kervan görünümünü arz etmesine bağlı olarak mevcut ismini alan bu çayın Avrupa yolculuğu büyük oranda Sibiryaya bozkırları üzerinden gerçekleşmekteydi.⁴³ Muhtemeldir ki bu seyahatin bir durak noktası da önemli bir liman kenti olan Odessa olmuştur.

Gezi rehberinde çikolatadan da bahsedilmektedir. Besleyici olması, kolay tedarik imkânı ve rahat taşınabilmesi itibarıyla bu ürünün mutlaka bulundurulması gerekmektedir. Ayrıca her yerleşim biriminde satılan ve ucuza bulunabilen kahve de unutulmamalıdır. İyi kahve için İzmir tercih edilmelidir. Ne var ki katkısız kahve bulmak zordur. Üstelik bu tarz bir kahve bulunsa da

* Maranta denilen bir tür kamışla birlikte bazı farklı bitkilerden elde edilen ve daha çok bebeklere mama hazırlamak için kullanılan un çeşididir. Yazar burada söz konusu undan üretilen mamayı kastediyor olsa gerektir. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 20.12.2022), ararot maddesi.

³⁹ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 12.

⁴⁰ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 14.

⁴¹ Rukiye Erşahin, "Bir Çay İçelim mi? Sosyokültürel Açından Çay", *Tourism and Recreation*, C. 3, S. 1, Haziran 2021, s. 56.

⁴² Kemalettin Kuzucu, *Bin Yılın Çayı, Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 46-47.

⁴³ "Russian Caravan Tea", *Scientific American*, C. 81, S. 10, Eylül 1899, s. 151.

yüksek bedeller ödemek gerekir.⁴⁴ Gezi rehberindeki İzmir vurgusu önemlidir. Aslında Osmanlı Devleti kahve ile ilk kez 16. yüzyılda İstanbul'da tanışmıştır.⁴⁵ Benzer şekilde İzmir'de de 16. yüzyılın ikinci yarısında kahve tüketildiği bilinmektedir. Kentte ilk kahvehane ise 17. yüzyılın ilk yarısında açılmıştır.⁴⁶ O dönemde İzmir'e kahve Yemen ve Mısır'dan üç direkt gemiler vasıtasıyla taşınmaktadır.⁴⁷ İzmir uzun süre başta İstanbul olmak üzere ülkenin muhtelif bölgelerine kahve dağıtımını konusunda merkez işlevi görmüştür.⁴⁸ Bu durum 19. yüzyıl için de geçerlidir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Yemen'den temin edilen kahve önce İzmir limanına taşınmakta buradan da İstanbul'a nakledilmektedir.⁴⁹ Bu konuda İzmir'i öne çıkaran husus ise bir körfez kenti olarak çok sayıda gemiyi limanında toplayabilecek kapasiteye sahip olmasıdır. Seyyah Tournefort'un ifadesiyle "İzmir Doğu'ya açılan en gösterişli kapıdır".⁵⁰ Ayrıca Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne gelen gemilerin önemli bir kısmının da İstanbul'dan ziyade İzmir'e yanaşması⁵¹ kenti gerek ticari gerekse de turistik manada öne çıkaran etkenlerden birisi olmuştur. Bu husus İzmir'i İstanbul'a alternatif olarak Avrupalı Levantenler için de bir cazibe merkezi haline dönüştürmüştür.⁵² Bir başka ifadeyle İzmir o dönemde dış dünyaya son derece açık bir kenttir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde ihtiyacının önemli oranda ithalatta karşılandığı kahvenin iyisine İzmir'de rastlamak son derece olağan bir durumdur.

El kitabında bir seyyahın mutlaka yanında bulundurması gerektiği söylenen bir diğer yiyecek de kesme şekerdir. Ayrıca alkollü içeceklerden şarap, bira ve konyak da unutulmamıştır. Şarap için de adres İzmir olarak gösterilmiştir. Şiddetli sıtma nöbetlerinin yegâne ilacı olduğu iddia edilen biranın en lezzetlisi ise Galata'da Stampa'nın dükkanında bulunacaktır. Konyak ise özellikle ikramlık olarak bulundurulmalıdır. Zira Osmanlı vatandaşları şarapla mukayese edildiğinde konyak türü içkileri tüketme konusunda çok daha az çekingen davranıp tereddüt göstermekteledir. Hatta yolculardan bu türden içkileri sık sık talep ettiklerine şahit olunmaktadır.⁵³ Avrupa'da son derece tercih edilir bir alkollü içecek olan şarap için çok sayıda Levanten'in yaşadığı İzmir'in adres gösterilmesi hayli anlaşılır bir durumdur. 19. asırda Kordon Boyunda özellikle de Rumlara ait kahvehanelerde yoğun içki tüketimi ve satışı olduğu⁵⁴ göz önüne alındığında bu tercihi anlamlandırmak daha da kolaylaşmaktadır. Gezi rehberinde bahsi geçen Stampa aslen İtalyan olmakla birlikte oğlu Londra'da eğitim almış, İngilizceyi oldukça akıcı konuşan bir tüccardı. Dükkânı bir Avrupalının neredeyse aradığı her şeyi bulabileceği muhteşem bir depo hüviyetindeydi. Burada Avrupa'ya özgü malların farklı türlerine rastlamak mümkündü. Kısacası Stampa'nın yeri, yolu İstanbul'a düşen Frenklerin buluşma merkeziydi.⁵⁵

⁴⁴ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 14.

⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk/İhtilaf İçinde İtidal*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 65.

⁴⁶ Halil İbrahim Alparslan, "20. Yüzyılın Başında Kemeraltı Kahvehaneleri", *Ege Mimarlık Dergisi*, S. 62, Mart 2007, s. 24-27.

⁴⁷ Vehbi Günay, "İzmir'e Âit H. 1118 (M. 1706-7) Tarihli Bir Kahve Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 14, S. 1, Haziran 1999, s. 190-192.

⁴⁸ Hülya Gölgesiz Gedikler-Saadet Tekin, "Osmanlı'dan Günümüze İzmir Kahvehane Kültüründen Kesitler", *Ege Stratejik Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 2, Temmuz 2019, s. 60-61

⁴⁹ BOA, *Cevdet İktisat*, (BOA. C. İKTS.), 9/436, 15 Ocak 1819 (1234.R.18).

⁵⁰ Joseph Pitton Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 247.

⁵¹ Önal, *age*, s. 60.

⁵² Raziye Oban Çakıcıoğlu, "Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Aralık 2007, s. 345-350

⁵³ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 14.

⁵⁴ Gedikler-Tekin, *agm* s. 66.

⁵⁵ Albert Smith, *Customs and Habits of the Turks*, Higgins & Bradley, Washington, 1856, s. 82.

Öte yandan Osmanlı vatandaşlarının seyyahlardan sanki ulaşma imkânları yokmuşçasına konyak talep etmeleri çok manalı gözükmemektedir. Zira arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen içki Feriköy’de üretilmektedir.⁵⁶ Yine uzun bir süre Osmanlı Devlet idaresinde bulunan Girit’e bağlı Kandiye’de de bir konyak fabrikası bulunmaktadır.⁵⁷ Osmanlı vatandaşlarının bu yöndeki arzularını makul kılacak tek bir gerekçe vardır ki o da bir dönem üzerinde Osmanlı arması olan konyakların dağıtım ve satışına izin verilmemesidir.⁵⁸ Bu husustaki tedbirler öylesine sıkıdır ki dâhilde sahipleri tarafından Osmanlı arması yapııştırıldığı tespit edilen konyak şişelerinin satışına belediye ve zabıta memurları tarafından müsaade edilmemesi gerektiği bildirilmiştir.⁵⁹

El kitabında yiyecek ve içeceklerden sonra Osmanlı Devleti’ne seyahat edecek bir gezginin yanında bulundurmasının zaruri olduğu bazı araç ve gereçlere de yer verilerek bu bahis kapatılmıştır. Rehberde öncelikle küçük eşya sandığından bahsedilmektedir. Özellikle Pratt marka olanların tercih edilmesinde yarar vardır. Eyer, yular ve dizgin de unutulmamalıdır. Zira Avrupalılar başka ülkelerin eyerlerini kullanmakta güçlük yaşayacaklardır. Şemsiye sadece yağmurdan değil, güneşten korunmak için de gereklidir. Ayrıca çift kat ipek şemsiye kullanmak daha sağlıklı sonuçlar üretecektir. Geniş kenarlı hasır şapkalar sıcak bölgeler için iyi bir seçenek olacaktır. Yeşil bir peçe, mavi veya renksiz bir gözlük güneş ışınlarından korunmak için son derece doğru tercihlerdir. Ayna, masa örtüsü, çarşaf ve havlu, termometre, teleskop, çizim kâğıdı, kalem, kauçuk silgi, katlanabilir tabure, şerit metre, adım ölçer mutlaka bulundurulmalıdır. Mumdan ziyade küçük lambalar tercih edilmelidir. Zeytin yağı hemen her yerde satılmaktadır. Eğer seyyah veya turist avcı ise genellikle av hayvanı çok olduğu için silah bulundurmak da işe yarayabilir. Bir ay boyunca yıkamaya ihtiyaç duymayacak sayıda çamaşır bulundurulmalıdır ve dayanıklı kıyafetler tercih edilmelidir.⁶⁰ 19. yüzyıl koşulları göz önüne alındığında seyahatler için birçoğunun rahatlıkla tahmin edilebileceği bu malzemelerin içerisinde en dikkat çeken küçük eşya sandığıdır. Onu öne çıkaran ise markasıyla zikredilmiş olmasıdır. Dönemi göz önüne alındığında son derece özel bir tasarımla üretilen Pratt marka sandıkların en önemli özelliği çok sayıda çekmeceyle birbirlerinden bağımsız bölümlere ayrılmış olmalarıdır. Üstelik çekmecelerin sabit olmaması ve kolaylıkla yerlerinden çıkarılabilmeleri sandıkları portatif ve kolay taşınabilir kılmaktadır.⁶¹

Sonuç itibarıyla John Murray Yayınları tarafından basılan kılavuz kitabın Osmanlı Devleti’ne yönelik seyahatler için gerekli olan temel malzemelerden bahsederken yirmi dört saatlik bir döngüyü ve birincil ihtiyaçları göz önüne aldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde öncelik barınmaya verilmiştir. Gezmek ve farklı coğrafyaları tanımak için yola çıkanların günü nerede tamamlayacakları konusunda kesin bir sınır tayin etmeleri güç olduğu için yanlarında bir çadır bulunması zaruri görülmüştür. Zira gün içerisinde kat edilen mesafenin ve sarf edilen eforun ardından gerek fiziken gerekse de zihnen yorgun düşen bedenlerin konaklama konusunda güçlük yaşamaları gerçekleştirilen yolculuğu katlanılmaz bir çileye dönüştürebilir. İkinci sırada bir diğer önemli fizyolojik ihtiyaç olan beslenme gelmektedir. Bu konuda ise tercihin dayanıklı, doyurucu ve dinç tutan yiyecek ve içeceklerden yana kullanıldığı gözlemlenmektedir. Alkolün varlığı ise sağlık ile gerekçelendirilmiştir. Bu türden içecekler ikramlık olarak da bulundurulmalıdır. Temel malzemelerin üçüncü ve sonuncusu yolculuk

⁵⁶ BOA Yıldız Perâkende Evrâkı Zabtiye Nezâreti Marûzâtı, (BOA. Y. PRK. ZB.), 21/37, 21 Haziran 1898, (1316.S.1).

⁵⁷ BOA Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Girid Evrâkı, (BOA. A. MTZ. GR.), 4/10, 26 Mayıs 1895, (1312.Z.1).

⁵⁸ BOA Zabtiye Nezâreti Evrâkı, (BOA. ZB.), 370/94, 1 Haziran 1904, (1322.R.17).

⁵⁹ BOA Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (BOA. DH. MKT.), 2346/30, 17 Mayıs 1900, (1318.M.17).

⁶⁰ A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, s. 14-15.

⁶¹ Henry Pratt, “Pratt’s Improvements in Portmanteaus and Travelling Trunks”, *English Patents of Inventions, Specifications: 1868, 1754-1835*, Ed. George Edward Eyre ve William Spottiswoode, H.M. Stationery Office, Londra 1857, s. 2-4.

sırasında ihtiyaç duyulabilecek araç ve gereçlerdir. Araç ve gereç tercihinde ise kolay taşınabilirlik, sadelik ve kullanılabilirlik temel ölçütler olarak belirlenmiştir. Bütün bu bilgiler ışığında el kitabının kaleme alındığı dönem ve hitap ettiği kitle göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'ne yönelik seyahatler için tavsiye edilen temel malzemelerin büyük oranda isabetli olduğu ifade edilebilir.

3. Mevsim ve İklim Koşulları ile Korkutucu Sıtma Hastalığına Karşı Alınabilecek Tedbirler

El kitabında mevsim ve iklim koşulları bağlamında hangi coğrafyanın ne zaman ziyaret edileceği hususuna ve muhtemel bir sıtma hastalığına karşı alınabilecek tedbirlere de ayrıntılı bir biçimde yer verilmiştir. Buna göre şayet mümkünse her ülke kendi özel koşulları gereği seyahat için yılın en uygun döneminde ziyaret edilmelidir. Bu sayede yolculuktan duyulacak memnuniyet ve alınacak verim artacaktır. Kuşkusuz sağlık açısından da bu planın uygulanmasında yarar vardır. Baharın ilk aylarında İngiltere'den ayrılanlar için Levant'ta büyük bir gezi gerçekleştirmek adına mart, nisan ve mayıs ayları İyonya adaları, Arnavutluk ve Yunanistan'a ayrılmalıdır. Kısa bir zaman dilimi gibi gözükse de söz konusu dönem, bölgedeki önemli merkezleri ziyaret etmek ve genel bir kanaat edinmek için yeterlidir. Haziran ayı ve temmuzun ilk günleri takım adalar, Asya'daki Yedi Kilise ve Troya ovasını ziyaret etmek için doğru zamandır.⁶² Gezi rehberinde bahsi geçen İyonya'nın kıyı şeridi ve toprakları kuzeyde Gediz nehrinden geçerek Küçük ve Büyük Menderes'e kadar uzanıyordu. Bu kıyıya bakan Sakız ve Sisam başta olmak üzere adaların tamamı da İyonya sınırları dâhilinde kabul ediliyorlardı.⁶³ Yedi Kiliseden kasıt ise Roma İmparatorluğu tarafından Asya bölgesi olarak adlandırılan Batı Anadolu'da kurulmuş müstakil kiliseler topluluğudur.⁶⁴ Bu kiliseler sırasıyla Ephesus (Efes), Smyrna (İzmir), Pergamon (Bergama), Thyatira (Akhisar), Sardis (Salihli), Philadelphia (Alaşehir), Laodicea (Denizli)'da bulunmaktadır.⁶⁵ Hristiyanlık tarihi açısından değerlendirildiğinde bu kiliseleri önemli kılan asıl husus Kitab-ı Mukaddes'te yer alan farklı mektuplarda kendilerinden bahsedilmiş olmasıdır.⁶⁶ Bu bağlamda değerlendirildiğinde yedi kilisenin inanç turizmi açısından son derece ehemmiyet arz ettikleri ifade edilebilir.⁶⁷

Öte yandan el kitabına göre İstanbul ve Boğaz çevresindeki köylerde sessizliğin keyfini çıkarmak ve bolca dinlenebilmek için temmuz ayının ikinci yarısı ve ağustos ayı tercih edilmelidir. Zira bu bölgede yaz aylarında nadiren bunaltıcı sıcaklara rastlanmaktadır. Suriye ve kutsal diyarlara (İncil'de Filistin bölgesi) yönelik seyahat müteakip üç ayda gerçekleştirilmelidir. Mısır ise kışın ziyaret edilmelidir. Koşullar el veriyorsa Mısır seyahati Nil Nehrinin doğduğu havzadan kasım ayında başlatılmalıdır. Küçük Asya'nın güney kısımları erken bahar aylarında ziyaret edilmeli, mevsim ılımanlaştıkça kuzeye doğru ilerlenmelidir. Erzurum ve Kürdistan gibi Küçük Asya'nın yüksek kesimleri için yaz ayları en iyisidir. İngiltere'den sonbaharda ayrılanlar için seyahati Malta veya Mısır'dan başlatmak son derece iyi tercihler olacaktır.⁶⁸ El kitabındaki tavsiyeler genel itibarıyla Osmanlı coğrafyası ve çevresinin mevsim ve iklim koşullarına

⁶² *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 16.

⁶³ Eugene Larson, "Ionia", *Salem Press Encyclopedia*, 2020, s. 1.

⁶⁴ Sir James Marshall-Cornwall, "The Seven Churches of Asia", *History Today*, 1 Ocak 1979, s. 53-57.

⁶⁵ Fırat Baranaydın-Doğu Baranaydın, "Apokaliptik Kiliseler", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 17, Mayıs 2019, s. 216.

⁶⁶ Sinem Kunt-Ali İsra Güngör, "Aziz Yuhanna'nın Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Türkiye İnanç Turizmindeki Yeri", *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, S. 1, Ocak 2017, s. 76-81.

⁶⁷ Sinem Kunt, "Seyahat Acentalarının Bakış Açısıyla Bir Niş Pazarın Profili: Somut Kültürel Miras Yaklaşımı ile Yedi Kiliseler", *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, C. 15, S. 1, Nisan 2018, s. 18.

⁶⁸ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 16.

uygundur. Ortadoğu seyahatinin ağırlıklı olarak sonbahar ve kış aylarına bırakılması bölgenin yaz mevsimindeki kavurucu ve bunaltıcı sıcakları gerekçesiyledir. Osmanlı Devleti'nin doğusu için ise kesinlikle yaz ayları en doğru tercihtir. Bu noktada ihtiyat payı bırakılabilecek tek öneri İstanbul ile ilgili olmalıdır. Zira devletin başkenti ve civarının da ilkbaharın sonu ve yaz mevsiminin ilk aylarında ziyaret edilmesi daha uygun olacaktır.

Ayrıca el kitabının iddiasıyla planları ne olursa olsun ve doğunun hangi bölgesine adım atarlarsa atınsınlar, gezginler tıbbi yardımın nadiren temin edilebildiği ülkelerde bulunmaları gerçeği mucibince hastalığa davetiye çıkarabilecek bildik tüm nedenlerden kaçınmak için dikkatli olunması gerektiğini her daim göz önünde bulundurmalarıdır. Umumi olarak sonbaharda neredeyse her yerde sıtma hastalığı kendisini yaygın bir biçimde hissettirir. Havası değişken, nemli ve bataklık bölgelerde çok fazla zaman harcanmamalıdır. Kıyafetlerin altına her zaman fanila giyilmelidir. Seyyahın çantasında mutlaka sıtmaya karşı etkisi kanıtlanmış kinin bitkisi* bulunmalıdır.⁶⁹ El kitabının kaleme alındığı dönem göz önüne alındığında sıtma hastalığının** en az Osmanlı Devleti kadar Avrupa için de ciddi bir tehdit oluşturduğu bilinmektedir. Nitekim 18. yüzyıl itibarıyla Avrupa'nın neredeyse tamamına yayılmış olan bu hastalığın ancak 19. asrın ikinci yarısında etkisini yitirmeye başladığı aşikârdır. Batıda resmi olarak kayıtlara geçen son vakanın 1974 tarihli olduğu göz önüne alındığında sıkıntının ne kadar büyük olduğu daha rahat anlaşılacaktır. Hastalığın tedavisinde resmi adımların atıldığı ilk ülke olan Fransa'da bile sıtma hastalığının 1943 yılına kadar önemli bir tehdit olarak algılandığı gerçeği unutulmamalıdır.⁷⁰ Benzer bir durum Kuzey Avrupa ülkeleri için de geçerlidir. Mesela Danimarka'da sıtma ancak 20. yüzyılın ilk yarısında bulaşıcılığını yitirmeye başlayan bir hastalığa dönüşmüştür.⁷¹ Osmanlı Devleti'nde de hastalığın Avrupa'daki seyrine benzer bir durum söz konusudur. Osmanlı topraklarında her ne kadar sıtmanın varlığına dair bilgiler 17. yüzyıla kadar uzansa da hastalığın ülkeyi tehdit eder hale gelmesi 19. yüzyıla denk gelmektedir.⁷² Bu süreç 20. yüzyılda da devam etmiştir. Bahsi geçen dönemde sıtma başta olmak üzere Anadolu halkının karşı karşıya bulunduğu hastalıklara dair Bozok Mebusu Ahmet Hamdi tarafından 29 Aralık 1923 tarihinde verilen soru önergesi mühimdir.⁷³ Bununla birlikte hükümet hastalığın engellenebilmesi için pek çok tedbir almıştır. İstanbul'da önlemler yetersiz kalınca sıtma ile mücadele kadrosuna 8 sıhhiye memuru, 3 hademe ve bir şoför ilave edilmesi dikkat çekicidir.⁷⁴ Üstelik bu durum sadece İstanbul için de geçerli değildir. Zira İstanbul'daki tedbirlerden yaklaşık 4 yıl önce farklı illerde başlatılacak sıtma ve benzeri bulaşıcı hastalıklarla mücadele için önemli sayıda kadro tahsisatı yapılmıştır.⁷⁵ 1945

* Özü kınakına bitkisinin kabuğu olan kinin devlet eliyle ilk kez 1820 senesinde Fransa'da sıtma hastalığının tedavisinde kullanılmıştır. O dönemde sadece bitkisinden faydalanılan kininin tablet halinde kullanımı için ise yaklaşık bir asır beklemek gerekmiştir. Osmanlı Devleti'nde kinin hapları 1914 yılında piyasaya sürülmüştür. Bkz. Gürkan Sert-Emre Dölen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 14, S. 2, Haziran 2013, s. 69-72.

⁶⁹ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 16.

** İngilizce'de malaria olarak isimlendirilen sıtma anofel türündeki sivrisinek ısırığıyla insanları enfekte etmektedir. Özellikle karaciğer üzerinde ciddi tahribatlar yaptığı bilinmektedir. Yaygın belirtileri arasında titreme, yüksek ateş, kas, karın ve baş ağrısı bulunmaktadır. Kimi durumlarda kusma ve ishale de rastlanmaktadır. Bkz. Bahar Budan Çalışkan-Ayper Somer, "Sıtma (Malaria) ve Tedavisi", *Klinik Tıp Pediatri Dergisi*, C. 10, S. 6, Aralık 2018, s. 36-37.

⁷⁰ Martin Danis vd., "Indigenous, Introduced and Airport Malaria in Europe", *Médecine et Maladies Infectieuses*, C. 26, S. 3, Nisan 1996, s. 396.

⁷¹ Mathias Molbak Ingholt, "Temperate Climate Malaria in 19th Century Denmark", *BMC Infectious Diseases*, C. 22, S. 432, Mayıs 2022, s. 1.

⁷² Zekeriyâ Işık, "Osmanlı'nın Son Zamanları Cumhuriyet'in İlk Çeyrek Asrında Sıtma Salgınına Karşı Verilen Mücadelenin Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 51, Nisan 2021, s. 55.

⁷³ BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Muamelat Genel Müdürlüğü* "Soru Önergesi", 030. 010/ 6. 34.29, 29.12.1923.

⁷⁴ BCA, *Kararlar Daire Başkanlığı* "İstanbul Sıtma Mücadelesi", 030. 018.1.2/ 1. 14.22, 30.01.1929.

⁷⁵ BCA, *Kararlar Daire Başkanlığı* "Çeşitli İllerdeki Sıtma Mücadelesi", 030. 018.1.1/ 16. 73.3, 15.11.1925.

yılı itibarıyla ise önlemler daha da genişletilmiş halkevleri ve halkodalarının sıtmaya karşı mücadele etmeleri yönünde bir karar alınmıştır.⁷⁶

Bu arada gezi rehberindeki sıtmaya karşı kinin önerisi hayli yerinde bir tespittir. Henüz 18. asırda bahsi geçen maddenin sıtma için en etkili tedavi yöntemi olduğu bilgisi kayıtlara yansımıştır.⁷⁷ Bununla birlikte söz konusu maddenin resmi mahiyette ilk kez 1820 yılında üretildiğine dair bilgiler de mevcuttur.⁷⁸ Daha da mühimi Türkiye’de özellikle 20. yüzyıla birlikte ciddi bir tehdit olarak etkisini arttırmaya başlayan sıtmanın önüne geçebilmek için devletin kinin temini konusunda bir dizi karar almış olmasıdır. Nitekim 1924 yılında sıtma ile mücadele konusunda bir kanun tasarısı hazırlanmıştır.⁷⁹ 1927 senesinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nden kinin satın alınmıştır.⁸⁰ Benzer bir alım 1930 yılında da gerçekleştirilmiştir.⁸¹ 1933 senesinde ise Almanya Mannheim’de bulunan Zimmer Fabrikasından bir alım söz konusu olmuştur.⁸²

Gezgin ve turistlerin yabancıları oldukları bir ülkeye gerçekleştirilecekleri seyahatlerde göz önünde bulundurmaları gereken iki temel hususa yer verilen bu bölümde iklim ve mevsim koşullarıyla insanların sağlığı için tehdit unsuru olabilecek muhtemel hastalıklardan bahsedilmektedir. Özellikle ulaşım imkânları ve sağlık hizmetlerinin yeterli seviyeyi yakalayamadığı bir dönem ve ülke için bu hususlar daha da önem arz etmektedir. El kitabında bütün bu koşullar göz önüne alınarak başta Levant coğrafyası olmak üzere Osmanlı Devleti’nin muhtelif bölgelerinin yılın hangi dönem veya mevsiminde daha rahat ziyaret edilebileceğine dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu sayede ziyaretçilerin seyahatlerini daha konforlu ve keyifli sürdürebilecekleri düşünülmüş ve önemli bir rehberlik imkânı sunulmuştur. El kitabında vurgulanan ikinci husus ise hastalıklarla ilgilidir. 19. yüzyıl özelinde değerlendirildiğinde sıtmanın önemli bir sağlık problemi olduğu gerçeği göz önüne alındığında el kitabının bu hastalığa özel bir önem atfetmiş olması hayli anlaşılır bir durumdur. Üstelik iklim koşulları dikkate alındığında Osmanlı Devleti için sıtma daha tehdit edici bir hastalıktır. Dolayısıyla el kitabının sıtmaya karşı tedbir uyarıları ve bilgilendirici yaklaşımı son derece yerinde bir tutumdur.

4. Seyahat Usulleri ve Pasaportlar

El kitabında doğuda üç tür seyahat usulünün varlığından söz edilmektedir. İçlerinden en makul ve rahat olanı bir Türk beyefendisi tarafından himaye edilmektedir. Bu himaye aslında birkaç yerli hizmetçiye, çadırlara, herhangi bir vatandaşın şahsi atlarına ya da katırcı tarafından kiralanan binek hayvanlarına sahip olmaktan ibarettir. Kervan son derece ağır bir biçimde ilerleyecek günlük kat edilen mesafe yirmi, yirmi beş kilometreyi geçmeyecektir. Akşam olduğunda çadırlar gürül gürül akan bir derenin ya da hoş bir bahçenin yanına kurulacaktır. En son ikmal yerinden yahut da kamp sahasına yakın bir köyden temin edilen erzaklar çadırların hemen yanı başında pişirilecek, hizmetçiler kilimleri yayacak, tütün çubuklarını hazırlayacak ve şerbetler karıştırılacaktır. Kitabın ifadesiyle bu türden bir seyahat nispeten ucuzdur. Ancak bunun için halkın konuştuğu diller, örf, kültür, gelenek ve adetleri hakkında fikir sahibi olmak gerekir. Şüphesiz en çok saygıyı hak eden, gezginin basiretini açan, onu bilgi sahibi kılıp sıkıntılardan uzaklaştıran, daha da mühimi ona yorgunluğunu unutturan husus da budur.⁸³ Doğrudan halkın

⁷⁶ BCA, *Cumhuriyet Halk Partisi* “Halkevleri ve Halkodaları”, 0490. 01/ 5. 26.11, 10.04.1945.

⁷⁷ Söhrab Mustafayev, “Cumhuriyet Döneminde Sıtma ile Mücadele ve Yasal Düzenlemeler (1923-1946)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 2, Temmuz 2019, s. 1116.

⁷⁸ Feza Günergün-Şeref Etker, “From Quinaquina to ‘Quinine Law’: A Bitter Chapter in the Westernization of Turkish Medicine”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 14, S. 2, Haziran 2013, s. 67.

⁷⁹ BCA, *Kararlar Daire Başkanlığı* “Kanun Tasarısı”, 030. 018.1.1/ 11. 50.16, 02.11.1924.

⁸⁰ BCA, *Kararlar Daire Başkanlığı* “Kinin Alımı”, 030. 018.1.1/ 24. 29.16, 15.05.1927.

⁸¹ BCA, *Kararlar Daire Başkanlığı*, “Kinin Alımı”, 030. 018.1.2/ 10. 30.20, 14.05.1930.

⁸² BCA, *Kararlar Daire Başkanlığı*, “Kinin Alımı”, 030. 018.1.2/ 33. 10.4, 20.02.1933.

⁸³ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 17-18.

içerisine karışılarak gerçekleştirilen bu tarz bir seyahatin zorluklarıyla birlikte gezgine farklı imkânlar sağlayacağı ortadadır. Bu durumda kendi kaderini kendisi tayin edecek seyyahın kriz anlarında inisiyatif kullanması elzem hale gelecek, yerli halkın konuştuğu diller hakkında malumat sahibi olması gerekecektir. Kuşkusuz bu deneyimler seyyahta misafiri olduğu coğrafya hakkında ciddi bir birikimin hasıl olması sonucunu doğuracaktır.

İkinci seyahat tarzı genellikle İngilizler tarafından belirli vasıtalar kullanılarak benimsenen bir yöntemdir. Bu usul İngilizceyi kısmen konuşan bir ya da iki Rum vatandaşını gündelik ödeme yaparak, her türden tertibatı ve işleyişi onların denetimine bırakarak işe almaktan ibarettir. Bu şekilde bazı sıkıntılar örtbas edilse de seyyah kendisine anlatılan ne varsa hepsine inanıp tabi olacağı için halkın örf ve adetleriyle dillerini öğrenemeyecektir. Daha da kötüsü satın aldığı her şeye gerçek fiyatının on katını ödeyecektir. Bir müddet sonra ise adeta rehberinin kölesi haline dönüşecektir.⁸⁴ Bu durumda kaderinin ipleri başkasının elinde olan seyyah bir kukla gibidir. Kritik kararlar alma konusunda inisiyatif kullanamayacağı için yeterli tecrübeyi edinemeyecek, gezisi sıradan bir seyahatin ötesine geçmeyecektir. Davranışları başkalarının kontrolünde olan kimselerin irade göstermeleri ve şuurlu bir biçimde hareket etmeleri de mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla kişi öğrenme konusunda herhangi bir gelişim sergileyemeyecektir. Zira gelişme irade ve otorite kullanma neticesinde etkisini hissettirecektir.⁸⁵

Üçüncü tarz, ziyaret edilen ülke ve halk hakkında tam manasıyla bilgi sahibi olma ve konuşulan dilleri öğrenme arzusu taşıyanlar için en iyisidir. Bu, birisi binmek, diğeri ise yük taşımak için kullanılmak üzere satın alınan iki at ve daha da mühimi hizmetkâr olarak kiralanan yerli bir gençten ibarettir. Bu sayede gezgin yolun mahiyetine ve ziyaret edilen ülkenin asayiş koşullarına göre, bazen grup veya kervanlara katılarak, bazen de yalnız seyahat edebilir. Çok az para harcar. Yolculuğun sonunda atlarını satın aldığı fiyatın üçte ikisine veya yarı bedeline satabilir. Büyük şehirlerde hanlarda konaklayabilir. Kasaba ve köylerde küçük bir baraka ona yetecektir. Açık arazide ise geceyi sıklıkla rastlanabilecek başıboş dolaşan boy veya oymakların çadırlarında geçirebilir. Gezgin er ya da geç bu tarz bir seyahate alışınca, aralarında seyahat ettiği insanlarla samimi irtibatlar kurabilecek, tecrübe ederek öğreneceği için de hiçbir sıkıntı yaşamayacaktır. Sadece birkaç günde kulak dolgunluğuyla işini görece kadar dil öğrenecektir. Ardından yerleşik halkla münasebetlerini arttırmak ve ilişkilerini daha makul bir seviyeye getirip işlerini görebilmek için yeterli akıcılıkta sohbet edebilecektir. Kısıtlı imkânlarla sahip olup gerçek manada bilgi edinmek ve insanların davranışlarını incelemek için doğuyu ziyaret etme arzusu taşıyanlara bu tarz bir seyahat önerilmektedir.⁸⁶

El kitabında seyahat tarz ve usullerinin ardından pasaport ve çeşitlerinden de bahsedilmiştir. İngiltere’de Hariciye Vekaleti pasaport başvuruları bir bankerden alınan tavsiye mektubu ile gerçekleşmektedir. İngiliz vatandaşları başka hiçbir belge veya vesikayla İngiltere’den ayrılamayacaklardır. Ayrıca Osmanlı Devleti’ne gitmek için kıtayı bir ucundan diğer ucuna arşınlayacak bir seyyah veya turistin topraklarına ayak basacağı ülkelerin elçiliklerinden geçiş izni yani vize alması gerekmektedir.⁸⁷ İngiltere’de seyahat tezkeresi uygulaması ilk kez 1414 yılında V. Henry zamanında yürürlüğe girmiştir. O dönemde bu türden belgeler İngiliz vatandaşı olup olmadığına bakılmaksızın herkese verilmekteydi. 1540 senesinden itibaren seyahat belgelerini düzenleme sorumluluğu kraliyet danışma meclisine tevdi edilmişti. Bahsi geçen

⁸⁴ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 18

⁸⁵ Tanju Gürkan, “Bruner’in Öğretim Kuramı Üzerine Bazı Düşünceleri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1, Eylül 2019, s. 207.

⁸⁶ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 18.

⁸⁷ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 17.

dönemde seyahat tezkereleri için insanların liman veya şehir kapılarından geçişinden esinlenilerek pasaport terimi kullanılmaya başlanmıştı. 18 Haziran 1641 tarihinde basılan ve bizzat I. Charles tarafından imzalanmaya başlanan pasaportlar ise bugün İngiltere’de kullanılan geçiş belgelerinin ilk örneği kabul edilmektedir.⁸⁸

Diğer taraftan el kitabında da ifade edildiğine göre Türk Hükümeti 1844 senesinde yayımladığı bir tebligatla pasaportu olmayan hiçbir ecnebinin Osmanlı topraklarına ayak basamayacağını beyan etmiştir. Ayrıca ziyaretçinin vatandaşı olduğu ülkenin yetkili mercilerinden izin alması gerekmektedir. Yine Osmanlı Devleti’nin büyükelçilik veya konsolosluklarının kendisine vize vermesi zorunludur. Bu uygulamalar kimi zaman göz ardı edilmişse de direktiflere uyulmaması halinde sıkıntı yaşanabilmiştir. Seyyah aynı zamanda herhangi bir eyalet valisinin mukim olduğu büyük bir yerleşim birimine ulaşır ulaşmaz resmi bir Türk pasaportu temin etmek zorundadır.⁸⁹ El kitabında kendisinden bahsedilen tebligat “*Mürur Talimatıdır*”. Söz konusu talimatnamede belirtildiği üzere ecnebilere ait pasaportların Osmanlı Devleti’nin nazarında geçerlilik süresi bir yıl ile sınırlandırılmıştır. Üstelik yabancılar ülkeye girişten önce pasaportlarını pasaport servisine emaneten teslim etmelidirler. Karşılığında ise kendilerine “*Mürur Belgesi*” denilen bir evrak verilmelidir. Pasaportlar dikkatli bir tetkik neticesinde herhangi bir usulsüzlük tespit edilmediği takdirde seyyahın vatandaşı olduğu ülkenin sefaretine teslim edilmektedir. Seyyahın pasaportunu kendi elçiliğinden alabilmesi için aradan yirmi dört saat geçmesi gerekmektedir.⁹⁰ “*Mürur Belgesi*” edinmek uzun prosedürler ve zaman gerektirdiği için Avrupalı tüccarlar ile yanlarında çalıştırdıkları kimseler farklı bir muameleye tabi tutulabilmektedir. Nitekim bu kimselere verilen belgeye ticaret iznine tabi oldukları ibaresi düşülmektedir. Böylelikle tüccarlar ve mahiyetindekiler ülke içerisinde daha rahat hareket edebilmekte, arzu ettikleri her yerde konaklayabilmektedir.⁹¹ Bununla birlikte hangi ülkede olursa olsun Osmanlı Sefaretinden alınan pasaportlar için vizeye ihtiyaç duyulmamaktadır. Ancak Osmanlı Sefareti haricindeki herhangi bir makamdan temin edilen pasaportlar için vize zaruridir. Üstelik seyyah pasaportunu tabiiyetinde bulunduğu devletin makamları dışında başka bir ülkeden almışsa önce kendi ülkesinden vize almak zorundadır.⁹² Aslında “*Mürur Belgesi*” uygulaması sadece ecnebilere için değil Osmanlı Devleti vatandaşları için de geçerliydi. Bu uygulamanın esasları Tanzimat’ın ilan sürecinde belirlenmişti. Zamanla bir gevşeme söz konusu olmuşsa da özellikle Tanzimat’ın ilan edildiği dönem de gerek güvenlik nedeniyle gerekse de iktisadi sebeplerle Türk Hükümeti ülke içerisinde yer değiştirmeyi belirli esaslar doğrultusunda kurallara bağlamayı arzu etmiş ve merkezi bir kontrol mekanizması oluşturmak istemişti.⁹³

Diğer taraftan el kitabında ifade edildiğine göre Osmanlı Devleti’nde üç farklı türde geçiş izni belgesi bulunmaktaydı. Bunlar sırasıyla Ferman, Buyruktu ve Tezkireydi. İlki ancak sultan veya bir paşa tarafından bahsedilebilmekte ve İzmir’den alınmamaktaydı. Nitekim İzmir valiliği alt bir makam olarak görülmekteydi. Diğer iki tür geçiş izni ise İzmir valisi tarafından verilebilmekteydi. Her iki belge de amaca hizmet edecekti. Ancak buyruktu, seyyahın at talep etmesi veya herhangi bir meseleyle ilgili haberci gönderdiğinde ona son derece önemli imtiyazlar sağlamaktaydı. Ferman sahibi bir seyyahın ise kendi pasaportunu kullanmasına pek lüzum yoktu.

⁸⁸ Leo Benedictus, “A Brief History of the Passport”, *The Guardian*, 17 Kasım 2006, s. 2.

⁸⁹ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 17.

⁹⁰ Salim Gökçen-Abdülkadir Gül, “Kapitülasyonlar Kaldırıldıktan Sonra Osmanlı Devleti’ndeki Ecanibin Durumu (R.133/M.1917 Senesi Ecanib İstatistikleri)”, *Tarihin Peşinde*, S.3, Nisan 2010, s. 153-154.

⁹¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 115.

⁹² Belkıs Konan, *Osmanlı Devleti’nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.

⁹³ Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’i Mürûr ve Pasaport Nizâmânemeleri”, *Belgeler Türk Tarih Kurumu Dergisi*, C. 15, S. 19, Ocak 1993, s. 171.

Zira yetkililer ondan pasaportunu hiçbir zaman talep etmeyeceklerdi. Sadece herhangi bir güçlkle karşılaşması veya yanlışı düzeltmesi için yetkililere müracaat etmesi durumunda, pasaportunu gösterme ihtiyacı duyacaktı. Bununla birlikte seyyahın bir valiyi onore etmek için pasaportunu ona sunması olağan bir durumdu. Bazen de konsolosların veya bölge sakinlerinin seyyahın kimliğinden emin olabilmeleri için pasaport göstermek zorunda kalılabilmekteydi. Pasaport vizesi ise yarım dolardı.⁹⁴

Sultanın tuğrasını taşıyan ve genellikle herhangi bir vazifenin icrası için verilen bir tür yazılı emir olan fermanlar kanun hükmünde kararname hüviyetindeydiler.⁹⁵ Bir belgenin ferman olabilmesi için tuğra taşımak dışında başka şartlara da haiz olması gerekiyordu. Fermanda öncelikle sultana uygun bir ifade bulunmalıydı. Bunun yanısıra fermanın muhatabının rütbesi göz önüne alınarak kişinin adından önce mevkisine uygun bir dua ve hayır temennisi yer almalıydı. Bir diğer şart da fermanın yayımlanma gerekçesinin belirtilmesiydi.⁹⁶ Kimi durumlarda sultanlar seyyahlara da kendi himayelerinde bulduklarını ima etmek adına ferman bahşedebilmekteydiler. Elinde padişahın icazeti anlamına gelen fermanın bulunması seyyaha son derece ciddi ayrıcalıklar tanımakta ve ülke sınırları dâhilinde sorgusuz sualsiz dolaşabilme imkânı sunmaktaydı. Diğer taraftan el kitabında ifade edildiği şekliyle paşaların ferman dağıtma gibi bir yetkileri bulunmamakla birlikte padişahların emriyle yazıya dökülen fermanları muhatabına takdim etme gibi bir aracılık rolleri bulunmaktaydı. Yine bizzat padişahın sorumluluğundaki bir belgenin İzmir'den alınmaması da son derece doğal bir durumdu. Buyrultu ise seyyahın tabiiyetinde bulunduğu ülkenin elçiliğinin yetkili makamlara başvurusu ile alınan bir tür seyahat icazetiydi.⁹⁷ Sadrazam başta olmak üzere devlet hizmetinde bulunan yüksek rütbeli görevlilerin tamamı buyrultu verme yetkisine haizdi. Ayrıca buyrultularda rütbe hiyerarşisi son derece önem arz etmekteydi. Üst makamda bulunanların kendilerinden aşağı mevkileri işgal eden devlet görevlilerine gönderdikleri talimatlar da bu cihetten değerlendiriliyordu.⁹⁸ Gezi rehberinde ismi zikredilen tezkireden kasıt ise muhtemelen mürur belgesidir. Resmi makamlarca seyyahlara ülke sınırları içerisinde serbestçe dolaşma hakkı tanınması için verilen bu belgeler aynı zamanda onların güvenliğini de teminat altına alan önemli evraklardı.⁹⁹ Ancak tezkireler sadece seyyahlara verilmemekte aynı vilayet sınırları dahilindeki resmî kurumlar ya da şahıslar arasında bilgi alışverişini sağlamak için de kullanılmaktaydılar.¹⁰⁰

Sonuç itibarıyla el kitabında Osmanlı Devleti'ne yönelik bir seyahat için gerekli olabilecek her türden ayrıntıya yer verildiği gibi seyahat türlerinden de söz edilmiştir. Rehberde ifade edildiğine göre Osmanlı toprakları üç farklı şekilde ziyaret edilebilir. Bu konuda sıralama yapılırken en az tercih edilmesi gerekenden en cazip olana doğru bir yönelme söz konusu olmuştur. Cazip görülen yöntem iki adet at ve sıradan genç bir yavere sahip olmaktan ibarettir. Bu durumda seyyah yolculuğun sorumluluğunu neredeyse tamamen kendi üzerine alacak, ziyaret ettiği ülkeyi ve halkı daha yakından tanıma fırsatı yakalayacaktır. Bu tarz bir yolculuk seyyaha dil öğrenme konusunda da önemli imkânlar sunacaktır. El kitabında üzerinde durulan bir diğer husus da pasaportlardır. Bir ecnebi vatandaşın Osmanlı Devleti sınırları dahilinde serbestçe hareket etmesine imkân sağlayacak bir tür icazetname olan pasaportun nereden ve nasıl temin edilebileceği ve çeşitleri hakkında bilgilendirme yapılmış, bu konuda gerekli prosedürler

⁹⁴ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 17.

⁹⁵ İlhan Akbulut, "Devletin Kanunu, Padişahın Buyruğu: Osmanlı Fermanları ve Bir Yargıtay Kararı", *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 20, Ocak 1996, s. 177.

⁹⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1998, s. 100.

⁹⁷ Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33, Mayıs 2003, s. 109.

⁹⁸ Kütükoğlu, *age*, s. 197.

⁹⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mürur Tezkiresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 60.

¹⁰⁰ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, s. 245.

tamamlanmadığı takdirde yolculuğun gerçekleştirilemeyeceği hususuna özellikle vurgu yapılmıştır.

5. Seyyahlar İçin Konaklama İmkânları

El kitabında Osmanlı Devleti’ne yönelik seyahatlerle ilgili bahis mevzu edilen son husus konaklama mekânları ve koşullarıdır. Kitabın ifadesiyle geceyi geçirmek için genellikle yol üzerinde her iki üç saatlik mesafede bir han veya konak bulunmaktadır. Fakat bunlar neredeyse hiçbir zaman misafirlerine temiz bir hasırdan fazlasını sunmamaktadır. Rehberde belirtildiğine göre Osmanlı Devleti’nin Avrupa topraklarında büyük yerleşim birimleri dışında konaklama merkezlerinin koşulları kötüdür. Üstelik çoğunda farklı türden haşeratlarla boğuşmak zorunda kalınır. Konaklama merkezlerinde seyyahlara hiçbir imkân sunulmaz ve ihtiyaç duyulan ne varsa tamamı dışarıdan temin edilmelidir. Yapılabilecek en iyi şey büyük kasabalardan gereksinimlerin karşılanmasıdır. Osmanlı Devleti’nin Asya kısmındaki kasabalarda ise bir veya iki gecelik konaklamalar için en iyi seçenek hanlardır. Şayet bu süre uzayacaksa meskenlerde bir oda kiralamak daha doğru bir tercih olacaktır. Ne var ki handa konaklamak zorunda kalınırsa odaya girmeden önce yapılacak ilk şey onu süpürmek, ardından etraflıca temizlemek ve yanında bol miktarda su bulundurmadır. Her zaman müstakil bir evde oda kiralamak daha iyidir. Buna bağlı olarak han çalışanlarından birisine verilecek küçük bir hediye umumiyetle seyyaha bu imkânı sağlayacaktır. Han yahut mesken bulunmayan kasabalarda doğrudan manastıra veya yöneticinin evine gitmek gerekir. Ancak manastırlarda hanımefendilerin konaklamaları konusunda bazı sıkıntılar yaşanabilir.¹⁰¹

Gezi rehberinde de belirtildiği üzere konaklama konusundaki mahrumiyet daha çok kırsal bölgeler için geçerlidir. Zira büyük şehirlerde özellikle de İstanbul’da 19. yüzyılın ilk yarısında bile bizzat yabancılar tarafından işletilen çok sayıda otel mevcuttu.¹⁰² Diğer taraftan kırsal ve uzak bölgelerdeki han ve kervansarayların seyyahların beklentilerini karşılayamadıkları bilgisi doğrudur. Dolayısıyla el kitabında da ifade edildiği gibi mütevazı bir evde oda kiralamak yabancılar için daha makul bir seçenektir.¹⁰³ Bu noktada giderek daha fazla sayıda turist çekmeye başlayan Osmanlı topraklarında konaklama imkânlarının geliştirilmesine dair devlet erkânının da ciddi tedbirler aldığı ve ıslahatlar yaptığını belirtmekte yarar vardır.¹⁰⁴

El kitabında ayrıca hanların sultanların emriyle, bazı özel şahısların alicenaplığı veya kendilerini hayır hasenata adanmış dindar kişilerin vasiyetleri doğrultusunda seyyahların konaklamaları için inşa edildiklerinden de bahsedilmektedir. Bunlar, merkezinde genellikle bir cami veya çeşme bulunan bir avluyu çevreleyen büyük binalardır. Odalar küçüktür ve umumiyetle üst kattaki bir koridora, bazen ise zemin katta tuğla kemerlerden oluşan bir sütun dizisine açılırlar. Kitapta belirtildiğine göre hanlar genellikle seyyar tüccarlar tarafından işgal edilse ve odalar onların malları için bir depo işlevi görse de dünyanın dört bir yanından, her dinden, meslekten, rütbeden, mizaçtan yabancılar ayrılırken hancıya küçük bir hediye tevdi etmenin dışında herhangi bir bedel ödemeksizin buralarda konaklayabilmekteledir. Seyyah hana ulaştığında kullanımına tahsis edilen eşyasız ve tamamen boş olan odasının anahtarı kendisine verilir. Hanların kapısı gün batımıyla birlikte kapatılır. Dolayısıyla geceyi bu hanlardan birisinde geçirmek niyetindeki gezgin güneş yeryüzünü terk etmeden hedef noktasına ulaşmak zorundadır. Zira kapı bir kez kapatıldığında içeri girmek hayli güç olacaktır. Hanların bazılarında at ve deve başta olmak üzere

¹⁰¹ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 19-20.

¹⁰² İbrahim Yılmaz, “Osmanlı’da Turizmin Doğuşu ve Gelişimi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 23, S. 3, Eylül 2021, s. 1155.

¹⁰³ Özgün Forlar Yazıcı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Turizm (1850-1923)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2022, s. 48.

¹⁰⁴ Emrah Çetin, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Otel ve Misafirhanelere Dair Düzenlemeler”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 1, Bahar 2018, s. 7-9.

her türden hayvan için ahır bulunmaktadır.¹⁰⁵ El kitabından da anlaşıldığı üzere hanlar çok çeşitli fonksiyonlara sahip bir yapı arz ediyorlardı. İçlerinde sadece yatakhaneler değil, aşhane, erzakların saklandığı büyük bir depo, mescit, hamam, hayvanlar için ahır ve nalbant bulunmaktaydı.¹⁰⁶ Ücret hususu ise değişkenlik arz ediyordu. Zira hanın bağlı olduğu bir vakıf varsa masrafların tamamı bu kurum vasıtasıyla karşılanmaktaydı. Aksi bir durumda ise yolcular konakladıkları gün sayısınca bir bedel ödemek durumundaydılar.¹⁰⁷

Bu bölümde bizzat John Murray'ın editörlüğünde ve sahibi olduğu yayınevinin öncülüğünde hazırlanan el kitabı bağlamında Osmanlı Devleti'ndeki konaklama imkânlarından bahsedilmiştir. Günü dolaşarak ve ülkeyi tanımaya çalışarak geçiren seyyahların hava kararınca sığınabilecek bir mekân arayışına girmeleri son derece anlaşılır bir durumdur. Havanın aydınlanmasıyla başlayan koşuşturmaca bir sığınak bulma telaşıyla neticelenecektir. Ne var ki seyyahların bu konuda çok fazla şans ve seçenekleri yoktur. Zira el kitabının iddiasıyla seyyahlara sunulan imkânlar göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'ni Avrupa ülkeleri karşısında yetersiz kılan en önemli husus konaklama koşullarıdır. Özellikle kırsal bölgelerde daha fazla güçlük yaşandığı, büyük merkezler dışında otel bulunmadığı ve gecenin ancak konforsuz hanlarda geçirilebileceği yönündeki uyarılar turist ve seyyahları yolculuklarına başlamadan zihinsel ve ruhsal açıdan hazırlamak içindir. Ne var ki el kitabında yaşanabilecek bütün bu sıkıntılara rağmen konaklama konusunda bir dizi tedbirle birçok sorunun üstesinden gelinebileceği yönündeki kanaatler Osmanlı Devleti'ne yönelik seyahatlere dair menfi bir tutum sergilenmediğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Sanayi Devrimiyle birlikte hızlı bir kalkınma sürecine giren Batı toplumlarının ciddi oranda zenginleşmeleri onlara yeni imkân ve ihtimallerin kapılarını sonuna kadar aralamıştır. Bu imkân ve ihtimallerden birisi de seyahatlere çıkmaktır. Uzun süre kendileri dışındaki bir dünyanın varlığından bihaber yaşayan daha doğru bir tabirle dış dünyaya yönelik ilgi veya meraklarını kulaktan dolma bilgilerle tatmin eden Avrupalılar için 18. ve bilhassa da 19. yüzyıllar geziler çağı olarak adlandırılabilir. Batı toplumları bağlamında değerlendirildiğinde tarihsel geçmişi çok eski dönemlere kadar uzanan ve en azından bir kısım insan için sıradan ve bildik bir hadise olarak dikkatleri çeken seyahat etme fikri artık çok daha geniş kesimlerin ulaşabileceği bir hedef haline dönüşmüştür. Kuşkusuz bu yöndeki adımlar rehberlik hizmetlerinin de gelişip yaygınlaşması sonucunu doğurmuştur.

Önceleri daha çok kişisel gayretlerle ve ziyaret edilen coğrafyanın yerli nüfusundan edinilen bilgilerle sınırlı olan bu hizmetlerin alanı zamanla genişlemiş ve rehberlik faaliyeti daha profesyonel bir veçhe kazanmıştır. Bu alanda yaşanan gelişmelerden birisi de turistik maksatla farklı ülkeleri ziyaret edecek kimseler için hazırlanan el kitaplarıdır. Bir tür kılavuzluk vazifesi gören bu kitapların ziyaret edilecek bölgeyle ilgili ön bilgi edinmek isteyen kimseler için hayli faydalı ve pratik sonuçlar vermesi bu sahadaki üretimin popüleritesi ve yaygınlığını giderek daha da arttırmıştır. Kuşkusuz Osmanlı toprakları da bu rehberlik çalışmalarından kendi payına düşeni fazlasıyla almıştır. Özellikle sahibiyle aynı adı taşıyan Murray Yayınlarına ait el kitapları bu alanda en dikkat çekenleri olmuştur.

İlki 1840 yılında yayımlanan sonraki yıllarda ise genişletilerek tekrar baskılarla piyasadaki varlığını koruyan Murray Yayınlarına ait bu el kitaplarının genel hedefi Osmanlı topraklarına seyahat etmek arzusundaki Avrupalılara yol göstermek ve Osmanlı toprakları hakkında

¹⁰⁵ *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*, s. 20.

¹⁰⁶ Gülçin Buluç, "Kervansarayların Türk Turizmine Zincir Konaklama İşletmeleri Olarak Kazandırılması", *Anatolia*, C. 6, S. 1, Nisan 1995, s. 39.

¹⁰⁷ Ali İlica, "Çorum'da Tarihi Bir Yapı: Veliyyüddin Paşa (Veli Paşa) Hanı ve Vakfiyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 9, Ocak 2000, s. 4.

bilgilendirme yapmaktır. Bu çalışmada da bu hedefin küçük bir parçasına yer verilerek Osmanlı Devleti'ne yönelik seyahatlerin hangi vasıtalarla gerçekleştirilebileceği, seyahat süresince gezginin yanında bulundurması gereken malzemelerin neler olduğu, mevsim ve iklim koşulları, dönemin korkulu rüyası sıtma hastalığı, seyahat usulleri ve pasaport kullanımı ile konaklama imkânlarından bahsedilmiştir. El kitabının hayli akıcı ve anlaşılır bir üslupla kaleme alındığını ifade etmekte yarar vardır. Tasvirlerin ve anlatım biçiminin zenginliği, ihtiyaç duyulan bilgilerin detaylı ve kısmen nesnel bir yaklaşım biçimiyle okuyucuya sunulmuş olması yayınevinin Osmanlı coğrafyasına özel bir ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan özellikle Osmanlı Devleti konusunda deneyim sahibi gezginlerin kanaatlerine yer verilmiş olması el kitabını daha zengin ve ilmi kılmış, okuyuculara farklı bakış açıları ve yaklaşım biçimlerini tanıma fırsatı sağlamıştır.

Bununla birlikte el kitabında Osmanlı topraklarına yönelik bir seyahat tertip etmenin gerekçeleri sıralanırken genel itibarıyla özendirici bir dil ve üslup kullanıldığı ifade edilebilir. Özellikle uçsuz bucaksız arazilerde at ile gerçekleştirilecek yolculukların heyecanı, Avrupa'nın gündelik hayatının karmaşa ve yoğunluğunun aksine ziyaret edilen coğrafyada doğayla baş başa kalmanın sağlayacağı huzur, tabi ürünlere rahatlıkla erişebilme imkânı övülmüş ve Avrupalılar adeta Osmanlı topraklarına davet edilmişlerdir. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde turist rehberleri hüviyetindeki el kitaplarının seyyahlar tarafından kaleme alınan seyahatnamelerden son derece farklı bir tarza sahip oldukları söylenebilir. Nitekim seyahatnameler Batı dünyasının doğu toplumlarına yönelik önyargılarını da ciddi mahiyette ihtiva ederken el kitapları kişisel görüşlerden ziyade var olanı ortaya koymak için yazıldıklarından daha nesnel ve ikna edici bir yaklaşım biçimine sahiplerdir. Bu husus el kitaplarının Avrupa'daki okuyucu kitlesi hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Buna göre kitapların muhatabı daha çok gündelik hayatın karmaşası ve koşuşturmacasından belirli ve sınırlı bir süre uzaklaşmak maksadıyla seyahate çıkan kimselerdir. Elbetteki belirli bir hedef doğrultusunda uzun süreli yolculuklar gerçekleştiren seyyahlar yahut vazife gereği Osmanlı Devleti'ne misafir olan diplomatlar da bu kaynaklardan istifade etmişlerdir. Ancak el kitapları onlara ziyaret ettikleri toplumların siyasi, toplumsal, kültürel ve dini kodları hakkında tatmin edici bilgi ve belge sunmakta yetersiz kalabilmektedir.

Diğer taraftan el kitabının detaycı ve ikna edici söylemi kendisini belki de en çok mevsim ve iklim koşulları konusunda hissettirmektedir. Bu hususlarla alakalı çıkarımlar son derece isabetli ve gerçekçidir. Yaşanabilecek muhtemel olumsuz durumlarla ilgili sıtmaya özel bir vurgu yapılması dikkat çekici olmakla birlikte yetersizdir. Zira söz konusu dönemde bulaşıcı hastalıklar sadece Osmanlı Devleti'nin değil Avrupa'nın da adeta kanayan yarasıdır.

Detaylı anlatım ve güçlü tasvirleriyle öne çıkan bir diğer kısım da seyahat usulleri ve pasaportlarla ilgili bölümdür. Osmanlı topraklarının üç farklı usulde ziyaret edilebileceğini iddia eden el kitabı en doğru tercihin hangisi olabileceği yönünde de kanaat bildirerek turist ve seyyahların işini kolaylaştırmak istemiştir. Burada mühim olan el kitabının sunduğu seçeneğin yeterince tatminkâr olmasıdır. Benzer bir yaklaşım biçimi pasaportlar konusunda da kendisini hissettirmektedir. Kuşkusuz burada dikkat çekici olan ise seçeneklerin hangisinin tercih edilmesi gerektiği hususu değil bu seçeneklerin nasıl hayata geçirilebileceği yönündeki çıkarımlardır.

El kitabı konaklama imkânları konusunda da tatmin edici bir bilgilendirme yapmış seyyahların beklentilerini düşük tutmaları gerektiğini iddia etmiştir. Yayınevinin bu husustaki çıkarımlarının da tatmin edici olduğu söylenebilir. Zira Avrupa ile mukayese edildiğinde turizm ve turist konseptlerine daha uzak bir tutum sergileyen Osmanlı Devleti'nin özellikle de merkezden uzak bölgelerde yani taşrada konforlu bir konaklama hizmeti sunmadığı bilinmektedir. Sonuç itibarıyla olayları ele alış biçimi, detaylar konusundaki hassasiyeti, güçlü tasvir yeteneği gibi hususlar Murray Yayınları tarafından farklı seyyahlar ve Levant'ta yaşayan bazı İngiliz vatandaşların kanaatlerine dayalı olarak basılan turist rehberinin kıymet ve önemini

arttırmaktadır. El kitabını ehemmiyetli kılan bir diğer hususta 19. yüzyıl özelinde Osmanlı Devleti'nin varlıklarını ve hayat koşullarını Avrupalıların zaviyesinden okuyucuya sunmuş olmasıdır.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Cumhuriyet Halk Partisi “Halkevleri ve Halkodaları”.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı “Çeşitli İllerdeki Sıtma Mücadelesi”.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı “İstanbul Sıtma Mücadelesi”.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı “Kanun Tasarısı”.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı “Kinin Alımı”.

BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü “Soru Önergesi”.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A. MTZ. GR., nr. 4/10.

BOA, C. İKTS., nr. 9/436,

BOA, DH. MKT., nr. 2346/30.

BOA, İ. MMS., nr. 65/3057.

BOA, Y. PRK. ZB., nr. 21/37.

BOA, ZB., nr. 370/94.

B. Araştırma ve İncelemeler

A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, Ed. John Murray, John Murray Publications, London 1854.

ACAR, Sibel, “Konstantinopolis Nasıl Görülür? On Dokuzuncu Yüzyıl Seyahatnamelerinde ve Rehber Kitaplarında İstanbul”, *İdealkent*, C. 8, S. 22, Eylül 2017, s. 665-691.

AKBULUT, İlhan, “Devletin Kanunu, Padişahın Buyruğu: Osmanlı Fermanları ve Bir Yargıtay Kararı”, *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 20, Ocak 1996, s. 177-180.

ÂLEMDAR, Korkmaz, “Seyahatnamelerde Ankara”, *Ankara Ankara*, Ed. Enis Batur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s. 245-253.

ALPARSLAN, Halil İbrahim, “20. Yüzyılın Başında Kemeraltı Kahvehaneleri”, *Ege Mimarlık Dergisi*, S. 62, Mart 2007, s. 24-27.

ARMSTRONG, John-David M. Williams, “The Steamboat and Popular Tourism”, *The Journal of Transport History*, C. 26, S. 1, Haziran 2005, s. 61-77.

BAĞDATLI, Özlem, “Bilgelik ve Felsefe İlişkisi”, *Kesit Akademi Dergisi*, C. 4, S. 16, Sonbahar 2018, s. 280-291.

BARANAYDIN, Fırat-Doğu Baranaydın, “Apokaliptik Kiliseler”, *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 17, Mayıs 2019, s. 213-228.

BENEDICTUS, Leo, “A Brief History of the Passport”, *The Guardian*, 17 Kasım 2006.

- BRETTEL, Caroline B., "Nineteenth Century Travelers' Accounts of the Mediterranean Peasant", *Ethnohistory*, C. 33, S. 2, Bahar 1986, s. 159-173.
- BRYCE, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- BULUÇ, Gülçin, "Kervansarayların Türk Turizmine Zincir Konaklama İşletmeleri Olarak Kazandırılması", *Anatolia*, C. 6, S. 1, Nisan 1995, s. 38-45.
- CESERANI, Giovanna-Giorgio Caviglia-Nicole Coleman-Thea De Armond-Sarah Murray-Molly Taylor Poleskey, "British Travelers in Eighteenth-Century Italy: The Grand Tour and the Profession of Architecture", *The American Historical Review*, C. 122, S. 2, Nisan 2017, s. 425-450.
- CORNWALL, Sir James Marshall, "The Seven Churches of Asia", *History Today*, 1 Ocak 1979.
- ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizâmânemeleri", *Belgeler Türk Tarih Kurumu Dergisi*, C. 15, S. 19, Ocak 1993, s. 169-181.
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ÇAKICIOĞLU, Raziye Oban, "Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Aralık 2007, s. 337-356.
- ÇALIŞKAN, Bahar Budan-Ayper Somer, "Sıtma (Malarya) ve Tedavisi", *Klinik Tıp Pediatri Dergisi*, C. 10, S. 6, Aralık 2018, s. 35-40.
- ÇALLI, Didar Sarı, "Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye'nin Konumu", *Turizm ve Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 1, Ocak 2015, s. 4-28.
- ÇELEBİ, Kâtip, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk/İhtilaf İçinde İtidal*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018
- ÇELİK, Emre, *Osmanlı'nın Ecnebî Misafirleri: Seyyah-Turist, Güzergâh ve Devlet*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2019.
- _____, "Osmanlı Topraklarına Yeni Bir Gezi Türü: 19. ve 20. Yüzyılda Cruise Gezileri", *CTAD*, C. 16, S. 32, Güz 2020, s. 399-430.
- ÇELİK, Hüseyin, "Urquhart David", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 180-181
- ÇETİN, Emrah, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Otel ve Misafirhanelere Dair Düzenlemeler", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 29, s. 1, Bahar 2018, s. 1-14.
- DANIS, Martin-Maxime Mouchet-Therese Giacomini-Pierre F. Guillet-Fabrice Legros-Miloud Belkaid, *Médecine et Maladies Infectieuses*, C. 26, S. 3, Nisan 1996, s. 393-396.
- DOĞAN, Muhuttin, *On Dokuzuncu Yüzyıl İngiliz Seyahat Edebiyatında Osmanlı'nın; Osmanlı Seyahat Edebiyatında da Avrupalıların Yansımaları (Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016.
- ENGİN, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- ERŞAHİN, Rukiye, "Bir Çay İçelim mi? Sosyokültürel Açından Çay", *Tourism and Recreation*, C. 3, S. 1, Haziran 2021, s. 55-65.

- GEDİKLER, Hülya Gölgesiz-Saadet Tekin, “Osmanlı’dan Günümüze İzmir Kahvehane Kültüründen Kesitler”, *Ege Stratejik Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 2, Temmuz 2019, s. 55-82.
- GOELDNER, Charles R.-J. R. Brent Ritchie, *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*, Wiley, New Jersey 2006.
- GOODWIN, Grainne-Gordon Johnston, “Guidebook Publishing in the Nineteenth Century: John Murray’s Handbooks for Travellers”, *Studies in Travel Writing*, C. 17, S. 1, Ocak 2013, s. 43-61.
- GÖKÇEN, Salim-Abdülkadir Gül, “Kapitülasyonlar Kaldırıldıktan Sonra Osmanlı Devleti’ndeki Ecanibin Durumu (R.133/M.1917 Senesi Ecanib İstatistikleri)”, *Tarih’in Peşinde*, S.3, Nisan 2010, s. 151-171.
- GÜNAY, Vehbi, “İzmir’e Âit H. 1118 (M. 1706-7) Tarihli Bir Kahve Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 14, S. 1, Haziran 1999, s. 190-192.
- GÜNERGÜN, Feza-Şeref Etker, “From Quinaquina to ‘Quinine Law’: A Bitter Chapter in the Westernization of Turkish Medicine”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 14, S. 2, Haziran 2013, s. 41-68.
- GÜRKAN, Tanju, “Bruner’in Öğretim Kuramı Üzerine Bazı Düşünceleri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1, Eylül 2019, s. 207-222.
- GÜRSOY, İlkey Taş, “Horse-Drawn Carriages: Sustainability at the Nexus of Human-Animal Interaction”, *Journal of Sustainable Tourism*, C. 28, S. 2, Ocak 2020, s. 204-221.
- <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 20.12.2022).
- <https://www.britannica.com/biography/Charles-Fellows> (E.T. 27.12.2022).
- HUNTER, F. Robert, “Tourism and Empire: The Thomas Cook & Son Enterprise on the Nile, 1868-1914”, *Middle Eastern Studies*, C. 40, S. 5, Eylül 2004, s. 28-54.
- İLİCA, Ali, “Çorum’da Tarihi Bir Yapı: Veliyyüddin Paşa (Veli Paşa) Hanı ve Vakfı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 9, Ocak 2000, s. 1-19.
- INGHOLT, Mathias Molbak, “Temperate Climate Malaria in 19th Century Denmark”, *BMC Infectious Diseases*, C. 22, S. 432, Mayıs 2022, s. 1-11.
- İŞİK, Zekeriya, “Osmanlı’nın Son Zamanları Cumhuriyet’in İlk Çeyrek Asrında Sıtma Salgınına Karşı Verilen Mücadelenin Mahiyeti”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 51, Nisan 2021, s. 51-83.
- KARACA, Mehmet, “Küresel Dünyada Kültürler Arası İletişim ve Değişen Medyanın Rolü”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13, Bahar 2015, s. 134-157.
- KEEGAN, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, Çev: Füsün Doruker, Bilgin Yayıncılık, İstanbul 1995.
- KOÇER, Gülsemin, “Turizm Tarihini Keşfetmek: Modern Turizmin Doğuşu ve Doğu’nun Cazibesi”, *Near East Historical Review*, C. 10, S. 3, Temmuz 2020, s. 327-344.
- KONAN, Belkıs, *Osmanlı Devleti’nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- KUNT Sinem, “Seyahat Acentalarının Bakış Açısıyla Bir Niş Pazarın Profili: Somut Kültürel Miras Yaklaşımı ile Yedi Kiliseler”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, C. 15, S. 1, Nisan 2018, s. 6-22.

- KUNT, Sinem-Ali İsra Güngör, “Aziz Yuhanna’nın Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Türkiye İnanç Turizmindeki Yeri”, *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, S. 1, Ocak 2017, s. 71-92.
- KUZUCU, Kemalettin, *Bin Yılın Çayı, Osmanlı’da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, S., *Osmanlı Belgelerin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1998.
- _____, “Mürur Tezkiresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 60-61.
- LARSON, Eugene, “Ionia”, *Salem Press Encyclopedia*, 2020, s. 1-3.
- MURRAY, John, *John Murray III 1808-1892, A Brief Memoir by John Murray IV*, John Murray, London 1919.
- MUSTAFAYEV, Söhrab, “Cumhuriyet Döneminde Sıtma ile Mücadele ve Yasal Düzenlemeler (1923-1946)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 2, Temmuz 2019, s. 1112-1137.
- ÖNAL, Muhsin, *Cumhuriyetin Başkentinde ABD’li Misyonerler, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara-İstanos-Muratça İstasyonları*, Nobel Bilimsel, Ankara 2022.
- PACK, Sasha D. “Tourism and the History of Travel”, *Journal of Tourism History*, C. 14, S. 1, Haziran 2022 s. 103-117.
- PARTEN, Arzu, “Kent ve Sessizlik”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 5, Haziran 2017, s. 1-12.
- PRATT, Henry, “Pratt’s Improvements in Portmanteaus and Travelling Trunks”, *English Patents of Inventions, Specifications: 1868, 1754-1835*, Ed. George Edward Eyre ve William Spottiswoode, H.M. Stationery Office, Londra 1857, s. 1-4.
- “Russian Caravan Tea”, *Scientific American*, C. 81, S. 10, Eylül 1899.
- SCHIFFER, Reinhold, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*, Editions Rodopi B.V., Amsterdam & Atlanta 1999.
- SERT, Gürkan-Emre Dölen, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Devlet Kinini”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 14, S. 2, Haziran 2013, s. 69-86.
- SEZER, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33, Mayıs 2003, s. 105-124.
- SOLMAZ, Seyit Ahmet, “Turizmin Doğuşu: Sosyolojik Bir Olgu Olarak Turizm Nasıl Ortaya Çıktı?”, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, C. 5, S. 19, Ekim 2019, s. 867-882.
- SMITH, Albert, *Customs and Habits of the Turks*, Higgins & Bradley, Washington, 1856.
- ŞAHİN, Şayan Ulusan, “Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)”, *Bilig*, S. 32, Kış 2005, s. 165-178.
- TOSKAY, Tunca, *Turizm-Turizm Olayına Genel Yaklaşım*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.
- TOURNEFORT, Joseph Pitton, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

- TURAN, Şerafettin, “Levant”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul 2003, s. 145-147.
- URRY, John, *Turist Bakışı*, Çev: İbrahim Yıldız & Enis Tataroğlu, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2009.
- UYSAL, Gürhan-Davut Ateş-İsa İpçioğlu, “Industrial Revolution: Impetus Behind the Globalization Process”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, C. 15, S. 2, Aralık 2008, s. 31-48.
- VERGARA, Fernando-Tamara A. Tadich, “Effect of the Work Performed by Tourism Carriage Horses on Physiological and Blood Parameters”, *Journal of Equine Veterinary Science*, S. 35, Ocak 2015, s. 213-218.
- YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “John Murray’ın Seyahat Rehberlerine Göre Trabzon’u İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Güzergâhları”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu, Ankara 2016, s. 125-151.
- YAŞAYANLAR, İsmail, “19 ve 20. Yüzyıllarda Kırmasti ve Mihaliç Kazalarında At Yetiştiriciliğine Dair Veriler”, *OTAM*, S. 37, Bahar 2015, s. 375-396.
- YAZICI, Özgün Forlar, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Turizm (1850-1923)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2022.
- YILMAZ, İbrahim, “Osmanlı’da Turizmin Doğuşu ve Gelişimi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 23, S. 3, Eylül 2021, s. 1149-1158.

Summary

The significant enrichment of Western societies, which entered into a rapid development process with the Industrial Revolution, has opened the doors of new opportunities and possibilities to them up to the end. The eighteenth and especially the nineteenth centuries can be called the age of travel for the Europeans who lived unaware of the existence of a world outside themselves for a long time, or more accurately, satisfying their interest or curiosity about the outside world with hearsay information. When evaluated in the context of Western societies, the idea of traveling, which dates back to ancient times and attracts attention as an ordinary and familiar event for at least some people, has now become a target that can be reached by much wider segments. Undoubtedly, the steps in this direction have led to the development and dissemination of tour guiding services.

The scope of these services, which were previously limited mostly by personal efforts and knowledge gained from the indigenous population of the visited geography, has expanded over time and the guidance activity has acquired a more professional aspect. One of the developments in this field is the handbooks prepared for people who will visit different countries for touristic purposes. The fact that these books, which serve as a kind of guide, give very useful and practical results for those who want to get prior knowledge about the region to be visited, has increased the popularity and prevalence of the literature in this field. In particular, the handbooks of Murray publications, which bear the same name as the owner, have been the most striking in this field.

The general aim of these handbooks belonging to Murray Publishing, which was first published in 1840 and continued to exist in the market with extended reprints in the following years, is to guide the Europeans who want to travel to the Ottoman lands and to inform them about the mentioned lands. In this study, a small part of this target is included and the materials that the traveller should have with him during the trip, the seasonal and climatic conditions, the fearful malaria disease of the period, the travel methods, and the use of passports and accommodation opportunities are mentioned. It should be noted that the handbook is written in a very fluent and understandable style. The richness of the depictions and the way of narration, the fact that the necessary information was presented to the reader in a detailed and partially objective approach reveals that the publishing house showed a special interest in Ottoman geography. On the other hand, the fact that the opinions of travellers who had experience in the Ottoman Empire were included made the handbook richer and more scientific, and provided the readers with the opportunity to get to know different perspectives and approaches.

However, it can be stated that generally an encouraging language and style was used in the handbook while listing the reasons for organizing a trip to the Ottoman lands. In particular, the excitement of horse journeys in vast lands, the tranquillity of being alone with nature in the visited geography, and the possibility of easily reaching natural products were praised, and Europeans were almost invited to the Ottoman lands, in contrast to the chaos and intensity of European everyday life. In this respect, it can be said that handbooks in the form of tourist guides have a very different style from travel books written by travellers. While travel books contain serious prejudices of the Western world towards eastern societies, handbooks have a more objective and convincing approach since they are written to reveal the existing rather than personal opinions. This matter also provides important clues about the readership of handbooks in Europe. In this respect, the readers of books are mostly those who go on a trip to get away from the hustle and bustle of everyday life for a certain and limited time. For sure, travelers who made long journeys in line with a certain goal or diplomats who were guests of the Ottoman Empire due to their duty also benefited from these sources. However, the handbooks may be insufficient to provide them with satisfactory information and documents about the political, social, cultural, and religious codes of the societies they visit.

On the other hand, the detailed and convincing mode of the handbook makes itself feel mostly about the seasons and climatic conditions. The inferences related to these issues are extremely accurate and realistic. A special emphasis on malaria-related to possible negative situations that may be experienced is remarkable but insufficient. In that period, infectious diseases were not only a fundamental problem of the Ottoman Empire but also in Europe.

Another part that stands out with its detailed narration and impressive depictions is the section about travel methods and passports. The handbook, which claims that the Ottoman lands can be visited in three different ways, also wanted to facilitate the trip of tourists and travellers by expressing an opinion on which one might be the most correct choice. The option offered by the handbook is satisfactory. A similar approach can be observed in the issue of passports. Undoubtedly, what is remarkable here is not which of the options should be preferred, but the inferences about how these options can be carried out.

The handbook has also provided satisfactory information about accommodation facilities and claimed that travellers should keep their expectations low. It can be said that the publisher's conclusions on this issue are also satisfactory. Because it is known that the Ottoman Empire which remained aloof to tourism and tourist concepts compared to Europe, could not offer a comfortable accommodation service, especially in regions far from the centre, that is, in the countryside. As a result, aspects such as the way it handles events, its sensitivity to details, and its strong descriptive ability increase the value and importance of the tourist guide published by Murray publications based on the opinions of different travellers and some British citizens living in the Levant. Another point that makes the handbook important is that it presented the living conditions of the Ottoman Empire to the reader from the point of view of the Europeans in the nineteenth century.

***THE IMPACT OF THE PORT OF VALONA IN THE CONTEXT OF
THE ITALIAN NAVY'S DOMINATION OF THE ADRIATIC SEA IN
THE FIRST WORLD WAR***

***İtalyan Donanmasının Birinci Dünya Savaşı'nda Adriyatik Denizi'ndeki Hakimiyeti
Bağlamında Avlonya Limanı'nın Etkisi***

Dr. Öğr. Üyesi Ozan TUNA

Milli Savunma Üniversitesi

otuna@msu.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 17.08.2022
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 23.01.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1117

Atıf – Citation:

Ozan TUNA, "The Impact of the Port of Valona in the Context of the Italian Navy's Domination of the Adriatic Sea in the First World War", *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s. 83-93.

THE IMPACT OF THE PORT OF VALONA IN THE CONTEXT OF THE ITALIAN NAVY'S DOMINATION OF THE ADRIATIC SEA IN THE FIRST WORLD WAR

**İtalyan Donanmasının Birinci Dünya Savaşı'nda Adriyatik Denizi'ndeki Hakimiyeti Bağlamında
Avlonya Limanı'nın Etkisi**

Dr. Öğr. Üyesi Ozan TUNA

Öz

Avlonya, Adriyatik Denizi için oldukça kritik bir öneme sahip olup yirminci yüzyılın başları itibarıyla özellikle İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasındaki Adriyatik Denizi rekabetinde etkisi ve caydırıcılığı oldukça artmıştır. İtalyan donanması Birinci Dünya Savaşı öncesinde askeri güç bakımından Akdeniz'de oldukça faal olsa da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu donanmasının etkisi nedeniyle Adriyatik Denizi'nde tam ve kesin bir hakimiyet tesis edememiştir. Akdeniz'in batısında Fransız donanması ile de rekabet halinde bulunan İtalyanlar, donanmalarındaki savaş gemilerinin eksikliğini alanda hakimiyet kazanarak kapatmayı uygun görmüş, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında Avlonya limanını ele geçirmiştir. Bu sayede İtalyanlar hem Adriyatik Denizi'nde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı hem de Balkanlarda Yunanistan'a karşı avantaj elde etmişlerdir. Özellikle zırhlı muharebe gemileri döneminde donanma için stratejik önemi bulunan bir limana sahip olmak donanmanın bölgedeki gücünü bir kat daha arttırmakta idi. Bu avantaja rağmen İtalyanların askeri kapasitesi Avlonya limanını denizden, karadan sürekli ve etkili olarak tahkim etmeye yetmediği için Avlonya, Alman ve Avusturya-Macaristan deniz ve hava unsurları tarafından bombalanmış ve İtalyanlar kayıp vermişlerdir. Bu bağlamda çalışmamızda İtalyan donanmasının Birinci Dünya Savaşı'nda Adriyatik Denizi'ndeki stratejisi bağlamında Avlonya limanının önemi ve caydırıcılığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sazan Adası, Dandolo Savaş Gemisi, Giornale d'Italia, General Bertozzi

Abstract

Valona has a critical importance for the Adriatic Sea, and as of the beginning of the twentieth century, its influence and deterrence increased considerably, especially in the Adriatic Sea competition between Italy and the Austro-Hungarian Empire. Although the Italian navy was very active in the Mediterranean in terms of military power before the First World War, it could not establish a full and definite dominance in the Adriatic Sea due to the influence of the Austro-Hungarian navy. Being in competition with the French navy in the west of the Mediterranean, the Italians saw fit to compensate for the lack of warships in their navy by gaining dominance in the area, and captured the port of Valona at the very beginning of the First World War. In this way, the Italians gained an advantage both against the Austro-Hungarian Empire in the Adriatic Sea and against Greece in the Balkans. Having a strategically important port for the navy, especially in the era of armored warships, increased the strength of the navy in the region. Despite this advantage, since the military capacity of the Italians was not enough to fortify the port of Valona from sea and land, Valona was bombed by German and Austro-Hungarian naval and air elements and the Italians suffered losses. In this context, in our study, the importance and deterrence of the port of Valona were tried to be determined in the context of the strategy of the Italian navy in the Adriatic Sea in the First World War.

Keywords: Sazan Island, Dandolo Warship, Giornale d'Italia, General Bertozzi

Introduction

Before the First World War, the Adriatic Sea was a competition zone between the navies of Italy and the Austro-Hungarian Empire, but especially the Italian navy was planning an attack on the port of Valona in order to be more effective in the competition in the Adriatic Sea and to increase its influence in the Balkans. Valona port, which is an important port city in Southern Albania and 60 km away from the Strait of Otranto, is located on the shore of a bay surrounded by the island of Sazan and the Karaburun peninsula, and it was the first port of the Ottoman navy in the Adriatic Sea.¹ Valona, which came out of the domination of the Ottoman Empire in the Balkan Wars, was attached to Albania, which gained its independence with the London Conference on 29 July 1913 after the war, and this status of the city of Valona was accepted by Italy.² As of the first half of 1914, the Italian navy had three active dreadnoughts, while the Italian navy had its bases in La Spezia in the west, Taranto in the south, Brindisi and Venice in the Adriatic Sea, and when the war began, the Italian navy was mainly based in Taranto, consisting of dreadnought and predreadnought class ships, cruiser and destroyer class ships were patrolling between Libya and the Dodecanese Islands.³ The Italian navy, which had a very modern and deterrent naval power, seized the port of Valona, whose influence and potential had increased one more time with the outbreak of the First World War, and succeeded in making it an important base in the Adriatic Sea.

1)- Italian navy's capture of the port of Valona andPort of Valona in the First World War

In the rivalry between Italy and Austro-Hungarian Empire in the Adriatic Sea before the First World War, Italy's long coastal coastline, which could easily be exposed to an extraction, was a disadvantage. In order to balance these disadvantages, the Italians developed good relations with England and tried to get the support of this state in a possible war, and also tried to gain space against the Austro-Hungarian Empire navy by obtaining new bases in the Adriatic Sea.⁴ The Italian navy, which wanted to consolidate its dominance in the region by making the Adriatic Sea an inland sea, visited the port of Valona on April 28, 1914, with three torpedo boats alongside Regina Elena, Naples and Rome warships under the command of Vice Admiral Luigi Amadeus.⁵ At the same time, the Italian navy was making a military build-up on the island of Rhodes on the one hand, and intensifying its navigational campaigns in the Eastern Mediterranean on the other hand.⁶

¹ Mehmet İbbaşı, "Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)", *Osmanlı Mirası ve Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 14, Mart 2019, s. 143

² Kevin Doko, *İtalyan İşgalinde Arnavutluk (1939-1943)*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2020, ss. 6-10; *Illustrierte Kronen Zeitung*, "Beschließung der Valona", S. 1, 7 Dezember 1912

³ Lawrence Sondhaus, *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War*, Cambridge University Press, UK 2014, s. 59

⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, RZ 201/2410, S. 143-145, 12 August 1911

⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, RZ 201/7835, S. 143, 28 April 1914

⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, RZ 201/7835, S. 139, 24 March 1914; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, RZ 201/7835, S. 147, 9 June 1914

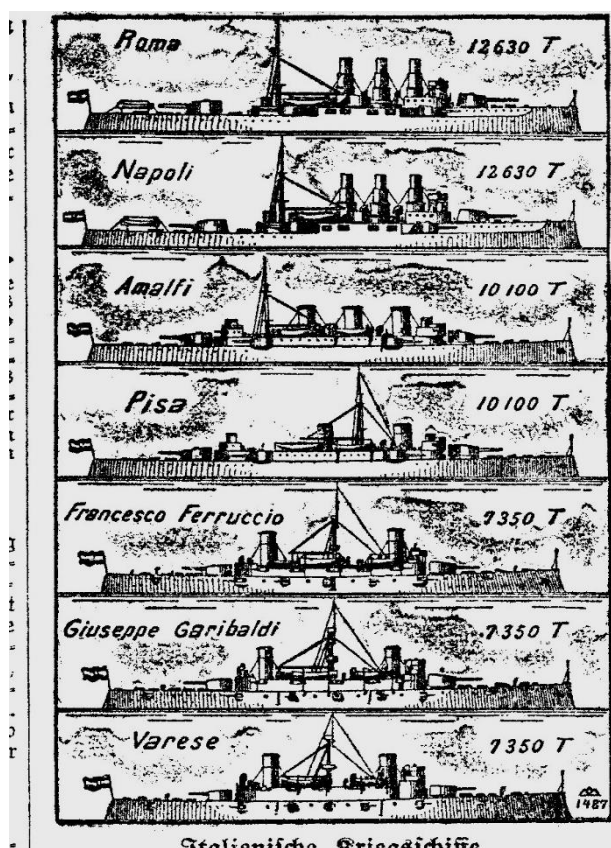

Illustration 1: Italian Navy⁷

With the start of the First World War, Italy's interest in the port of Valona increased and the Italian press (*Giornale d'Italia*) stated that Valona, which is the key to the Adriatic Sea, should definitely not fall into the hands of Greece.⁸ It was emphasized that planting the Italian flag on the islands of Sazan and Valona did not require a very comprehensive military operation, and it was stated that Italy could not tolerate the fall of Valona to Greece.⁹ Ultimately, Italian navy marines occupied the port of Valona in October 1914, and power policy in the Strait of Otranto turned in Italy's favour.¹⁰ After the Italians captured the port of Valona, they sent warships called Dandolo to the region to fortify the port, and then they placed two radio-telegraph stations in the port. The warship Calabria also patrolled the region and kept the calm in the city of Valona.¹¹

The Italian navy also captured the island of Sazan, near Valona, in November 1914 and made this island a base. Then the Italians began to attack Greek ships over the island of Saseno.¹² Although there is not much information about how the Greek navy responded to the Italian navy,

⁷ *Die Neue Zeitung*, "Italienische Kriegsschiffe", S. 3, 1 October 1911

⁸ *Badische Presse*, "Die Vorgänge in Albanien", S. 3, 2 October 1914

⁹ *Badischer Beobachter*, "Die Sehnsucht Nach Valona", S. 3, 3 October 1914; *Jeverisches Wochenblatt*, "Das Bischen Albanien", S. 1, 7 October 1914

¹⁰ *Volksmacht*, "Die Neuesten Vorkommnisse in Italien", S. 1, 22 October 1914; *Volksmacht*, "Valona", S. 2, 23 October 1914

¹¹ *Badischer Beobachter*, "Italienische Kriegsschiffe in Valona", S. 1, 27 October 1914; *Jeverische Wochenblatt*, "Albaien", S. 2, 30 October 1914; *Dresdner Neueste Nachrichten*, "Um das Herrenlose Albanien", S. 1, 30 October 1914

¹² *Karlsruher Zeitung*, "Zur Kriegslage", S. 2, 3 November 1914; *Berliner Börsen Zeitung*, "Vom Lage", S. 3, 17 November 1914

it is predicted that the island of Sazan is a very small island without land fortifications, and that Sazan island will be a deterrent base only if the Italians strongly fortify the port of Valona.¹³

Map 1: Valona and Sazan Island.¹⁴

Although it is seen that Greece generally did not show a reaction against Italy's capture of the port of Valona, it is stated in the Italian press (*Giornale d'Italia*) that the Italians have 5000-6000 soldiers in the port of Valona and that the Italian soldiers managed to establish a strong defense system in the city.¹⁵ The port of Valona had a very strategic position for the Italians, and this port provided the Italians with the opportunity to close the Adriatic Sea with very little force. Thus, the Adriatic Sea took the form of "*Mare Nostrum*", (Our Sea) for Italians.¹⁶ The Italians' inclusion in the First World War by declaring war on the Austro-Hungarian Empire on April 26, 1915, increased the importance of the port of Valona. The continuation of the Dardanelles Wars and the possibility of Italy helping its allies in this region also affected the developments in the Adriatic Sea.¹⁷ Italy's entry into the First World War made the port of Valona the main base for the navy of this state in the Adriatic Sea and the Balkan Peninsula, and Italy, together with its allies (England and France), managed to establish a connection between the port of Valona and Thessaloniki.¹⁸ At the same time, having the port of Valona gave the Italian navy, which was tactically squeezed by the Austro-Hungarian Empire and the Greek navy, the opportunity to

¹³ Bundesarchiv, Militärarchiv; *RH 53-4/179*, S. 18, 6 July 1920

¹⁴ Bundesarchiv, Militärarchiv; *RH 53-4/179*, S. 51, No Date.

¹⁵ *Berliner Börsen Zeitung*, "Ersten Lage in Albanien", S. 5, 4 January 1915; *Jeversches Wochenblatt*, "Serbien und Griechenland gegen Italien", S. 3, 3 May 1915; *Innsbrucker Nachrichten*, "Die Neue Balkan Lage", S. 3, 21 June 1917

¹⁶ Bundesarchiv, Militärarchiv; *RH 52-4/179*, S. 52, 1 August 1920

¹⁷ *Karsruher Zeitung*, "Der Krieg Zur See", S. 1, 4 January 1916

¹⁸ *Vorwärts*, "Neue Kriegschauplätze", S. 2, 30 January 1916

balance the situation and seize the superiority in the Adriatic Sea.¹⁹ The shifts of the British and French navies to the Mediterranean prevented the Italian navy from fighting alone with the Austro-Hungarian navy from the north, and the Italians were able to use the port of Valona more proactively.

Even though the fact that the port of Valona was in the hands of Italy provided a great advantage to this state, it was seen that the military elements in Valona were mainly composed of around 50,000 troops brought from Rhodes and other islands during the air and land explorations of the Germans to the region. For this reason, it was stated that the Italian commander had a very difficult time defending Valona, he could not reinforce the region from the land, and it was very difficult to reinforce the weapon from the sea.²⁰ Therefore, General Bertozzi, the commander of the Italian troops in Albania, did not think of an attack through the port of Valona and considered it appropriate to stay on the defensive in the region.²¹

Photo 1: Valona²²

Although the Italians took measures against the port of Valona, the Austro-Hungarian navy attacked the region and the submarines of the Austro-Hungarian Empire succeeded in sinking the Italian ships in Valona.²³ Towards the middle of 1916, while the number of Italian soldiers in Valona was around 32,000, it was seen that the Italian troops in Valona did not have a military deterrent and would not be enough to change the balance in the Adriatic Sea.²⁴ Although the support of the British and French navies to the Italian navy strengthened Italy's hand in the

¹⁹ *Berliner Börsen Zeitung*, "Italien Interessen an Albanien", S. 3, 21 December 1915

²⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, *RZ 202/22144*, S. 17, 1 March 1916

²¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, *RZ 202/22144*, S. 14, 11 February 1916

²² Österreichisches Staatsarchiv, *Totalansicht von Valona*, 1916-1918

²³ *Berliner Börsen Zeitung*, "Ein Österreichischer U-Boot Erfolg", S. 1, 8 December 1915

²⁴ *Leibziger Tageblatt und Handelszeitung*, "Gunaris über die Griechische Politik", S.3, 28 December 1915; *Badische Landes Zeitung*, "Die Italiener in Albanien", S. 1, 4 January 1916

Adriatic Sea, Germany's declaration of war on Italy in 1916 and the concentration of German military equipment in the Adriatic Sea reduced the pressure on the Austro-Hungarian Empire.

Nevertheless, Italy continued to use the port of Valona effectively until the end of the war. During the aerial reconnaissance of the aircraft belonging to the Austro-Hungarian Empire, it was determined that there were 10 warships of the Italian navy in the port of Valona on 17 November 1917 and that the transport ships entered the port under the protection of Italian warships.²⁵ In the following dates, German submarines managed to blockade the port of Valona. In the reconnaissance reports of German submarines dated 28 November 1917, they informed that there were 4 large and 25 small ships belonging to the Italian navy in the port of Valona and that there were two cruisers belonging to the Italian navy 10-25 km away from the port.²⁶ The potential of the port of Valona and the Italian elements stationed in the region continued to pose a threat to the German and Austro-Hungarian Empire. Therefore, although five seaplanes belonging to the Austro-Hungarian Empire bombarded the port of Valona on September 25, 1917, no serious damage occurred in the port due to the zig-zag cruise of the Italian destroyers stationed in the port.²⁷ While the air elements belonging to the Austro-Hungarian Empire continued to bombard the port of Valona, German planes also bombed the airstrip in Valona, thus causing damage to the Italian air force in the port.²⁸

In general, the fact that the Italians had a maritime state tradition and that they could receive continuous help from their allies was a factor that determined the outcome of the competition in the Adriatic Sea in the First World War. The fact that the Austro-Hungarian Empire did not have enough reserves for a long-term war in terms of navy constituted a disadvantage for this state in the war. As a result, it has been seen that the Italians acted wisely in their military policies towards the port of Valona, and that the German and Austro-Hungarian Empires managed to fend off the sea and air attacks with little damage.

Conclusion

After completing their national unity in the 19th century, it was seen that the Italians quickly developed their industries and began to arm themselves militarily. The fact that they are geographically covered by the sea from three sides and that they have a long coastline where the enemy can land in the event of a war posed a great danger for Italy, and for this reason, the Italians considered it necessary to build a strong navy first in terms of national defense. Although the victory in the Tripoli War (1911-1912) showed the strength of the Italian navy in the Mediterranean, it was seen that the Italians could not be effective against the Austro-Hungarian Empire navy in the Adriatic Sea and this state remained on the defensive against the navy power. At the beginning of 1914, although the Italians held alliance negotiations with the Germans against the British and French navies in the Mediterranean, these negotiations did not yield any results, and the frictions with the Austro-Hungarian Empire continued. Especially in the construction of dreadnought type warships, the Italians, who were far behind this state, decided to occupy the port of Valona in order to balance these disadvantages. While the geographical location of this port allowed to close the Strait of Otranto with a small force, it also gave the Italians the advantage of being effective in the Balkans and sending troops to the Balkan

²⁵ Bundesarchiv, Militärarchiv; *RM 40/338*, S. 6, 23 November 1917

²⁶ Bundesarchiv, Militärarchiv; *RM 40/338*, S. 4, 1 Dezember 1917

²⁷ Bundesarchiv, Militärarchiv; *RM 40/338*, S. 15, 25 September 1917

²⁸ *Welt Blatt*, "Erfolgreicher Angriff Unserer Seeflugzeuge auf Valona", S. 4, 4 May 1917; *Norddeutsche Volksblatt*, "Von den Balkanfronten", S. 2, 27 August 1918

peninsula. In addition, the Italians, who did not want Greece to expand towards the north of the Balkans, had also suppressed Greece through the port of Valona.

As a result, the Italians occupied the port of Valona in October 1914 and by fortifying the port, they succeeded in gaining dominance in the region. However, when Germany and the Austro-Hungarian Empire declared war on Italy, the Italian military equipment in Valona became a target, and the sea and air elements of these two states attacked the port of Valona until the end of the war. While this situation prevented the Italians from using the port of Valona effectively, the Italians in Valona had to stay on the defensive. However, the Italians used their power wisely and gained the upper hand in the Adriatic Sea and repulsed the attacks on the port of Valona. As a result, although the impact of the port of Valona was not directly decisive in the strategy of the Italians in the Adriatic Sea in the First World War, it prevented the German and Austro-Hungarian forces from attacking the Italian mainland. From this point of view, it can be said that it was a right decision for the Italian navy to occupy the port of Valona at the beginning of the war and turn it into a base. The control of the Italians in the port of Valona continued after the war and Valona dominated the Italian military and bureaucracy for a certain period of time.

REFERENCES

1. Archive

1.1 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts

RZ 201/2410, S. 143, 12 August 1911

RZ 201/2401, S. 145, 12 August 1911

RZ 201/7835, S. 139, 24 March 1914

RZ 201/7835, S. 143, 28 April 1914

RZ 201/7835, S. 147, 9 June 1914

RZ 202/22144, S. 14, 11 February 1916

RZ 202/22144, S. 17, 1 March 1916

1.2 Bundesarchiv, Militärarchiv

RM 40/338, S. 15, 25 September 1917

RM 40/338, S. 6, 23 November 1917

RM 40/338, S. 4, 1 Dezember 1917

RH 53-4/179, S. 18, 6 July 1920

RH 52-4/179, S. 52, 1 August 1920

RH 53-4/179, S. 51, No Date

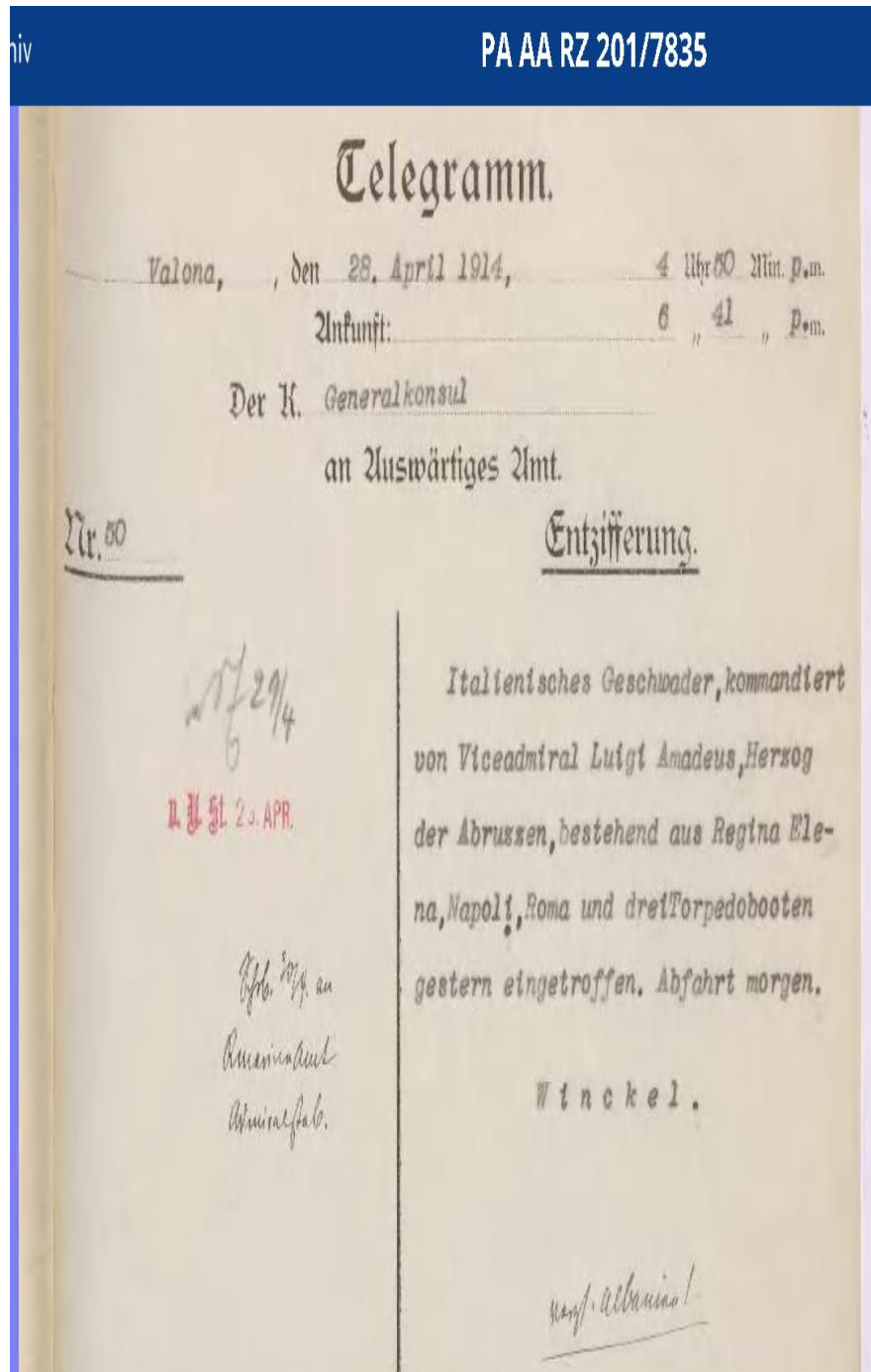
1.3 Österreichisches Staatsarchiv

Totalansicht von Valona 1916-1918

2. Secondary Sources

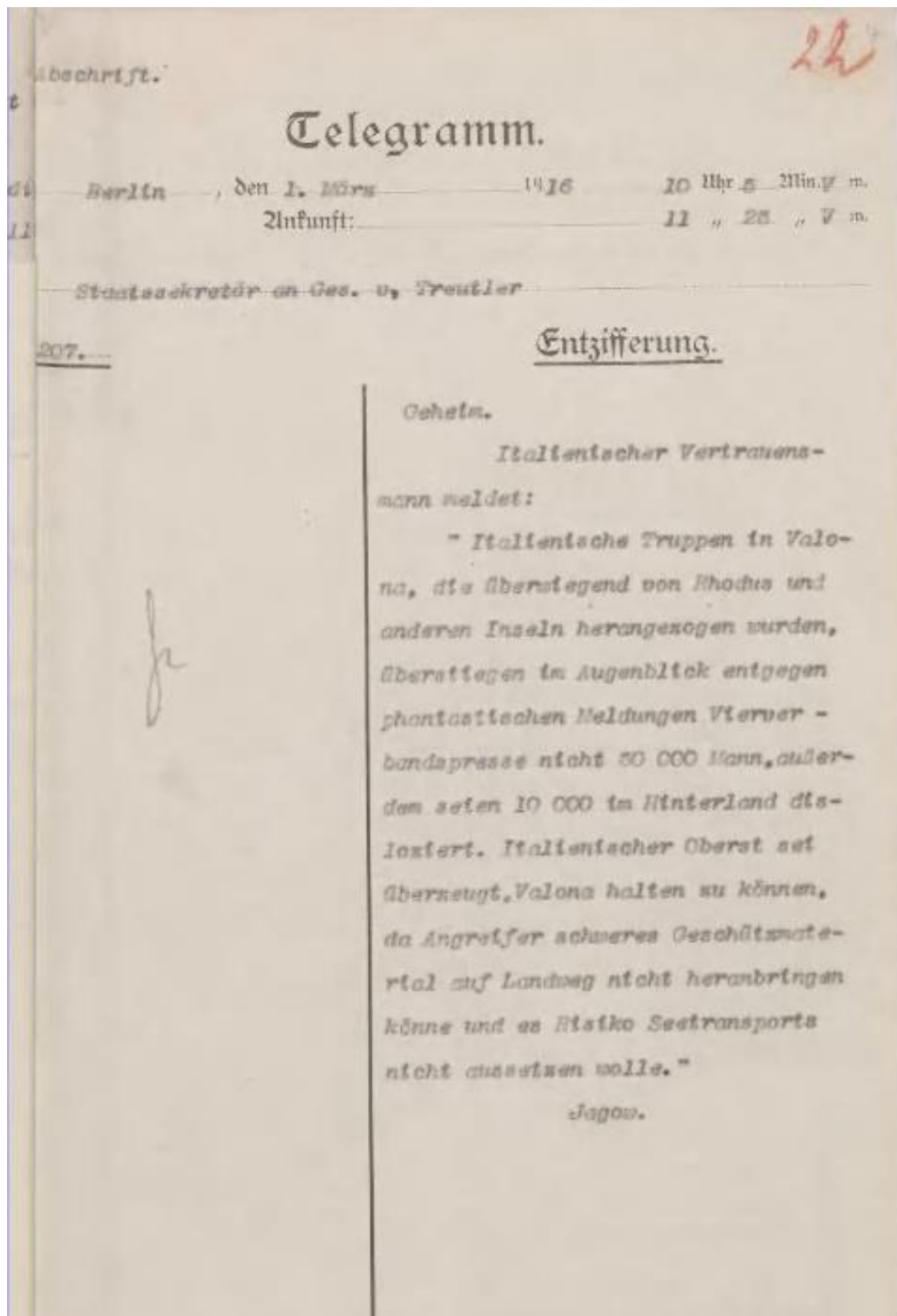
- Badische Landes Zeitung*, “Die Italien in Albanien”, S. 1, 4 January 1916
- Badische Presse*, “Die Vorgänge in Albanien”, S. 3, 2 October 1914
- Badischer Beobachter*, “Die Sehnsucht Nach Valona”, S. 3, 3 October 1914
- Badischer Beobachter*, “Italienische Kriegsschiffe in Valona”, S. 1, 27 October 1914
- Berliner Börsen Zeitung*, “Ein Österreichischer U-Boot Erfolg”, S. 1, 8 December 1915
- Berliner Börsen Zeitung*, “Ersten lage in Albanien”, S. 5, 4 January 1915
- Berliner Börsen Zeitung*, “Italien Interessen an Albanien”, S. 3, 21 Dezember 1915
- Berliner Börsen Zeitung*, “Vom Lage”, S. 3, 17 November 1914
- Die Neue Zeitung*, “Italienische Kriegsschiffe”, S. 3, 1 October 1911
- Doko, Kevin, *İtalyan İşgalinde Arnavutluk (1939-1943)*, Trakya Üniversitesi, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2020
- Dresdner Neueste Nachrichten*, “Um das Herrenlose Albanien”, S. 1, 30 October 1914
- Illustrierte Kronen Zeitung*, “Beschießung der Valona”, S. 1, 7 Dezember 1912
- İnbaşı, Mehmet, “Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)”, *Osmanlı Mirası ve Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 14, Mart 2019, ss. 143-154
- Jeverische Wochenblatt*, “Albanien”, S. 2, 30 October 1914
- Jeverisches Wochen Blatt*, “Serbien und Griechenland gegen Italien”, S. 3, 3 May 1915
- Jeverisches Wochenblatt*, “Das Bischen Albanien”, S.1, 7 October 1914
- Karlsruher Zeitung*, “Der Krieg zur See”, S. 1, 4 January 1916
- Karlsruher Zeitung*, “Zur Kriegslage”, S. 2, 3 November 1914
- Leibziger Tageblatt und Handelszeitung*, “Gunaris über die Griechische Politik”, S. 3, 28 Dezember 1915
- Norddeutsche Volksblatt*, “Von den Balkanfronten”, S. 2, 27 August 1918
- Sondhaus, Lawrance, *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War*, Cambridge University Press, UK 2014
- Volksmacht*, “Die Neuesten Vorkommnisse in Italien”, S. 1, 22 October 1914
- Volksmacht*, “Valona”, S.2, 22 October 1914
- Vorwärts*, “Neue Kriegsschauplätze”, S. 2, 30 January 1916
- Welt Blatt*, “Erfolgreicher Angriff Unserer Seeflugzeuge auf Valona”, S. 4, 4 May 1917

APPENDICES

Appendix 1: Visit of the Italian Navy to the Port of Valona²⁹

²⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, RZ 201/7835, S. 143, 28 April 1914

Appendices 2: Capacity of the Italian Army and Navy in Valona³⁰

³⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, RZ 202/22144, S. 17, 1 March 1916

Appendix 3: German Submarine Discovery Report on the Port of Valona³¹

17/12 1917 10

aus der Felde 17/12 11 an
 an Etappe (offen 2.30 pm)

KOMMANDO DER FLOTTE
 Eing. 19. 12. 1917
 B. Nr. 194 Anlag. 12

mark

v. Dueffel meldet Beobachtungen in Valonabucht :

Wegen Nebel und Schneefall 9. bis 14. Dezember keine Sicht.

15. Dez. 8 Uhr vorm. ein Transporter in Begleitung eines
 Torpedobootes von Suedwesten einlaufend, 8 Uhr 30 vorm. ein
 Dampfer an der Kuente Sasena kreuzend. Schlepperbewegung
 an der Kuente zwei Transporter, drei Dampfer verankert.

10 Uhr 15 vorm. Aufstieg eines Wasserflugzeuges das 5
 Minuten spaeter sudwestlich Sasena abstuerzte und in
 Wellen verschwand. An Unfallstelle zwei aufsteigende Wasser-
 saeulen beobachtet, ferner drei Dampfer nach Unfallstelle
 fahrend.

Admiralstabs-Zweigstelle Bukarest Nr 2436

weitergegeben an Flotte

K5.

Z. M. 20 1. 12. 22

³¹ Bundesarchiv, Militärarchiv, RM 40/338, S. 10, 17 December 1917

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

ÖN ASYA TARİHİ ARAŞTIRMALARI KAPSAMINDA GEÇ ANTİKÇAĞIN MEKÂNSAL VE ZAMANSAL SINIRLARI VE ÖNEMLİ PARAMETRELERİ

*Spatial and Temporal Boundaries and Important Parameters of Late Antiquity in the
Scope of Pre-Asian History Studies*

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 09.09.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 28.11.2022
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1118

Atıf – Citation:

Ahmet Altungök, "Ön Asya Tarihi Araştırmaları Kapsamında Geç
Antikçağın Mekânsal ve Zamansal Sınırları ve Önemli
Parametreleri", *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s. 95-112.

ÖN ASYA TARİHİ ARAŞTIRMALARI KAPSAMINDA GEÇ ANTİKÇAĞIN MEKÂNSAL VE ZAMANSAL SINIRLARI VE ÖNEMLİ PARAMETRELERİ

**Spatial and Temporal Boundaries and Important Parameters of Late Antiquity in the Scope of
Pre-Asian History Studies**

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Öz

Genel anlamda Eskiçağın sonları ve Ortaçağların başları şeklinde ifade edilen Geç Antikçağ için farklı yaklaşımlar söz konusudur. Geç Antikçağ olarak ifade edilen dönemin sınırları tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu dönemin sınırlarıyla ilgili fikir yürüten bilim insanlarından bazıları Geç Antikçağı bin yıllık bir zaman dilimine yerleştirme eğilimindedirler. Batılı tarihçiler bu dönemin mekânsal ve zamansal sınırlarını Roma ve Doğu Roma tarihini eksen olarak belirlemeye çalışırlar. Bu dönemin sınırlarını tespit ederken, onun Eskiçağlardan ve Ortaçağlardan farklı olan belirgin özelliklerini ortaya koymak ve bu şekilde bir sınır belirlemek daha yerinde olacaktır. Bu dönemin kendisinden önceki veya sonraki dönemlerden farklı olduğu birçok gelişme bulunmaktadır. Geç Antikçağ eski dünya ile yenedünya arasında bir geçiş dönemidir. Bu dönem günümüz Avrupa'sının siyasi haritasının ortaya çıktığı, doğu-batı sınırının belirgin hale geldiği ve günümüz dünyasının dini yapılarının temellerinin atıldığı bir dönemdir. Geç Antikçağ Ön Asya çalışmaları bağlamında Roma ve İrân varlığına bağlı olarak ortaya çıkan siyasi ve askeri gelişmeler dönemin sınırlarını belirlemede önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Geç Antikçağın sınırlarını tespit ederken Ön Asya tarihini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu makale Ön Asya tarihi bağlamında bu dönemde ortaya çıkan önemli olaylardan hareketle Geç Antikçağın sınırları hakkında bir takım tespitler yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Geç Antikçağ; Ön Asya; Roma; İrân; Tarihi Sınırlar.

Abstract

There are different approaches for Late Antiquity, which is generally expressed as the end of the Ancient Age and the beginning of the Middle Ages. The boundaries of the period, which is expressed as the Late Antiquity, have not been fully revealed. Some of the scholars who speculate on the boundaries of this period, tend to place Late Antiquity within a thousand-year period. Western historians try to define the spatial and temporal boundaries of this period based on Roman and Eastern Roman history. While determining the boundaries of this period, it would be more appropriate to reveal its distinctive features that are different from the Ancient Ages and the Middle Ages and to define a border in this way. There are many developments that make this period different from the periods before or after it. Late Antiquity is a transitional period between the old and the new world. This period is a period that the political map of today's Europe emerged, the east-west border became clear and also the foundations of the religious structures of today's world were laid. In the context of Late Antique Pre-Asian studies, the political and military developments that emerged due to the presence of Rome and Iran have an important place in determining the boundaries of the period. Therefore, when defining the borders of Late Antiquity, it is necessary to consider the history of Pre-Asia. This article aims to make some determinations about the borders of Late Antiquity, based on the important events that emerged in this period in the context of the history of Pre-Asia.

Keywords: Late Antiquity, Pre-Asia, Rome, Iran, Historical Borders.

Giriş

Geç Antikçağ'la ilgili görüşlerden hareketle bu dönemin sınırlarıyla ilgili olarak karşılaştığımız çok sayıda yaklaşım bulunmaktadır.¹ Batılı tarihçilerden bazıları bu dönemin Roma imparatoru Diocletianus'un tetraşi döneminde *dominatus* adı verilen yönetim sistemini benimsemesiyle başladığı ve Batı Roma'nın 476 yılında yıkılışıyla bittiği görüşündedirler. Bununla beraber Hristiyanlığın ortaya çıkışı ve Roma *pagan* kültürünün sükûtu açısından Geç Antikçağın en belirgin parametrelerinden birisi olarak Hristiyanlığın klasik devrin sonunu getiren etkileri açısından olaya bakıldığında bu geçiş döneminin X. yüzyıla kadar devam ettiği ifade edilir. Siyasi ve idari açıdan bakıldığında I. Iustiniounus'un eski Roma'yı canlandırma noktasında vermiş olduğu çabaların kendisinin ölümüyle son bulduğu 565 yılı da önemli bir tarih olarak karşımızda durmaktadır. Bir diğer yaklaşım da 568 şeklinde tarihlenen antik Roma mirasının Lombardlar tarafından devralınması da bu dönemin bitişini gösteren olaylardan kabul edilir. Antik Roma'yı evrensel bir güç kılan bu imparatorluğun Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'daki varlığıdır.² Bundan dolayı İslam'ın ortaya çıkışıyla imparatorluğun Ön Asya ve Kuzey Afrika'daki varlığının sona ermesi artık yeni bir dönemin başladığını göstermesi açısından önemlidir. Siyasi ve idari açıdan imparatorluğun Ön Asya ve Kuzey Afrika'daki varlığının zayıflamaya başladığı bir dönem olarak Herakleios dönemi aynı zamanda imparatorluğun Latin karakterinin yerini Helenleşmeye bıraktığı bir dönem olarak hem Avrupa ve hem de Ön Asya'da artık yeni bir dönemin başlangıcı olarak da kabul edilebilir. VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayarak X. yüzyıla kadar devam eden dönemi Geç Antikçağa dâhil etme eğiliminde olan tarihçiler bulunsu da bu çok zorlama olacaktır. Bu dönem Geç Antikçağlarda ortaya çıkan siyasi, dini ve sosyal gelişmelerin şekillendirdiği bir dönem olması hasebiyle Ortaçağ'ın bir bölümünü oluşturduğu ortadadır. Bu dönemi oluşturan şartlar, ortaya çıktığı dönemde bir dönüşüme ve değişime sebebiyet verdiği için Eskiçağın bu zaman dilimi Geç Antikçağ olarak adlandırılmıştır. Bu dönem Eskiçağa ait siyasi, idari, sosyal, dini ve demografik yapıların değişime uğradığı, sınırların değiştiği, yeni bir döneme geçişin sağlandığı bir geçiş dönemidir. Batılı tarihçilerin bu dönem için belirlemiş oldukları sınırlar genel anlamda Roma imparatorluğunun Avrupa kıtası ve Akdeniz havzası üzerinde etkilenmiş olduğu olaylardan hareketle çizilmiştir. Ön Asya tarihi çalışmaları bağlamında, Geç Antikçağın sınırlarının tespiti noktasında sadece Roma'yı etkileyen olaylar üzerinden bir değerlendirme yapmak meseleyi çözmeye katkı sağlamamaktadır. Geç Antikçağın sınırlarının tespitini yaparken Ön Asya'da ortaya çıkan gelişmelerin Roma'yı etkileyen etmenlerle birlikte değerlendirilmesi zaruridir. Roma'da "cumhuriyet" yönetiminin bitmesi ve *principatus* döneminin başlaması, Hristiyanlığın kabulünü gerektiren şartların ortaya çıkması, *dominatus* döneminin başlaması, kavimler göçü karşısında Roma'nın karşı karşıya kaldığı vaziyet, Ön Asya'da Roma varlığının sona ermesi gibi gelişmelerin etkileri Ön Asya'da gerçekleşen önemli olaylarla alakalıdır. Dolayısıyla bu makale de Ön Asya tarihi araştırmaları noktasında Geç Antikçağın sınırlarının tespitine dayalı bir çalışma olduğundan genel olarak bu konular üzerinde durulacaktır.

1. Ön Asya'da İrân ve Roma Varlığı, Doğu-Batı Sınırlarının Batıya Kayması

Makedonya kralı III. Aleksandros'un doğu seferine kadar, eski dünyanın doğu-batı³ sınırını Ön Asya'da Kızılırmak yayı ile Fırat nehri arasındaki hat oluşturmaktaydı. Bu hattın batısı

¹ Turhan Kaçar, Garth Fowden ve Peter Golden'in görüşlerinden hareketle Geç Antikçağın sınırları üzerine yapılan bazı tespitler ve farklı görüşlere yer vermiştir. Bkz. Turhan Kaçar, "Geç Antikçağ Tartışmaları ve Bir Revizyon Önerisi olarak "Birinci Bin Yıl", *Cedrus*, C. 6, S. 519, Haziran 2018, s. 519-531.

² Henri Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, trs. B. Miall, George Allen and Unwin Ltd, London 1939, s. 18.

³ Buradaki doğu-batı ayrımı siyasi anlamda değil birbiri ile etkileşim halindeki iki farklı medeniyetin mensubu olduğu coğrafyaları vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Bundan amaç Geç Antikçağın mekânsal ve zamansal

Avrasya, Avrupa ve Yunan kökenli topluluklar ile hattın doğu tarafı İrân kökenli topluluklar için doğal sınırları oluşturmaktaydı. Perslerin bu sınırları zorlayarak doğu sınırlarını Yunan yarımadası ile Trakya ve Makedonya'ya taşıma çabaları Yunanlı topluluklarda büyük bir sarsıntıyı beraberinde getirmişti. Bu istilanın ardından Mısır, Suriye ve Anadolu'nun önemli limanları uzun bir dönem Pers kontrolü altında kaldı ve Doğu Akdeniz Persler açısından bir iç deniz halini aldı.⁴ MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen III. Aleksandros'un doğu seferi, eski dünyanın ilk çok uluslu imparatorluğunun sonunu getirmekle kalmadığı gibi eski dünyanın doğu-batı sınırını İndus nehrine taşıdı.⁵ III. Aleksandros istilası ve sonrasında kurulan Makedon imparatorluğu ve bu imparatorluğun devamı olan Helenistik krallıkların tarihi, eskiçağ tarihinin son halkasını teşkil eder. Bu istilanın ardından Ön Asya'nın Anadolu, Mısır ve İrân gibi önemli coğrafyaları iki yüz elli yıl boyunca Helenistik krallıkların kuruldukları yerler haline geldi.⁶ İrân'ın doğusunda kurulan Greko-Baktria (Günümüz Afganistan'ın kuzeyinde) krallığı kısa bir zaman sonra etkisini Hindistan'a kadar taşıyarak Greko-İndia krallığının temelleri atıldı ve bu krallık MÖ. 30 yılına kadar varlığını devam ettirdi.⁷ Eski dünyanın batı sınırlarını doğuya doğru kaydırma teşebbüsleri İrân coğrafyası üzerinde ortaya çıkan güçlü bir Parth varlığıyla beraber zayıflamaya başladı. Parthlar, milattan önceki ilk yüzyılın başlarında eski dünyanın doğu sınırını Persler döneminde olduğu gibi Fırat nehrine taşımaya muvaffak oldular.⁸ MÖ. I. yüzyıl Eskiçağın son halkasını teşkil eden Helenizm'in ve Helenistik krallıkların ortadan kalktığı ve yerini Roma-İrân savaşlarına bıraktığı bir dönemdir.⁹ Yenidünyanın sahip olduğu günümüzdeki doğu-batı sınırlarının oluşumu Parthların Ön Asya'nın yarısından fazlasını ele geçirmiş oldukları bu dönemde Roma-Parth mücadeleleri ve devamında Roma-Sâsânî mücadeleleri sırasında şekillenmeye başladı.¹⁰ Dolayısıyla günümüzdeki doğu-batı sınırlarının oluştuğu Geç Antikçağ, Ön Asya tarih araştırmaları açısından üç dönemden oluşmaktadır. MÖ. 53 yılını milat olarak aldığımız bu tarihten itibaren Roma-Parth ilişkilerinin oluşturduğu MS. 226 yılına kadarki birinci dönem. Bu tarihten itibaren başlayarak MS 395 yılına kadar devam eden Roma-Sâsânî ilişkilerini oluşturan ikinci dönem. Son olarak da bu tarihten başlayarak 630 yılına kadar devam eden Doğu Roma-Sâsânî ilişkilerini oluşturan üçüncü dönemdir. Dolayısıyla Ön Asya'da Roma ve İrân uygarlıklarının siyasi ve askeri anlamda kıyasıya mücadele ettikleri toplamda 683 yıllık bu dönem Geç Antikçağın ana mihranını oluşturur.

MÖ. I. yüzyılda Roma Ön Asya'nın önemli bölgeleri olan Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır coğrafyalarına yerleşti. Helenizm'in son kalıntıları olan Pontuslar, Selevkoslar ve Ptolemaiosların Anadolu, Suriye ve Mısır coğrafyalarındaki sükûtuyla Ön Asya'nın önemli bir bölümü Roma'nın eline geçti.¹¹ Diğer yanda İrân, Mezopotamya ve Kafkasya üzerinde güçlü bir Parth varlığının ortaya çıkışı, Eskiçağın bu zaman diliminde yeni bir dönemin başlamak üzere olduğunu göstermekteydi. Anadolu coğrafyası üzerinde Pontus-Armenia ittifakının Roma

sınırlarının tespitidir (Konuyla ilgili farklı görüşler için bkz. Turhan Kaçar, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İrân ve Roma", *Doğubatu Düşünce Dergisi*, C.II, S. 61, Yıl 2012, s. 154.

⁴ Şemseddin Günaltay, *İrân Tarihi: Eskiçağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948, s. 246-250; Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 437.

⁵ Arrianus, *The Anabasis of Alexander*, trs. E. J. Chinnock, Publisher: Hodder and Stoughton, London 1884, IV, s. 262; V, s. 269; VI, s. 344, 345. Konuyla ilgili tetkik eserler için bkz. Mansel, *age*, s. 450; Claude Mosse, *Büyük İskender*, çev. N. Yiğitler, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2005, s. 43; Charles Freeman, *Aegyptos, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 305-318.

⁶ Mikhail M. Diakonoff, *Eşkâniyân*, Trc. K. Keşâverz, Enteshârât-e Peyâm, Tehrân 1972, s. 5vd; Mosse, *age*, s. 160vd.

⁷ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London 1962, s. 167.

⁸ A. H. L. Heeren, *A Manual of Ancient History*, D. A. Talboys, Oxford 1829, s. 405; Freeman, *age*, s. 346; Mahmûd C. Deheki, *Târîh-i Siyasî Eşkâniyân I*, Merkez-i Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tehrân 2014, s. 304.

⁹ Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti (Breviarium Historiae Romanae)*, çev. Ç. Menzilcioglu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 143, 145, 151, 15.

¹⁰ Rahim Re'isneyâ, *Azerbâyçân der Seyri Târîh-i İrân*. c. I, İntişârât-ı Nîmâ, Tehrân 1989, s. 345.

¹¹ Theodor Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire: from Caesar to Diocletian I*, Charles Scribner's Sons, New York 1887, s. 347-397.

karşısında bozguna uğraması ve Parthların kesin bir şekilde Mezopotamya'ya yerleşmeleri tabiri caiz ise Ön Asya'nın Romalılar ve İrânlılar arasında ikiye bölünmesiyle sonuçlandı.¹² Bundan böyle İslam'ın Ön Asya üzerinde ortaya çıkacağı MS. VII yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar Romalılar ve İrânlılar arasında bitmek bilmeyen savaşlar milattan önceki son yarım asırda başladı.¹³ Bunun için net bir tarih vermek gerekirse MÖ. 53 yılında gerçekleşen Carrhae (Harran) Savaşı yeni bir dönemin başlangıcı için bir milat olarak kabul edilebilir.¹⁴ Carrhae Savaşı'nda Roma'nın İrânlılar karşısında elde etmiş olduğu ağır mağlubiyet Roma'da birinci *triumvira* döneminin bitmesine yol açtığı gibi cumhuriyet yönetiminden imparatorluğa geçişe neden olacak önemli gelişmeleri beraberinde getirdi.¹⁵ Caesar¹⁶'ın yönetimi paylaştığı Pompeius'a karşı zaferi ve akabinde başarısız bir imparatorluğa geçiş denemesi Augustus'la beraber hedefine ulaştı.¹⁷ Roma'nın idari ve siyasi yapısı üzerinde meydana gelen bu değişim Geç Antikçağa özgü parametrelerden birisi olarak kabul edilebilir. *Principatus* adı verilen bu idari yapılanma MS. 284 yılına kadar devam etmiştir. Böylece hükümdarlarının, *augustus* ve *caesar* isimlerini unvan olarak kullandıkları yeni bir monarşi dönemi başlamıştır. Bu savaş aynı zamanda İrânlılar açısından Makedonya kralı III. Aleksandros ile başlayan ve İrân üzerinde önemli etkiler bırakan Helenizmin yerini yeni *Aryanam* uygarlığına bırakacağı bir dönemin başlangıcıdır. Carrhae Savaşı'yla başlayan Ön Asya'da Parth üstünlüğü MS. 63 yılında iki taraf arasında gerçekleşen Rhandeia Savaşı ve akabinde 64 yılında imzalanan Rhandeia Anlaşması'yla son buldu. Rhandeia Savaşı, Parthların Romalılara karşı üstün geldikleri son savaş oldu. Bundan sonraki elli yıllık süreç içerisinde Parthlar dönemi İrân coğrafyasının Albanlar ve Kuşanlar tarafından istilaya maruz kalması ve Arşak hanedanı içerisindeki taht kavgaları gibi nedenlerden dolayı MS. II. yüzyıl İrân için buhranlı bir dönem haline gelmiştir.¹⁸ Parthların MS. II. yüzyıldaki siyasi buhranları doğu-batı sınırının Fırat nehrinde sabitlenmesine neden oldu. Bu yüzyılın getirdiği buhranlar Mezopotamya'nın Romalılar tarafından MS. 116 yılında Traianus, MS. 166 yılında Lucius Verus ve MS. 198 yılında Septimus Severus tarafından üç defa istila edilmesine yol açtı.¹⁹ Bu durum Roma varlığının Ön Asya'da Hazar Denizi'ne kadar dayanmasına neden oldu. Kafkasya'daki İrân kökenli topluluklar Roma'nın siyasi ve kültürel anlamda etkilerine açık bir hale geldi. Günümüzde İberia ve Armenia gibi Kafkasya kökenli toplulukların yaşadıkları coğrafyaların bugün batı dünyasının doğudaki uzantıları durumunda olmasının en büyük nedeni Parthların MS. II. yüzyılda yaşamış oldukları siyasi buhrandır. Bundan dolayı iki taraf arasındaki sınırlar Fırat nehriyle sabitlenmiştir.²⁰

¹² Heeren, *age*, s. 244, 294, 298, 377.

¹³ Strabon, Roma'nın karşısındaki en büyük gücün Parthlar olduğunu çok açık bir şekilde rivayet etmektedir. Bkz. Strabon, *The Geography of Strabo*, vol. I, trs. H. C. Hamilton, Henry G. Bohn Publishing, London 1854, s. 441.

¹⁴ Deheki, *age*, s. 309. Tacitus, Parthların elde ettiği bu zaferin *Şark* açısından övünülecek tek başarı olduğunu ifade eder. Bkz. Tacitus, *Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri* (De Origine et Situ Germanorum), çev. M. Hatapkapulu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 75.

¹⁵ Jona Lendering, *Roma Mermer Şehir*, çev. Burak Sengir, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 63vd.

¹⁶ Nicolaus of Damascus, Caesar'ın öldürülmesini üzüntüyle karşılar ve "Roma sınırlarını Britania ve Atlas okyanusuna dayandıran, Parthia ve India'yı bile Roma'ya dâhil edebilecek güçte bu adam işte kanlar içinde yerde yatıyor" şeklinde bir ifade kullanır. Bkz. Nicolaus of Damascus, *The Life of Augustus*, trs. C. M. Hall, Johns Hopkins University Press, 1922, s. 44.

¹⁷ Appianus, *Appian's Roman History II*, trs. H. White, Harvard University Press, London 1912, s. 425-437; Appianus, *Appian's Roman History III*, trs. H. White, Harvard University Press, London 1964, s. 559vd.

¹⁸ Roman Ghirshman, *İrân ez Agâz tâ Eslâm*, trc. M. Mu'in, Şirket-i İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tehrân 1971, s. 343.

¹⁹ Diakonoff, *age*, s. 107, 109, 110; Deheki, *age*, s. 338, 343, 346. Roma imparatorları Sâsânî hükümdarlarına gönderdikleri mektuplarda bu işgalleri kendilerine hatırlatırlardı. Bkz. Herodian, *History of His Own Times*, trs. J. Hart, Printed for the Author, and sold by T. Waller, T. Payne and R. Dodsley, London 1749, s. 247.

²⁰ MÖ. 63 yılında doğmuş ve MS. 23 yılında ölmüş olan coğrafyacı Strabon (*age*, I, s. 196), bu dönem sınırlarını anlatırken Fırat nehrini her iki taraf arasında doğal bir sınır olarak vermektedir.

2. Ön Asya'da Sâsânî Varlığı ve Doğu-Batı Sınırlarına Etkisi

MS. III. yüzyılın başlarında Parth mirası üzerinde ortaya çıkan Sâsânî şehinşahlığı bu yüzyılda Roma'ya karşı güçlü bir mukavemet göstererek İrân'ın Roma karşısındaki MS. II. yüzyılda yaşadığı kayıplarını telafi etmeye çalıştı.²¹ III. yüzyıl Roma'nın Ön Asya'da sürekli olarak İrânlılar karşısında gerilediği bir dönem oldu. Sâsânî Devleti'ni tesis eden I. Erdeşir'in (226-240) Roma imparatoru Severus Aleksandros'a gönderdiği bir mektupta belirttiği hedefler, kendisinden sonraki İrân hükümdarlarının gerçekleştirmek istedikleri bir ideale dönüştü.²² Kendisi Anadolu, Suriye ve Mısır topraklarının Pers bakiyesi olduğunu dolayısıyla Romalıların bu toprakları terk etmeleri gerektiğini açık bir şekilde imparatora istiyordu.²³ Roma imparatorları III. Gordianus (238-244), Aurelianus (270-275) ve Carus (282-283) İrân'a karşı düzenledikleri seferlerde hayatlarını kaybettiler. Bu yüzyılın ortasında gerçekleşen Edessa Savaşı'nda imparator Valerianus'un (253-260) ordusuyla beraber İrânlılara teslim olması sadece Roma'da değil Roma'nın Ön Asya'daki müttefikleri arasında da büyük bir şok etkisi yarattı.²⁴ Fakat İrânlılar bu yüzyılda bir önceki yüzyılda gerçekleşen buhranlı dönemin etkilerinden dolayı Ön Asya'da Roma'ya karşı ciddi bir kazanım elde edemediler. Sâsânîlerin bu yüzyıldaki dirençleri İrânlıların Parthlarla beraber MÖ. I. yüzyılda yakalamış oldukları Nissibis-Dura Europos çizgisine ulaşmalarına olanak sağladı.²⁵ Buna rağmen I. Şapur (240-272) döneminde Sâsânîlerin Suriye, Cilicia, Armenia ve Cappadocia'ya doğru İrân sınırlarını genişletme çabaları kalıcı olmadı. I. Şapur'un Roma karşısındaki kazanımlarını kendisinden sonra devam ettirebilecek bir hükümdar İrân tahtına çıkmadı. Bu yüzyılın sonunda Ön Asya'da gerçekleşen bir savaşın günümüz doğu-batı sınırlarını belirleme noktasında önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. I. Şapur'dan yirmi sene sonra Sâsânî tahtına çıkan Nersî (293-302), Roma karşısındaki kazanımlarını Kuzey Mezopotamya ve Armenia üzerinde devam ettirmeye çalıştı. Nersî'nin bu çabası Roma'da Diocletianus'un tesis ettiği tetraşi dönemine denk geldi.²⁶ Bu dönem Roma'da ortaya konulan *dominatus* sistemi ve dörtlü imparator yönetimi, Roma'nın tekrar toparlanmasına ve Roma'nın üçüncü yüzyılda Ön Asya'da İrân karşısında yaşamış olduğu kayıpları telafi etmesinde etkili oldu.²⁷ Nersî'nin Kuzey Mezopotamya'da Roma varlığına karşı verdiği beş yıllık mücadelenin ardından 298 Armenia Savaşı'nda yaşadığı bozgun Sâsânîlerin üçüncü yüzyıldaki kazanımlarını mahvetmeye yetti.²⁸ Dönemin Roma *tetrark*larından Galerius (293-311) Armenia'da Nersî'nin başında bulunduğu Sâsânî ordusunu imha etti.²⁹ Bu savaş İrân tarihi açısından Sâsânî soylularının büyük bir çoğunluğunun esir düştüğü korkunç bir savaştır.³⁰ Savaşın ardından imzalanan barış anlaşmasıyla Suriye Mezopotamya'sındaki Osrohene, Kuzey Mezopotamya'daki Sophanene, Arzanene, Dicle'nin doğusunda kalan Zabdicane, Corduene, Adiabane ile Media Atropatene Sâsânî egemenliğinden

²¹ E. A. Grantovski and others, *Tarih-i İrân ez Zemân-i Bâstân tâ Emroz*, Trc. K. Keşâverzî, Puyes, Tehrân 1980, s. 163.

²² John J. Norwich, *Bizans I: Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, Kalcı Yayınevi, İstanbul 2013, s. 76.

²³ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 87, 88; Cevâd Meşkür, *İrân der Ahd-i Bâstân*, Çape Golşen, Tehrân 1984, s. 388; John M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2015, s. 101vd.

²⁴ V. G. Lukonin, *Tamaddun-i İrân-ı Sâsânî*, trc. 'İnâyetullâh Redâ, Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Ketâb, Tehrân 1971, s. 78.

²⁵ Agathias, *The Histories (Historiae Byzantinae)*, trs. J. D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin and New York 1975, s. 128vd.

²⁶ Akşit, *age*, s. 215, 220vd.

²⁷ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Erment, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 43, 45.

²⁸ Kaçar, "Dünyaya İki Işık", s. 160.

²⁹ Katarzyna Maksymiuk, *Geography of Roman-Iranian Wars: Military Operations of Rome and Sasanian Iran*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce 2015, s. 48.

³⁰ Eutropius, *age*, s. 247.

çıkmiş ve İrân tek savaşla tarihinin en büyük toprak kaybını yaşamıştır.³¹ Savaşın akabinde Armenia sınırlarının Media başkenti Hagmatana'ya (Hamedan) dayanması ve Armenia başkentinin Tebriz'e taşınması da bu savaşın akabinde gerçekleşen bir olaydır. Bu savaşın en büyük önemi günümüz doğu-batı sınırının belirlenmesi konusundaki dönüm noktalarından birini teşkil etmesidir. Günümüz Kafkasya'sındaki Hristiyan nüfusu varlığını bu savaşa borçludur. Bu savaşın ardından Kuzey Mezopotamya'dan günümüz Hamedanı'na kadar geniş bir hilal üzerindeki coğrafyaya hükümdar olarak atanan Armenia kralı III. Tiridates, Hristiyanlığı resmi din olarak ilan etti.³² Savaşın ardından İrânlılar ancak elli yıl sonra toparlanabildiler.

3. Roma ve İrân Ön Asya'sının Tek Tanrıcılıkla İmtihanı

Eskiçağ'ın Ortaçağlara geçiş aşamasında bu döneme damgasını vuran en önemli gelişme Ön Asya'da ortaya çıkan tek tanrıci inanç sistemlerinin pagan kültlere karşı vermiş oldukları mücadeledir. Ön Asya'nın Roma egemenliği altındaki bölgelerinde ortaya çıkan Hristiyanlık ile Parth-İrân egemenliği altındaki coğrafyalarda ortaya çıkan Manihaizm'in pagan inanç sistemlerine karşı vermiş oldukları mücadele bir bakıma İslam'ın ortaya çıkışına dönük büyük bir alan oluşturma çabasıdır. İsa'dan (as) iki yüzyıl sonra Mezopotamya'da ortaya çıkan İrân'ın soylu ailelerinden birisine mensup olan Patak oğlu Mani'nin getirdiği tek tanrıci inanç sisteminin kısa bir zaman içerisinde Atlas Okyanusundan Büyük Okyanus'a kadar geniş bir sahaya yayılması hayret verici bir gelişmedir.³³ Ön Asya'nın İrân egemenlik sahasında ortaya çıkan bu dinin, Parthların yıkıldığı ve Sâsânî şehinşahlığının tesis edildiği bir geçiş döneminde ortaya çıkması bu inanç sisteminin yayılması için uygun bir zemini ortaya çıkardı. Ön Asya'nın İrân egemenliğinde kalan kısımlarında MÖ. VI. yüzyılda ortaya çıkan ve Geç Antikçağda etkisini iyiden iyiye arttırmaya başlayan Mazdeizm de Parthlar döneminde Helenizm'in Ön Asya'ya getirmiş olduğu Yunan paganizmine karşı etkisini belirgin bir şekilde hissettirmeye başladı. Mazdeizm'in Parthlar dönemi İrân'ının resmi dini Mithraizm'e karşı mücadelesi, Mithraizm'in temsil etmiş olduğu eski Mezopotamya ve Helen kültürlerinin sükûtunu beraberinde getirmiştir. Böylece Sâsânîler dönemi İrân'ı, şehinşahlığın kurucu ailesinin de mensubu olduğu Anahitaci³⁴ geleneği terk ederek Mazdeizm³⁵'i resmi din olarak kabul etmek zorunda kaldı. Geç Antikçağı oluşturan bu geçiş dönemi tek tanrıcılığın paganizme karşı zaferiyle sonuçlandı.³⁶ Üç yüzyıl boyunca Hristiyanlığa karşı mücadele veren ve Diocletianus'un tetrarşi döneminde Hristiyanlara yönelik baskısını iyice hissettiren Roma imparatorluğu Hristiyanlık tarihi açısından en karanlık dönemi oluşturan Diocletianus döneminin hemen akabinde Roma'ya varlığını kesin olarak kabul ettirdi.³⁷ Hristiyanlık gibi Roma paganizmine karşı olan Manihaizm ve Mazdeizm de Roma tarafından sindirilmeye çalışıldı.³⁸ 28 Ekim 312 yılında I. Constantinus'un siyasi rakibi Maxentius'a karşı kazanmış olduğu Milvius Köprüsü savaşı Hristiyanlık açısından altın bir dönemin başlangıcıdır.³⁹ I. Constantinus, bu savaş sırasında kendilerinden büyük destek gördüğü Hristiyanlar için 313 yılı Şubatında Mediolanum'da (Milano) yayınlamış olduğu bir fermanla Hristiyanlığı imparatorluk topraklarında serbest hale getirdi.⁴⁰ Bu özgürlük I. Theodosius'un iktidarının ikinci yılında Hristiyanlığın Roma'nın resmi

³¹ Beate Dignas - Engelbert Winter, *Roma and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2007, s. 29vd.

³² Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984, s. 308.

³³ W. Barthold, *Türkistan'ın Kültür Tarihi*, çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yayınları, Ankara 2022, s. 68, 72, 106.

³⁴ Hanedanın reisi olan Sâsân, Anahita tapınağının başrahibi idi. Bkz. Ghirshman, *age*, s. 346, 347.

³⁵ Mazdeizmle ilgili geniş bilgi için bkz. Frye, *Persia*, s. 27-34.

³⁶ Peter Brown, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 36vd.

³⁷ Gregory, *age*, s. 52.

³⁸ Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*, Wiley Blackwell, Oxford 2015, s. 255.

³⁹ Brown, 2000: 52, 53; Jean-Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s. 10.

⁴⁰ Walter F. Adeney, *From Christ to Constantine: Christianity in the First Three Centuries*, Sunday School Union, London 1884, s. 90-93.

inancı olarak ilan edildiği Thessaloniki (Selanik) Fermanı'yla dördüncü yüzyılı Hristiyanlığın zafer yılı haline getirdi. Artık bundan böyle eski Roma'nın çok tanrıcı ve çok imparatorlu yapısının yerini tek tanrı, tek imparator ve tek din almış oluyordu.⁴¹ Buna rağmen İslam öncesi dönemde Ön Asya'da pagan kültlere karşı verilen bu mücadelede tek tanrıcı inanç sistemleri, paganizmle aralarındaki şiddetli çarpışmanın neticesinde, vahdaniyetçi yapılarını koruyamadıkları görülür. İseviliğin Roma paganizmine karşı verdiği amansız mücadele onun getirmiş olduğu tek tanrıcı öğretinin teslise dönüşmesine engel olamadığı gibi İrân Ön Asya'sında çok tanrıcılığa karşı mücadele veren Manihaizm ve Mazdeizm'in de düalizme dönüşmesi kaçınılmaz oldu.⁴² Ortaçağlara geçişin ara bir evresi olan Geç Antikçağ, Eskiçağın dini açıdan ana karakteristiğini oluşturan çok tanrıcılığı tek tanrıcılığa zorlamıştır. Bu dönemin en belirgin özelliği dinî anlamda eski dünyanın din anlayışında ortaya çıkardığı değişimdir. Bugün yenedünyanın geneli eğer tek tanrı inancına mensup dinlerin egemenliği altındaysa, bu durum; Geç Antikçağda ortaya çıkan tek tanrıcı inanç sistemlerinin eskiçağın çok tanrıcı inanç sistemlerine karşı vermiş olduğu mücadelelerden dolayıdır.

4. IV. Yüzyıl Roma-İrân Savaşlarının Ön Asya ve Avrupa'ya Etkileri

298 Armenia Savaşı'nın ardından Sâsânîler dönemi İrân'ının toparlanarak Roma'ya karşı kayıplarını telafi etmeye başlaması tam olarak elli yıl sürdü. MS IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde II. Şapur'un (309-379) İrân yönetimini kendi tekeline aldı ve Ön Asya'da ortaya koyduğu restorasyonun ardından İrân üzerinde büyük bir baskı oluşturan Arap topluluklarının baskılarına ve doğuda Kuşan tehlikesine son verdikten sonra yönünü Roma Ön Asya'sına çevirdi.⁴³ Roma'nın I. Constantinus'un varislerinin siyasi çekişmelerine sahne olduğu ve Germen topluluklarını Ren ve Tuna nehirlerinin gerisinde tutma çabalarının gerçekleştiği bir dönemde Sâsânîler dönemi İrân'ına Roma'ya karşı harekete geçmek için elverişli bir ortam sundu.⁴⁴ Ayrıca Roma'daki siyasi iç çekişmeler Germen ve Frank topluluklarının imparatorluk sahasına girişlerini kolaylaştırıcı bir etken oldu.⁴⁵ 340 yılında Roma'nın elinde bulunan Kuzey Mezopotamya'ya yönelen II. Şapur'un Osrohene üzerindeki askeri faaliyetleriyle Nisibis ve Amida kuşatmaları sonuçsuz kaldı.⁴⁶ Romalıların buralarda yarım yüzyılı bulan varlıkları bölgenin geri alınmasını zorlaştırdı. Fakat 348 yılında gerçekleşen Singara Savaşı (344-348) Roma-İrân ilişkileri noktasında yeni bir sayfa açtı. Büyük Constantinus'un varislerinden II. Constantius'un (337-361) başında bulunduğu Roma ordusunun, elli yıl boyunca her iki taraf için bir sınır oluşturan Singara'da yaşamış olduğu bozgun bundan böyle Ön Asya'da Roma açısından toprak kayıplarının başladığı yeni bir dönemi beraberinde getirdi. Bu bozgun Kuzey Mezopotamya'nın önemli merkezlerinden Amida'nın 359 yılındaki düşüşünü tetikledi.⁴⁷ İrânlıların Mezopotamya, Armenia ve Kafkasya üzerindeki etkisi artmaya başladı. Roma-İrân sınırlarının tekrar değişmeye başlaması II. Constantius'u endişelendirdi. Germenlere karşı Galia topraklarının istikrarı için çalışan Iulianus'tan yardım talebi yeni bir isyanın fitilini ateşledi.⁴⁸

MS. 360 yıllarından itibaren Orta Asya'dan batıya doğru gerçekleştirilen kitlesel hareketlenmelerin yaşandığı, kavimler göçünün arifesi sayılan bir dönemde gerçekleşen Tisfun Savaşı (363) kavimler göçü karşısında Roma'yı zor durumda bıraktı. Kavimler Göçü adı verilen

⁴¹ Cyril Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 99.

⁴² Grek *sofistler* I. Constantinus'un İseviliği kurnaz bir şekilde çok tanrılı Roma inanç sitemine yakınlaştırdığına inanırlar. Bkz. Brown, *age*, s. 43.

⁴³ Ghirshman, *age*, s. 354.

⁴⁴ Eutropius, *age*, s. 265-273; Philostorgius, "Ecclesiastical History", *History of the Church*, ed. E. Walford, Publisher: Henry G. Bohn, London 1855, s. 458vd.

⁴⁵ Nezahat Baydur, *İmparator Iulianus*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 27vd.

⁴⁶ Grantovski and others, *age*, s. 164.

⁴⁷ Mitchell, *age*, s. 78

⁴⁸ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 36.

bu kavimler hareketi Orta Asya steplerini terk ederek Avrasya'ya doğru yönelen Asya Hun topluluklarının Karadeniz ve Hazar Denizinin kuzey steplerinde yaşayan Alan, Ostrogoth ve Vizigoth topluluklarını Avrupa sahasına doğru itmesi sonucunda gerçekleşmiştir.⁴⁹ Roma'nın iki yüzyıl boyunca barbar topluluklarını Ren ve Tuna çizgisinin gerisinde tutma mücadelesi bu savaştan sonra Roma'yı kavimler göçü karşısında çaresiz bıraktı. Dünya tarihinin ve Geç Antikçağın en önemli olaylarından birisi olan bu göç dalgası günümüz Avrupa siyasi haritasını ortaya çıkarması açısından önemli bir gelişmedir. Kavimler göçüne sebep olan Orta Asya'daki Hun kitlelerinin batıya doğru hareket ettikleri bir dönemde, II. Constantius'un 361 yılında ölümünün ardından *augustus* unvanıyla imparator olarak ilan edilen pagan Iulianus Mezopotamya'ya sefer düzenledi.⁵⁰ II. Şapur'un Kuzey Mezopotamya ve Armenia coğrafyasındaki başarıları ile Suriye ve Cappadocia'ya kadar gerçekleştirmiş olduğu istila ve yağma girişimleri Roma'yı İrân seferine mecbur bıraktı. Sâsânîler dönemi İrân başkenti Tisfun'a (Ctesiphon) büyük bir ordu ve donanmayla giren Iulianus burada tutunamayacağını anlayınca kara yoluyla Dicle'nin doğusundan Adiabane'ye oradan Corduene'ye çekilmek istedi.⁵¹ Fakat ordusunu geri çektiği sırada gerçekleşen bir çarpışmada öldürüldü.⁵² Savaş Roma açısından büyük bir insan kaybına yol açtı.⁵³ Roma'nın bu savaştaki kaybı, arkasından büyük bir toprak kaybını beraberinde getirdi.⁵⁴ İrânlıların Armenia Savaşı'nın (298) ardından uğramış oldukları kaybın aynısını bu defa Roma İrân karşısında yaşamış oldu. Roma'nın son pagan hükümdarı Iulianus'un bir yandan Hristiyanlığa karşı yürütmüş olduğu gereksiz baskılar ve diğer yandan başarısız İrân seferi imparatorluğun iç dinamikleri üzerinde büyük bir tahribata yol açtı.⁵⁵ Bu savaşın getirmiş olduğu olumsuzluklar ve psikolojik çöküntü Roma'nın kavimler göçü karşısında zayıf kalmasına neden oldu.⁵⁶ Savaşın getirdiği yıkım, toprak kaybı ve ödenmek zorunda kalınan ağır tazminatın getirdiği olumsuz atmosfer imparatorluk topraklarına doğru gerçekleşen büyük göç dalgası karşısında Roma'yı savunmasız bıraktı. Asya Hunları Hazar Denizi'nin kuzeyinde bulunan Alan topluluklarını 365 yılında yendiler. Bunun üzerine Alanlar yaşadıkları toprakları terk ederek Don ve Dinyeper arasında yaşayan Ostrogoth sahasına kaydılar. Hunların 370'te Don-Dinyeper sahasına girerek Alan ve Ostrogoth ittifakını yenmesiyle beraber bu topluluklar Dinyeper'i geçerek Vizigoth sahasına girdiler. Dinyeper ve Tuna arasındaki sahada yaşayan Vizigothlar ile bu sahaya giren Alan ve Ostrogothlar başlarında Balamir'in bulunduğu Hun topluluklarına 375 yılında yenildiler. Bunun üzerine bu topluluklar Tuna nehrini geçerek imparatorluk sahasına doluşmaya başladılar.⁵⁷ Bu toplulukların imparatorluk sahasına girdikleri tarih, tarihçiler tarafından Eskiçağın sonu ve Ortaçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilir. Kavimler göçünün Avrupa coğrafyasına en büyük hediyesi Avrupa Hun devletidir. Kavimler göçü sadece Avrupa'yı etkileyen bir olay değildir. Ön Asya üzerinde de büyük tesirler ortaya koymuştur. Kavimler göçünün üç rotasından ikisi Ön Asya'ya dönüktür. Birinci rota Soğdiana (Maveraünnehir) ve Baktria (Toharistan) üzerinden İrân coğrafyasına gerçekleşmiştir. Bu dönemde İrân hükümdarı olan II. Şapur (309-379) 372 yılında başlayan istila girişimlerini 379 yılına kadar büyük bir güç ortaya koyarak engellemeye çalıştı.⁵⁸ Birinci göç rotası üzerinden Soğdiana'ya oradan da Baktria'ya inen Hun kütleleri Kuşan sahası

⁴⁹ Pirenne, *age*, s. 22vd.

⁵⁰ Philostorgius, *age*, s. 483vd. Ayrıca bkz. Maksymiuk, *age*, s. 55.

⁵¹ Dignas ve Winter, *age*, s. 92vd.

⁵² Akşit, *age*, s. 317; Baydur, *age*, s. 117; Norwich, *age*, s. 85.

⁵³ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi II*, çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul 1987, s. 329.

⁵⁴ Eutropius, *age*, s. 275.

⁵⁵ Sozomenus, "Ecclesiastical History", *History of the Church*, ed. E. Walford, Publisher: Henry G. Bohn, London 1855, s. 227-248.

⁵⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 47

⁵⁷ Roberts, *age*, s. 111.

⁵⁸ Hasen Pirneyâ, *İrân-ı Bâstânî*, c. II, Matba'ay-ı Meclis, Tehrân 1927, s. 305, 306.

üzerinde Akhun devletini kurmaya muvaffak oldular.⁵⁹ Akhun devleti Sâsânîler dönemi İrân'ının batıya doğru ilerlemesini durduran en büyük etkidir.⁶⁰ Kavimler Göçünün getirdiği felaketlerle boğuşan Roma, Akhunların doğuda İrânlıları meşgul etmesinden dolayı İrân sınırlarını muhafaza edebilme imkânı buldu. İkinci rota ise Kafkasya üzerinden Ön Asya'ya doğru gerçekleşti.⁶¹ Kafkaslar üzerinden Ön Asya'ya inen Hun kütleleri Sâsânîler dönemi İrân başkenti Tisfun'a kadar büyük yağmalarda bulunduktan sonra 395 yılında IV. Behram (388-399) tarafından Hun kütlelerinin Mezopotamya dışına atılmasıyla son buldu. Fakat bu kütleler Suriye ve Anadolu toprakları üzerinde yağma faaliyetlerine bir dönem daha devam ettiler.⁶²

5. 378 Hadrianapolis (Edirne) Savaşı ve Avrupa Siyasi Haritasının Değişmeye Başlaması

Aslında Ortaçağ'ın başlangıcı için net bir tarih vermek gerekirse bu 378 yılındaki Hadrianapolis (Edirne) Savaşı olmalıdır. Çünkü bu savaş fiili olarak Roma imparatorluğunun çöküşüdür. Ortaçağ'ın başlangıcı olarak: "375 yılında Kavimler Göçü neticesinde Roma'nın doğu-batı olarak ikiye bölünmesi" şeklindeki yaklaşım bir noktada eksik kalmaktadır. Barbar toplulukların imparatorluk sahasına girdikleri 375 tarihinden yirmi sene sonra imparatorluk tam olarak ikiye bölünmüştür. I. Theodosius'un 395 yılında ölümünün ardından imparatorluğun iki idari bölgesi kesin olarak birbirinden ayrılmıştır.⁶³ Dolayısıyla Hadrianapolis Savaşı Roma'nın kaderi üzerindeki en belirgin olaydır. Bu savaş Roma imparatoru Valens'in de dâhil olduğu iki yüz bin Romalının ölümüyle sonuçlanan bir savaştır.⁶⁴ Savaş sırasında Roma ordusunun üçte ikisi imha olmuştur. Bu hezimetin yol açtığı batı sınırlarındaki buhran doğuda Armenia üzerinde 387 bölünmesindeki aslan payının İrân tarafına düşmesini de beraberinde getirdi.⁶⁵ İmparatorluk bünyesindeki bölünmenin batıda ortaya çıkardığı zayıflık 410 yılında Roma'nın Alaric komutasındaki Gothlar tarafından yağmalanmasını beraberinde getirdi ve bu gelişme batıda paganizmin sonunu getiren önemli parametrelerden biri olarak kayıtlara geçti.⁶⁶ MS 450 yıllarına kadar yoğun bir şekilde gerçekleşen bu kavimler hareketi sonucunda Anglo-Saksonların MS. 410 yılında Britannia'ya doluşmasıyla bu coğrafya Roma egemenliğinden çıkmış oldu.⁶⁷ Vandalların İspanya'ya dolmasıyla bu coğrafyanın adı Vandalocia şeklinde ifade edilmeye başlandı. Galia toprakları ise Frankların çoğunluğunu oluşturduğu Germenler tarafından işgal edildi. Orta Avrupa'da yerleşik bulunan Sarmatlar, Gothlar, Gepitler ve Vandallar batıya doğru kaymaya başladılar. Böylece İtalya coğrafyası dâhil Batı Avrupa Sarmat, Ostrogoth ve Vizigoth akınlarına uğradı.⁶⁸ Büyük Vizigoth kütleleri zamanla Galia ve İspanya topraklarına doluşurken, bazı Vandal kütleleri Kuzey Afrika'ya geçerek Kartaca'ya yerleştiler.⁶⁹ Ayrıca Vandal kralı Geiseric'in 455 yılında Roma'yı yağmalaması batının çöküşünün önemli temel taşlarından bir tanesini oluşturdu.⁷⁰ 476 yılında Ostrogothların İtalya

⁵⁹ Khodadad Rezakhani, *ReOrienting the Sasanians: East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, 2017, s. 88.

⁶⁰ Akhun-İrân savaşlarında Romalıların diplomatik faaliyetlerinin de etkisi vardır. Bkz. Josef Marquart, *İrânşahr*, trc. M. Mir Ahmadi, Enteshârât-e Eţţelâ'ât, Tehrân 1994, s. 121.

⁶¹ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi I*, çev. Haluk Şaman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1974, s. 38.

⁶² Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 1997, s. 82; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a: İ.S. Beşinci Yüzyıl*, çev. Z. İlgelen, Homer Kitabevi, İstanbul 2000, s. 50.

⁶³ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Cevdet R. Yularkıran, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939, s. 12; Grant, *age*, s. 17; Ostrogorsky, *age*, s. 50.

⁶⁴ Cheynet, *age*, s. 31; Pirenne, *age*, s. 23

⁶⁵ Colin McEvedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 10.

⁶⁶ Grant, *age*, s. 26

⁶⁷ Brown, *age*, s. 8.

⁶⁸ Procopius, "de bello Vandalico", *History of the Wars II*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann, and G. P. Putnam's Sons, London 1916, s. 10, 11.

⁶⁹ Malalas, *Chronicle*, vol. VIII-XVIII, trs. M. Spinka, The University of Chicago Press, 1940, s. 92.

⁷⁰ Grant, *age*, s. 28.

üzerindeki hâkimiyetleri Batı Roma'nın kesin bir şekilde sonunu getirdi.⁷¹ Böylece Roma'nın Avrupa kıtası üzerindeki egemenliği tam anlamıyla son buldu. Bir Dönem Avrupa Hunlarının yardımlarıyla bu topluluklara karşı kendini korumaya çalışan Roma, Avrupa Hun lideri Attila'nın kendisinden önceki Avrupa Hun hükümdarlarının aksine Batı Roma'yı koruyucu fakat Doğu Roma'yı baskılayıcı siyasetini terk etmesinin ardından 476 yılında yıkılıncaya kadar tamamen Hunların ve Ostrogothların insafına bırakılmıştı.⁷² Avrupa'da ortaya çıkan bu görüntünün yenedünyaya iki önemli getirisi olmuştur. Birincisi günümüz Avrupa siyasi haritasının temellerinin atılması bir diğeri de Avrupa'ya doluşan barbar kitlelerin Hristiyanlığı kabulüyle kilisenin yozlaşmaya başlamasıdır ki şimdi ikinci durumun Avrupa coğrafyasına getirisi üzerinde durulacaktır.

6. MS. V. Yüzyıl Avrupa ve Ön Asya'da Hristiyanlık Çağ'ı

Göçebe Barbar yaşam tarzının birleştiği Hristiyanlık, Avrupa'ya yozlaşmış bir kültürü beraberinde getirmiştir.⁷³ Avrupa'nın geneline egemen olan kilisenin yozlaşması da Geç Antikçağın bitimiyle derebeylik sisteminin Avrupa kıtasını etkisi altına almasıyla sonuçlanmıştır. Bu anlamda Geç Antikçağ Hristiyanlığı ile Ortaçağ Hristiyanlığı ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan dinî, kültürel, sanatsal ve siyasi yapı birbirinden ayrı özellikler göstermektedir.⁷⁴ Ortaya çıktıktan sonraki ilk üç yüz yıl zarfında Grek kültür coğrafyası üzerinde gelişim gösteren; Roma ve Kopt kültürüyle yoğrulan Geç Antikçağ Hristiyanlığı etkilerini MS. VII. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.⁷⁵ Bu yüzyıldan sonra Ortaçağların geneline egemen olan Hristiyan Skolastizmini Geç Antikçağ Hristiyanlığından ayrı tutmak gerekir. VI. yüzyılın sonlarına doğru heretik Vizigoth ve Lombard gibi barbar toplulukların Aryanizm'i bırakarak Roma kilisesine bağlanmasıyla beraber Avrupa'da Hristiyanlık açısından yeni bir dönemin önü açılmış oldu.⁷⁶ MS. V. yüzyıl Avrupa'yı istila eden kitlelerin Hristiyanlaştığı, Doğu Roma egemenliği altındaki coğrafyalarda mezhep kavgalarının yaşandığı ve İrân topraklarında Hristiyanlığın yayılmasıyla beraber Mezopotamya'da İrân kilisesinin ortaya çıktığı bir çağ olmuştur. Hem Doğu Roma ve hem de İrân açısından bu yüzyılın siyasi ve sosyal olayları hemen hemen Hristiyanlık temelli tartışmalar etrafında cereyan etmiştir. Erken Ortaçağ şeklinde de ifade edilen zaman diliminin bu ilk yüzyılı teolojik tartışmaların Doğu Roma ve İrân'ı etkisi altına aldığı bir dönem olmuştur. Batıda yaşanan teolojik tartışmalar temel olarak Roma, İskenderiye ve İstanbul Kilisesi arasındaki siyasi ve dini çekişmelerin bir ürünüydü.⁷⁷ Her iki güç de bu yüzyılın ilk yarısında Kavimler Göçü sonucunda ortaya çıkan iki devletle mücadele halinde oldu. Roma, batıda Avrupa Hunlarıyla mücadele ederken, Sâsânî İrân'ı V. yüzyılın sonuna kadar doğuda Akhunlarla uğraşmak zorunda kaldı.⁷⁸ V. yüzyılın dördüncü çeyreğinde İrânlılar Akhunlar karşısında tarihlerinin en ağır yenilgilerinden bir tanesini aldılar.⁷⁹ Sâsânî hükümdarı ve çok sayıda ordu komutanının hayatını kaybettiği bu yenilgi, İrânlıların batıdaki ilerlemelerini tam anlamıyla durdurdu. Bundan böyle İrânlılar ve Romalılar arasındaki sınır VII. yüzyıla kadar Yukarı Mezopotamya, Suriye ve Armenia arasında Dura-Europos,

⁷¹ Bailly, *age*, s. 40.

⁷² Procopius, "de bello Gothico", *History of the Wars III*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann and G. P. Putnam's Sons, London and New York 1919, s. 3, 5. Ayrıca bkz Grant, *age*, 26vd.

⁷³ Agathias, *age*, s. 10. Avrupa'yı istila eden barbar topluluklar Hristiyanlığın, Roma'da *heretik* olarak kabul edilen, *Arianism* mezhebine bağlıydılar. Bkz. Procopius, *Vandalico*, s. 11; Malalas, *age*, s. 103. Konuyla ilgili tetkik çalışma için bkz. Pirenne, *age*, s. 22.

⁷⁴ Buna yakın bilgiler için bkz. Henri Pirenne, *A History of Europe: from the Invasions to the XVI Century*, George Allen and Unwin Ltd, New York 1939, s. 55-66.

⁷⁵ Peter Brown'un bu konuyla ilgili yaklaşımları için bkz. Brown, *age*, s. 35-41, 47.

⁷⁶ Roberts, *age*, s. 133vd.

⁷⁷ Bailly, *age*, s. 41, 42, 43.

⁷⁸ Eliseus, *History of Vartan and the Battle of the Armenians*, trs. C. F. Neumann, The Oriental Translation Fund, London 1830, s. 6; Agathias, *age*, s. 130vd.

⁷⁹ McEvedy, *age*, s. 18.

Nisibis ve Corduene çizgisinde sabitlendi. Hem Roma ve hem de İrân bir yandan kavimler göçünün olumsuz etkileriyle mücadele ederken bir yandan Avrupa ve Ön Asya'yı etkisi altına alan Hristolojik tartışmaları kontrol altına almak için mücadele ettiler. Ön Asya'da Hristiyanlığın yayılması İrân açısından büyük toprak kayıplarını beraberinde getirdi. Hristiyanlığı kabul eden Armenia, Lazica ve İberia krallıkları birer birer İrân'dan koparak Doğu Roma egemenliği altına girdiler.⁸⁰ V. yüzyıldaki İrân hükümdarları Hristiyanlığın Ön Asya'da yayılışını önlemek için yoğun çaba sarf ettikleri gibi İrân Hristiyanlarının mezhebi olarak Doğu Roma'yla bağlarını koparmaya çalıştılar. Bu durum Armenia, İberia, Albania, Lazica ve Mezopotamya coğrafyalarında Mazdeist-Hristiyan çatışmalarını hızlandırdığı gibi Hristiyanlara yönelik büyük katliamları beraberinde getirdi.⁸¹ Böylece Hristiyanlığın Ön Asya'da gelişim göstermesi İrân açısından büyük bir toprak kaybını ve gerilemeyi beraberinde getirmiş oldu. Kilisenin gücünü arttırması, Doğu Roma'da 457 yılından itibaren imparatorların patriklerin elinden taç takmaya başlamalarıyla devam etti.⁸² Artık imparatorlar güçlerini ve meşruiyetlerini ordudan veya senatodan değil kiliseden almaya başladılar. Bir diğer önemli gelişme ise doğu kilisesinin etkisiyle Doğu Roma imparatorluğunun Romalılık özelliğini yitirmeye, yerini Helenleşmeye bırakmış olmasıdır.⁸³ Doğu kilisesinin Yunancayı kullanması ve İncil'in Yunanca yazılması bu etkinin ortaya çıkmasında birincil faktör oldu.

7. MS. VI. Yüzyılda Doğu Roma'nın Avrupa'da Eski Roma'yı Canlandırma Çabalarının Ön Asya'ya Etkisi

VI. yüzyıl Doğu Roma ve İrân açısından parlak bir yüzyıldır. Dolayısıyla bu yüzyıl her iki devlet açısından Geç Antikçağın en parlak dönemini oluşturmaktadır. Sâsânî hükümdarları Kûbâd ve I. Hüsrev dönemindeki ekonomik reformlar ve eski Hind, Grek, Koptik, Semitik ve Süryanca eserlerin Pehleviceye çevrilmesi büyük bir aydınlanma dönemini beraberinde getirdi. Doğu Roma ise VI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Avrupa'nın Germenleşmesini önlemek ve eski Roma uygarlığını bu kıta üzerinde canlandırmak amacıyla yoğun bir mücadele içine girdi.⁸⁴ Gerçekte bunu başarabilecek komutanlara da sahipti. Bu mücadele Kuzey Afrika'yı da içine alacak şekilde genişledi. İtalya, İspanya'nın bir kısmı ve Kartaca ele geçirildi.⁸⁵ 534 yılında Vandal kralı Gelimer, Belisarius'a teslim oldu.⁸⁶ 540 yılında Goth kralı Vitiges'in yenilgisi İtalya'yı tekrar imparatorluğa bağladı. Gothların Doğu Roma'ya karşı direnci Totilla'nın 555 yılındaki yenilgisine kadar devam etti.⁸⁷ İspanya'nın ise küçük bir kısmı 554 yılına kadar tekrar Doğu Roma'ya bağlandı. Doğuda parayla satın alınan bir barış ve batıda akıtılan büyük bir kanla sağlanan bu kazanımlar ortaya çıkan bazı gelişmelerden dolayı kalıcı hale getirilemedi.⁸⁸ Kavimler göçünün etkisiyle Avrasya üzerinden gerçekleşen kitlesel göçler Roma'nın Avrupa kıtası üzerinde dirilmesini ebediyen engelledi. Slav toplulukları, Doğu Roma'nın İtalya ve Kuzey Afrika'daki savaş halinde olmasını fırsat bilerek, Balkanlara akmaya başladılar. Bu göçlere Asya'daki federasyonları Göktürkler tarafından yıkılmış olan Avarlar da eklendi. Roma'nın Avrupa'daki egemenliğine son veren Germen akınlarının ardından ortaya çıkan Slav ve Avar akınları Doğu Roma'nın Avrupa üzerindeki varlığını tehdit etmeye başladı. Bundan böyle imparatorluk toprakları üzerinde Slav krallıklar ortaya çıkacaktı. Doğu Avrupa'nın ve

⁸⁰ Procopius, "de bello Persico", *History of the Wars I*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann and the Macmillan Co., London and New York 1914, s. 97, 137, 533; Malalas, *age*, s. 122.

⁸¹ Sozomenus, *age*, s. 64vd; Elisaeus, *age*, s. 3, 4.

⁸² Ostrogorsky, *age*, s. 56.

⁸³ Diehl, *age*, s. 20.

⁸⁴ Roberts, *age*, s. 124

⁸⁵ Procopius, *Gothico*, 153; Procopius, *Vandalico*, 377vd.

⁸⁶ Diehl, *age*, s. 30; Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London 2009, s. 170.

⁸⁷ Pirenne, *age*, s. 67. Totilla'dan sonra Gothlar Teias öncülüğünde Romalılara karşı savaşı devam ettirdiler fakat yenilerek dağıldılar. Bkz. Agathias, *age*, s. 9.

⁸⁸ Haldon, *age*, s. 48.

Balkanların Slavlaşması Geç Antikçağın önemli parametrelerinden birisini oluşturmaktadır. Ön Asya'da doğu sınırlarını Akdeniz ve Karadeniz'e dayandırmak isteyen İrânlıların çabalarından dolayı, güçlerinin büyük bir kısmını Mezopotamya'ya kaydırmak zorunda kalan Doğu Roma Avrupa üzerindeki kazanımlarını devam ettiremedi. Ön Asya'da İrânlılarla yapılan Lazica Savaşları'nın devam ettiği bir dönemde Langobardlar (Lombardlar) 568 yılında İtalya'ya girdiler.⁸⁹ Ardından Doğu Romalıların Mezopotamya'da İrânlılarla savaş halinde oldukları bir dönemde, Vizigothlar 584 yılında Cordoba'yı ele geçirerek Doğu Roma'nın İspanya'daki varlığına son verdiler. Doğu Roma'nın Ön Asya'daki kazanımlarını koruma adına Sâsânîlere karşı vermiş oldukları savaşlar Avrupa'daki kazanımlarına büyük bir darbe vurdu. Bu da yetmezmiş gibi doğudaki savaşlar Doğu Roma'yı Balkanlara yerleşmeye çalışan Slav topluluklarına karşı savunmasız bir hale getirdi. Doğu'da da İrânlılara karşı önemli kayıplar veren Doğu Roma, 590 yılında gerçekleşen Sâsânî iç savaşından dolayı bu kayıplarını telafi edecek önemli bir fırsat yakaladı.⁹⁰ Avrupa'da Roma varlığının kesin bir şekilde çöküşü ve bu boşluğun Germen, İskandinav ve Slav kökenli topluluklar tarafından doldurulmaya başlaması, bu kıta açısından Geç Antikçağın sonuna doğru yaklaşıldığını göstermektedir. Bütün bu gelişmelere rağmen Avrupa'da Roma'nın tekrar canlandırılma çabasının başarısızlıkla sonuçlanmasının nedeni Roma'nın çekirdek orta sınıfının dağılması olarak görülmektedir.⁹¹ Bu sınıfın çöküşüyle beraber yağmalardan korunmaya çalışan zenginlerin etrafı korunaklı şatolarına çekilmeleri yeni bir dönemin başlamasına neden olacaktı.

8. MS. VII. Yüzyıl Ön Asya'da İrân İstilas ve Günümüz Doğu-Batı Sınırının Ortaya Çıkışı

Geç Antikçağın bu büyük iki gücünün son kapışması VII. yy'ın ilk çeyreğinde cereyan etti.⁹² MS. 602 yılında Doğu Roma'da tesis edilen istibdat döneminden bir yıl sonra başlayan ve fiili olarak 25 yıl sürerek 630 yılında sonlandırılan bu savaşlar Geç Antikçağın son büyük kapışması olarak görülür.⁹³ Bu dönem içerisinde Sâsânîler, Perslerin batıda ulaştığı sınırlara ulaşma fırsatı buldular. Sâsânîlerin batıda ulaştığı sınırlar günümüz doğu-batı sınırlarının aynısı olması açısından da önemli bir gelişmedir. Sâsânîler dönemi İrân'ı bu sınırlara ancak 298 Armenia Savaşı'ndan 321 yıl sonra ulaşabildiler. Günümüzdeki doğu-batı sınırları, Sâsânîlerin Doğu Roma karşısında ulaştığı en geniş sınırlardır. Doğu Roma ve Sâsânîler arasındaki savaşların devam ettiği Herakleios dönemi, Ostrogorsky'nin tabiriyle "Ortaçağ Bizans tarihinin" başlangıcını oluşturur.⁹⁴ İki taraf arasında çeyrek yüzyıl boyunca devam eden savaşlar Geç Antikçağın bitişini beraberinde getirmiştir. Batılı tarihçilerin ifadesiyle 614 yılında İrânlılar tarafından ele geçirilen Kudüs, Antikçağın izlerini içinde barındırdığı bütün anıt ve mimarisini kaybederek Ortaçağlardaki görüntüsüne büründü.⁹⁵ Bu istila Ön Asya'da sadece Kudüs'ün değil aynı zamanda bütün Mezopotamya, Suriye, Mısır ve Anadolu'nun sosyal ve sanatsal anlamda Antikçağ karakterini kaybetmesini beraberinde getiren yağma ve yıkımlara sahne oldu. Bununla beraber bu savaşların ardından hem Doğu Roma ve hem de Sâsânîler siyasi, idari, askerî, iktisadi ve sosyal açıdan büyük bir buhranın içerisine düştüler. Savaşlar iki taraf açısından büyük bir yıkımla ve insan kaybıyla sonuçlandı. Bu savaşlar Geç Antikçağın genelinde doğu-batı arasındaki savaşların odağında olan Roma-İrân savaşlarının son halkasını teşkil etti. Sâsânîlerin bu istila sonucunda elde ettikleri büyük

⁸⁹ Bailly, *age*, s. 108.

⁹⁰ McEvedy, *age*, s. 26; Haldon, *age*, s. 48.

⁹¹ Grant, *age*, s. 39, 40.

⁹² Cheynet, *age*, s. 48vd.

⁹³ Mitchell, *age*, s. 449

⁹⁴ Ostrogorsky, *age*, s. 79. Bizans tarihçileri bu konuda farklı düşünürler. Mesela C. Diehl, (1939: s. 10), ve T. Gregory (2008: s. 54) Bizans tarihinin başlangıcı olarak İstanbul şehrinin inşa edildiği MS. 330 tarihini esas alırlar.

⁹⁵ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Vekillliği Neşriyatı, Ankara 1943, s. 249; Bailly, *age*, s. 123vd.

kazanımlar, İrânlı generallerin ihtiraslarının ve kendi aralarındaki çekişmelerinin kurbanı oldu. Sâsânî Devletinin savaşlar sırasındaki en büyük eksiği iktidarda diplomatik bir zekâyâ sahip, ileri görüşlü bir hükümdara sahip olmayıştıydı. Ülkesinin kazanımlarını kendi ihtiraslarına feda edebilecek kadar cahil bir karaktere sahip olan II. Hüsrev (591-628), İrânlıların çeyrek yüzyılda elde etmiş oldukları kazanımları siyasi itibarını korumak adına hebâ etti. 628 kanlı darbesiyle biten görünürdeki bu ihtişamlı devre, 628 ve 633 yılları arasında on bir hükümdar değişikliğiyle biten buhranlı bir dönemi beraberinde getirdi. Batıda ise Herakleios ile beraber Doğu Roma Bizanslaşma sürecine girdi.⁹⁶ İrân zaferinden sonra Latince resmi dil olmaktan çıkarıldı ve yerine Grekçe resmi dil olarak ilan edildi. Geç Roma ve erken Doğu Roma hükümdarlarının kullandığı *augustus* ve *caesar* unvanları terk edilerek Yunan krallarının kullandığı *basileus* unvanı tercih edildi.⁹⁷ İmparatorluğun Roma karakterinin yerini Helenleşmeye bıraktığı Herakleios dönemi batıda tam olarak Geç Antikçağın bitişi olarak kabul edilmelidir. Eski Roma uygarlığının Geç Antikçağlardaki dönüşümü böylece tamamlanarak yerini yeni bir döneme bırakmıştır.

9. İslâm'ın Ortaya Çıkışı ve Geç Antikçağın Sonu

Ön Asya'da İslâm'ın ortaya çıkışı Herakleios'un iktidara geldiği MS 610 yılına denk gelmiştir. İslâm'ın ortaya çıkışı bu dönüşümlerini tamamlamak üzere olan Eski Roma ve *Aryanam* uygarlıklarının sonunu getirmesi açısından bu dönemin sonundaki en önemli gelişmedir. Çeyrek yüzyıl boyunca Doğu Roma'yla savaşan ve bütün enerjisini tüketen İrân kolay bir şekilde İslâm'a teslim oldu. Doğu Roma ise Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika topraklarıyla Küçük Asya'nın önemli bir kısmını kısa bir zaman içerisinde Müslümanlara bıraktı.⁹⁸ İslâm'ın Geç Antikçağın sonlarında ortaya çıkışı Ön Asya'da hem Arap paganizminin ve hem de İrân'ın dülizme teslim olan dinlerinin sonunu getirdi. İslâm'ın Ön Asya, Kuzey Afrika ve Orta Asya'da yayılma hızı ve yayılma rotasının Manihaizmle benzerliği de ayrıca ilginç bir konuyu teşkil etmektedir. Ortaya çıktığı andan itibaren yetmiş yıl gibi bir zaman zarfında Atlas Okyanus'undan Hint Okyanusuna kadar dayanan İslâm dini⁹⁹, bir zaman sonra Büyük Okyanus'a kadar ulaşmıştır. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemin Geç Antikçağın Doğu Roma ve Sâsânî gibi iki yorgun imparatorluğunun siyasi ve iktisadi açıdan yıprandıkları ve eski ihtişamını kaybettikleri bir geçiş dönemine rastlaması da önemli bir rastlantıdır. İslâm'ın ortaya çıkarak eski dünyanın, Hristiyanlık, Manihaizm ve Mazdeizm gibi tek tanrıcı inanç sistemleri tarafından ortadan kaldırıldığı pagan mirasının üzerinde hızlı bir şekilde yayılması artık Geç Antikçağın sonu olarak kabul edilebilir. İslâm'ın ortaya çıkışı ve Ön Asya ile Kuzey Afrika'daki yayılışı Geç Antikçağın kesin olarak bitişi için esas alınabilir. İslâm'ın ortaya çıkışı ve dünya üzerinde kısa bir zaman içerisinde yayılmasının ardından Ön Asya eski Ön Asya değil, Akdeniz havzası da eski Akdeniz havzası değildir. Ön Asya tarihi araştırmaları bağlamında Geç Antikçağın bitişi için kesin olarak bir tarih verilmesi istenirse eğer bu tarih MS 652 yılı olabilir. Bu tarih son Sâsânî hükümdarı III. Yezdegerd'in (634-652) öldürüldüğü ve Sâsânîlerin kesin olarak tarih sahnesinden çekildikleri tarihtir. Bu olay Ön Asya tarihi açısından önemli bir gelişme olmakla beraber Ön Asya'da yeni bir dönemin başlangıcını teşkil eder. Ayrıca bu tarih batıda Doğu Roma'nın Bizanslaştığı döneme de tekabül etmektedir. Bundan böyle Geç Antikçağlarda doğu-batı savaşlarının odağında yer alan İrânlıların yerinde artık Müslüman Arapları görmekteyiz. Türklerin Ön Asya'ya gelmelerine kadarki yaklaşık beş yüz yıl boyunca doğu-batı arasındaki savaşlar, Bizans-Arap savaşları olarak karşımızda durmaktadır. Bu dönem de akademik anlamda Orta Ortaçağ adı verilen dönemi oluşturmaktadır.

⁹⁶ McEvedy, *age*, s. 28.

⁹⁷ Vasiliev, *age*, s. 253.

⁹⁸ Diehl, *age*, s. 48vd

⁹⁹ Pirenne, *age*, s. 469

Sonuç

Geç Antikçağın tarihi sınırlarıyla ilgili olarak yapılan değerlendirmelere ek olarak, bu döneme Ön Asya tarihi araştırmaları kapsamında bakıldığında, adı geçen dönemin yaklaşık yedi yüz beş yıllık bir zaman diliminden oluştuğu söylenebilir. Bu dönem Roma'nın Avrupa, Afrika ve Ön Asya üzerindeki vaziyetiyle, İrân coğrafyası üzerinde hüküm süren ve Roma'nın en büyük rakipleri olan Parth ve Sâsânî devletlerinin Ön Asya üzerindeki varlığı üzerinden değerlendirilmesi, Geç Antikçağ için daha kapsayıcı bir sınır belirlenmesine olanak sağlar. Bu dönemin sınırlarını belirlerken sadece Roma tarihi üzerinden veya sadece Ön Asya tarihi üzerinden yapılacak bir değerlendirme yetersiz kalacaktır. Roma'nın Avrupa'daki vaziyeti üzerinde Ön Asya'da meydana gelen birçok olayın belirleyici bir etkisi bulunmaktadır. Geç Antikçağın önemli olaylarının tespiti yapılırken bu olayların sırasıyla şunlar olduğu görülür. Roma'nın Helenistik krallıkları yıkarak Ön Asya'ya yerleşmesi. Ön Asya'nın İrânlılar ve Romalılar arasında bölüşülmesi. Roma ve Parth arasında cereyan eden Carrhae Savaşı'yla iki ezeli rakip arasında bitmek bilmeyen savaşların başlaması. Ön Asya'nın Roma'nın elindeki kısımlarında Hristiyanlığın ortaya çıkışı ve Roma paganizmiyle mücadelesi. MS. II. yüzyılda İrân Mezopotamya'sının üç defa Romalılar tarafından işgali. Batı Germenlerinin Roma sahasına yönelik istila faaliyetlerinin sonucunda Roma'nın içine düşmüş olduğu III. yüzyıl buhranı. Aynı yüzyıl içerisinde Ön Asya'da Sâsânîlerin ortaya çıkması ve doğu sınırlarının batıya doğru kaymaya başlaması. IV. yüzyılın başlarında Roma'nın Hristiyanlığı resmen kabulü ve Roma paganizminin terki. Aynı yüzyılda başlayan Doğu Germenleri, Alanlar ve Hunların Roma coğrafyasına yönelik istila faaliyetleri ve Ön Asya'da gerçekleşen Roma-İrân mücadelelerinin bu istila faaliyetleri üzerindeki etkisi. V. yüzyılda meydana gelen Hristolojik tartışmaların, Hristiyanlar arasındaki mezhebi bölünmelerin, Roma ve İrân coğrafyası üzerindeki siyasi ve sosyal gelişmeler üzerindeki etkisi. Aynı yüzyıl içerisinde Batı Roma imparatorluğunun tarih sahnesinden çekilmesi. VI. yüzyılda Doğu Roma'nın Avrupa üzerinde eski Roma mirasını tekrar canlandırma çabaları ve Germen krallıklarıyla gerçekleştirilen savaşlar. Aynı yüzyılda Ön Asya'da Sâsânî yayılcılığı ve bu faaliyetlerin Avrupa üzerindeki Doğu Roma yayılcılığına etkileri. VII. yüzyılın ilk yarısında Geç Antikçağın iki süper gücünün son kapışması ve Sâsânîlerin eski Pers sınırlarına ulaşmaları. İslâm'ın ortaya çıkışı ve Sâsânî devletinin tarih sahnesinden çekilmesi. İslâm'ın ortaya çıkışıyla Doğu Roma'nın Ön Asya ve Afrika üzerindeki egemenliğinin bitişi. Aynı dönemde Doğu Roma'nın siyasi, idari ve sosyal anlamda Latin karakterini terk ederek yerini Yunan karakterine devretmesi. İslâm'ın ortaya çıkışından sonra Geç Antikçağ adını verdiğimiz geçiş döneminin sona erdiğini görmekteyiz. Dolayısıyla İslâm'dan sonraki Ön Asya farklı bir Ön Asya, Akdeniz havzası farklı bir havzadır. Batı Roma yıkılmış, Doğu Roma ise Latin vasfını yitirmiştir. *Aryanam* uygarlığı da tarih sahnesinden çekilmiş ve dünya üzerinde yeni bir dönem başlamıştır. Dolayısıyla bu gelişmelerden hareketle, Geç Antikçağın MÖ. 53 yılında başladığı ve MS. 652 yılında bittiği, Roma-İrân ilişkileri bağlamında kabul edilebilecek en mantıklı tarihi sınırları oluşturmaktadır.

Kaynakça

- ADENEY, Walter F., *From Christ to Constantine: Christianity in the First Three Centuries*, Sunday School Union, London 1884.
- AKŞİT, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- APPIANUS, *Appian's Roman History II*, trs. Horace White, Harvard University Press, London 1912.
- APPIANUS, *Appian's Roman History III*, trs. Horace White, Harvard University Press, London 1964.

- ARRIANUS, *The Anabasis of Alexander*, trs. E. J. Chinnock, Publisher: Hodder and Stoughton, London 1884.
- AGATHIAS, *The Histories (Historiae Byzantinae)*, trs. J. D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin and New York 1975.
- BAILLY, Auguste, *Bizans Tarihi I*, çev. Haluk Şaman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1974.
- BARTHOLD, W., *Türkistan'ın Kültür Tarihi*, çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yayınları, Ankara 2022.
- BAYDUR, Nezahat, *İmparator Iulianus*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.
- BROWN, Peter, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- CANEPÀ, Matthew P., *The Two Eyes of the Earth*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London 2009.
- CHEYNET, Jean-Claude, *Bizans Tarihi*, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.
- DEHEKĪ, Mahmūd C., *Târîh-i Siyâsî Eşkâniyân I*, Merkez-i Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tehrân 2014.
- DIAKONOFF, Mikhail M., *Eşkâniyân*, trc. K. Keşâverz, Enteşârât-e Peyâm, Tehrân 1972.
- DIEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Cevdet R. Yularkıran, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.
- DIGNAS, Beate - Engelbert Winter, *Roma and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- ELISAEUS, *History of Vartan and the Battle of the Armenians*, trs. C. F. Neumann, The Oriental Translation Fund, London 1830.
- EUTROPIUS, *Roma Tarihinin Özeti (Breviarium Historiae Romanae)*, çev. Ç. Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.
- FREEMAN, Charles, *Aegyptos, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- FRYE, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London 1962.
- FRYE, Richard Nelson, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984.
- GIBBON, Edward, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II*, çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul 1987.
- GHIRSHMAN, Roman, *Îrân ez Agâz tâ Eslâm*, trc. M. Mu'în, Şirket-i İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tehrân 1971.
- GRANT, Michael, *Roma'dan Bizans'a: İ.S. Beşinci Yüzyıl*, çev. Z. İlkelen, Homer Kitabevi, İstanbul 2000.
- GRANTOVSKI, E. A and others, *Tarih-i Îrân ez Zemân-i Bâstân tâ Emroz*, trc. K. Keşâverzî, Puyesh, Tehrân 1980.
- GREGORY, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. Esra Erment, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

- GÜNALTAY, Şemseddin, *İran Tarihi: Eskiçağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948.
- HALDON, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- HEEREN, A. H. L., *A Manual of Ancient History*, D. A. Talboys, Oxford 1829.
- HERODIAN, *History of His Own Times*, trs. J. Hart, Printed for the Author, and sold by T. Waller, T. Payne and R. Dodsley, London 1749.
- KAÇAR, Turhan, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İran ve Roma", *Doğubatu Düşünce Dergisi*, C.II, S. 61, Yıl 2012, s. 153-180.
- KAÇAR, Turhan, "Geç Antikçağ Tartışmaları ve Bir Revizyon Önerisi olarak "Birinci Bin Yıl", *Cedrus*, C. 6, S. 519, Haziran 2018, s. 519-534.
- LENDERING, Jona, *Roma Mermer Şehir*, çev. Burak Sengir, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- LUKONIN, V. G., *Tamaddun-i İrân-ı Sâsânî*, trc. 'Înâyetullâh Redâ, Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Ketâb, Tehrân 1971.
- MAKSYMUK, Katarzyna, *Geography of Roman-Iranian Wars: Military Operations of Rome and Sasanian Iran*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce 2015.
- MALALAS, *Chronicle*, vol. VIII-XVIII, trs. M. Spinka, The University of Chicago Press, 1940.
- MANGO, Cyril, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- MARQUART, Josef, *İrânşahr*, trc. M. Mir Ahmadi, Enteshârât-e Eţţelâ'ât, Tehrân 1994.
- McEVEDY, Colin, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- MEŞKÜR, Cevâd, *İrân der Ahd-i Bâstân*, Çape Golşen, Tehrân 1984.
- MITCHELL, Stephen, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*, Wiley Blackwell, Oxford 2015.
- MOMMSEN, Theodor, *The Provinces of the Roman Empire: from Caesar to Diocletian I*, Charles Scribner's Sons, New York 1887.
- MOSSE, Claude, *Büyük İskender*, çev. N. Yiğitler, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2005.
- DAMASCUS, Nicolaos of, *The Life of Augustus*, trs. C. M. Hall, Johns Hopkins University Press, 1922.
- NORWICH, John J., *Bizans I: Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2013.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işiltan, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- PIRENNE, Henri, *Mohammed and Charlemagne*, trs. B. Miall, George Allen and Unwin Ltd, London 1939.
- PIRENNE, Henri, *A History of Europe: from the Invasions to the XVI Century*, George Allen and Unwin Ltd, New York 1939.
- PİRNEYÂ, Hasen, *İrân-ı Bâstânî*, c. II, Matba'ay-ı Meclis, Tehrân, 1927.

- PHILOSTORGIUS, “Ecclesiastical History”, *History of the Church*, ed. E. Walford, Publisher: Henry G. Bohn, London 1855, s. 429-528.
- PROCOPIUS, “de bello Persico”, *History of the Wars I*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann and the Macmillan Co., London and New York 1914, s. 1-259.
- PROCOPIUS, “de bello Vandalico”, *History of the Wars II*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann, and G. P. Putnam’s Sons, London 1916, s. 1-209.
- PROCOPIUS, “de bello Gothico”, *History of the Wars III*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann and G. P. Putnam’s Sons, London and New York 1919, s. 1-237.
- RE’ÎSNEYÂ, Rahim, *Azerbâycân der Seyri Târîh-i Îrân*. c. I, İntişârât-ı Nîmâ, Tehrân 1989.
- REZAKHANI, Khodadad, *ReOrienting the Sasanians: East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, 2017.
- ROBERTS, John M. *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2015.
- SOZOMENUS, “Ecclesiastical History”, *History of the Church*, ed. E. Walford, Publisher: Henry G. Bohn, London 1855, s. 1-428.
- STRABON, *The Geography of Strabo*, Vol. I, trs. H. C. Hamilton, Henry G. Bohn Publishing, London 1854.
- TACITUS, *Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri (De Origine et Situ Germanorum)*, çev. M. Hatapkapulu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- TREADGOLD, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 1997.
- VASILIEV, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Vekilliği Neşriyatı, Ankara 1943.

Summary

This study purposes to make some contributions to the discussions on the temporal and spatial boundaries of Late Antiquity. There are some features that make, as a transition period Late Antiquity politically, administratively, religiously and socially dissimilar from Antiquity and the Middle Ages. Depending on those features belonging to the Late Antiquity, the boundaries of this period can be defined. Western historians take into consideration of the political and administrative transformations of Rome in Late Antiquity while determining the boundaries of this period. As a result of the invasions that Europe faced, Rome's collapion on the European continent and its loss of dominance over the Mediterranean basin are the two most significant parameters for historians. While determining the borders of Late Antiquity, the presence of Rome in Pre-Asia must also be taken into account. On Roman history, the political developments that took place in Pre-Asia had crucial influences. Considering the important events that took place in Late Antiquity, it is seen that this period had two significant weight points. The first one was Europe and the second one was Pre-Asia. In this sense the presence of Rome in Europe and the presence of Iran in Pre-Asia had an significant place. In the context of Roman and Iranian relations, after Rome started to settle in Pre-Asia, important political, religious, military and social developments of Late Antiquity emerged. The struggle between Rome and Persia left its mark on the whole of Late Antiquity. The Battle of Carrhae, which took place in 53 B.C. was the most serious event between these two powers, that became two bordering states in the first century B. C. Hence this date can be taken as a milestone for Late Antiquity. This war ended the rule of *the first triumvirate* in Rome. Then the civil war of Rome started and *the rule of the second triumvirate* emerged. This period also ended through a civil war and a transition from a republic to an empire was ensured in Rome. This period had taken its place in history as the *principatus* period. The chain of events that triggered all these developments started with the Carrhae War. Then, over the regions under the Roman rule in Pre-Asia, Christianity was emerged and Rome gave a great struggle against the pagan cult. Along with the Christianity, the monotheistic belief systems such as Mazdeism and Manichaeism in Pre-Asia forced the pagan cults of Rome and Iran to monotheism. Late Antiquity was a period that resulted a victory of monotheism over pagan cults. The Iranian-origin Parths' in Pre-Asia, after the Treaty of Randeia in 64 A. D., entered a period of regression against Rome, at the same time caused Mesopotamia's occupation the IIth century by Rome three times. Attempts to invade the Roman geography by the West Germans in the IIIth century halted the expansion of Rome towards the east in this period. Furthermore, in this period the emergence of the Sassanid Empire in Iran left Rome in a difficult situation. In this century, not only no Roman emperor who organized an expedition to Iran could return to his country alive and also some of them were taken as captives by the Iranians as well. The tetrarchy system, which was created with the beginning of the period called *dominatus* at the end of the century, led the recovery of Rome and the Armenia War of 298 brought with it a brilliant half-century period in which the Roman-Iranian borders expanded in favor of Rome. That bright period was also a period for Rome in which the victory of Christianity against Roman paganism was experienced. The Iranians, who recovered in the second half of the IVth century, continued to be dangerous to Rome. In 363 the defeat that Rome experienced against the Iranians, left Rome in a very hard position against the Migration of Tribes, started in the second half of this century. This defeat was followed by the rout of Hadrianopolis in 378. These wars affected Rome deeply as crucial political and military events of Late Antiquity. Western and Eastern Rome, which was divided into two administrative regions during the Tetrarchy (Tetrarchy) period, became politically disconnected from each other. The Migration Period gave rise to the emergence of today's European political map. The wars in Pre-Asia Minor, where sometimes Rome or sometimes Iran were victorious, resulted with the fixing of the east-west borders on the Euphrates. Furthermore the Migration Period conduced to reveal two Hun states, one in Europe and the other in the east of Pre-Asia, which would trouble both Rome and Iran. During the Vth century, both powers conduced to stop the wars between Rome and Persia. Aforementioned century was a period that the Christianological debates influenced Rome and the church of Iran emerged. The spread of Christianity over the Iranian geography brought about the joining of Armenian, Lazican and Iberian geographies to Eastern Rome by splitting from Iran. Hereby, Iran had not only suffered great territorial losses, but also tried to suppress the Christian-Mazdeist conflicts in a bloody way that emerged on its own territory. This century also saw the Goth invasion, which brought about the downfall of Western Rome. In the VIth century, Eastern Rome attempted to revive the ancient Roman heritage over Europe. During this period, Iran tried to increase its gains on the Pre-Asia and the Caucasus. For both sides, aforementioned century was the heyday of Late Antiquity. Yet, Eastern Rome's efforts for reviving ancient Rome in the second half of the century were interrupted by Slav and Avar campaigns in the west and the Iranian wars in the east. Eastern Rome began to lose its territory in Western Europe and the Lombard invasion of Rome in 568 became a symbol of the end of this period. Due to the Iranian civil war of 590 that happened at the end of the century, Iranians lost their gains that belonged to this century. The VIIth century saw the last great fight of the two superpowers of Late Antiquity. The wars that started in 603 A. D. were ended virtually in 628 and officially in 630. Throughout these wars, the Sassanids had an opportunity in reaching the old Persian borders. These borders, the Sassanids reached in the west that formed today's east-west borders was also a crucial development. Furthermore, these wars were enough to exterminate all the energies of both powers. Islam, that emerged in 610 in the meantime of the wars continued, not only definitively annihilated the ancient Iranian civilization in 652, but ended the domination of the Eastern Romans over Pre-Asia and North Africa as well. Therefore, it is possible to accept the emergence of Islam as the end of Late Antiquity. This period was also a period that Eastern Rome left its Latin character to Greek character. Therefore this century in which Eastern Rome became Byzantine, Islam spread throughout Pre-Asia and North Africa and Aryanam civilization disappeared from the stage of history, can be considered as the end of Late Antiquity. To give about an exact date, the year 652 A. D. , that the Sassanid State officially ended, can be taken as the end of Late Antiquity.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1 February 2023

www.historystudies.net

OSMANLI USULÜ "GİRİŞİMCİLER" OLARAK MÜLTEZİMLER: 17. YÜZYILIN İLK YARISINDA RUMELİ İLTİZAMLARINDA ORTAKLIK İLİŞKİLERİ

*Multezims As Ottoman Style "Entrepreneurs": The Partnership Relations In
Rumeli's Tax- Farms (Iltizams) In The First Half of The 17th Century*

Doç. Dr. Zafer KARADEMİR

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

zaferkarademir58@gmail.com

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 12.09.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 28.11.2022
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1119

Atıf – Citation:

Zafer Karademir, "Osmanlı Usulü 'Girişimciler' Olarak
Mültezimler: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli İltizamlarında
Ortaklık İlişkileri", *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s.113-136.

OSMANLI USULÜ “GİRİŞİMCİLER” OLARAK MÜLTEZİMLER: 17. YÜZYILIN İLK YARISINDA RUMELİ İLTİZAMLARINDA ORTAKLIK İLİŞKİLERİ

Multezims As Ottoman Style "Entrepreneurs": The Partnership Relations In Rumeli's Tax-Farms (Iltizams) In The First Half of The 17th Century

Doç. Dr. Zafer KARADEMİR

Öz

Yeniçağ ekonomilerinde nakit ihtiyacının karşılanması oldukça zor bir durumdur. Osmanlılar da hazinenin nakit ihtiyacının karşılanması adına iltizam sistemini oldukça faal bir şekilde kullandılar. Ülke geneline yayılan sistemin 17. yüzyılın ilk yarısındaki görünümünü inceleyen bu makale tüm iltizam sistemini değil bu sistem içinde Rumeli'deki iltizam sahipleri arasındaki ortaklık ilişkilerini araştırmaktadır. Makale ortaklık kuran mültezimlerin kimlikleri, ortaklık kurdukları iltizam tahvillerinin içerikleri, bunların maddi değerleri ve aralarındaki ilişkilerin bir girişimcilik örneği sayılıp sayılmayacağı meseleleri üzerinde odaklanmaktadır. Ortaklık ilişkisi içindeki mültezimlerin önemli bir bölümünün askerler ve sair devlet görevlilerinden olması, incelenen dönemin konjonktürel olarak güçlü bir yansıması şeklinde görülebilir. Ortaklıklara imza atan mültezimler ve onlara destek veren kâtip ya da kefil gibi diğer iştirakleri hem askeri yükümlülüklerden muaf olmak hem de mali güçlerine güç katmak adına iltizamlara rağbet göstermişlerdir. Makale Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nden elde edilen arşiv kaynaklarından derlenen iltizam tahvilinin incelenmesiyle şekillenmiştir. Geleneksel ve çağdaş literatür çalışmaya destek sağlayan diğer kaynak guruplarıdır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, 17. Yüzyıl, Mukâtaa, Mültezim, Ortaklık

Abstract

It was very difficult to meet the cash need in the New Age economies. Also the Ottomans actively used the iltizam (the tax-farming) system to meet the cash needs of the treasury. This article, investigates the appearance of the country-wide system in the first half of the 17th century, examines not the whole tax-farming system, but the partnership relations among tax farmers in Rumeli within this system. The article focuses on the identities of the tax farmers who have established partnerships, the contents of the tax-farms they have partnered with, their material values and whether the relations between them can be considered an example of entrepreneurship. So the significant parts of the tax-farmers in the partnership relationship were soldiers and other state officials that can be seen as a strong reflection of the period under review. The taxpayers who signed the partnerships and other affiliates such as clerks or guarantors who supported them preferred tax farming in order to be exempt from military obligations and to strengthen their financial power. The article was shaped by examining tax farming bonds compiled from archival sources obtained from the General Directorate of State Archives (Devlet Arşivleri Genel Mudurluğu). The traditional and contemporary literature are other resource groups that provide support for the study.

Keywords: Ottoman, 17th Century, Mukâtaa, Taxpayers, Partnership

Giriş

Uzun süren siyasi yaşamı ve hükmettiği geniş arazileri ile Osmanlı devleti dünyanın etkin imparatorlukları arasında sayılmaktadır. Etrafındaki pek çok beyliği, prensliği ve imparatorlukları içinde eriterek devasa bir bünyeye ulaşmasını sağlayan faktörler arasında başarıyla uyguladığı sistemler vardır. Mukâtaalar halinde organize edilen mali kaynaklar ve iltizam örgütlenmesi de bu sistemler arasında yer almaktadır. Arapça *mukâtaa* kelimesinin kökü “kat” olup sözlükteki karşılığı “kesmek”tir. Mukâtaa ise “kesişmek” demektir. Kelimenin terim anlamı ise devlete ait bir kısım vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesidir.¹ “Lüzum” kelimesinden türeyen iltizamın sözlük anlamı “gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma” demek iken; terim karşılığı, “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı yıllık bir bedel karşılığında üzerine alması” demektir.² Bir başka ifadeyle iltizam; devletin, muayyen bir mekânla sınırlı vergi unsurlarından oluşan mukâtaa birimlerini vergilendirmeyi rekabete açık ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen yıllık bedel karşılığında, kârı ve zararı kendine ait olmak üzere mültezimlere kefaletle devretmesidir.³ Aslında bu yöntemin karşılığı bir iç borçlanmadır.⁴

Osmanlı sisteminde mali kaynakların iltizama verilmesi sürecinde mukâtaalar ilgili kadılıklarda müzayedeye konuluyor, hazineye en yüksek meblağı teklif eden kişiler iltizamları belirli sürelerle üzerlerine alıyordu.⁵ Kimi zaman devlet iltizamları emanet denilen yöntemle kendi memurlarına veriyordu. Devlet önemli vergi kalemlerinin toplanması işini gerek kendi memurlarına gerekse sivillere havale ederek kârlı bir uygulamayı hayata geçirmiş oluyordu. Hazine, bir yıl sonra elde etmesi muhtemel nakit vergi gelirlerini ya da bir miktarını erkenden tahsil ediyordu. Mültezimler mukataaları devr alırken devlet ile sözleşme yapıyorlar ve peşin ödemeleri ya da ileride yapacakları teslimatlar için bu sözleşmelerinde kefiller, hatta kefillere de kefiller (müzekkiler) sunarak sağlam bir güvence veriyorlardı. İltizamları üzerlerine alanlar bir kişi olabileceği gibi, iki, üç ya da daha fazla ortaklık şeklinde de olabiliyordu. Aslında birer “kira sözleşmesi” olarak da tanımlanan⁶ bu tahvillerin gerçek karşılığı bundan daha fazlasıydı. Sadece birer pasif kiracılar olmayan mültezimler, iltizamları kapsamındaki iş ve işleyişleri bizzat koordine eden ve gelir artırıcı adımlar atmaktan çekinmeyen kişilerdi. Bir etkin yazarın Batıdaki örnekleriyle karşılaştırarak ortaya koyduğu modelde de ifade ettiği üzere iltizamlara (*tax-farmnig*) açık artırma ile katılan kişiler aslında birer girişimci idiler”.⁷

Bahsi geçen girişimci mültezimlerin kimlikleri hakkında bugüne kadar pek fazla yayın yapılmadığı gibi bu kişiler arasındaki ortaklık ilişkileri de tarih araştırmacılarınca çok incelenmiş değildir. Oysa Osmanlı imparatorluğunun geniş tarihsel süreç ve coğrafya içinde iltizam/mukataa sisteminin aktörlerinin nakit ekonomisine katkıları göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. Bu çalışmada mekân bakımından odak olarak Rumeli coğrafyasındaki yerleşim yerlerinden bilgiler derlenmiştir. Zamansal çerçevede ise 1600 yılından başlayan mukâtaalar hareket noktası kabul edilmiş ve 1630’lu yılların başı tarihsel sınırlamanın son halkası şeklinde belirlenmiştir. Mikro ölçekte verilerin elde edilmesi noktasında bu zaman dilimi yeterli

¹ Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, 2020, s. 129.

² İltizam, kesim, maktu’ kavramlarını tanımlamakta ve icâre, bedel, mali birim yöntem ve sözleşme gibi manaları içermektedir. Baki Çakır, *Osmanlı Mukâtaa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 4.

³ Mehmet Genç, “İltizâm”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 154, 155.

⁴ Eftal Şükrü Batmaz, “İltizâm Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 250.

⁵ Mehmet Ali Ünal, “Mukâtaa Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Halep’in İktisadî Vaziyeti”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018 Ankara Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. C. , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 436.

⁶ Bernard Lewis, *Orta Doğu*, Çeviri: Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006, s. 142.

⁷ Murat Çizakça, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 223, 224.

görülmüştür. Böylece çok dillendirilen “17. yüzyıl krizi”, “adem-i merkezîyetçilik” ve “Celali vakaları” gibi hemen tamamı olumsuz anlamlar çağrıştıran süreçlerin iltizamlardaki görünümü ve bunlara etkisi yine ortaklıklar cephesinden incelenmiştir.

Yukarıda konunun sınırları bakımından ana hatları çizilen makalenin amaçlarından birisi iltizam sözleşmelerine katılarak bir nevi ortak yatırım yapan kişiler hakkında niceliksel ve niteliksel verilere ulaşarak, incelenen zaman diliminde ve coğrafyada etkin roller üstlenen mültezimler sınıfını daha yakından tanımaktır. Ortaklık bağları kuran kişilerin kimlikleri; ortaklıklara imza atılan iltizamların içeriği ve bunların mali büyüklükleri makalenin incelediği alt başlıklardır. Ayrıca ortaklık ile işlerini yürüten mültezimlerin neden birer “girişimci” sayılmaları gerektiği üzerinde tartışılmaktadır. Bu husus makalenin üzerinde bina edildiği temel kavramsal tezler içinde önemli bir yere sahiptir. İlerleyen sayfalarda ayrıntılı şekilde tartışıldığı üzere çeşitli iktisadi kaynaklara hükmetme gücüne ulaşan mültezimlerin aslında birer girişimci sayılmaları gerektiği de bugüne kadar pek dile getirilmemiştir. Hâlbuki kökenleri itibarıyla önemli bir bölümü asker, kul ya da farklı görevlerle devlete bağlı kişilerden olsalar da, mültezimlerin daha fazla kazanç talebiyle iltizamlar elde eden hatta farklı yerlerde çokça iltizama sahip olmaya çaba harcayan “kapitalist” zihniyetli kişiler olarak sayılmaları da mümkündür. Emanetle iltizam elde eden kişilerin (eminlerin) dahi aynı minvalde değerlendirilmesi gerektiğine dair aşağıda detayları yer alan örnekler, Osmanlıların girişimci sayılan zümreleri içinde mültezimlerin de sayılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Müteşebbislerin en iyi görülebilecekleri sahalarda onların birbirleriyle ya da başkalarıyla ortaklık kurmalarının anlamlı olabileceği değerlendirilerek bilhassa bu şekilde davranan iltizam sahipleri makalenin öznesini oluşturmuştur.

Makalede metodik olarak doğrudan iltizam örneklerinin tespit edilmesi yöntemi tercih edilerek, bu kapsamda incelenen zaman aralığına ait arşiv koleksiyonları üzerine yoğunlaşmıştır. Söz konusu döneme ait Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kataloglarında yer alan Kamil Kepeci Defterleri koleksiyonunda toplamda 24 adet defter bulunmakta olup bunlar içinden ruznamçe tarzında olan ve düzenli iltizam kayıtları içerden 5007, 5008, 5009, 5010, 5013 ve 5019 numaralı defterler tümüyle ele alınarak bunların niceliksel ve niteliksel verileri kullanılmıştır. Başlangıç tarihi belli olmayan; içeriğinde eksik bilgiler ya da muğlaklıklar bulunan ve yıpranmış sayfalar içeren tahviller değerlendirmeye alınmamıştır. Bir defterin farklı sayfalarında yahut ardışık defterlerde/sayfalarda aynı iltizamlar yer almışsa bunlardan sadece biri kullanılmıştır. Bahsi geçen defterlerden elde edilen toplamda 102 adet iltizam tahvili kaydı, ayrıntıların daha net görülmesi açısından “mercek” işlevi görmüştür.⁸ Tahvillerin ayrıntılı dökümleri tablolar haline getirilerek girişimci ortak mültezimler ve onların kapitalist yönleri hakkında daha sistematik verilere ulaşılmaya gayret edilmiştir. Ortaklıkla idare edilen tahvillerin tercih edilme düzeyi; bunların genel finansal değerleri ile söz konusu ihalelerdeki peşin ve vadeli ödemelerin oran ve miktarları ayrı ayrı incelenmek suretiyle, makalenin temel tezlerinden olan Rumelili ortak mültezimlerin birer girişimci sayılıp sayılmayacakları hakkında tümevarımsal değerlendirmelere gidilmiştir.

1. Rumeli İltizamlarında Ortaklıkların Genel Oranı

Osmanlı tarihinde “iş ortaklıkları tarihi” denilebilecek bir alt alan olduğu yönünde çalışmalar bulunmaktadır. Öyle ki İslami ilkelerden ve geleneksel köklerden beslenen Osmanlı iktisadi yaşamı ve hukukunda bir hayli fazla sayıda iş ortaklıkları kurulmuştur.⁹ Dolayısıyla gerek

⁸ Oldukça hacimli olması nedeniyle, tespit edilen 102 iltizamdan sadece ortaklıklara imza atan mültezimlerin bilgileri Tablo 5’te listelenmiştir.

⁹ Müdârebe, müşâreke, müfâveze gibi örnekler burada zikredilebilir. Bu konuda bkz: Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı’da İş Ortaklıkları Tarihi*, Çeviri: Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999; Ronald C.

ticaret, gerek üretim gerekse finansal alanda daha fazla kâr elde etmek isteyen tebaa her zaman bir yerlerde vardır. Bunlar arasında ortak mültezimler de bulunmaktaydı. İsimleri çokça geçen ancak gerçek kimlikleri ve mali güçleri hakkında derin incelemeler yapılmamış olan bu zümreyi daha yakından tanıma çabası içinde öncelikle ortaklıklara girişen mültezimlerin genel olarak iltizam sahipleri arasındaki oranına bakılacaktır. Bu amaçla incelenen 102 adet farklı iltizam tahvil kaydında iltizam sahiplerinin ortaklıklara göre sayı ve oranları çıkarılmış ve böylece Tablo 1 oluşturulmuştur.

İltizam Türü	İltizam Sayısı	Toplam İltizamlar İçindeki Oranı (%)
Tek Sahipli	60	58,8
Toplam Ortaklı	42	41,1
İki sahipli	37	36,2
Üç sahipli	3	3,9
+3 sahipli	2	2,9
Genel Toplam	102	100

Tablo 1: Rumeli’de Tespit Edilen İltizam Sahipleri ve Oranları (1600-1630)

Tablo 1’in verileri, bu makale kapsamında incelenen iltizam ihalelerinin % 41’i kadarının birden fazla sahibi olduğunu göstermektedir. Bu rakam Rumeli iltizamlarında ortaklık kültürünün yaygın denilebilecek bir seviyede olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰ Bu ortaklıklar bir ihtiyaçtan mı hasıl olmuştur yoksa insanların kendi iradeleriyle hayata geçirdikleri bir nevi geçici şirketler mi söz konusuydu? Ne yazık ki Osmanlı diplomatikasının çoğu zaman ketum olan yapısı burada da açık veriler sunmamaktadır. Ancak tali cephelerden bakıldığında çeşitli savlar ileri sürülebilir. Öncelikle ortak mültezimlere mukâataaların teslim edilmesi bir zorunluluk değildi. Diğer bir ifadeyle maliye bürokrasisi tahvilleri dağıtırken tekli ya da ortaklı olup olmadığına pek dikkat etmeden yüksek fiyat öneren ve ödeme gücü bulunan aday ya da adaylara iltizamları teslim etmekteydi. Bundan başka mültezim adaylarının ortaklık kurma bakımından istekli oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim iltizamlara talip olanlar, ortakların bizatihi kendileridir. Belki onları zorlayan nokta iltizamların mali büyüklükleri sebebiyle güçlük yaşamalarıydı. “Rağbet gören” yani getirisi yüksek olan mukâataalara talip olduklarında yeterli ödeme gücüne ulaşamayan bireysel mültezim adaylarının kendilerine ortak ya da ortaklar buldukları söylenebilir. Bazı ortaklıklar bu şekilde zorunluluktan kaynaklanmış olsa bile bu

Jennings, “Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 16, No. 2/3 (Dec.,1973), s. 168-216; Fethi Gedikli, *16. ve 17. Asır Osmanlı Şer’iyye Sicillerinde Mudarebe Ortaklığı: Galata Örneği*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.

¹⁰ Bir fikir vermesi açısından daha erken ve geç tarihli çalışmalardaki verilere bakılabilir. 1532-1535 yılları arasında Larende’deki mukâataa sahiplerini inceleyen Yörük, bu süreçte 42 tekli, 23 ikili, 3 üçlü, 3 de beşli ortaklıklardan oluşan toplam 71 girişim ve 113 mültezim tespit etmiştir. Doğan Yörük, “XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Larende Kazası Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi SUTAD*, Aralık 2019; (47), s. 228. Dolayısıyla ortaklık kurma oranı toplam iltizam tahvilleri içinde % 40 civarındadır. 1695-1967 yılları arasındaki iki adet mukâataa satış defterini inceleyen Özbay ise, ağırlık olarak Anadolu’dan mukâataalar elde eden 56 mültezimden 36’sının ortak olduklarını belirlemiştir. Kişi sayısı bakımından ortaklıklara imza atanların oranı genel oran içinde % 64 civarındadır. Rahmi Deniz Özbay, “17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukâataa Satışlarından Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. IV, Kısım 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1715. Bu çalışmadaki değer ise toplam iltizamların % 41,1’inin ortaklarca idare edildiğini göstermektedir. Her üç araştırmada ortak mültezimlerin oranı, kronolojik sırayla % 40, % 41,1 ve % 64 şeklindedir. Dolayısıyla sadece bu üç veriye bakarak, spekülasyon olsa da zaman içerisinde ortaklıkların daha fazla tercih edilir hale geldiği söylenebilir.

örnekler de kerhen değil isteyerek yapılan işbirlikleriydi. Ayrıca ortakların finansal güçlerini birleştirmeleri halinde tek tek sahip oldukları nüfuzdan daha fazla güce erişeceklerini düşünerek hareket etmiş olmaları da mümkündür. Zaten önemli bir bölümü asker olan bu insanların bir kısmının, hızlı organize olma; bilhassâ tahsilât dönemlerinde güç kaynaklarını etkin kullanabilme ve kaçakçılık veyahut başka hukuk dışı yollarla fazladan gelir elde etme kabiliyetlerine ulaşma gibi emellerle ortaklıklara imza atan kişiler oldukları iddia edilebilir. Yine dikkat edileceği üzere ikişer ortaklı iltizamların oranı toplam ortaklıkların % 88'i kadardır. Bu rakam ortaklıkların kazançlarını çok da bölmek istemediklerine ve en az sorunla tahvillerinden yüksek kâr oranıyla ayrılmak istediklerine işaret etmektedir.

2. Rumeli İltizamlarındaki Ortak Mültezimlerin Kimlikleri

Araştırmanın buraya kadarki kısmında Rumeli'de 17. yüzyıl başlarındaki iltizamlarda ortaklık kültürünün yaygın olduğu yönünde verilere ulaşıldı. Bu noktada böylesine önemli ve rağbet gören ilişki ağlarını kimlerin ördüğü sorusu önem kazanmaktadır. Araştırmanın bu aşamasında, ortak mültezimlerin meslek ya da unvanlarına yansıyan verilerden hareketle kimliklerine dair bilgiler Tablo 2'de toplanmıştır. Bu tabloda ortaklık anlaşması yapan ve birbirinden farklı şahıslar oldukları düşünülen 85 kişinin dağılımı yer almaktadır.¹¹

Mültezimin Unvanı	Kişi Sayısı	Ortak Mültezimler İçindeki Oranı (%)	Mültezimin Statüsü
Sipahi (Altı Bölük Halkı)	22	25,8	Beratlı/ Asker
Tımarlı Sipahi	9	10,5	Beratlı/ Asker
Silahtar	6	7	Beratlı /Asker
Kale Neferi	5	5,8	Beratlı /Asker
Çavuş	3	3,5	Beratlı/ Asker
Zâim	2	3,4	Beratlı/Asker
Yeniçeri	1	1,1	Beratlı/Asker
Bostancı	1	1,1	Beratlı /Asker
Paşa	1	1,1	Beratlı/Ümera
Kâtip	2	2,3	Beratlı /Memur
Emin	6	7	Beratlı
Yahudi Reaya	4	4,7	Sivil Reaya
Unvansız	20	23,5	Sivil Reaya
Bey	1	1,1	-
Ağa ¹²	2	2,3	-
Toplam	85	100	

Tablo 2: Rumeli'de Tespit Edilen Ortak Mültezimlerin Kimlikleri (1600-1630)

¹¹ Bu mültezimlerin açık kimlikleri için bkz: Tablo 5.

¹² Bir ağa aynı zamanda kale neferi olduğundan burada sayılmıştır.

Tablo 2’de ortaklıklara imza atan mültezimler içinde berat sahibi olan yani muvazzaf memur ya da geçici süreyle devlet örgütüne katılmış kişilerin toplamda 58 kişi ve % 70 oranıyla ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Berathılar içinde ise 49 kişinin askerlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Burada tespit edilen ortak mültezimlerin kimlikleri, Osmanlı tarihinde 17. yüzyıla birlikte belirginleşmeye başlayan iltizamların daha çok asker ya da askerî¹³ kökenli kişilerin eline geçtiği iddiasıyla örtüşmektedir.¹⁴

Meseleye genel çerçeveden bakıldığında iltizamlarda neden askerler daha fazla sayıda yer almaktaydılar sorusuna verilecek birkaç cevap vardır. Öncelikle konuya nakit ihtiyacı çerçevesinden bakılabilir. Bilindiği üzere iltizam sisteminin daha çok nakdi kaynaklar üzerinde yürütmesi isteniyor; ancak geleneksel iktisadi yapıdaki kısıtlı imkânlar nedeniyle merkezi hazine sermaye sahibi kişileri bulmakta zorlanıyordu. Daha açık bir ifadeyle nakit ekonomisinin muhatabı olan ve burada adeta paradan para kazanmak isteyen ya da sermaye hareketlerine girişerek nakit eldeleri ile yatırım yapmak isteyen reaya zümresinden kişilerin bulunması ihtimali düşüktü.¹⁵ Bu olgu, “reaya içinde sermaye sahipleri yoktur” şeklinde yorumlanmaması gereken bir husus olsa da memurların daha fazla nakit sahibi olmaları anlaşılır bir durumdur. Ayrıca incelenen sürecin Celali vakalarının etkisinin henüz devam ettiği ve bu nedenle adeta silahsız kişilerin kendilerini pek güvende hissetmedikleri bir dönem olması da dikkate alınmalıdır. Celali süreçlerinde altı bölük halkından pek çok kişi- ki aralarında kullar dışında Türkler’in de olduğu bilinmektedir- dergâh-ı âlî çavuşluklarını, mütesellimlikleri ve benzeri makamları cebren ele geçirmişlerdir.¹⁶ Aynı kişilerin bu listede de yer alması olasıdır. Dolayısıyla sermayedar reyanın bu dönemdeki iltizamlarda daha az görülmemesinin bir başka sebebi güvenlik kaygılarıyla bağlantılı konjonktürel gelişmeler olmalıdır. Aynı süreçte sosyal çalkantıların bir karşılığı olarak köylülerin yani mukâtaa ünitelerinin pek çoğunun gerçek üreticilerinin, yer değiştirmesi ya da “hallerinin perişan olması” gibi yine kimisi güvenlik sorunlarıyla ilintili gelişmeler de bu kapsamda değerlendirilebilir. Burada bir hususa da değinmek gerekir. Şöyle ki, Osmanlı tarihçiliğinin genel problemleri arasında sayılan ve olumsuz etkileri görülen vakaların neticesinde beklenmedik gelişmelerin yaşanacağına dair ihtimallerin göz ardı edilmesi meselesi Celali vakaları için de geçerlidir. “Celali isyanlarının olumlu sonuçları olabilir” şeklinde bir nebze provokatif bir tezle konuya yaklaşıldığında¹⁷ eşkıyalık vakalarının artçı etkileri içinde iltizamların büyük sermaye sahiplerinin uhdesine geçmesi neticesinde daha organize ve güçlü eller altında yüksek kârlarla idare edilmiş olma olasılığı da yabana atılmamalıdır.

Kulların devlet sistemindeki ağırlığı 17. yüzyıl siyasi ve iktisadi tarihinde kimi zaman muhalefetle karşılaşsa da¹⁸, diğer taraftan iltizamların sivil sermaye ve nüfuz sahiplerinin eline

¹³ Reayadan farklı olarak elinde beratı olan, vergi ve yargılamada özel statüsü bulunan kimselere askerî denilmekteydi. Askerler ve ulema bu grubu oluşturan temel zümrelerdir. Halil Sahillioğlu, “Askerî”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 488.

¹⁴ Genç, “İltizâm”, s. 156. Daha net bir veri olması bakımından Doğan Yörük tarafından derlenen ve yukarıda zikredilen Larende iltizamlarındaki ortaklıklarda, askerî zümresi mensubu ya da kul/asker kökenli mültezime rastlanmamaktadır. Bu değişim, bilhassa kulların (özellikle altı bölük halkının) 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sarayında artan nüfuzunun yerel ekonomilerdeki yansımaları olmalıdır.

¹⁵ İltizam sözleşmelerinin onanması sürecinde kadıların ortak mültezim adayları için “yarar ve maldâr” kişileri olduklarına şahitlik etmeleri gerekmektedir. Örnekler için bkz: BOA, KK.d. 5007/5; BOA, KK.d., 5009/26; BOA, KK.d. 5010/84. Arşiv küneleri Defter No/ Sayfa No şeklindedir.

¹⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâli İsyânları”*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s. 481.

¹⁷ 17. yüzyılın başlarında, daha olaylar devam ederken, kaçak hububat satışlarının, üreticilerine büyük kârlar sağladığı bilinmektedir. Bkz: Akdağ, *age*, s. 455.

¹⁸ Örneğin, Mere Hüseyin Paşa’nın (ö. 1624) kendi sadareti devrinde selâtin vakıflarının mütevelliliklerine sipahilerin getirilmesini onaylaması büyük huzursuzluk doğurdu. Divan kâtiplikleri ve benzeri memurluktan istifa edip büyük menfaatler temini için sipahi yazılanlar da vardı. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. : 4, Yayına Hazırlayan: Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 1275. Ayrıca Osmanlı merkezi idaresinin

geçerek toprakların mülk halinde devletin kontrolünden çıkmasına da engel olabilirdi. Devleti yönetenlerin- bizzat padişahların da denebilir- iltizamlar konusunda yaşadıkları bu ikilem onları gerçek manada zorluyordu. İltizamların kullara dağıtılması merkezde kontrolsüz güç odaklarına sebebiyet verme potansiyeline sahipken; sivillere dağıtılması bu sefer bir ayanlaşma sürecine ön ayak olmak anlamını taşıyacağından¹⁹ taşrada güç odaklarının ortaya çıkışına meydan vermek anlamına gelebilirdi. Mehmet Genç'in ifade ettiği üzere mukâtaaların üzerindeki denetimlerin amacı herhangi bir zümrenin uzun vadeli haklarla çevrelerine kök salarak yüksek paylar almasını önlemek üzere vergi potansiyelini mümkün olduğunca hazinenin kontrolü altına almaktı.²⁰ Bu aynı zamanda bir toprak aristokrasisinin oluşumuna engel olma hedefinin hayata geçirilmesi demektir. Ancak bu hususu da dikkatli irdelemek gerekir. Hazinenin buradaki mukâtaa kaynaklı gelirlerini artırma gayesi göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla Genç'in ifade ettiği ve mukâtaalar üzerinde hissedilen sıkı mali politika tümüyle engelleyici ve pasifize edici olmasa gerekir. Devletin buradaki örneklerde de sıkça görüldüğü üzere daha fazla teklifle gelen yeni mültezim adaylarına mukâtaaları vermedeki istekliliği bahsedilen durağancı yapının aslında içerde esnetilmiş bir halde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla iltizam sisteminin dinamizmi ile maliye bürokrasisinin statükocu eğilimleri arasında bir denge siyaseti izlenmiştir.

Rumeli bölgesinden 1600-1630 yılları arasında ortaklıklarla iltizam elde eden askerler için mercek biraz daha yakınlaştırıldığında tespit edilebilen iltizam tahvillerinde ilk sırada kul sipahilerin bulunduğu, onları silahtarların takip ettiği görülmektedir. Aslında kulların, kullar içinde de altı bölük halkından olan sipahilerin mukâtaalardaki rolleri erken devirlerde başlamıştı. Zira II. Mehmed devrinden itibaren silahtar ve sipahilerin mukâtaaların tahsilâtını yapmak üzere havaleci olarak görevlendirildikleri, hatta daha çok onların tercih edildiği bilinmektedir.²¹ Mültezim olarak ise çavuşlar, zâimler ve tımarlı sipahiler öteden beri mukâtaaları üzerlerine almakta iken, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren altı bölük sipahileri de bu alanda söz sahibi olmaya başladılar.²² Altı bölük halkının, özelde kul sipahilerin, iltizamlardaki bu ağırlığı, ifade edildiği üzere dönemin siyasal yapısının tezahürü olmalıdır. Kul kökenli yeniçeriler ile sipahilerin Osmanlı sarayında, idari ve mali işlerin yönetiminde, çoğu zaman ulûfelerini öne sürerek söz sahibi olmaları noktasında bu dönemde bir hayli ileri aşamalara vardıkları malumdur. 1603 İsyanı, II. Mustafa devrinde alınan çifte ulûfeler, Sultan II. Osman ile mücadeleleri²³ onların ne denli önemli aktörler haline geldiklerini açıklar. Nihayet Sultan IV. Murad öteden beri cizye toplayan, tevliyet ve iltizam elde eden kul sipahilere karşı harekete geçmiş ve kanuni hakları (ulûfeleri) dışında diğer salahiyetlerini ellerinden almıştır.²⁴

Sipahilerin ulûfelerinin mukâtaalar kapsamına alınması suretiyle en azından tahvil süreleri boyunca maaşlarını korumaları da onların iltizamlara olan ilgilerinin gerekçeleri arasında sayılmalıdır. Cezar'ın ifadesiyle bahsedilen buhranlı süreçte bazı dönemler, sipahiler açısından

kapıkullarının tarihsel süreç içinde ulûfeleri dışında ek gelir olarak iltizamlara sahip olmaları, tımarlı sipahilerce de öteden beri eleştirilmekteydi. Mustafa Cezar, "Osmanlı Tarihinde Levendler", İstanbul 1965, s. 53.

¹⁹ Lewis, *age*, s. 347.

²⁰ Genç, "Mukâtaa", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, 2020, s. 132.

²¹ Halil Sahilloğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâtaaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, S.1-2, 1963, s. 150, 191, 213, 216; Çakır, *age*, s. 45. Bu çalışmada sipahi (BOA, KK.d. 5007/5; BOA, KK.d. 5009/45) ve çavuşların (BOA, KK.d., 5013/33) havaleci olarak görevlendirildikleri görülmektedir.

²² Çakır, *age*, s. 46. Kul sipahiler iltizamlardaki rollerinden başka, erken devirlerden itibaren cizye toplamakta, tevliyet ve iltizam elde etmekteydiler. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. C., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 188.

²³ Sipahilerin ve diğer kulların bu zaman diliminde merkez siyasal gelişmelerdeki çatışmaları ve etkin rolleri için bkz: Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâ'imâ (Ravzatü'l- Hüseyin Fi Hulâsati Ahbâri'l- Hâfikayn)*, C. 1, Hazırlayan Mehmet İpşirli, Ankara 2007, s. 220-227.

²⁴ Uzunçarşılı, *age*, s. 189.

“kârsız mücadeleler” devri²⁵ denilebilecek yıllar olduğundan, asker kökenlileri bu şekilde farklı kaynakları zabt etmeye yönlendirmiştir. Ancak yukarıda sayılan ve olumsuz izlenimler doğuran tarihsel gelişmelere bakarak tüm kul kökenlileri, nüfuzlarını kullanmak suretiyle iltizam elde eden kişiler olarak nitelenecek de olanaklı değildir. Zira bazı mukâtaaların rağbet görmemesi sebebiyle onlar tarafından yeniden işletilmesi örnekleri göz ardı edilemez. Ya da iltizam ihalalarına “fesat karıştırarak” zorla tahvilleri ele geçiren ve müzayedelere hukuksuz müdahalelerde bulunan örneklere de rastlanmadığı belirtilmelidir.

Askerlerin mali zorluklar nedeniyle bir “ek iş” olarak mı iltizamlarda boy gösterdiği sorusu da tartışmaya açık bir konudur. Tespit edilen iltizamların sahipleri olan askerlerin paşalar, ocak ağaları ya da kaptan-ı deryalar gibi çok yüksek rütbeli şahıslar değil; daha çok çavuş ve kul sipahilerden oluşmasına rağmen elde ettikleri ortak mukâtaaların değerleri yüksektir. Günlük yevmiyeleri de tespit edilebilen asker mültezim örnekleri bu konuda açıklık getiricidir. Aşağıda Tablo 4’ün verileri kul kökenli kişilerin, ulufelerinin 3,7 ila 102 katı kadar meblağlarla ihaleleri kazandıklarını ortaya koymakta olduğundan bu kişilerin bir ek iş yapmak zorunda kalan askerlerden ziyade ek yatırım yapan girişimciler olabileceğini akla getirmektedir. Belki “ek iş” meselesi ihaleler içinde görev alan kâtipler, havaleciler ve sair hizmetkârlar için de geçerli bir nitelenebilir.

Ziraata dayalı ekonominin önemli aktörlerinden olan tımarlı sipahilerin burada incelenen ve ortaklık içeren iltizam sözleşmelerinde ikinci en büyük asker grubu olarak görünmeleri yine üzerinde durulması gereken bir veridir. Tımarlı sipahilerin kul sipahilerden farklı olarak savaşlardaki asker rollerinin yanısıra barış zamanlarında taşrada üstlendikleri vergi toplayıcısı rolleri ve ziraat başta olmak üzere reel iktisadi işletmelerle organik bağları onların iltizamlara olan ilgisini daha anlamlı hale getirmektedir. Ayrıca tımarlı sipahilerin, kulların iltizamlarda ağırlık kazanmasına itirazları dile getirilmişti. Örneklerde hatırı sayılır oranda tımarlı sipahinin yer alması Osmanlı saray idaresinin bu memnuniyetsizliklere karşı bir ön alma çabası da olabilir. Bununla birlikte adaletnamelere de yansdığı üzere altı bölük halkı, çavuşlar, mazul kadılar ve müderrisler yanında zâimler ve tımarlı sipahilerin bir kısmının 1550’lerden sonra tefecilik faaliyetleri ile halkın topraklarına el koydukları bilinmektedir.²⁶ Bu bakımdan ortaklık bağı kuran zâim ya da tımarlı sipahi kökenli mültezimlerin en azından bir kısmının nüfuzlarını kullanmak suretiyle bazı iltizamları “ele geçirmiş” olmaları muhtemeldir. Ancak yine incelenen defter guruplarında mukâtaaları böyle bir cebri el koyma ile sahiplenilen tımarlı sipahilere dair bulguya rastlanmadığı ifade edilmelidir.

İncelenen tahvillerde 3 farklı kayıta 6 kişinin *emin* olarak zikredildiği görülmektedir. Bunların tümünün, bir nevi memur gibi düşünülerek emaneten iltizamlara atandıkları kabul edilecek olsa bile emanet sisteminin çok zayıf kaldığını ifade etmek gerekir. Her ne kadar tüm mültezimler aynı zamanda o tahvil için birer emin sayılsa da²⁷ tespit edilen iltizam kayıtlarının bazılarında açıkça *emâneten iltizama* verildiği belirtilmişken, pek çoğunda emanet usulünden herhangi bir biçimde bahsedilmemiştir. Bu durum ortaklıkla dağıtılan mukâtaaların tamamına yakınının emanet sistemi ile değil doğrudan iltizamla verildiğine işaret etmektedir. Devletin öteden beri emanet yerine doğrudan iltizamlara meyilli olduğu da dikkate alınınca bu örneklerin emanetle verilen örnekler olmaması olasılığı daha öne çıkar. Ayrıca tahvillerin müzayede ile

²⁵ Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarih Resimli-Haritalı*, C. : 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 1683. Yine I. Ahmed’in sadrazam Yavuz Ali Paşa (ö. 1604) eliyle ilk icraatı, eskiden beri vergi toplayan, fakat son zamanlarda bu işi vilayet muhassıllarına bırakmak zorunda kalan kul sipahilerin de olduğu altı bölük ihtiyarlarına, yeniden vergi toplama işini vermek oldu. Bunlar 360 emin ve 360 kâtipten oluşan 720 kişilik bir guruptu. Cezar, *age*, s. 1707. Kul sipahiler 1591’den itibaren cizye toplama etkin görevler almışlar ve bu ayrıcalıklı halleri 17. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Cezar, *age*, s. 1497.

²⁶ *Age*, s. 63.

²⁷ Çakır, *age*, s. 40.

dağıtılması, bir tahvil süresi devam ederken sonradan yüksek tekliflerle gelenlerin olması ve rağbet görmeyen mukâtaalara talip olanların görülmesi gibi ayrıntılar emanet usulü yerine daha rekabetçi olan doğrudan mültezimlerin tercih edildiğini göstermektedir.

Tablo 2'de toplam 20 kişinin unvansız olduğu görülmektedir.²⁸ Bu kişilerin tamamı sivil kabul edilecek olursa, sivil bireylerin azımsanmayacak oranda mukâtaaları elde ettikleri söylenebilir. Bahsedilen kişilerden olup isimlerinin arkasında *bin Abdullah* ibaresi yer alan toplam 8 kişi bulunmaktadır ki bunların bir zamanlar kul kökenli görevliler oldukları ihtimali ortaya çıkmaktadır. İhale kayıtlarının tutulduğu zamanda muvazzaf olmadıkları için onların sivil sayılmalarında bir beis bulunmamaktadır. Tablodaki siviller içerisinde sadece bir ihalede 4 kişilik Yahudi tebaa grubu yer almaktadır. İltizam sisteminde Yahudi cemaati mensuplarının bu kadar az sayıda temsil edilmiş olması ilginçtir. Yahudilerin geri planda kalmaları ekonomik gelişmelerden ziyade devrin politik ve güvenlik meseleleri ile alakalı olmalıdır. Bu konuda daha net verilere ulaşmak hem mekân hem de zaman bakımından çok daha fazla ihale dökümü incelemeyi gerekli kılmakta olup bu husus, gelecekte yapılacak çalışmaların ele alacağı hususlardandır. Yine siviller içerisinde sayılması muhtemel 2 ağa ve 1 tane de bey unvanlı kişi yer almaktadır. Bunlardan ağa olanlar eğer yeniçeri ağası veya diğer saray ağaları zümresinden değilse sivil taşra ileri gelenleri olarak sayılabilirler. Böyle olsalar dahi ayanlaşma sürecinin etkilerinin 17. yüzyılın ilk yarısında Rumeli bölgesindeki mukâtaaların paylaşımında fazlaca izlenemediği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2'de isimleri öne çıkan guruplar kadar, listede çok az sayıda yer alan ya da hiç yer bulamayanlar da dikkat çekmektedir. Faroqhi'nin tespit ettiği ve 16. yüzyılda iltizamlarda bolca rol alan tüccarlar ya da 18. yüzyılda daha fazla görünür hale gelecek olan bankerler ile ulema²⁹, incelenen ortaklıklarda görülmemektedir. Ünal tarafından belirtilen şu değerlendirme burada anlam kazanmaktadır: "16. ve 17. yüzyıllarda mukâtaaları iltizam ya da emanet suretiyle alanlar umumiyetle ehl-i örf tabir edilen devlet memurları idiler. Bunlar başta kapıkulu efradından dergâh-ı âli kulları, çavuşları, müteferrikalar, altı bölük halkı ve yeniçerilerdi."³⁰ Ancak yazarın aynı yerde belirttiği "Taşra ümerasından da sancakbeyi, mütesellim, kethüdalar ile kapıkullarından taşrada görevli olanlar iltizam işlerine giriyorlardı" yönündeki tespiti incelenen örneklerde pek görülmemektedir. Kolektif hareket etme kabiliyeti bulunan ve öteden beri mukâtaalarda belli bir tecrübe kazanmış olan üstelik de silahlı olan kul kökenlilerin perde arkasından yaptıkları baskılarla diğer gurupları iltizamlara yaklaştırmamış olması muhtemeldir. Ayrıca askerler içinde bostancı ve yeniçerilerin sadece 1'er kişi olarak kaydedilmesi kul sipahilerin, en azından Rumeli iltizamlarında incelenen dönemde, diğer ulufeli askerlere nispeten daha güçlü bir yer edindiklerini göstermektedir. Altı bölük halkı ile bilhassa yeniçeriler arasında izlenen denge siyaseti sebebiyle³¹ yeniçerilere başka bölgelerdeki kaynaklar aktarılırken bazı sipahiler Rumeli iltizamlarına yönlendirilmiş olmalıdırlar.

²⁸ İsimlerin açık halleri için bkz: Tablo 6.

²⁹ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590- 1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2 1600-1914, Editörler: Halil İnalçık- Donald Quataert, Çeviren: Ayşe Berktaş, İstanbul 2006, s. 785.

³⁰ Ünal, agm, s. 437.

³¹ Altı bölük sipahiler ile yeniçeriler 16. yüzyıl sonlarından başlayarak 17. yüzyılda daha belirgin hale gelecek şekilde karşılıklı güç çatışması içinde yer aldılar. Bu çatışmalar siyasal ya da askeri olmaktan çok mali gerekçelere dayanıyordu. Mesela 1595 ve 1603 yıllarında sipahiler yeniçerilerle kanlı çatışmalar yaşadılar. Bkz: Erhan Afyoncu, "Sipahi", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, 2009, s. 258. Bilhassa 1603 sonrasında, dönem yazarı Hasan Beyzade Ahmed Paşa'nın deyimiyile, "yeniçeri ile sipah arasında adâvet (düşmanlık) düştü". Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi Metin ve İndeks (1003- 045/ 1595- 1635)*, C. 3, Hazırlayan: Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 736.

3. Rumeli'deki Ortak Mültezimler Girişimci Sayılabilirler Mi?

Ortaklıkla iltizamları üzerlerine alan kişilerin kimlikleri bu şekilde tespit ve tahlil edildikten sonra söz konusu mültezimlerin “girişimci” sayılıp sayılmadıkları üzerinde durulabilir. Mustafa Cezar iltizamları elde eden devlet mensubu kulların (çavuş, sipahi, müteferrika, yeniçeri) 16. asrın ortalarından itibaren çiftlikler de kuran yerel zenginler haline geldiklerini ifade etmekte ve onların birer girişimci sayılabileceklerine dair tezleri desteklemektedir.³² Öncelikle girişimci ifadesiyle neyin kastedildiği üzerinde durulacak olursa; buradaki “girişimci” betimlemesi, “15. yüzyıl ve 17. yüzyıl arasında, kâr elde etme amacı güden küçük (ya da orta büyüklükteki) ekonomik yapıların yürütücüleri” şeklindeki tarife uyan bir tanımdır.³³ Buradaki ortaklıklara imza atan mültezimleri, “Osmanlı usulü girişimciler” diye tanımlamak mümkün olup; “Osmanlı usulü” ifadesi daha kendi içinde bir model olarak zikredilebilir. Bir başka ifadeyle Akkuş-Menteş’in yaptığı tarifte yer alan dış ticari ağlar pek görülmediği için mültezimlerin buradaki örneklerini görece limitli ve yerel girişimciler olarak saymak daha uygundur. Şimdi bu Osmanlı usulü girişimcilerin neden böyle tasvir edilebilecekleri üzerinde durulabilir.

Öncelikle yukarıda da ifade edildiği üzere bu çalışmada merkezde konumlandırılan ortak mültezimler, beratla resmi görevler verilmiş ve askerî sınıfına dahil edilmiş kişilerdir. Ancak isimleri zikredilen onlarca mültezimi; atanmış memurlar, muvazzaf askerler ya da en azından bir kısmını devletten ulûfe alacakları olan kişiler şeklinde sanki kerhen iltizamları alan şahıslar diye nitelendirmek pek mümkün değildir. Aşağıda yer alan Tablo 4, yıllık maaşlarının onlarca katı ücret taahhüt ederek ihaleleri elde eden ve çoğunlukla üçer ya da ikişer yıllık tahvillerini başarıyla yürüten mültezimlerin “girişimci” sıfatını hak ettiklerine dair verileri içermektedir. Ayrıca Tablo 5 ve Tablo 6’da aynı kişiler oldukları değerlendirilen *erbâb-ı tumardan* Rıdvan ya da Mustafa Çavuş gibi isimlerin birkaç iltizamda yer almaları, onların bu husustaki kapitalist çaba ve tecrübeleri ile alakalı olmalıdır. Kuşkusuz onların çeşitli baskılar ve iltimaslarla iltizamları elde etme ihtimalleri vardır. Ancak bu çalışmanın ana temalarından biri olarak resmi anlatımların çizdiği tablonun aksine asker kökenli mültezimlerin her zaman menfî özellikleri taşıyan kişiler olamayabilecekleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca emanetle gelmeyen sivil mültezimlerin gelir getirici olması ihtimali düşük ihalelere pek rağbet etmedikleri bilinmektedir.³⁴ Burada tespit edilen mültezimlerin, 18. yüzyılda görülmeye başlandığı belirtilen³⁵ ve yerlerine ikincil mültezimler atayarak sadece rantiyeye toplayıcılar haline gelen kişiler olmadıkları söylenebilir.

İltizamlara talip olan ortak mültezim adaylarının sözleşme şartlarına yakından bakıldığında da onların girişimci yönleri ortaya çıkmaktadır. Zira ileri sürdükleri şartlar kâr marjlarını yüksek tutmak üzere ne denli planlı hareket ettiklerini ortaya koymaktadır. Varsa önceki mültezimlerin borçlarının kapatılması; bunların makbuzlarıyla birlikte kendilerine ibraz edilmesi; “daha yüksek tekliflerle gelenlerin meblağını biz verirsek ihale yine bizde kalsın” demeleri³⁶; mevcut ihalelerinin başkasına verildiği kesinleşirse ödedikleri peşinler kendilerine verilmeden yeni berat yazılmaması³⁷ gibi talepleri oldukça mühimdir. Bunlardan başka, bir nevi al-sat tarzında iltizamların el değiştirmesi örnekleri, sanıldığı gibi aksine mültezimlerin nahoş karşıladıkları bir durum değildi. Yine şartlardan biri olarak “mukâtaadan yararlanan müteferrika ve askerîlerin beratları yoklansın ve yoklananların beratları işaretlensin”³⁸ şeklindeki ifadeleri mukâtaa

³² Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 53, 326.

³³ Bu tanımlama ve kavramsal karşılaştırmalar için bkz: Yasin Akkuş, Süleyman Ahmet Mentüş, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Girişimcilik: Klasik Dönem Üzerine Bir Çalışma”, *Istanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2), Ekim 2018, s. 170-171.

³⁴ Faroqhi, a.g.m., s. 663.

³⁵ Genç, “İltizâm”, s.157.

³⁶ *BOA, KK.d., 5007/27; BOA, KK. d., 5009/45.*

³⁷ *BOA, KK.d., 5013/15.*

³⁸ *BOA, KK.d., 5019/23.*

sahiplerinin kazançlarını azami düzeyde tutma gayretleri olarak girişimci ruhlarının tezahürü kapsamında zikredilmelidir.

Bazı ortak mültezim adaylarının şartları içinde ayrıca şu cümleler geçmektedir: "Başkası tahvile talip olursa peşinimiz ve haracımız makbuzu verilmeden iltizama verilmesin. Berat olmadan müfettiş mürâselesiyle mukâtaa zabt olunmaya".³⁹ Bu tip şartlar ile mühim bir meseleye dikkat çekilmektedir. Taşrada bilhassâ kadılar kontrolünde⁴⁰ olan mukâtaa müfettişliğinin istismar edilmemesi ve merkezi bürokrasinin izni olmaksızın iltizam beratlarının verilmemesi istenmektedir. Yine "mukâtaalar birbirinden ayrılmasın ki birinin fazlası diğerinin kesrine karşılık gelsin" şeklindeki talepler⁴¹ ortak mültezimlerin üzerinde en çok durduğu hususlardandır. Böylece bir nevi birbirlerine sigorta işlevi görmesi için ayrı ayrı mukâtaalara tek bir çatı altında sahip olunmaktaydı. Bir sözleşmede geçen şu cümle ise hayli mühimdir: "Tırhala pazarlarında miri çeltik ve tuz satılmadan, aherden tuz ve çeltik satılmaya".⁴² Burada bir nevi iltizamların gerçek amaçlarından birine vurgu yapılmakta; inhisâr (tekelcilik) denilebilecek şekilde önce devletin satış hakkının korunması istenirken, aslında mültezimler kendileri de beratlı bireyler olarak aynı ayrıcalığa sahip olmaya çalışmaktaydılar. Bu durum serbest piyasadaki rekabeti olumsuz etkileyen bir istek ve uygulama olsa da girişimcilik çabası adına aynı olumsuz yorum yapılamaz.

Mora kazasındaki Balyabadra (Ballıbadra) ile Hulumiç İskeleyi ve başka bazı yerleri iltizamlarına alan girişimcilerin mukâtaalarından maaş alan kale neferlerinin sayısının, muntazaman kontrol edilmedikleri için, zaman içinde haddinden fazla arttığını ihbar etmeleri de oldukça değerlidir.⁴³ Aynı zamanda birer "işletmeci" gibi düşünülebilecek olan bu mültezimler haklı olarak işletmelerindeki "çalışanların" gereksiz yere artmasının önüne geçmek istiyorlardı. Onlar başkente bizzat gelerek beratlarını onaylatmayanların tespit edilmemesi halinde haksız mevacic alanların hem hazineyi hem de kendilerini zarara uğratmaya devam edeceklerini ifade etmekteydiler. Mültezimlerin bu kaygıları da boşuna değildir. Nitekim 1620 yılında kaleme alındığı düşünülen ve Sultan II. Osman'a sunulan anonim *Kitâb-ı Müstetâb* isimli kitabın yazarının da ifade ettiği üzere altı bölük halkından sipahilik, ayrıca çavuşluk ve yeniçerilik başta olmak üzere kul statüleri başkente haber verilmeden el değiştirmekte ve alınıp satılır hale gelmişti.⁴⁴ Son olarak bir sözleşmede geçen şu ifadeler de yakından bakmalıdır: "Akviyâdan (kuvvetli kimselerden) bazıları susam ve bostan arazilerine çeltik suyu sarf etmesinler".⁴⁵ Çeltik gibi bilhassâ sarayda ya da varlıklı kesimlerin sofralarında çokça tüketilen ve bol suya ihtiyaç duyan bir gıdanın üretimi için mültezimlerin daha baştan su hususundaki şikâyet ve taleplerini dile getirmeleri biraz da onların müteşebbis ruhlarıyla alakalıdır.

³⁹ BOA, KK.d., 5013/33.

⁴⁰ Kadıların mukâtaa ve iltizam işlerindeki görevleri arasında muhasebe kayıtlarını tutmak; daha önce eminler ya da kâtipler tarafından tutulan kayıtları onaylamak; iltizam meseleleri ile ilgili divana bilgi vermek ve mukâtaa irsaliyelerini gerekirse havaleci ile hazineye göndermek gibi işlemler vardı. Onlar tüm bu işlemleri mukâtaa müfettişi sıfatıyla yürütürlerdi. Kadılar ayrıca doğrudan mukâtaa nâzırı da olabilirlerdi. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukâtaa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 10- 14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 435-442.

⁴¹ BOA, KK.d., 5007/27; BOA, KK.d., 5007/28; BOA, KK.d., 5010/161-162.

⁴² BOA, KK.d., 5013/33.

⁴³ BOA, KK.d., 5019/42.

⁴⁴ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dâir Kaynaklar Kitab-ı Müstetab, Kitabı Mesâlihi'l- Müslimîn Ve Menâfi'i'l- Müminin, Hırzû'l- Mülük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 4.

⁴⁵ BOA, KK.d., 5019/27.

4. Ortak İltizamların Mali Kaynakları ve Finansal Değerleri

Osmanlı ekonomisinde iltizam sisteminin yaygınlığı ile paralel olarak doğrudan nakit getirisi sağlayan kaynakların sistem içine entegre edilmesi de o derece yaygınlık kazanmıştır. Bu bakımdan mukâtaalara konu olmayan vergi kaynakları ve işletmeler neredeyse yok gibidir. Tablo 5, Rumeli iltizamlarını elde eden ortak girişimcilerin mukâtaalarının da benzer şekilde çok çeşitli kaynaklara dayandığını ortaya koymaktadır. Mukâtaa sahipleri tarımdan ticarete sanayiden madenlere kadar farklı alanlara hükmetmekteydiler. Ortak mültezimlerin yönettikleri mukâtaaların gelir kalemleri kabaca şu şekilde sıralanabilir: Beytümâl, memlehâ (tuz), çeltik, iskele, gümrük, damga, niyâbet-i⁴⁶ kefere, arûsâne, değirmen, ihtisâb, yava, voynuk vergileri, kahve, kasâbiye, palamut ağaçları, cizye, dalyan (balıkçılık), bâc-ı pazar ve lonca gelirleri... Bahsedilen çeşitlilik sayesinde farklı kaynaklara mâlik iltizamlarda alt birimlerin birinde yaşanacak mali sorunların diğerlerinin gelirleri ile karşılanması söz konusu oluyordu. Zaten mukâtaalara talip olan ortaklar yukarıda ifade edildiği üzere bu durumu açıkça şartlarında belirtiyorlardı. Ayrıca bir araştırmacının ifadesiyle⁴⁷ genelde toprakta küçük işletmeci olan mültezimlerin buradaki örneklerini daha ziyade “orta büyüklükte işletmeciler” olarak tanımlamak mümkündür.

Mehmet Genç’in gelir kaynaklarının yapısal durumu ile ilgili olarak öne sürdüğü teoriye göre: “Mukâtaaların içerdiği vergi unsurlarının çeşitliliğiyle kapsadığı mekânın genişliği arasında genellikle ters orantı bulunur, yani mukâtaanın içerdiği vergi ve resimlerin çeşitliliği arttıkça kapsadığı mekânın sınırı daralmakta, buna karşılık tek bir vergi unsuru içeren mukâtaanın mekân sınırı o ölçüde genişlemektedir.”⁴⁸ Bu makalede incelenen mukâtaalarda bu modellemeye hem uyan hem de uymayan iltizamlar söz konusudur. Örneğin tek mekânı içeren tahvillerde gelir kalemleri çeşitli iken çok mekânlı tahvillerde genellikle bir tane gelir kaynağı seçilmiştir. Ancak ortaklığa imza atan mültezimlerin hem mekân hem de gelir kalemi bakımından çok çeşitli tahvilleri de elde ettikleri görülmektedir. Bu husus mültezimlerin vergi toplarken ve iltizamlarını idare ederken askeri veyahut başka sebeplere dayanan nüfuzlarına güven duymaları ile alakalı olmalıdır. Ayrıntılar Tablo 5’te görülmekle birlikte burada birkaç örnek vermek gerekirse; yukarıdaki modellemeye uygun olarak dar kapsamlı şekilde Mora sancağında havass-ı hümâyûndan Vestice Hasları’nın yıllık değeri 140 bin akçe⁴⁹ iken; Siroz mukâtaasına bağlı Uzmilan? köyünün yıllık getirisi 165 bin akçe idi.⁵⁰ Yine geniş alanlara ve farklı kaynaklara hitap eden örnek olarak “Tırhala tabi İrmiye ve tevâbî hasları mukâtaası, Çatalca hasları tahvil-i cedîdi, Golos Mukâtaası, Golos İskeleyesi ve kasabiyyesi, Tırhala resm-i kahve-i halis mukâtaası” misali verilebilir. Bu örnekte yıllık bedel 3 milyon 600 bin akçedir.⁵¹ Ancak dar kapsamlı ve az çeşitli mukâtaalar da oldukça yüksek fiyatlarla satılmaktaydı. Örneğin sadece Drac mukâtaası yıllık 6 milyon 50 bin akçe olup⁵²; Tırhala Çeltük ve Golos iskeleyesi 1 milyon 556 bin akçe tutarındaydı.⁵³ Bilhassa Osmanlı elitlerinin sofralarında bolca yer alan çeltik mukataaları ile ve yabancılara satışı her zaman revaçta olan emtianın kaçırıldığı merkezler olarak iskelelerin iltizam getirisinin yüksek olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Tablo 5’te listelenen iltizam tahvillerinin süreleri ve sayısal değerlerine bakıldığında birbirinden farklı mali kaynaklar sebebiyle farklı periyotlar ve meblağlar izlenebilmektedir. Bu veriler tabloda açıkça yer aldığı için çok fazla niceliksel yoğunluğa girmeden bazı

⁴⁶ Diyet, cinayet ve bad-ı heva türü vergiler için kullanılan tabirdir. Batmaz, agm, s. 753.

⁴⁷ Özbay, agm, s. 1708.

⁴⁸ Genç, “Mukâtaa”, s. 129.

⁴⁹ BOA, KK.d, 5019/43.

⁵⁰ BOA, KK.d, 5010/75.

⁵¹ BOA, KK.d, 5007/28.

⁵² BOA, KK.d, 5010/66.

⁵³ BOA, KK.d, 5013/33.

değerlendirmeler yapılabilir. Tahvillerin genelde 1, 3 ya da 6 yıllık periyotlarla sahiplerine verildiği ve ara sıra sürpriz el değiştirmeler yaşansa da ihalelerin genelde başarılı bir şekilde tamamlandığı anlaşılmaktadır. En düşük tahvil değeri 40 bin 666 akçe iken en yüksek değer 116 yük 25 bin (11 milyon 625 bin) akçe şeklinde ortaya çıkmıştır. Mukâtaaların yüksek meblağlar içerdiklerini söylemek mümkündür. Bu manada ortaklık ilişkisi kuran mültezimlerin alt tabaka yoksul kesimden insanlar olamayacakları görülmekte ve bu kişilerin mevcut kazançlarına ek kazançlar elde etmek adına güçlerini birleştiren yatırımcılar gibi düşünülmesi gerektiği bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Tahvillerin rakamsal büyüklükleri ile mültezimlerin mali güçleri arasındaki ilişkiyi anlayabilmek adına mültezimlerce tahvil sürecinin hemen başında ödenen peşin akçe değerlerine de bakılabilir. Bilindiği üzere iltizam sahipleri, ödeyecekleri meblağın bir yılına isabet eden (*kıstelyevm*) kısmının % 5 ile % 50'si arasında bir miktarını hazineye peşin olarak teslim ederlerdi.⁵⁴ Genç'e göre peşin ödeme miktarları müzayedelerin en önemli unsurlarındandı. Öyle ki zamanla peşin ödemelerde zorlanan askerî kökenli mültezimlerin yerine, aralarında güçlü sermaye sahibi sarrafların da yer aldığı başka gruplar iltizamları ele geçirmeye başladılar. Yazar bu noktada belirgin bir zaman diliminden bahsetmemekle birlikte bu değişimin başlangıcı olarak 16. yüzyılın ikinci yarısını işaret etmektedir.⁵⁵ Bu makalede incelenen iltizamlarda peşin miktarı belirlenebilen mukâtaa kayıtları şöyle listelenmiştir:

İltizam Sahipleri	Toplam İltizam Bedeli (akçe)	İlk Aşamada Peşin Ödenen Miktar (akçe)	Peşin Miktarının Toplam Bedeldeki Payı	Kaynak
Erbâb-ı tımdardan Bali ve Piyale Bey	26 yük	50 bin	% 1,2	BOA, KK.d, 5010/19.
Erbâb-ı tımdardan Ferhad ve Piyale	37 yük	99 bin 500	% 2,6	BOA, KK.d, 5007/5.
Ebnâ-i sipahiyândan İbrahim Abdullah ve Mehmed Abdullah	3 yük 9 bin 199	50 bin	% 16	BOA, KK.d, 5019/44.
Silahtar İbrahim ... Abdullah Silahtar Hüseyin Cebe	244 bin 999	20 bin	% 8,1	BOA, KK.d, 5019/27.
Silahtar Ali...? ve Silahtar Mehmed Süleyman	140 bin	60 bin	% 42	BOA, KK.d, 5019/43.

Tablo 3: Rumeli'de Ortak İltizamlarda Peşin Ödemeler (1600-1630)

Mültezimlerce ödenen peşin miktarlarının % 1,2 ile % 42 arasında değiştiği gözlenmektedir. Bu oranlar yukarıda genel çerçevesi çizilen peşin oranları ile de bir nebze uyuşmaktadır. Ancak dikkat çeken nokta peşin ödemesi yapılan oranların bahsedilen makas içinde görece düşüklüğüdür. Bu düşük seviyeden ödeme politikasında merkezi bürokrasinin iradi bir rolü olduğu iddia edilebilir. Çünkü nakit ekonomisinde türlü zorlukların yaşandığı bu zaman

⁵⁴ Genç, "İltizâm", s.155.

⁵⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara 2010, s. 104. Genç'in iddia ettiği sürecin 17. yüzyılın ilk yarısında Rumeli iltizamları üzerinden henüz başlamadığını söylemek mümkündür.

diliminde⁵⁶ mukâtaa sahiplerinin de nakdî kaynaklara ulaşımı oldukça zordu. Bu zorluğun farkında olan maliye bürokrasisi en azından talip olan mültezim adaylarını yüksek peşinler talep ederek ürkütmemek istemiş olmalıdır.

Ortaklık ağları ören mültezimlerin ne türlü büyük mali işlerle uğraştıklarını ve iltizamlarının finansal değerlerini anlamak bakımından üçüncü olarak özellikle asker kökenli olanların yevmiyelerine bakılabilir. Bu maksatla Tablo 4'te ortaklıklarda görev almış ulûfe sahiplerinin günlükleri üzerinden maaşları hesaplanmış ve toplam iltizam değerleri ile karşılaştırılmıştır.

Mültezim Adı	Yevmiyesi (Akçe)	Yıllık Mukâtaa Bedeli ⁵⁷ (akçe)	Yıllık Maaşının Kaynak Kaç Katı? ⁵⁸	
Ali Arnavud	25	306 bin	34	BOA, KK.d, 5010/66.
Hüseyin Mustafa	27	170 bin	17	BOA, KK.d.,5010/60.
Hüseyin Cameşuy	38	170 bin	12	BOA, KK.d.,5010/60.
Oruç	14	508 bin	102	BOA, KK.d, 5013/15.
İbrahim Abdullah	32	51 bin	4,5	BOA, KK.d, 5019/44.
Mehmed Abdullah	39	51 bin	3,7	BOA, KK.d, 5019/44.
Gulam Köçek	34	120 bin 499	10	BOA, KK.d, 5019/23.
Ali Yeniçeri	35	120 bi 499	9,7	BOA, KK.d, 5019/23.
İbrahim .. Abdullah	14	203 bin 333	41	BOA, KK.d, 5019/27.
Hüseyin Cebe	10	203 bin 333	57	BOA, KK.d, 5019/27.
Ali...	23	70 bin	8,5	BOA, KK.d, 5019/43.
Mehmed Süleyman	18	70 bin	10	BOA, KK.d, 5019/43.
Bekir Yusuf?	25	390 212	44	BOA, KK.d, 5019/52.
Muhsin Cafer	18	390 bin 212	61	BOA, KK.d, 5019/52.

Tablo 4: Ortak Mültezimlerin İltizamlarının Yıllık Değerleri ve Günlük Mevaciplerinin Karşılaştırılması

Tablo 4 mültezimlerden asker kökenlilerin yıllık toplam maaşları ile ödemeyi taahhüt ettikleri ve çoğu zaman başarılı oldukları örnekleri yansıtmaktadır. Tabloya göre mültezimler maaşlarının 3,7 katı ila 102 katı arasında değişen rakamlara sahip iltizamları elde etmişlerdir. Bu tablodaki 14 farklı ortağın ortalaması alındığında mültezimler yaklaşık olarak yıllık maaşların 30 katı kadarını ihalelere yatırmışlardır. Bu oran yüksek sayılabilecek bir rakamı ifade etmektedir. Dolayısıyla bu değerler ortak mültezimlerin belli sermayelere ulaşmış kişiler olduklarına dair veriler olarak da değerlendirilebilir.

⁵⁶ Genel ekonomik yapıda 1580'ler sonrası görülen tahribatta 17. yüzyılın başlarından itibaren toparlanmalar olsa da bu dönemde Balkanlar ve Anadolu'daki darphanelerin üretim düzeylerinin gerilediği ve 1640'lara kadar akçenin istikrarsız bir dönem geçirdiği ifade edilmektedir. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 143. Bilhassa 1585/1586 tağşişi sonrasında görülen bütçe açıklarının etkisi de 1640'lara kadar uzanmaktadır. Ayrıntılar için bkz: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1 1300-1600, Türkçeye Çeviren: Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 142; Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S.1-4, s. 396.

⁵⁷ Ortağıyla birlikte sahibi olduğu iltizamın kişi başına düşen yıllık bedelidir. Küsüratlar ihmal edilmiştir.

⁵⁸ Kişi başına yıllık bedeli ya da yevmiyenin yıllık bedelidir. Yevmiyenin yıllık bedeli= yevmiye x 354 olarak hesaplanmıştır. Temsil birliği olması adına Kamerî yıl 354 gün olarak alınmıştır.

Merkezi otorite ve reyanın nakit sıkıntısı çektiği bu süreçte iltizamlardaki ortaklıklara imza atanların aslında güçlerini birleştirerek nakit darlığını aşan kişiler oldukları da iddia edilmiştir.⁵⁹ Bu görüşün yukarıdaki tablolardaki verilerle pek örtüştüğü söylenemez. Bahsedilen para darlığı bir vakıa olmakla birlikte, en azından burada incelenen iltizamlarda görüldüğünü iddia edebilmek için çoklu ortaklıkların genel mukataalar içinde ezici çoğunlukta olması gerekirdi. Ayrıca burada incelenen tahvillerde terk (ferag) örneklerinin oldukça az yer alması ve iflas örneklerine hiç rastlanmaması iltizamlara talip olan adayların mali darlıklarla boğuşan kimseler olmadıklarına işaret etmektedir. Çok az sayıda rağbet görmeyen iltizamlara rastlanmış olsa da bunların daha ziyade coğrafi şartlara bağlı olarak tarımsal gelirlerdeki düşüşlerle ve asayiş sorunları ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Ortak mültezimlerden askerlikle yükümlü olanlar ve onların iltizamındaki diğer görevliler tahvilleri süresince savaşa katılmamak (sefer eşmemek) üzere devlet ile anlaşmaları sayesinde ağır bir yükten kurtulmuş oluyorlardı.⁶⁰ Ortaklardan asker menşeli olanların seferlerden muaf olmak gibi bir gaye ile hareket ederek iltizamlar elde etme çabaları anlamlı karşılanabilir. Ancak burada olduğu gibi yüksek değerli iltizamları müşterek elde eden askerlerin sadece savaşa gitmemek için böyle ağır yüklerin altına girdikleri pek söylenemez. Dolayısıyla seferden muaf olma avantajı geçerli bir gerekçe olsa da yeterli bir gerekçe gibi görünmemektedir. Aslında resmi makamların nakit para taleplerini karşılamada asker mültezimlere müracaat etmeleri incelenen dönemin bir nevi "iç borçlanma" uygulamasıydı ve devlet tarafı, ister istemez mültezimlere böylece çeşitli tavizler vermek durumunda kalıyordu. Son kertede her iki taraf da sistemin işleyişinden memnun görünüyordu.

Sonuç

Osmanlı klasik çağında ekonominin çarklarının dönmesini sağlayan temel sistemlerden olan iltizam, merkezi hazinenin ihtiyaç duyduğu nakitlerin temininde sıkça başvurulan yöntemlerdendi. İşleyişi ve aktörleri üzerinde çeşitli dönemlerde değişikliklere gidilse de iltizam düzeni devletin yıkılışına kadar rağbet görmeye devam etti. Bu makalede 1600-1630 yılları arasında Rumeli bölgesinde yer alan mukâtaaların mültezimlere devrine ilişkin örnek tahviller tespit edilerek bu örnekler üzerinden ortaklık ağlarının yaygınlığına dair veriler incelendi. Rumeli iltizamlarını içeren 6 farklı ruznamçe defteri grubundan elde edilen ortaklık iltizam kayıtları listelendi. Öncelikle görüldü ki ortaklıklar neredeyse iltizamların yarısında yer almış ve genelde ikişerli örnekler şeklinde kurulmuştur. Ortakların iki kişi olarak yaygınlık kazanması hem devletin hem de müştereklerin işine geliyor olmalıydı. Ortaklar birbirlerine mali destekler sağlarken fazla sayıda ortakla uğraşmak yerine bir kişi ile yetinmişlerdir. Devlet ise birbirlerine aynı zamanda sigorta görevi de gören güçlü ortakları muhtemelen daha zayıf çoklu ortaklıklara tercih etmiştir.

17. yüzyılın ilk yarısında Rumeli'deki iltizamlarda ortak mültezimler listesinde askerler, onlar içerisinde de kapıkulu sipahileri ilk sıralarda yer almışlardır. Askerlerin birbirlerini iyi tanıyor olmaları ve belirli bir disiplin altında yaşam sürmeleri; bunlarla paralel olarak saraydaki geniş ve nüfuzlu çevreleri, iltizamlardaki ortaklık paylarının diğer zümrelere göre yüksek noktalara ulaşmasını sağlamış olmalıdır. Benzer şekilde silahtarların, dergâh-ı âlî çavuşlarının ve az da olsa kale muhafızları ile yeniçerilerin ortaklıklarda rol aldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla imparatorluk merkezi idaresinin zaman zaman endişelendiği üzere, kulların mali yapıdaki ağırlığının net bir şekilde görüldüğünü belirtmek gerekir. Beratlı kesim içinde zâim ve

⁵⁹ Aslan Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 240.

⁶⁰ Savaşlardan muaf olmak neredeyse her iltizam sözleşmesinde yer almaktaydı. Ayrıca kefillerden kâtiplerle havalecilerden kabzımallara asker kökenli mensuplar, ordu görevinden muaf olmaktaydı. Örnekler için bkz: *BOA, KK.d, 5007/5; BOA, KK.d, 5007/27; BOA, KK.d, 5007/28; BOA, KK.d, 5010/19.*

tımarlı sipahilerin de mevcut uğraşlarına ek olarak iltizamlara katılmaları onların girişimci rollerini ortaya koymuş; tımar sisteminin görece durağan ya da az gelirli dünyasına bağlanıp kalmaktansa ondan vazgeçmeden yeni kazanç kapılarını aralayan kişiler olarak öne çıkmışlardır.

Tespit edilen sözleşmelerde ağa ve bey şeklinde unvan bilgisi yansıyanlar bulunduğu gibi mültezimlerin Yahudi tebaadan olduklarını belirtilen kayıtlar da vardır. Herhangi bir unvan bilgisi yer almadan sadece isimleriyle listede yer bulan mültezimler ise “sivil” olarak değerlendirilmişlerdir. İsimleri belirlenen ortak mültezimler sayıldığında toplam ortak mültezimlerin % 28,2’sinin asker ya da benzeri memuriyetleri olmayan reayadan kimseler oldukları ileri sürülebilir. Eğer bu kişilerin tamamı gerçekte sivil idiyeler nakit sıkıntısının hayli yüksek olduğu bir zaman diliminde kendi çapında bir sermayedar grubunun Rumeli iltizamlarında boy gösterdiği ifade edilebilir. Yahudi mültezimler için bir parantez açmak gerekirse İstanbul, Edirne ve Selanik gibi kentlerdeki yoğunluklarının burada görülmemesinin sebepleri tartışılabilir. Yahudi kökenli reayanın incelenen bölgelerde pek fazla meskûn olmaması ya da buralardaki mali operasyonlarda kendilerini çok güvende hissetmemeleri onların çok az sayıda iltizam ihalesine katılmalarına sebep olmuş olmalıdır.

Müşterek mültezimlerin gerçek bir girişimci sayılıp sayılmayacakları önemli meselelerdendir. Çalışmanın verileri bu kişilerin Osmanlı usulü girişimciler olarak ifade edilebileceğine dair sinyaller içerir. Öncelikle ortaklık bağı kuranların hemen tamamının kendi iradeleri ile mukâtaalara talip olmaları ve sözleşmelerinde ileri sürdükleri şartların ayrıntılarındaki kapitalist talepleri onların birer müteşebbis olduklarını göstermektedir. Dahası oldukça yüksek meblağlara hükmeden mukâtaalarda çoğunlukla başarılı tahvil dönemleri geçirmeleri yine bu kişilerin finansal bakımdan güçlenme çabalarını haber veren adımlardır. Tüm bu iyimser yansımalar ile birlikte bilhassâ askerler içinde iltizamları gaspederek yollarına devam eden ve girişimcilikle pek alakaları olmayan kişiler de bulunabilir. İlerleyen süreçlerdeki araştırmalar söz konusu noktalarda tarihsel bilgilerin netlik kazanmasına yardımcı olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Kamil Kepeci Defterler (KK.d.): 5007, 5008, 5009, 5010, 5013, 5019.

Yayınlanmış Ana Kaynaklar

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi Metin ve İndeks (1003- 045/ 1595- 1635)*, C. 3, Hazırlayan: Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâ'imâ (Ravzatü'l- Hüseyin Fî Hulâsati Ahbâri'l- Hâfikayn)*, C. 1, Hazırlayan Mehmet İpşirli, Ankara 2007.

Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitab-ı Müstetab, Kitabu Mesâlihi'l- Müslimin Ve Menâfi'i'l- Müminin, Hırzû'l- Mülük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Araştırma Eserleri

AFYONCU, Erhan, “Sipahi”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, 2009, s. 256-258.

- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâli İsyânları"*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- AKKUŞ, Yasin, Süleyman Ahmet Menteş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girişimcilik: Klasik Dönem Üzerine Bir Çalışma", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2), Ekim 2018, s. 169-186.
- Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. : 4, Yayına Hazırlayan: Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.
- BATMAZ, Eftal Şükrü, "İltizâm Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 250-257.
- CEZAR, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarih Resimli-Haritalı*, C. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukâtaa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇİZAKÇA, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, Çeviri: Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- ÇİZAKÇA, Murat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)", *Osmanlı*, C. : 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 223-226.
- EREN, Aslan, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 236- 249.
- FAROQHI, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590- 1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2 1600-1914, Editörler: Halil İnalçık- Donald Quataert, Çeviren: Ayşe Berktaş, İstanbul 2006, s. 543-757.
- GEDİKLİ, Fethi, *16. ve 17. Asır Osmanlı Şer'iyeye Sicillerinde Mudarebe Ortaklığı: Galata Örneği*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.
- GENÇ, Mehmet, "İltizam", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 154-158.
- GENÇ, Mehmet, "Mukâtaa", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, 2020, s. 129-132.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara 2010.
- GÖKBİLGİN, Tayyib, "XVI. Asırda Mukâtaa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 10- 14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 433-444.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1 1300-1600, Türkçeye Çeviren: Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- JENNINGS, Ronald C., "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 16, No. 2/3 (Dec.,1973), s. 168-216.

- LEWIS, Bernard, *Ortadoğu*, Çeviri: Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006.
- ÖZBAY, Rahmi Deniz, “17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukâtaa Satışlarından Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. IV, Kısım 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1701-1721.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Askerî”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 488-489.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukâtaaları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, Sayı 1-2, 1963, s. 145-218.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri“, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S.1-4, s. 389-414.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III. C. , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- ÜNAL, Mehmet Ali, “Mukâtaa Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Halep'in İktisadî Vaziyeti”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018 Ankara Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. C. , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 431-454.
- YÖRÜK, Doğan, “XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Lârende Kazası Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi SUTAD*, Aralık 2019; (47), s. 217-238.

Ekler:

İltizamın Kapsamındaki Mukâtaalar	İhale Başlama Tarihi/ Tahvil süresi	Tutarı (akçe)	Ortak Mültezimlerin İsimleri ⁶¹	Kaynak
Tırhala sancağında ve Çatalca, Eslime? ve İrmiye haslarındaki beytümâl-ı hassâ mukâtaası.	1601/ (muhtemelen) 3 yıl	8 yük ⁶²	Mustafa Çavuş ve Abdi Bey	KK.d, 5007/5.
Tırhala sancağında köleler hasları ve Tırhala sancağında ve Çatalca, Eslime? ve İrmiye haslarındaki beytümâl-ı hassâ mukâtaası, rüsûm-ı yava ve değirmen.	1606/ 3 yıl	37 yük	Erbâb-ı tımardan Ferhad ve Piyale	KK.d, 5007/5.
Tırhala hasları mukâtaasından bakiyye-?-i Mataranka? hasları	1603/ (muhtemelen) 3 yıl	6 yük	Geyvan ? ve Rıdvan	KK.d, 5007/13 (poz 22).
Tırhala çeltik mukâtaası	1604/ 3 yıl	22 yük 10 bin	Sinan ve Musli eminler	KK.d, 5007/15
Tırhala çeltik mukâtaası	1606/ 3 yıl	22 yük 10 bin	Mehmed bin Sinan ve Katib Ahmed	KK.d, 5007/15.
Tırhala Golos İskelesi ve tevâbî	1601/ 6 yıl	56 yük	Mustafa Çavuş ve Abdi Bey	KK.d, 5007/17.
Nefs-i Çatalca hasları ve Çatalca bakiyyesi	1606/ 3 yıl	29 yük + 60 bin	Sol ulüfecilerden Mehmed Kara sipahi ve Ebnâ-i sipahiyândan Piri Şaban	KK.d, 5007/24.
Tırhala tabi İrmiye ve tevâbî hasları mukâtaası, Çatalca hasları, Golos Mukâtaası, Golos İskelesi ve kasâbiyyesi, Tırhala resm-i kahve-i mukâtaası	1606/ 3 yıl	72 yük	Sipahiler Mehmed ve Piri ⁶³	KK.d, 5007/28.
Atina hasları, memlehâ ve iskelesi ve Kenise hasları, eşcâr-ı palamut ve tevâbî mukâtaaları	1603/ 6 yıl	91 yük	Erbâb-ı tımardan Cafer ve Ahmed ⁶⁴	KK.d, 5008/43.

⁶¹ İltizam sözleşmelerinde genelde benzer şartlar ileri sürülmüş olup bunlar metin içinde yeri geldiğince konu edilmiştir. Ancak farklı şartlar var ise tablonun bu sütunundaki dipnotlarda ayrıca verilmiştir.

⁶² 1 yük 100 bin akçe

⁶³ Şartları: "Biz bu mukâtaaları üç yıl 73 yük 10 bin akçeye kabul ediyoruz. Önceki mültezimlerin reayadan tahsil ettikleri fazla vergiler geri alınsın ve bunlar borcumuza sayılsın. Her altı ayda bir irsâliyemizi başkente (hazineye) kendimiz getiririz".

⁶⁴ Şartları: (BOA, KK.d., 5008/43): "Atina sakinlerinden Zâim Mustafa Ağa 31 yük miktarı zarara kefil ve mübaşir olsun. Olur verilen berat kaydında (KK.d. 5008/47) "Mustafa Ağa zarar-ı mala kefil ve mübaşir ve havâle olmak üzere ve mezbur Mustafa Ağa'nın kudret-i maliyesi kefâlet malına vefâ etmez ise müfettiş görüp kanun üzere kavî yarar ve maldâr kefil vermek üzere .." ifadesi yer almaktadır. Burada aynı zamanda mübaşir olan Mustafa Ağa'nın iltizam sürecinde havâlecî görevinde olacağı belirtilmektedir. Havâlecilerin tayin edilmesinde esas olan amil tahsil edilen meblağların iltizamı yönetenlerce yerelde harcanmayıp hazineye ulaşmasını sağlamaktır. Çakır, *age*, s. 139.

Tırhala hasları ve Gölkarlı mukâtaası, Kattafiye? hasları, Galos ⁶⁵ ve tevâbî mukâtaaları beytül mal ve mevkûfât ve Turna? mukâtaaları	1600/ ⁶⁶ 6 yıl	180 yük ve 50 bin	Erbâb-ı tımardan Sinan ve Rıdvan ⁶⁷	5008/62 (mükerrer, poz 75).
Tırhala müfettişliğine ve Yenişehir kadılığına bağlı Akkirmayani mukâtaatı ⁶⁸	1600/ ⁶⁹ 3 yıl	16 yük 80 bin. ⁷⁰	Mahmud ve Zülfikar (eminler)	KK.d, 5008/70.
Yaya Siyavuş Paşa hasları mukâtaası	1602/ 6 yıl	20 yük	Kenan bin Abdullah ⁷¹ , Sinan bin Abdullah ve Mustafa bin Abdullah	KK.d, 5008/75.
Selanik'e bağlı Gülşenk ? ve tevâbî	1603/ 6 yıl	19 yük	Feridun? Ve Süleyman ve Baki Şek?	KK.d, 5009/2-3.
Gülşenk ? (Selanik)	1603/ 6 yıl ⁷²	19 yük 50 bin	Rıdvan bin Abdullah ve Şaban bin Mustafa eminler	KK.d, 5009/2-3.
Yanya hasları ve rusum-ı voynugân ve mensûha ve tevâbî mukâtaası	1604/ 6 yıl	48 yük 50 bin	Dergâh-ı âli çavuşlarından Abdi ve zuâmadan Sinan ve Ali ⁷³	KK.d, 5009/26.
Selanik ihtisâbı, niyâbet-i kefere, resm-i arûsâne-i Yahudiyân mukâtaaları	1604/ 6 yıl	18 yük 28.332	Hasan bin Abdullah ve Mustafa bin Abdullah ⁷⁴	KK.d, 5009/ek3-1/a (poz 3)
Tırhala haslarından baki kalan yerlerin mukâtaası	1603/3 yıl	450 bin	Erbâb-ı tımardan Rıdvan ve Giran?	KK.d, 5010/15.

Ayrıca kefillerin de kefillerinin olması gerektiği yönündeki yaygın uygulama burada hayata geçirilmekteydi ve kendisi de bir kefil olan Mustafa Ağa'nın mali zorluğa düşmesi halinde kefilinin de kefil (müzekki) olması gerektiği hatırlatılıyordu.

⁶⁵ Bir başka yerde (BOA, KK.d., 5010/7) aynı tahvil kapsamında Galos gümrük vergilerinin de alınacağı belirtiliyor.

⁶⁶ Tarih bilgisi için bkz: BOA, KK.d., 5010/7.

⁶⁷ Bu aşında biraz problemlilerle ilerleyen bir iltizam süreci olmuştur. Çünkü bu mültezimler görev yerlerine gidince tahvil, 1 yük fazla teklif veren dergâh-ı âli çavuşlarından Mustafa Çavuş ve mütekâid Abdullah'a verilmiş; ancak onlar kefil defterini ve müfettiş arzını ibraz edemedikleri için bu da hayata geçirilememiştir. Sonrasında yeniden Sinan ve Rıdvan iltizama talip olmuşlardır. Bu kez sadece Tırhala ve Gölkarlı mukâtaalarına, (sene 1011 Mayıs evvelinden) altı yıla 51 yük 80 bin akçe teklif sunmuşlardır.

⁶⁸ Bir sayfa sonraki kayıta Tırhala'ya bağlı Eğriboz ve beytümâl-ı hassâ mukâtaaları olduğu bilgisi yer alıyor. BOA, KK. d. 5008/71.

⁶⁹ Hüküm tarihidir.

⁷⁰ BOA, KK.d, 5008/71.

⁷¹ Erbâb-ı tımardan olduğu kaydı yer alıyor. BOA, KK.d., 5008/57 (M).

⁷² Ancak berat tarihi 20 Rebiülevvel 1013 (16 Ağustos 1604)'tür.

⁷³ Şartları gereği ilk irsâliyelerini teslim ettiklerinden sonra kalan ödemeleri kale neferlerinin mevâcipleri ile haklaşılabacaktır. Beratta da bu husus öncelikli olarak dile getirilmiştir.

⁷⁴ Bir başka yerde (BOA, KK.d., 5009/ 11) Sinan'ın (Bey) kabızmalları olduğu bilgisi bulunmaktadır. Ancak sonraki bir kayıta (BOA, KK. d., 5009/18) hem kabızmalın hem de mültezimlerin iltizamı idare edecek seviyede kimseler olmadıkları belirtiliyor. Daha sonra Hizan? ve Rıdvan'a verilmesi kararı alınmıştır.

Eğriboz sancağında çeşitli yerler	1604 ⁷⁵ / 6 yıl	26 yük	Erbâb-ı tımdan Bali ve Piyale Bey	KK.d, 5010/19.
Selanik gümrüğü mukâtaası	1606/ süresi tespit edilemedi.	Tespit edilemedi	Yako İrvanil, Selmoğagi, Yudaberod ve Salamo isimli yahudiler ⁷⁶	BOA, KK.d., 5009/45.
Selanik gümrüğü mukâtaası	1606/Süresi tespit edilemedi.	(?) + 6 yük	Mustafa Paşa ve oğulları Ali Ağa ve Mustafa Çavuş ⁷⁷	BOA, KK.d., 5009/45.
Avlonya mukâtaası Başlık? ve İstem? ⁷⁸ hasları	1602/ 6 yıl	20 yük	Mehmed ve Ömer	KK.d, 5010/60.
Avlonya mukâtaası Başlık? ve İstem? Hasları	1605/ 6 yıl	20 yük +50 bin	Ebnâ-i sipahiyândan Hüseyin Mustafa ve Hüseyin Çameşuy	KK.d, 5010/60.
Avlonya mukâtaasından Drac mukâtaası	1602/ 6 yıl	36 yük 30 bin	Mehmed ve Ömer	KK.d, 5010/66.
Avlonya mukâtaasından Drac mukâtaası	1605/ 6 yıl	36 yük 80 bin	Silahtarlar Ali Arnavud ve zeâmetden mazul Sinan Bey oğlu Hüseyin kulları	KK.d, 5010/66.
Siroz aklamından Bağdanos ve tevâbî hasları mukâtaası	1605/ 2 yıl ⁷⁹	940 bin ⁸⁰	Hasan bin Mustafa ve İkbâl bin Abdullah	KK.d. 5010/83.
Selanik'e bağlı Siroz aklamından Bağdanos nahiyesi ve tevâbî hasları mukâtaası	1600/ 3 yıl	14 yük 10 bin	Hasan ve Mustafa	KK.d.50 10/83.
Siroz nezâretine bağlı nehreyn-i cedideyn mukâtaası	1603/ 3 yıl	15 yük 2418	Piyale bin Abdullah ve	KK.d, 5010/110,

⁷⁵ Berat tarihi olup mukâtaalar 1599-1603 arasındadır.

⁷⁶ "Gümrük emînleri" oldukları ifadesi geçmekte olup gümrük iltizamının bu kişilerde olduğu anlaşılıyor.

⁷⁷ Mustafa Paşa ve oğulları kadiya gelerek, karadan ve denizden emtia getiren askerî taifesinden kişilerin Yahudilere ödemeleri gereken gümrük vergilerini vermediklerini belirterek mahsullerinin zayi olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca üç yıldır kendi mallarından çuka parasını karşıladıklarını iddia ettiler. "Eğer yerli ve Müslüman olan birilerine iltizam verilmezse bu şekilde gümrük gelirleri heba olup gitmeye devam edecektir. Biz iltizama talibiz" diyerek; "karadan ve denizden gelen maldan alacağımız gümrüğün bir akçesi dahi kimsenin zimmetinde olmasın" gibi şartlar da ileri sürmüşlerdir.

⁷⁸

⁷⁹ BOA, KK.d.,5010/84. Taliplerin önemli bir şartı şudur: "Her tahvilde 100 bin akçe mevâcib-i kıla'aya (kale görevlilerine) havâle olunsun".

⁸⁰ İltizamın, Mustafa Çavuş'un vefatından itibaren altı ay boyunca rağbet görmediği için sonraki iki talibe devredildiği bilgisi yer almaktadır. Bkz. BOA, KK. d., 5010/84. Dikkat edilirse yıllık bazda her iki ihale de 470 bin akçeden verilmiştir. Böylece talibi olmayan ve/veya gözden düşmüş tahvillerin yeniden ihalesinde bazen fiyat artırma yapılmamıştır.

			Hemdem bin Abdullah ⁸¹	112.
Siroz nezâretine bağlı nehreyn-i cedideyn mukâtaası	1605/ 3 yıl	14 yük 82418	Mehmed ve Hasan ve Mustafa ve Ali Ağa	KK.d, 5010/110.
Golos hasları iskelesi ve rüsûm-ı kasabât ve kahve ve beytûlmâl-ı hassâ ve liva-i Tırhala ve kaza-i Çatalca'da köyler	1612 ve 1615 ve 1616 ⁸² yıllarından başlayan çeşitli tarihlerde.	22 yük 22 bin	Ebnâ-i sipahiyândan Mustafa Hasan ve ebnâ-i sipahiyândan Abdullah	KK.d, 5010/161-162.
Tırhala nezâreti Kattaniye? Hasları	1609/ 3 yıl	30 yük 50 bin ⁸³	Ebnâ-i sipahiyândan Oruç ve Silahar Yusuf	KK.d, 5013/15
Tırhala Çeltük ve Golos iskelesi	1610/ 6 yıl	93 yük 40 bin	Ahmed bin Eyüb ve Katib Ali ⁸⁴	KK.d, 5013/33.
Mora sancağında Akacık? ve Kartana	1625/ 3 yıl	309 bin 199 ⁸⁵	Menevasiye? Kalesi neferatından Ali Kubur? Ve Mehmed Sinan Ağa ve Ve Yusuf ve Ali ve sair şüreka uhdelinde	KK.d, 5019/15.
Mora Balyabadra (Ballıbadra) ve Hulumiç İskelesi ve hasları çeltük ve liva-i Mora ve Mizistre?, cizye ve beytûlmâl-ı amme ve hassâ ve eşcâr-ı palamut ve hamamcı? ve dalyan ve tevâbî mukâtaası	1629/ 3 yıl	116 yük 25 bin	Sipahiler Hasan bin Abdullah ve Mehmed bin Abdullah Cebe ⁸⁶	KK.d, 5019/18.
Selanik sancağına tabi çeltik enhârî Karaferye mukâtaası+ bâc-ı bazâr-ı Karaferye ve tevâbî mukâtaası	1625/ 1 yıl	200 bin 393? + 40 bin 666	Sipahi Yusuf Taci? ve Sipahi İbrahim Abdullah Cilvani	KK.d, 5019/23.

⁸¹ Şartları: (BOA, KK.d. 5010/110, 112) “Önceki iltizamlardan kalan alacaklar ve vefat sebebiyle ödenmemiş cizye muhasebeleri borcumuza sayılsın; eğer daha yüksek fiyatla gelen talibin ziyadesi makbulümüz olursa tahvil elimizden alınmasın; alınır da peşin ödediğimiz miktar bize geri verilmeden yeni berat verilmesin”.

⁸² Berat kaydı 16 Muharrem 1025 (4 Şubat 1616) tarihlidir.

⁸³ Bilgi BOA, KK.d. 5013/17'den elde edilmiştir.

⁸⁴ Şartları: “Kırçan mevsim sürücülere Matbâh-ı Âmire'ye teslim ettikleri koyun bahası olmak üzere her sene 10'ar yük akçe teslimini havâlemiz olan Mehmed Çavuş yapacaktır. Tırhala pazarlarında miri çeltik ve tuz satılmadan aherden tuz ve çeltik satılmasın”.

⁸⁵ Senelik tutarıdır.

⁸⁶ Dergâh-ı âli müteferrikalarından Zülfikar'a feragat ederek *bervechi iştirâk* eminler olarak bu sipahilere devretmiştir. Şartları arasında kale neferâtına ödenecek mevâciplerde neferâtın ellerindeki havâlelere göre ödemelerinin yapılacağı şerhi düşülmüş olup burada yine havâle sisteminin başka bir cepheden uygulanması görülmektedir. Ellerinde havâlesi bulunan kale muhafızları bu kağıtlarla -bir nevi senetlerle- hakları olan mevâciplerini alabilmekteydiler. Ayrıca “sancak beyleri ve küferâ (yabancılar) mukâtaanın havâs-ı hümâyûn köylerine ve iskelelere gelen mallara müdahale etmesinler, haksız ele geçirdikleri mallar olursa bunlar kanun üzere ellerinden geri alınsın” diye de eklemiştir.

Selanik sancağına tabi çeltik enhârı ve Karaferye mukâtaası+ Bâc-1 bazâr-1 Karaferye ve tevâbî mukâtaası	1628/ ⁸⁷ 1 yıl	200 bin 333 ⁸⁸ + 40 bin 666 ⁸⁹	Sipahiyândan gulâm-ı peşkir Kôçek? ve Ali bin Bekir yeniçeri	KK.d, 5019/23.
Yanya sancağında dalyan, memlehâ, .hassâ, ... iskele, beytûlmâl-1 âmme ve hassâ ve tevâbî mukâtaaları	1628/ 1 yıl	10 yük 45 bin	Sipahi Bekri? Silahtar ve Sipahi Dilaver Abdullah	KK.d, 5019/26.
Selanik çeltik enhârı mukâtaası+ bâc-1 bazâr ve Karaferye mukâtaası	1628/ ⁹⁰ 1 yıl	203 bin 333+ 41 bin 666	Silahtar İbrahim .. Abdullah ve Silahtar Hüseyin Cebe ⁹¹	KK.d, 5019/27.
Havas-1 hümâyûndan Karlılı sancağında Bozankeşe? Mukâtaası+ İnebahti İsfagözü? ve Galata hasları	1628/ 1 yıl	140 bin +80 bin	Sipahiler İbrahim ve Rıdvan	KK.d, 5019/38.
Mora Balyabadra (Ballıbadra) ve Hulumiç İskelesi ve hasları gebrân-1 cizye Liva-1 Mora ve Misistre? ve Mihaliç beytûlmâl-1 amme ve hassâ	1630/ 1 yıl	38 yük 75 bin	Silahtar Veli İbrahim ve Silahtar Mehmed Hasan	KK.d, 5019/42.
Mora havass-1 hümâyûndan Vestice hasları	1629/ 1 yıl	140 bin ⁹²	Silahtar Ali...? ve bostâniyândan Mehmed Süleyman	KK.d, 5019/43.
Mora sancağında Akacık? hasları ve Kartana ve tevâbî hasları	1630/ 3 yıl	3 yük 9 bin 199	Sipahi İbrahim Abdullah ve Sipahi Mehmed Abdullah ⁹³	KK.d, 5019/44.
Selanik mizan rusumu, kapan-ı galle, ..., bâc-1 pazar, damga-i kahve ve şemhane, lonca, ihtisab ve ihzariye?, ve niyabet-i kefer ve tevâbî mukâtaaları ile beraber gümrük, beytûlmâl, ve tuzla? Hasları.	1631/ ⁹⁴ 1 yıl	7 yük 80 bin 424	Sipahi Bekir Yusuf? ve Sipahi Muhsin Cafer serpençe? ⁹⁵	KK.d, 5019/52.

Tablo 5: Rumeli'de 1600- 1630 Yılları Arasında Tespit Edilen Ortaklı Mukâtaalar ve Mültezimleri

⁸⁷ Mukâtaanın beratlandırılması kararı 10 Recep 1038 (5 Mart 1629) tarihlidir

⁸⁸ Ayrıca bkz: BOA, KK.d. 5019/27.

⁸⁹ BOA, KK.d. 5019/27'e göre 41 bin 666 olmalı.

⁹⁰ 1 Zilkade 1038 (22 Haziran 1629) tarihinde beratlandırılmıştır.

⁹¹ Şartları: "Akviyâdan (kuvvetlilerden) bazıları susam ve bostan arazilerine çeltik için kullanılan suyu sarf etmesinler." Hazineye 20 bin akçe peşin vererek beratları teslim edilmiştir.

⁹² Şartları: "Havâss-1 humâyûna alınmış olan bu mukâtaa *serbest* statülü reayaya sahip olduğundan sancakbeyleri ve subaşlıları müdahale etmesinler". Şartları kabul edilerek beratları verilmiş ve taahhütleri gereği 60 bin akçe peşin ve 10 bin akçe gulâmiyelerini de ödemişlerdir.

⁹³ Bu örnekte ayrıca 50 bin akçe peşin ve 20 bin akçe gulâmiye ödeme teklifi yapılmıştır.

⁹⁴ Kayıt tarihidir.

⁹⁵ Öncelikle Bağdat seferinde hizmetleri olan ve mülâzimîn sipahilerden peşkir İbrahim Şakir (?)'e verilmiş o feragat ettikten sonra bu silahtarlara verilmiştir. Bu şekildeki örnekler "geçici ortaklıklar" şeklinde kabul edilebilir. Mülâzimîn denilen gurup Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren kullar arasından seçilerek padişahın özel koruma hizmetine alınan kişilerdi ve onlara aslında iltizam verilmesi bir hak teslimi sayılırdı. Ancak bu örnekte de olduğu üzere mülâzimler, zaman zaman ihalelerden ferâgat etmişlerdir. Çakır, *age*, s. 44, 51.

Mustafa Çavuş	Hasan bin Abdullah	Sipahi Oruç
Abdi Bey	Mustafa bin Abdullah	Silahtar Yusuf
Erbâb-1 tımardan Ferhad	Erbâb-1 tımardan Rıdvan	Ahmed bin Eyüb
Erbab-1 tımar Piyale	Erbab-1 tımardan Giran?	Kâtib Ali
Sinan Emin	Erbâb-1 tımardan Bali	Kale neferati Ali Kubur?
Musli Emin	Yako İrvanil Yahudi	Kale neferi Mehmed Sinan Ağa
Mehmed bin Sinan	Selmoğagi Yahudi	Kale neferi İsmi okunamadı
Kâtib Ahmed	Yudaberod Yahudi	Kale neferi Yusuf
Sipahi Mehmed Kara	Salamo Yahudi	Kale neferi Ali
Sipahi Piri Şaban	Mustafa Paşa	Sipahi Hasan bin Abdullah
Sipahi Mehmed	Ali Ağa	Sipahi Mehmed bin Abdullah Cebe
Sipahi Piri	Çavuş Mustafa	Sipahi Yusuf Taci?
Erbâb-1 tımar Cafer	Sipahi Hüseyin Mustafa	Sipahi İbrahim Abdullah Cilvani
Erbab-1 tımar Ahmed	Sipahi Hüseyin Çameşuy	Sipahi Köçek?
Erbâb-1 tımardan Sinan	Mehmed	Yeniçeri Ali bin Bekir yeniçeri
Mahmud Emin	Ömer	Sipahi Bekri?
Zülfikar Emin	Hasan bin Mustafa	Sipahi Dilaver Abdullah
Erbab-1 tımar Kenan bin Abdullah	İkbal bin Abdullah	Silahtar İbrahim .. Abdullah
Sinan bin Abdullah	Hasan	Silahtar Hüseyin Cebe
Mustafa bin Abdullah	Mustafa	Sipahiler İbrahim
Feridun?	Piyale bin Abdullah	Sipahi Rıdvan
Süleyman	Mehmed	Silahtar Veli İbrahim
Baki Şek?	Hasan	Silahtar Mehmed Hasan
Rıdvan bin Abdullah Emin	Mustafa	Silahtar Ali...?
Şaban bin Mustafa Emin	Ali Ağa	Bostâncı Mehmed Süleyman
Dergâh-1 âli çavuşu Abdi	Hemdem bin Abdullah	Sipahi İbrahim Abdullah
Zâim Sinan	Sipahi Mustafa Hasan	Sipahi Mehmed Abdullah
Zâim Ali	Sipahi Abdullah	Sipahi Bekir Yusuf?
		Sipahi Muhsin Cafer

Tablo 6: Tespit Edilen İltizamlarda Ortaklık Kuran Mültezimlerin İsimleri⁹⁶

⁹⁶ Burada listelenen mültezimler Tablo 5'te olup birbirinden farklı kişiler oldukları düşünülen kimselerdir. Aynı isimli kişiler; aralarındaki yıl farkları, mekan, unvan ve elkab uyumsuzlukları nedeniyle farklı kişiler olarak sayılmışlardır.

Summary

The Ottoman state implemented many economic systems. The iltizam (tax-farming) system was one of them. In this system, the identities of tax-farmers who obtained the tenders have not been investigated much. In this article, tax farmers in the first half of the 17th century in the Rumeli region were examined. However, not all tax-farmers but common ones were evaluated in the study. Thus, both the origins of tax farmers were determined and the reasons for establishing partnerships and their results were investigated. In the article, 6 notebooks from the Kamil Kepeci Defter collection obtained from the State Archives were examined.

From the aforementioned books, tax farming records containing 102 partnerships were determined. While 60 of them had only one owner, 40 of them were owned by partners. When the identities of the common tax farmers in Rumeli tax farming are examined, it is seen that those who were active civil servants or temporarily joined the state organization were in the first place with a total of 58 people and 70%. Among the state officials, it is understood that 49 people were soldiers. When the lens is zoomed in a little more for the soldiers who obtain tax-farming through partnerships, it is seen that the slave sipahis are in the first place in the tax-farming bonds, followed by the silahtars. The purpose of having such a large number of civil servants was to bring the tax potential under the control of the treasury as much as possible in order to prevent any group from taking high shares by rooting in their environment with long-term rights. Among the reasons for their interest in tax farming is that the sipahis kept their salaries at least for the duration of their bonds by including their ulüfes in the scope of muqataas. However, as one of the main themes of this study, contrary to the picture drawn by official narratives, it should be taken into account that military-based tax-farmers may not always be people with negative characteristics.

Timariot sipahis appeared as the second largest group of soldiers in the surveyed tax farming contracts that included partnerships. It is known that the sipahis objected to the fact that the servants gained weight in tax farming. The presence of many timariot sipahis in the examples may be a precaution against these dissatisfactions of the Ottoman palace administration. It is likely that the timariots who establish partnership bonds had captured some tax farms by using their necks for the shortest period of time. However, it should be stated that in the archive losses that were examined, there was no evidence of the timar cavalry possessed by such a forced confiscation.

It is seen that a total of 20 people out of 102 people examined were untitled. If all of these people are to be considered as civilians, it can be said that civilian individuals achieved a substantial amount of muqataa. Among the civilians, only 4 Jewish subjects took part in one tender. It is interesting that members of the Jewish community were represented in such a small number in the tax farming system. The Jews' being left behind should be due to the political and security issues of the time rather than economic developments. Besides, among the civilians, there are 2 aghas and 1 person with the title of bey. Those who were aghas can be counted as civil provincial notables if they are not from the janissary commanders or other palace administrators.

In the article, it is also emphasized whether tax farmers are considered entrepreneurs or not. It is possible to define the tax farmers who established partnerships here as "Ottoman-style entrepreneurs". The data in the study show that tax farmers, who win the tenders by promising tens of times their annual salaries, and who mostly successfully execute their three- or two-year bonds, deserve the title of "entrepreneur". When the contract terms of the joint tax farmers who aspire to tax farms are examined closely, their entrepreneurial aspects emerge. The conditions they put forward reveal how planned they were to keep their profit margins high. The efforts of partner tax farmers to combine several units in a single tender also reflect their capitalist entrepreneurial aspects.

In the article, the financial resources and financial values of the common tax farms were also investigated. The examples of the tenders obtained show that the muqataa of the joint ventures who obtained the Rumelian tax licenses are similarly based on a wide variety of sources. When the tender transcripts are examined in detail, it is understood that the muqataa owners who have established partnerships dominate different areas from agriculture to commerce, from industry to mines. Lost goods, salt, rice, pier, customs, stamps, mills, coffee, butchery, acorn trees, jizye, fishing, market and guild incomes are among these taxes. It is understood that the bonds were generally given to their owners for 1, 3 or 6 year periods and the tenders were generally completed successfully. While the lowest bond value is 40 thousand 666 akçe, the highest value is 11 million 625 thousand akçe. So it is possible to say that mukâtaas contained high amounts. It can be easily said that especially Ottoman paddy tenders and pier incomes were high.

It is observed that the cash amounts paid by tax-farmers vary between 1,2% and 42%. In order to understand what kind of big financial business common tax-farmers are dealing with, the salaries of those with military background were also examined. According to the data, tax-farmers obtained tax-farms with figures ranging from 3.7 times to 102 times their salary. Taking the average of 14 different partners identified, tax-farmers invested approximately 30 times their annual salaries in tenders. In addition, those of the joint tax-farmers, who were obliged to do military service, were relieved of a heavy burden, thanks to their agreement with the state not to participate in the war during their bonds. In fact, the official authorities' recourse to military tax farmers to meet their cash demands was a kind of "domestic borrowing" practice of the examined period. Inevitably, the state had to make various concessions to tax-farmers.

As a result, the fact that all those who established partnership bonds aspire to muqataa on their own will and the capitalist demands they put forward in their contracts show that they were entrepreneurs. Moreover, their success in high-value tenders informs how financially strong the partners were. Along with all these optimistic comments, there may also be people who go on their way by usurping tax-farms and have little to do with entrepreneurship, especially among the soldiers. Future research will help clarify the historical information at these points.

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

ÜÇ ŞİİR BİR KÖPRÜ: DEMİR HEYKELLERİN SIRRI

Three Poems And A Bridge: Mystery of the Iron Statues

Doç. Dr. Gürhan KİRİLEN

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

gukirilen@hotmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 21.09.2022

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.12.2022

DOI Number : 10.9737/hist.2023.1120

Atıf – Citation:

Gürhan Kirilen, “Üç Şiir Bir Köprü: Demir Heykellerin Sırrı”,
History Studies, 15/1, Şubat 2023, s.137-154.

ÜÇ ŞİİR BİR KÖPRÜ: DEMİR HEYKELLERİN SIRRI

Three Poems And A Bridge: Mystery of the Iron Statues

Doç. Dr. Gürhan KİRİLEN

Öz

Kapgan Kağan'ın (MS 664 - 716) son zamanlarında Türk birliğinden uzaklaşarak Çin topraklarına yerleşen boylar kısa süre sonra yerleştikleri Taiyuan çevresinde siyasi aktörler haline gelmiştir. Bilge Kağan, Göktürk tahtına çıktıktan sonra MS 720 yılında Çin'e akınlar yaptırmış ve buna mukabil MS 721 yılı itibariyle Çin tarihinde iz bırakan Kang Dai-bin İsyanı patlak vermiştir. Bunu Kang Yuan-zi'nin kalkışması izlemiş ve MS 722 yılında başkentte Liang Quanshan'ın saray baskını girişimi yaşanmıştır. O yıl başkent Chang'an çevresine mevziler kurdurulmuş ve saraya gelen heyetlerinin ardı arkası kesilmemiştir. Sarı Irmağın tamamını kuşatan kalkışmalarla aynı tarihlerde Sarı Irmağın güneydoğu kıvrımındaki Pujin'de bir "merkez başkent" kurulması düşünülmüş ama bu girişim, Pujin'in savunulmasının zorluğu göz önüne alınarak kısa sürede iptal edilmiştir. Ancak "merkez başkent" ilan ve iptal sürecinden bağımsız biçimde Pujin'de yüzlerce ton demirin kullanıldığı bir köprü inşa edilmiştir. Bir ayağı Irmağın doğusunda, ikincisi 360 metre doğuda, Irmağın ortasındaki bir kumul adasının üzerinde, üçüncü ayağı ise Sarı Irmağın batısında olduğu düşünülen bu köprü, Çin'deki Türk varlığının en önemli nişanelerindedir. Bu çalışmada Tang dönemine tarihlenen üç şiir incelenerek Pujin Köprüsü ile ilgili sorulara yanıt aranmıştır.

Anahtar kelimeler: Pujin Köprüsü, Demir Heykeller, Xuanzong, Kapgan Kağan, Bilge Kağan

Abstract

During the last years of Kapgan Kagan, many of the Turkic tribes left Göktürk union and settled around Taiyuan region. They became political actors as Bilge Kagan ascended the Göktürk throne. After gathering most of them by the end of the year 720, Göktürk armies started their expeditions on Tang territory. Few weeks later in 721, the Kang Dai-bin Rebellion took place and it was succeeded by his kinsman Kang Yuan-zi in 722 who addressed himself as a "khagan". In 722, Tang capital Chang'an was also shocked with Liang Quanshan's claim for the throne. That year, garrisons were established around Chang'an City and foreign delegations including Göktürk envoys came to China one after another. During this turmoil, in the first month of the year of 721, Tang Xuanzong decided to establish a new capital called zhongdu "the central capital" in Pujin, located on the southeast bend of the Yellow River. In the midst of rebellions and tribal conflicts, the decision of establishing a new capital was soon cancelled for Pujin being "not defendable" However, regardless of the "central capital" status of Pujin, a grand bridge construction started, using hundreds of tons of iron and stone. Pujin Bridge, one leg to the east of the river, the second one 360 meters to the east, on a sand dune in the middle of the river, and the third leg to the west of the Yellow River. With the statues' unique structure and the craftsmanship of the iron bridge could be the most remarkable symbols of Turkic presence in China. In this study, three poems were examined.

Keywords: Pujin Bridge, Iron Statues, Xuanzong, Kapgan (Mo-chuo), Bilge Kagan

Giriş

Bilge Kağan (MS. 683 – 734) Döneminde Demir Heykeller

Bugün Çin'in Shanxi Eyaleti Yongji İli'nde bulunan Pujin köprü kompleksinin dünyada bir benzeri daha yoktur. Pujin köprü inşaatında 700 ton demir kullanılmıştır. Başka bir coğrafyada olsa belki de sanat tarihi kitaplarının başköşesini süsleyecek nitelikteki bu eserler hem estetik hem de işlevsel bakımdan çağının ötesinde örneklerdir. Sarı Irmağın üzerinde, 360 metre uzunluğundaki yüzer köprüyü taşıyan ayaklardaki her parça özenle kalıplanmış ve ileri teknikle dökülmüştür.¹ Köprünün doğu ayağı olan bu yapı kompleksinin karşısında, eskiden bir kumul adasının üzerinde bulunan batı kısımda kazı çalışması yapılmamıştır. Köprünün batı ayağındaki heykeller gün yüzüne çıkarılmamıştır. İki kıyıda dörder tane olmak üzere toplam sekiz figür olması gerektiği düşünülürse yapı ve heykellerle birlikte kurgulanan kompozisyonun sadece bir kısmının ortada olduğu anlaşılmaktadır.

MS 721-723 arasında iki yıl kadar süren inşaatın sonra yaklaşık dört yüz yıl boyunca kullanılan köprü, zamanla mil birikiminin altında kalarak tarihin karanlığına gömülmüştür. Nihayet 1987 yılında tekrar keşfedilinceye kadar yüzlerce yıl boyunca eski kitap ve haritalarda karşımıza çıkan bir efsane olarak kalmıştır.

Bulunışundan iki yıl sonra, 1989 yılında ortaya çıkarılan demir heykeller, başlarında seyisler bulunan dört boğa ile Boğa Takımıyıldızı'na işaret eden yedi direktan oluşmaktadır. (Bai, 2018, 229) Heykellerin yapılış tarihi hakkında MS 721 yılı sonu ile MS 724 yılı arasındaki itilaf, Karbon 14 tarihlendirme yöntemiyle çözüme kavuşmuş görünmektedir. Arkeolojik sürecin bir parçası olan Müze Koruma Kurulu ve Pekin Üniversitesi üyesi araştırmacılar, kuzeybatıda yer alan figürden aldıkları numunelerle heykellerin döküm tarihini MS 724 yılı olarak tespit etmiştir. (Chen, Chen, 2013, 452) Bu figür en son dökülen figür olmalıdır. Çünkü heykel tamamlanmamış, başının üzerindeki küçük bir kısım, duruşu ve görüntüyü bozmayacak şekilde dökülmeden bırakılmıştır. Klasik eserler, merkez başkent ilanıyla beraber köprü inşaatının MS 721 yılında başladığına işaret etmektedir. (Sima, 1956, 6743) İki kıyıdaki platformlar için binlerce ton taş ve toplamda 700 ton demir kullanılan inşaatın iki yıl kadar sürdüğünü, MS 722 ve 723 yılları boyunca devam ettiğini düşünebiliriz.

Pujin Köprüsü üzerine yapılan akademik çalışma sınırlı olmanın ötesinde, ilk bakışta akla gelen "Kim bu insanlar?", "Kim yapmış bu heykelleri?" gibi soruların da yeterince tartışılmadığı söylenebilir. Zhang Yue'nin methiyesinde "yüz ustadan" söz edilmektedir. Fakat bunların adları veya kim olduklarıyla ilgili bilgi görülmektedir. (Kirilen, 2017) Diğer yandan, Su Han ve Jing Guojin, figürlerin Uygur, Moğol, Tibetli (Tu-bo) ve Han Çinlilerini temsil ettiğini ileri sürmektedir. (Su, Jing, 2004, 90). Zhou Haibin de aynı görüştedir ve o da heykelleri, yönlere göre Uygur, Moğol, Tibetli ve Han şeklinde sıralar. (Zhou, 2018, 20) Çinli araştırmacılar iddialarını, heykellerin bulunduğu istikametlerle, günümüzdeki halkları eşleştirerek gerekçelendirmektedir. Buna göre; kuzeybatıya Uygur, kuzeydoğuya Moğol, güneybatıya Tibetli ve güneydoğuya da bir Çinli yerleştirilmiştir. Hao Yinshi da 2009 tarihli yazısında aynı sıralamayı vermiştir. (Hao, 2016, 15) Köprü üzerine Çince yazında karşımıza çıkan yayınların çoğu tanıtıcı mahiyette kısa yazılardır.

¹ Yapıda kullanılan demir malzeme arasında ayrıca, biri üç, diğeri dört burçlu iki dağ heykeli, ortasında delikler bulunan iki demir kilit silindiri ve zemindeki büyük taş blokları birbirine bağlayan demirden kilit taşları bulunmaktadır. Yüzer köprü bu şekilde daha çok yük taşımakta, nehir suyunun yüksekliğine ve akışına göre yükseltilebilir her koşulda geçiş sağlanabilmektedir. Yapının teknik ve estetik özellikleri hakkında bkz. Kirilen, 2017, s. 73-87.

Köprüyü konu alan iyi hazırlanmış çalışma yok denecek kadar azdır. Yalnızca, Liu Yongsheng'in editörlüğünde derlenen 2013 tarihli bir prestij kitabı konuyu çeşitli yönleriyle ele almaktadır. Bu eserde kazı raporlarına da yer verilmiştir. (Liu, 2013, c.2, 482 -590) Demir boğa ve kahraman heykelleriyle diğer demir malzemenin ayrıntılı çizimleri bu eserde toplanmış, pek çok fotoğrafla boğalar üzerine incelemeler de ortaya konmuştur. İki ciltlik bu zengin derlemede tarihsel koşullar, Zhang Yue'nin "Methiye" metninin çizdiği çerçeveye sınırlıdır.² Eserde, yazarı belirsiz olduğu için editöre atfedebileceğimiz bölümde, heykellerin Güney Asya'dan getirilen "Kunlun köleleri" olabileceği ileri sürülmektedir. (Liu, 2013, 320) Diğer yayınlarda olduğu gibi, Liu Yongsheng da savına dayanak göstermemiştir.³

Heykellerin temsil ettiği kimseler hakkında düşünürken yönlere göre fikir yürütmek mantıklıdır ancak bugünkü değil, o günki koşullarla değerlendirmek gerekir. Sekizinci yüzyılın başında, Moğollar henüz tarih sahnesinde değildir. Meng-wu (Moğol) Boyu en kuzeydeki Shiwei boyları arasında bir boydur. Aynı şekilde Uygur Kağanlığı da henüz kurulmamıştır; Kuzey Asya'da Göktürkler hakimdir. MS 720'lerin başında Çin'in kuzeydoğu istikametinde Kıtalar vardır ve Göktürlere tabi hareket eden Ke-tu-gan 可突干, bölgedeki Kıtalar ve Tatabıları yönetmektedir.

Kuzeybatı istikameti Ötüken'e işaret etmektedir. Güneybatıda ise Lanzhou yönünde yerleştirilen figür bir Hu(n) olmalıdır.⁴ Bu kişinin Kang Dai-bin veya Kang Yuan-zi olması muhtemeldir. Çünkü figürün işaret ettiği Ningxia, Gansu ve ötesinde Türkler de yaşamıştır. Güneydoğuda ise Çinli memur görüntüsünde bir figür yer almaktadır.

Çinli araştırmacılar, Zhang Yue'nin methiye metninde geçen "Çinli figürün güneybatıya eklendiği" bilgisinden hareketle, heykellerin işaret ettiği yönlerle bugün orada yaşayanları eşleştirmektedir. Güneydoğu Çin'e, Kuzeybatı da Ötüken'e işaret ediyorsa, o yıllarda kuzeye işaret eden figürlerin Moğol ya da Uygurları temsil ettiğini öne sürmek anakronik bir yanıştır. Benzer bir tasnif Bai Yanpei'de de karşımıza çıkar, ona göre de güneybatı yönünde, yapının sol önünde yer alan figür Tibetli'dir. (Bai, 2018, 229) Oysa bu kahraman figürü Tibetli değil, görünüşüyle erken dönem Göktürk imajına sahiptir.⁵ Yüz hatları bir Soğdlu olduğunu düşündürmekte ama örülü saçları Göktürk olduğuna işaret etmektedir. Dört figür, ellerindeki zincirlerle boğaları ve köprüyü tutar biçimde üretilmiştir. Kuzeybatıdaki heykel elindeki zincirleri Ötüken'e işaret eden Kuzeybatı yönüne doğru çekmektedir. Bunun karşısındaki Çinli figür ise, elindeki dizgini sakınır biçimde resmedilmiştir. Bu ayrıntı en yalın haliyle, Kuzey Çin'deki Türk boyları üzerinde Göktürkler ve Tang yönetimi arasındaki egemenlik mücadelesini anlatmaktadır.

² Zhang Yue'nin "Pujin Köprüsü'ne Methiye" metni tam metin olarak tarafımdan yayımlanmıştır. (Kirilen, 2017, s. 32 - 35) Methiyede, hükümdarın konuyu başkasından duyduğu, Jin yöresinin gelirinin inşaata bağışlandığı ve süreçte sınırsız anlayış gösterildiği anlatılmaktadır. "Büyük ustalar işleri düzenlerdi, yüz usta sanatını sergiledi" ifadesi geçmekle beraber bu kimselerin kimliği konusunda ne methiyede ne de diğer kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. (Kirilen, 2017, s. 36-53)

³ Kunlun bu dönem Güney Asya'dan hediye, haraç vb. yollarla Çin'e getirilen kölelere işaret etmektedir. Ancak heykellerin görünüşleri itibarıyla köle olmadığını söyleyebiliriz. Heykellerin kimliği hakkında İngilizce literatürde bir çalışmaya rastlamadık. Bir kısım turistik paylaşım ve haber dışında İngilizce dikkat çeken bir yayın göze çarpmadı. İlgi duyanlar: "Kaiyuan iron bulls", "Yellow River iron bulls"; "黄河大铁牛" ve "开元大铁牛" ile ağ üzerinden arama yaparak çeşitli görsel içeriğe ulaşabilir.

⁴ "Hu" ile "Hun" özdeşliği hakkında ayrıca bkz. (Kirilen, 2021. s. 119-134).

⁵ Zhang Yue'nin methiye metninin tercümesi, alandan fotoğraflar ve tartışmalar için bkz. (Kirilen, 2017, s. 71 - 85).

Heykellerin bulunduğu ilin adını taşıyan Puzhou Kayıtları'nda (PZZ) demir heykellerle ilgili şu bilgiler karşımıza çıkar:

Pu(jin)'in batısında, surların [hemen] dışında, Sarı Irmağın kıyısında dört demir boğa bulunur, Tang yönetiminin Kaiyuan dönemi (MS 713 - 741) ortalarında yapılan sekiz boğadan dört tanesi [Sarı Irmak havzasının içi olan batıdaki] Qin yöresindedir. Boğalar doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır; nehri geçen köprüyü taşımak için yapılmıştır. Jin ve Moğol dönemine gelindiğinde köprü yıkılarak karşıya geçiş kesilmiş olsa da boğalar eskiden olduğu gibi sapasağlam durmaktadır. [Boğaların yapıldığı zamandan] günümüze bin yıldan uzun süre geçmiştir. Boğalar heybetli, sağlam ve kudretli görünüşleriyle eşi benzeri olmayan şeyler; yukarı kalkık başları, sağlam duran vücutları, ağır yük altına giren bedenleri, sıkı, güçlü ve dirençliler. Gözleri sanki hınçla bakıyor, kulakları dik, duruşları dengeli ve sapasağlam. Eğer Laozi [bu heykelleri] görseydi nutku tutulur, köprüden geçse öylece çekip gidemezdi. (Zhou, 1755, Tom. 9, 69-)

Bütün Tang Metinleri içinde Zhang Zhongsu'nun (MS 769-819) keleme aldığı Nehir Köprüsünün Bambu Halatlarına Methiye 河橋竹索賦 içindeki bölümün Türkçe çevirisi ise şöyledir:

...İçer boş kayıklar [su üzerinde] kolay süzülür, sivri oklar [birbirine geçirildiğinde] birbirini iterek [destekler]. Ben, köprünün ağaçlarının bozulduğunu görmüştüm; nerede [bugünkü] dümdüz büyük yol! En başında kim tasarladı bunu, bilen [de] yok... (Dong, 1814, Tom. 644, 19)⁶

Klasik eserlerde de kahraman heykellerine çok az değindiği gözden kaçmamaktadır. MS 721 yılının ilk ayında başlayan köprü inşaatı ile eş zamanlı gündeme gelen "merkez başkent" meselesi Tang'ın iç siyasetinden öte dış ilişkilerle ilgili olabilir. Çünkü sık sık ayrıntı ve isim veren kaynaklar köprünün yapımıyla ilgili aydınlatıcı bilgi sağlamamaktadır. Oysa MS 716 - 720 arasında yaklaşık beş milyon nüfus Sarı Irmak havzasına inmiştir. (Sima, 1956, 6745) ve kısa süre sonra Bilge Kağan'ın tahta çıkmasıyla bu kitlenin büyük bölümü Bilge Kağan'a bağlanır. (Sima, 1956, 6747; Li, 1781, Tom. 53-54, 194) Pujin'in kuzeyinde Dokuz Soy (Dokuz Oğuzlar), Taiyuan'de varlık gösterir. (Sima, 1956, 6728) Kapgan zamanından beri Göktürkler Çin'den demir talep etmektedir. (Ouyang, 1975, 5624, 6045) MS 714 yılı itibarıyla "demirin sınır dışına çıkarılması" yasaklanmıştır. (THY, Tom. 86, 19) Savaş aletlerinin en önemli parçaları demirden yapılmaktadır ve bu yıllarda tuzla ve madenler sarayın kontrolünden çıkıp çeşitli boyların idaresine geçmiştir. (Wang Q., 1755, Tom. 493 33-35) A-bu-si ve diğer boyların elindeki silahlar toplatılmıştır. (Liu 1988, 5173-74; Sima, 1956, 6722) Aynı zamanda boy beylerine ve kağan elçilerine hazineden yüklü hediyeler dağıtılmaktadır. (Wang Q., 1755, Tom. 975 24, 975 2-6; Sima, 1956, 6733, 6735; Ouyang, 1975, 128.)⁷ Bu uğurda "çil çil altınlar, yeşim taşları toz olmuştur" (Wu, 1994 c.1, 114b-115a)

Güçlü ve güvenli ittifak arayışındaki Tang, sadakati ancak satın alma yoluyla elde etmeye çalışmış ama bunda da tam başarı sağlayamamıştır. Zira kuzeydoğuda Kitan ve Tatabı hanedan

⁶ İlgili bölümün Çincesi: "...以虛舟而易蕩，屬激箭以相推。吾見其梁木斯壞，安得稱大道甚夷。肇彼謀者，莫知其誰。" (Dong, 1814, Tom. 644, 19)

⁷ MS 717'den sonra diplomatik geliş gidişlerde büyük artış gözlenir. CFYG'de karşımıza çıkan heyetlere dağıtılan hediyelerin yerini kısa süre sonra unvan, şeref, şan ve payeler alır. (Wang Q., 1755, Tom. 975.)

üyeleri Tang ile hareket etmek istese de başlarındaki Ke-tu-gan Göktürlere bağlıdır.⁸ Bugünkü Ningxia, Gansu hattında yaşayan Altı Çub Sogdak ve bu çevredeki Türkler de Göktürlere bağlanmıştır. (Sima, 1956, 6743) Ticaret yolları Türk boylarının kontrolündedir ve Tang Hükümdarı köprü inşaatına "Jin memleketinden alınan verginin" tamamını vakfetmiştir. (Dong, 1814, Tom. 130 52-54; Zhou, 1755, Tom. 16 25-27) Heykellerde 700 ton demir kullanılmıştır; Orta Çağ'da demir değerlidir ve askeri açıdan bu köprü milyonlarca ok ve yüz binlerce kılıç anlamına gelir.⁹

Kapgan Kağan'ın son yıllarında olduğu gibi ölümünün ardından (MS 716) Sarı Irmak havzasına göç eden nüfusla ilgili olarak Yeni Tang Tarihi'ne göre 800 bin yabancı hane (*jianghu*) sayısı verilmiştir. (Ouyang, 1975, 4558) Dönemin Çin usulü hesabına göre bir hane yedi ila sekiz kişiden oluşmaktadır ve bu beş milyondan fazla insan demektir. Resmi tarih kitapları, Çin'in içlerinde cereyan eden olayları komşularla ilişkiler bağlamında ele almamaktadır. Örneğin Türklerle ilgili monografilerde MS 721-723 yılları arasında yaşanan Kang Dai-bin ve Kang Yuan-zi kalkışmaları hakkında ayrıntı bulmak mümkün değildir. Oysa Kang Dai-bin kalkışması doğrudan 720 yılı sonundaki Göktürk akınlarıyla bağlantılıdır. Nitekim bu akınlarla ilgili olarak "Bundan sonra Bilge [Kağan] çok güçlendi, Kapgan'ın halkının tamamı ona bağlandı." denmektedir. (Sima, 1956, 6747; Li, 1781, Tom. 53-54, 194)

Eski kaynaklarda olduğu gibi, Liu Mau-tsai gibi modern uzmanların da eş zamanlı olan olayları ilişkilendirmedikleri görülmektedir. Oysa, Pujin Köprü inşaatı, Kang Dai-bin ve Göktürk akınları birbiriyle ilişkili konulardır. Nitekim adı "merkez başkent" olan yeni bir kent kurmak siyasi bir hamledir, Tang açısından bu hamle akim kalmıştır ve bu, sadece iki ay önce başlayan Göktürk akınlarıyla ilgili olmalıdır.¹⁰ Nitekim bundan yaklaşık bir yıl kadar sonra başkent Chang'an'da Göktürk Başbuğu onuruna davet düzenlenmiştir. (Liu, 1988, 182) Bu koşullar altında MS 721 yılının başında Pujin'de köprü inşaatı başlamıştır.

ÜÇ ŞAİR, ÜÇ ŞİİR: XUANZONG, ZHANG YUE VE XUE FENG

Heykelleri anlamak için kaynakları, dönemin siyasi olaylarının sağladığı çerçevede çeşitlendirerek ele almak gerekmektedir. Pujin ile ilgili karşımıza çıkan metinler arasında, Tang Hükümdarı Xuanzong'un kaleme aldığı kabul edilen "Sabah Pujin'den Geçiş" adlı şiir ilk göze çarpanlardandır. Bu bölümde, sırasıyla Xuanzong, Zhang Yue ve Xue Feng'in kaleme aldığı üç şiir incelenmiştir.

Sabah Pujin'den Geçiş, Xuanzong'un Taishan Dağı ziyaretinden sonra başkente dönerken Pujin Köprüsü'nden geçişini anlatmaktadır. Xuanzong'un Taishan Dağ ziyareti, heykellerin tamamlanmasından bir yıl kadar sonra MS 725'tedir. Dağ ziyaretinin tepki çekebileceği endişesine karşın, Bilge Kağan'dan icazet almak anlamına gelen diplomatik misyon talebi tasarlanmıştır. Kaynaklarda bu, nezaket icabı yapılan bir davet olarak değil bir tedbir olarak

⁸ Tang Sarayı'nın gelin verdiği taht adaylarını sırayla öldürmüş ve Kitanların başına kimin geçeceğine Ke-tu-gan karar vermiştir.

⁹ Köprü'nün ve demir heykellerin yapılışı bu çerçevede anlaşılır hale gelmektedir. Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra (MS 716) büyük bir nüfus güneye inmiş ve kuzey Çin'in tamamına yayılmıştır. Bilge Kağan'ın tahta çıkmasıyla birlikte bu halklar Göktürlere bağlanmak ister. MS 720 yılı sonunda Tonyukuk önderliğinde iki geniş çaplı akın göze çarpar. (Liu, 1988, 181) Bir kısım ayrıntı Göktürk monografilerinde görülmektedir. (Ouyang, 1975, 6052- 6053; Liu, 1988, 6052)

¹⁰ MS 720 yılı dokuz ve on birinci aylarda Tonyukuk'un önderliğindeki Göktürk kuvvetleri Gansu ve Liangzhou'yu hedef almış ve bölgede yaşayan Çebi boyları Türk akınlarına boyun eğmiştir. (Liu, 1988, 181, 6052; Ouyang, 1975, 6052, 6053; Sima, 1956, 6747)

kaydedilmiştir. (Sima, 1956, 6764) Pujin ve çevresi stratejik öneme sahiptir. Burayı elde tutan Sarı Irmağın içi ve doğusu arasındaki hareketliliği kontrol edebilmektedir. (Li, 1879, Tom. 12, 2)

Sabah Pujin'den Geçiş

Çanlar, davullar gümbür gümbür, güne döndü şafak;
Dağlar [ve Sarı] Irmak göründü alabildiğine yabanda.¹¹

Kuş cıvıltıları [ve] taht-ı revanın çingırağıyla,
İndik Puban [yamacından].
Uçan sancaklarla girdik Qin (Çin) ortasına.

[Bu] sarp geçit [artık] daha güçlü,
Gök düzü kenti, daha da ulu.

Bahar gelir, su buluşur ağaçla,
Ay batır, boş binalarda.

Atların rengi ayırır manzarayı,
Horoz öter, eser seher rüzgârı.

Umarım daim olur [bu] keyif,¹²
Yine beklemez [yolcular],
İpekli denkleyip.

Xuanzong (?) (MS 685 - 762)¹³

Pek çok derlemede karşımıza çıkmasına rağmen bu şiir Song Devri'nden sonra tanınmıştır. Pujin merkezinde, diplomasinin yoğun yaşandığı bir yer olması bakımından, üzerine şiirler, methiyeler yazılan bir merkeze dönüşmüştür. Şiir klasik metinlerde ve güncel kaynaklarda Xuanzong'a atfedilir fakat ona ait olup olmadığı tartışmalıdır.

Xuanzong'a atfedilen "Sabah Pujin'den Geçiş" pek çok kaynakta karşımıza çıkmakla beraber ilk görüldüğü derleme Song Dönemi devlet adamlarından Wang Anshi'nin "Tang'ın Yüz Şairinden Seçmeler" adlı eseridir. Bu derleme geç tarihlidir ve Wang Anshi (MS 1021 -1086) bu şiiri bir şekilde derlemenin ilk şiiri olarak vermiştir. Buna karşın Moğol dönemi alimlerinden

¹¹ Yingkui Lüsui瀛奎律髓(YKLS)'de, burada "yaban" ile karşıladığımız "ye野" imi yerine "dört" anlamındaki "si四" karşımıza çıkıyor. Bu haliyle ilk cümle; "Dağlar ve [Sarı Irmak] alabildiğine göründü dört [bir yanda]" şeklinde tercüme edilir. (Fang, 1778, Tom. 14 s. 1)

¹² Bu cümlede "keyif" ile karşıladığımız "tai 泰" yerine "savunma: fang防" karşımıza çıkmaktadır. Buna göre çeviri şu şekilde değişmektedir: "Umarım daim olur savunmak/korunmak" (Cao, 1780, Tom. 19) Shicang Lidai Shi Xuan 石倉歷代詩選卷十九; 曹学佺
<http://www.guoxuedashi.net/a/20372x/266003f.html> gör. tar. 12.01.2022.

¹³ Şiirin orijinal metni: "早度蒲津關。鐘鼓嚴更曙，山河野望通。鳴鑾下蒲阪，飛旆入秦中。地險關逾壯，天平鎮尚雄。春來津樹合，月落戍樓空。馬色分朝景，雞聲逐曉風。所希常道泰，非復候繡同。" Aşağıdaki eserlerde küçük farklara rağmen örtüşen nüshalar görülüyor: Gao 1982 s.645, Li, 1781, Tom. 225; Kang, 1705, Tom. 24 s. 24; Kang, 1713, Tom. 24; Cao, 1780, Tom. 19; Han, 1521, Tom.1; Fang, 1778, Tom. 14.

Fang Hui (MS 1227- 1305) *Yingkui Lüsui* (YKLS) 瀛奎律髓 adlı eserinin 14. tomarının hemen başında, Wang Anshi'nin, Tang Hükümdarı Xuanzong'u şiirin yazarı olarak göstermesine şerh düşer ve şöyle der:

[Wang] Banshan'ın (Wang Anshi) Tang seçmesinde [Xuanzong'a atfedilen Sabah Pujin'den Geçiş] ilk şiirdir. Tang Xuanzong'un pek çok iyi şiiri var ama [Wang] Banshan bunlara ulaşip seçememiş. Korkarım [Xuanzong'un şiir] derlemesini görmemiş. Fakat [Xuanzong'un] muhteşem Kaiyuan [ve] Tianbao devirlerinde, şiire nizam getiren şairler [Chen Zi'ang vd. yanı sıra; Wang, Yang, Lu, Luo gibi] tüm edebiyatçıların ardından, Wang Mojie (MS 692 - 761), Meng Haoran (MS 689 - 740) ve Li Bai (MS 701 - 762) taifesi hep şiirde bu dönemde yükselmiştir. Wei Yingwu (MS 737 - 791) [vd.] o dönemde hepsi hayatta ama [Xuanzong'un bu şiirini] görmemişler! Li Bai ve Du Fu (MS 712 - 770), [744 yılında Luoyang'da buluşup] karşılıklı şiir okumuş [ama bu şiiri bilmiyorlar!]. Bu şairlere işte bu noktada muhteşem diyebiliriz! [Dahası] Aydın Hükümdar (Xuanzong) gibi bir efendi [de bu] şiiri yazıyor ve memurunun gerisinde kalmıyor; buna nasıl da muhteşemin muhteşemi demeyelim şimdi! (Fang, 1778, Tom. 14, 2)¹⁴

Xuanzong'un "Sabah Pujin'den Geçiş" in ilk dizesindeki "*Çanlar [ve] davullar [çaldı] gümbür gümbür, güne döndü şafak*" cümleleri, vadiden inişlerinin tasviridir. Pastoral arka plan ikinci mısradan verilir: "*Dağlar ve [Sarı] Irmak [alabildiğine] göründü yabanda*". Türkçede "*gümbür gümbür*" ile karşıladığımız "*yan 严*", "*ciddi*", "*sert*" veya "*sıkı*" anlamındadır. Burada davul ve çan sesleri tanımladığı için bu şekilde tercüme edilmiştir. İlk mısranın son iki imi ise devrik olarak karşımıza çıkmaktadır; "*geng shu 更曙*" "*değişmek*" ve "*şafak*" imlerinden oluşur; imleri yer değiştirip yazdığımızda "*shu geng 曙更*"; "*seher vakti*" anlamındadır. Şiirde mevcut haliyle "*geng*" fiil olarak alınmış ve aynen "*güne döndü şafak*" ile karşılanmıştır. İkinci mısradan, "*geng*" ile aynı işlevdeki "*wang 望*" da cümlenin eylemi olarak "*bakmak*", "*görmek*" anlamıyla gramerde dengeyi sağlamaktadır.

Üçüncü kıtada, aslında "*uludur kahramanları*" şeklinde tercüme edebileceğimiz "*shang xiong 尚雄*" tamlaması, "*çok heybetli*", "*görkemli*" anlamını da verir. Dizenin ilk mısrasındaki "*sarp geçit*" kısmında "*geçmek yu 逾*" fiilinin cümledeki yeri ve görevi, "*shang 尚*"'ın da bir fiil olduğunu düşündürür. Şu halde "*shang 尚*" fiil olarak alınıp Türkçeye "*yüceltmek*" anlamında "*uludur kahramanları*" şeklinde tercüme edilebilir. Bu, "*ululadık kahramanları*" manasında da yorumlanabilir. Öyleyse Xuanzong'un buradan geçerken heykelleri selamladığı düşünülebilir.

Diğer taraftan "*geçmek yu 逾*" ve "*shang 尚*"'ı edat olarak düşünürsek bu kez tercüme "*Yer sarp geçit [şimdi] daha güçlü, gök düz kent daha da ulu.*" şeklinde olur. Çok anlamlılık ve bakı belirsizliği, gramer sebebiyle bu ikinci olasılığa işaret eder fakat hükümdarın köprüden geçtiği ve heykelleri gördüğü düşünülürse ilk olasılık daha anlamlıdır. Dizenin son imi olan "*xiong 雄*", "*kahramanlar*" karşılığı olmalıdır. İkinci mısranın ilk iki imi hakkında, kapsamlı ve

¹⁴ Fang Hui'nin Wang Anshi şerhi: "半山唐選此第一首，玄宗大有好詩而半山不及取，殆是未見其集，然則開元天寶盛時，當陳，宋，杜（甫），沈律詩，王，楊，盧，駱諸文人之後有王摩詰，孟浩然，李太白，杜子美及岑參，高適之徒並鳴於時。韋應物，劉長卿，嚴維秦系亦並世而不見，與李杜相倡和，詩人至此可謂盛矣！為之君如明皇者高才能詩亦不下其臣，豈非盛之又盛哉！" (Fang, 1778, Tom. 14 s. 2) Fang Hui'nin saydığı isimler Xuanzong devrinin ünlü şairleri ve devlet adamlarıdır. Bağlam gereği bu isimler, anlatı bütünlüğünü bozmayacak oranda kısaltarak ayrıntıya girmeden verilmiştir. Fang Hui'nin şerhi özetle, bunca şair Xuanzong'un bu şiirinden haberdar değilken Wang Anshi'nin derlemesinin ilk sayfasına bu şiiri Xuanzong'un şiiri olarak almasına bir eleştiridir.

notlandırılmış bir derleme olan Tang Seçkisi (YXTS) ve Bütün Tang Şiirleri (QW) içinde, "yerin ve göğün düzgün olmasının", "insanı tanımakla" ilgili olduğundan bahisle, Türkçe çeviride "gök düzü" ile karşıladığımız "tian ping 天平" ifadesinin *yin* ve *yang*'ın uyumunu temsil ettiği belirtilmektedir. (Dong, 1814, Tom. 24, 24; Kang, 1713, Tom. 6)

Beşinci kıtada, "Atların rengi ayırır manzarayı" cümlesi ise Han Gaodi'ye bir gönderme olabilir. Hun Hükümdarı Mete'nin, Han Hükümdarı Gaodi'yi (MÖ 256 - 195) kuşattığı Baideng hadisesi sırasında, Hun atlarının yönlere ve renklere göre birlikler oluşturduğu anlatılır.¹⁵"Atların rengi" ile "manzara" arasındaki ilişki, dönemin siyasi koşullarını anlatır görünmektedir.

Son kıtanın çevirisinde, "ipekli denkleme beklemek, ...hou ru tong 候繡同" ya da "ipekli bırakmak" ifadeleri Pujin Geçiti'ndeki gümrük işleriyle ilgilidir. Bu cümleden hareketle o dönemde Pujin'in bir tür gümrük işlevi olduğu anlaşılmaktadır. Benzer biçimde, şiirin Shi Cang Lidai Shixuan 石倉歷代詩選(SCLDSX)'de geçen kopyasında, "keyif" sözcüğü yerine "savunma" görülmekte, buna göre sondan bir önceki mısırda geçen "Umarım daim olur bu keyif" ifadesi "Umarım daim olur bu savunma" şeklinde değişmektedir. (Cao, 1780, Tom. 19)

Gümrüklerde vize veya pasaport işlevi gören uygulamanın bilinen adı "qi ru tong 棄繡同"dur. "Kumaş bırakıp [sonradan] eşleştirmek" anlamına gelen *qi ru tong* kumaşın gümrükte alıkonan parçasının dönüşte eşleştirilmesi anlamındadır. Han döneminden (MÖ 206-MS 220) beri bilinen uygulama, Tang (MS 618 - 906) zamanında da yürürlüktedir. *Qi* aslen "bir şeyi atmak", "bırakmak" anlamındadır. Bununla, bir parçası gümrükte bırakılan ipekli kumaş kastedilir. Eğer sınırın iki tarafında görevliler, bu kumaş parçalarını, bağlı oldukları siyasi otoritenin emriyle eşleştiriyorsa, bu kumaş tüccarların akreditasyonu, vizesi anlamına gelir. Bu "ipekli bırakmak" anlamıyla, YXTS Tom. 6'da (Kang, 1713, Tom.6); "ipekli denkleme beklemek" haliyle ise, itibarlı derlemelerden Kang, 1705, Tom. 24 içinde, aynı şekilde Cao, 1780, Tom. 94 ve Fang, 1778, Tom. 14 2'de karşımıza çıkar. "İpekliyi denkleme" sınır kapılarından giriş çıkışlarda elçiler ve orduların tanınması ve akreditasyonu için de uygulanır. (Kang, 1705, Tom. 24, 24)

Hükümdarın İzniyle Pujin'den Geçiş

Eski başkentler Chang'an ve Luoyang'ın üç yüz km. kuzeyinde yer alan Pujin'in merkez başkenti ilan edilmesi ve birkaç ay geçmeden bunun iptali, son birkaç yılda bölgede yayıldığı görülen beş milyon kadar Türk nüfusu ve MS 721 yılının dördüncü ayında patlak veren Kang Dai-bin ayaklanması, ordu terhizi gibi olaylar, resmi eserlerde anlatılandan farklı bir görüntü ortaya koymaktadır. Kapgan Kağan'ın son yıllarında başlayan ve ölümünden sonra da devam eden göç dalgasıyla Çin'e akın eden milyonlar, Bilge Kağan başa geçtikten sonra ona bağlanırlar. (Li, 1781, Tom. 53, 194; Sima, 1956, 6743) Böylece Türk tebaanın yaşadığı topraklar da fiilen Göktürlere bağlanmış olur. Tang Sarayı'nın Türk boylarıyla ilgili politikalarının mimarlarından Zhang Yü bu şiirin yazarıdır. Pujin Köprüsü için bir de methiye kaleme alan Zhang Yü'nün bu şiiri, dönemin siyasi koşulları hakkında ipuçları barındırmaktadır.¹⁶

¹⁵ [MÖ 200 yılında] Mo-du (Mete/Batur?), dört yüz bin atlısıyla, Han Hükümdarı Gaodi'yi Baideng Dağı'nda kuşattı... Hun atlı birliklerinden, batıdakilerin tümü kır atlardan, doğudakiler beyaz akıtmalı yağız atlardan, kuzeydekiler yağız atlardan ve güneydekiler ise al atlardan oluşmuştu. (Onat, 2015, 10; Ban, 1975, 3753)

¹⁶ Methiye metninin tercümesi için bkz. (Kirilen, 2017, 31-35 vd.)

Hükümdarın İzniyle Pujin'den Geçiş¹⁷

Puban yamacı uzanır Linjin'e [kadar],
[Arabanın] gölgeliği şafakta, Qin'e bakar.

Geçit kenti heybetli, arazi sarp;
Köprü'nün yolu gök geçidi tutar.

Gezen köşkün güneşi yansır binadan,
Baraj kuşatır köşkü, ağaçları ve baharı.

Sarı bulutlar Baoding'in ardından,
Mor bir sis izler kudemayı.

Duyulur doğuda Tang [ve] Yu'nün izleri¹⁸,
Batıya bak, Zhou ve Han toz duman,

Taşı toprağı altın değil memleketin,
Sadık memur sever aydın hükümdar!

Zhang Yue (MS 663 - 730)

Bu şiirde, ilk şiir ile ortak olan pekçok sözcük vardır: "Dağlar ve nehirler 山河", "bakmak 望", "Puban 蒲坂", "Qin 秦", "tehlikeli yer 地險", "geçit 關", "bina 樓", "fei: değil 非" gibi ortak imler yanında, güneş ve ay 日月 gibi birbirini tamamlayan üslup da belirgindir. Bu durum, diğer şiire cevap verdiğini teyid eder.

İlk mısradaki geçen "*Linjin*" Puzhou çevresidir. Irmağın orta boylarında nehir suyu fazladır ve debinin yükseldiği dönemlerde karşıya geçmek için köprüden başka yol kalmaz. O nedenle eski zamanlardan itibaren bu bölge Qin ve Jin beyliklerinin sınırı olarak kabul edilmiştir. "*Linjin* 臨晉" bir yer adı olarak "Jin'e komşu" anlamında bu yöre için kullanılmıştır. İlk dizinin ikinci mısrasındaki "[*arabanın*] gölgeliği", "*huazhi* 華芝" için Yü Xuan Tang Shi 御選唐詩 (YXTS) Tom. 25, 21'de; "*huazhi*", "*gizlemek, örtmek demektir*" notu dikkat çeker. (Kang, 1713, Tom. 25, 21) Zira "*huazhi*" geniş kubbeli bir mantar türüdür ve hükümdarın arabasının gölgeliğine işaret eden bu ifade, doğudaki Jin bölgesinden köprü'nün bulunduğu yere doğru arabayla ilerleyişin tasviridir.

Hükümdarın arabasını tasfir için pek çok sözcük varken "*huazhi*"nın kullanılması ve onu "*şafak*" ve "*bakmak*" imlerinin takip etmesi, hükümdarın buradan geçerken arabasından inmediğini, belki de gizlenerek geçtiğini sezdirmektedir. Bizce bu dize, Hükümdar Xuanzong'a atfedilen şiirin ilk dizesiyle ilişkilidir. Tarih sırası bakımından Zhang Yue'nin şiiri en eski olandır ve MS 724 yılına ait olmalıdır. Şu halde Xuanzong'a atfedilen şiirde geçen "*Kuş*

¹⁷ Şiirin orijinal metni: "奉和圣制度蒲关应制：蒲坂橫臨晉，華芝曉望秦。關城雄地險，橋路扼天津。樓映行宮日，隄含宮樹春。黃雲隨寶鼎，紫氣逐真人。東詠唐虞跡，西觀周漢塵。山河非國寶，明主愛忠臣。" 張說 Şiir şu kaynaklarda mevcut: Fang, 1778, Tom. 14 s. 2; Kang, 1705, Tom. 88 s. 3; Kang, 1713, Tom. 25 s. 21; Li, 1781, Tom. 225.

¹⁸ Tang (Yao) 唐堯 ve Yü (Shun) 虞舜, Milattan Önce 2200'lere tarihlenen efsanevi hükümdarlar. "Zhou ve Han toz duman" ise, Chang'an çevresine işaret etmektedir.

civiltuları [ve] taht-ı revanın çingırağıyla indik Puban [yamacından]. Uçan sancaklarla girdik Qin ortasına" dizeleri, Zhang Yue'nin "[Arabanın] gölgeğinin [altından?] şafakta, Qin'e baktık" cümlelerine atf, belki de bir düzeltme olabilir.

Fang Hui'nin kinayeli şerhi, Xuanzong'un şiirindeki "şaşaalı geçişi (!)", Zhang Yue'nin şiirindeki "mütevazı geçiş" ile karşılaştırma imkânı vermektedir. Daha sonra kaleme alındığı anlaşılan ve Wang Anshi'nin derlemesinde karşımıza çıkan "Xuanzong'un şiiri", Zhang Yue'nin naif bir biçimde dile getirdiği "sessiz ve mütevazı geçişin" üslubuna bir düzeltme gibidir. Bu iki şiir arasında göndermeler bununla sınırlı değildir. Söz varlığı örtüşmekte, toplam on bir im iki şiirde de geçmektedir.

Dördüncü kıtada, "*Sarı bulutlar Baoding'in ardından*" mısrasında geçen "Baoding" yer adıdır ve aslen "kutsal kazan" anlamındadır.¹⁹ Kazan, hükümet alameti, kutsal olması da Xia'dan miras kazanlara atıfla siyasi iddianın işaretidir. Kutsal Kazan Baoding 寶鼎 hakkında, Mozi'nin kendi adıyla anılan eserinde, Hunların ve Türklerin ataları arasında gösterilen Xiaohou'nun madencilik anlatılmaktadır.²⁰

Çin'de devlet kuran Hun soylusu Liu Yuanhai da burada "mor sis" görmüş, bunu istikbali için uğurlu addetmiş ve bu nedenle ilk merkezini buraya kurmuştur. (Li, 1781, Tom. 61, 51) Şiirde geçen "*mor sis*" uğurlu olması bakımından Liu Yuanhai'a bir gönderme olabilir. "*Kudema*" ile karşıladığımız, *zhenren* 真人 ise Taocu geleneğin baş tacı ettiği Laozi ve Zhuangzi gibi kadim düşünürlerdir; o nedenle çeviride "*kudema*" ile karşılanmıştır. "*Mor sis*" ve "*kudema*" arasında yer alan fiil "*zhu* 逐" ise takip etmek, kovalamak, sürmek anlamındadır. Laozi ile köprü arasında kurulan bağ bir başka kaynakta da görülmektedir.

...[boğaların] gözleri sanki hınçla bakıyor, kulakları dik, duruşları dengeli ve sapaşğlam. Eğer Laozi [bu heykelleri] görseydi nutku tutulur, köprüden geçse [öylece] çekip gidemezdi... (Zhou, Tom. 9, 69-)

Laozi'nın temsil ettiği pasif tutumun tam karşısındaki kahraman heykelleri, gerçekçi tarzlarıyla çağlar aşan bir hikâyeye anlatılmaktadır. Kaynaklarda inşaat süreciyle ilgili detay bulunmaması, merkez başkent fikrinin rafa kaldırılmasıyla birlikte düşünülmektedir ve Tang Sarayı'nın siyasi bir hamleyle sürece önce dâhil olup sonra çekildiği şeklinde anlaşılabilir.

¹⁹ Kazan ve Feilian, Zhang Yue'nin Köprüye Methiye metninde de geçer. Başlangıçta Xiahou, Feilian'i dağ ve vadilerde metal bulup çıkarmak üzere göndermiş ve [toplanan madenleri] toprak [kalıplar kullanarak] Kunwu'da döktürmüştü. [Sonra] fal baktırap [dua ederek şöyle] demişti; "Dört ayaklı kazanımız olsun; [yiyecekleri, biz] ateş yakmadan kendi pişirsin, [bir şey] koymadan kendi kendine dolsun, [biz] taşımadan kendi taşınısın! (Mo, 1755) Kunwu, günümüzde Henan Eyaleti'nde Puyang Şehri yakınlarında. Eski Kunwu memleketi olarak da bilinir. Kunwu, aynı zamanda efsanevi Xia devletinin memurlarından birinin adıdır. Bahar-Güz Kayıtları'nın Lüshi yorumlarında "Kunwu toprak kap yapar" denmektedir. Bu ifadenin geçtiği bölüm, medeniyetin inkişafında 'araba yapımı', 'kent suru inşası', 'yazının icadı', 'tarım' gibi temel altı görev alanının anlatılır. Kunwu adını yaşadığı yere miras bırakmış görünmektedir. Gerek toprak kap ve kalıp yapan Kunwu, kent duvarı ve kanal inşa eden Xia Gun (Büyük Yü'nün babası) ve gerekse yazının mucidi Cangjie ilgi çekici konulardır.

²⁰ Pek çok farklı anlam ve kullanımı olan "feilian" farmakolojide "deve dikenini" karşılar. Bu Çin'de Uygur Özerk Bölgesi'nde, Tanrı Dağları'nda sık görülen bir bitkidir. Bunun yanında, Zhou Dönemi'nin Bahar-Güz ve Savaşan Beylikler devirlerinde, kuzeydeki Zhao ve batıdaki Qin beyliklerinin her ikisinin de atasıdır. Dolayısıyla Çin'de Zhao, Ma, Liang gibi soyadlarının da ondan neşet ettiği kabul edilir. Methiye Metni'nin tercümesi için bkz. G. Kirilen 2017, 31-35.

En eski kayıtlarda da "*mor sis*" ve "Laozi'nin ülkeyi terk edişi" arasında ilişki kurulmaktadır. (SJ 2141; Chiang 11) O nedenle Xuanzong döneminde benimsenen "kasıtsız eylem-*wuwei*" şiarına uygun dış siyasetin, Taocu argümanların ve pasifist tavrın şiirlere yansıdığı görülmektedir. Nitekim ilerleyen yıllarda askeri bakımdan daha da güçsüz düşen Xuanzong yönetimi, Laozi ve Zhuangzi gibi düşünürleri, iltifat ve tanrısal özelliklerle yücelten törenler düzenlemeye başlamıştır. (Liu, 1988, 926) Zhang Yue'nin methiye metninde geçen "*sonsuz anlayış gösterildi*" ibaresi de Tang'ın inşaat sürecine katılımının sınırlı olduğunu gösterir. Methiye metninde geçen "*Jin kazanının*" vakfedildiği ibaresi ise harcamalara işaret etmektedir. (Dong, 1814, Tom. 130, 52-54; Zhou, 1755, Tom. 16, 25-27) "Jin", Sarı Irmağın doğusudur. Şu halde, yine Pujin'le ilgili bir başka şiirin satır aralarında karşımıza çıkan "*karlı dağlardan geldiler... güneyde demiri tükettiler*" (Zhou, 1755, Tom 21 33-34) sözleri anlam kazanır ve demiri dökenlerin kimliğiyle ilgili bir ipucu olarak akılda tutulabilir. Zhang Yue'nin methiyesinde "*yüz ustadan*" söz edilmektedir, "*karlı dağlardan gelenler*" onlar olabilir.

Tian Başkâtibe Uğurlama

Xue Feng'ın (8. yy sonu - 9. yy başı) kaleme aldığı "Tian Başkâtibe Uğurlama"nın, Pujin Köprüsü'nün inşasından çok sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu şiir aşağıda notlandırılmadan verilmiştir. "Tian Başkâtibe Uğurlama"da köprü inşaatına dair veri olmasa da, siyasi mücadeleye ve cephelere açtığı pencereyle bu şiir, diğer eserlerde bulunmayan bir ayrıntıyı açığa çıkarmaktadır.

Lingzhou Tian Başkâtibe Uğurlama²¹

Kuzey rüzgârı esti uğul uğul,
Doldu bayraklar ve sancaklar;
Sazlıklar ılgıt ılgıt, toplandı öfkeli kılıçlar.

Dokuz soy ve Qiang-hun,
Düştü Han esasının peşine,
Altı İl *fan* (Türk) boyları
Takıldı savaşımın semerine.

Çiy ortasında girip sınırdan,
Gerdiler sert yaylarını.
Ay ışığında altüst oldu mevziler,
Dondu yeşim otağı.

Yol kenarında kim göstermez ki şimdi,
Ahalinin²² çıkmaya alıştığı şu sunağı.

Xue Feng (9. yy başı)

²¹ Şiirin başlığında geçen "Lingzhou" için Hao Tianting, buranın Ningxia'da olduğunu belirtmektedir. (Hao, 1676 Tom. 2, 5) Şiirin Çince metni pekçok kaynakta karşımıza çıkmaktadır: 送靈州田尚書: 陰風獵獵滿旗竿, 白草颼颼劍氣攢。九姓羌渾隨漢節, 六州蕃落從戎鞍。霜中入塞雕弓硬, 月下翻營玉帳寒。今日路旁誰不指, 穰苴門戶慣登壇。薛逢 (Gao 1982, 752; Hao, 1676, Tom. 2 ,4-6; Cao, 1780, Tom. 94)

²² Tian Rongcha田穰苴 Jiang (Qiang) Shang soyundan, Qi beyliğinin halkı. Puzhou yöresinin eski ahalisinden.

Heykellerin bulunduğu Yongji ahalisinden olan şair Xue Feng'ın doğum ve ölüm tarihleri kesin değildir. Ancak şiirin Pujin Geçiti'ni konu alan bir metin olduğu açıktır ve dokuzuncu yüzyılın başına tarihlenmektedir. Heykellerin yapılışından çok sonra kaleme alınan şiirin ilk dizesinde, "kuzey rüzgârı" ile karşılanan "yinfeng 陰風", "karanlık ve kuytu bir yerden esen rüzgâr" anlamını verir. Devamındaki ikileme "lielie 猎猎" ise bir yansıma sözcüktür ve bayrakların dalgalanışını anlatır. İkilemeyi oluşturan imler aslen "av" veya "avlanmak" anlamındadır ve bu haliyle, MS 720-724 yılları arası Çin'in kuzey sathına yayılan Türk fütuhatına da işaret eder görünür. "Sazlıkta kılıçlar toplandı" ile karşılanan cümlede, kılıç savrulduğunda çıkan uğultuyu anlatmak için seçilen "sousou 飗飗" görülmektedir. Bu iki mısradaki gramer dengesini yansıma sözcükler sağlamaktadır. Son üç hece, "jian qi zan 劍氣攢" ise; "kılıç", "nefes/öfke" ve "bir araya toplanmak"tan oluşur. Bu yüzden "toplandı öfkeli kılıçlar" şeklinde tercüme edilmiştir. Fakat dizinin son hecesi "zan 攢"ın "korumak" anlamının olması ve Tangshi Guchui Jiaozhu 唐詩鼓吹箋注 (TSGCJZ) içinde, "nefes/öfke" anlamındaki "qi 氣" yerine "savunma" "fang 防" iminin yazılmış olması, bu kısmın "toplandı kılıçlar savunmaya" şeklinde de tercüme edilebileceğini göstermektedir.

Tarihi açıdan şiirin en önemli mısraları şunlardır: "Dokuz soy [ve] Qiang-hun, Han atasının peşine düştü; Altı İl fan (Türk) boyları savaşçıların semerine takıldı". Bu şiir dışında bir başka yerde karşımıza çıkmayan bu ifade, MS 720-724 yılları arasında Pujin çevresinde süren siyasi mücadelenin bir tasviri olmalıdır. Zira bir uğurlama olan bu şiirin son dizesi, demir heykellerin bulunduğu yapıya işaret etmekte ve ender bulunan türden net bir açıklama getirmektedir. Yüz yıl kadar sonra kaleme alınan şiirin yazarı Xue Feng, Pujin eşrafındandır. Son dizede, Tangshi Guchui Jiaozhu 唐詩鼓吹箋注 (TSGCJZ) ve Shi Cang Lidai Shixuan 石倉歷代詩選 (SCLDSX)'de geçen "savunma: fang 防" sözcüğü göz önüne alınırsa Pujin, ikinci kıtada anlatılan cepheleşmede sınır olmuştur. "Dokuz Soy", Uygurların da içinde olduğu Türk boylarına verilen genel adlardandır. "Qiang-hun" ise, yine Türk tebaadan sayılan Tu-yü Hunlar ile Tangutlara işaret etmektedir. "Altı İl 六州", Göktürk Yazıtlarında karşımıza çıkan "Altı Çub Sogdak" ifadesine; "fan luo 蕃落" burada yaşayan Türk tebaaya ve "savaşçı" ile karşılanan "rong 戎" ise Göktüklere işaret etmektedir.²³

Üçüncü kıta birebir tercümedir. Dize sonundaki "yeşim otağı" için sözlüklerde karşımıza çıkan açıklama "başkomutanın çadırı"dır. "Yeşim taşlarıyla süslenmiş çadır" anlamı bulunmakla beraber, "yeşim" iminin sarayla ilişkisi ve bağlam gereği bu dizeden anlaşılan tercümeden farklı değildir.

"Yol kenarında kim göstermez ki şimdi" cümlesindeki fiil "zhi 指", "parmakla işaret etmek" demektir. "Ahali" ile karşıladığımız "Rangju menhu, 穰苴門戶" ise bu yörede eskiden beri yerleşmiş olan Rangju'nun torunlarına işaret eder. Bu addan hareketle, Rangju'nun soyundan gelen kimselerin bu inşaat sürecine dâhil olup olmadıkları sorusu akla gelmektedir. Bu şiirin adında geçen "Tian" soyadı, "Sima" gibi bu ahalinin devamıdır.

²³ Aktörler Türk boylarıdır: Xuanzong'un ifadesiyle yüzyıl önce gelenler eski halk olarak görülmektedir. Buna karşın yakın zamanda, Kapgan sonrası gelen ve "Dokuz Soy" adıyla bilinenler, Gansu ve Liangzhou'ya yerleştirilmiş olsalar da kısa süre sonra Sarı Irmak havzasının doğusuna, Taiyuan çevresine gelmişlerdir.

"Dokuz Soy, Qiang, Hun 九姓羌浑" için Moğol dönemi devlet adamlarından Hao Tianting'in 郝天挺 (MS 1247—1313) Tangshi Guchui'nin notlandırılmış nüshası olan TSGCJZ'de verdiği açıklama, Xuanzong dönemine işaret etmesi bakımından dikkate değerdir:

[Eski] Tang Tarihi'ne [göre], Dokuz Soy Qianglar arasında Tu-yü Hunlar kendi başına ayrı bir boy olmuş, [sonra] Qiangların büyük-küçük boylarını sekize ayırmıştı; [böylece] hiçbiri diğerlerini yönetimi altına alamıyordu. [Bu sekiz boy]: Xi-feng, Fei-ting, Wang-li, Po-chao, Ye-ci (Ye-lü), Fang-dang, Mi-qin [ve] Tuo-ba'dır.

[Eski] Tang Tarihi'nde, Zhang Yüe Tianping Ordusu Büyük Elçisi iken, Shuofang Büyük Elçisi Wang Jün, Nehir Kıvrımı (Hequ'deki) bağlı yabancılardan A-bu-si [ve diğerlerini] katletmişti. Dokuz Soy'dan Tongra, Bayırku ve diğerleri şüphelenip korkmuştu. Zhang Yüe hafif atlıların peşinden otağlarına kadar gitmiş, boy önderlerini ziyaret edip onları teskin etmişti; Dokuz Soy neden sonra sakinleşti... (Hao, 1676, Tom. 2)

Yukarıdaki kaynakta peş peşe verilen Tuyu Hun ve Oğuz boyları ayrı birliklerdir. Buradaki Tuyu Hun adı daha sonraki Tangutlara işaret etmektedir ve bu boy adları resmi tarihlerdeki Tangut monografilerinde karşımıza çıkmaktadır. (Ouyang, 1975, 6214) Öte yandan *Taibai Yinjing* (TBYJ) adlı eserde, yukarıdaki boy adlarının bir kısım Oğuz boyları ile karışık verildiği görülmektedir. Türk boylarından Hun (浑) boy adının anahtar nitelikte olduğu, daha sonra Tangut boyları olarak karşımıza çıkan boy birliği içinde birlik kurmaya kalkıştıkları anlaşılmaktadır. *Taibai Yinjing* (TBYJ)'e göre bu boylar arasına Türk boylarından Pugu ve Sheli de eklenmiştir. (Li, Q., 1854, Tom. 3, 9)

Tang tarihlerindeki kullanımının da teyit ettiği üzere "Dokuz Soy", Oğuz boylarına işaret eder ve Dokuz Soy içinde bu dönem Uygurlar önde gelmektedir. Ming Dönemi edebiyatçılarından Yu Shenxing'in (MS 1545 – 1607) derlediği Gushan Bizhu 穀山筆塵 (GSBZ) içinde Uygurlarla birlikte hareket eden boylar sayılmaktadır:

Uygurlar en başta, dört boydan biriydi. [Bunlar:] Uygur, Cebi (Qi-bi), İzgil (Si-jie) ve Hun'dur (浑). [Toplamda] bunlara Chi-le [da] denir. Göktürk Mo-chuo (Kapgan Kağan) güçlendiği zaman Chi-le topraklarını ele geçirmiş [ve] bu sebeple [bu] dört boy, [Gobi] Çölü'nü geçip [bize] gelmişti. Gan[su ve] Liang[zhou bölgeleri] arasına yerleştirilmişlerdi. (Yu, 1590, Tom. 18, 8)

MS 717 yılında Dokuz Soy (Oğuz) boylarının, "Taiyuan çevresinde tehlike oluşturdukları" bilgisi karşımıza çıkmaktadır. (Sima, 1956, 6728). Kısa süre sonra Uygurları, MS 719 yılında nehir kıvrımının doğusunda, Datong ve Taiyuan çevresinde olduklarını tekrar görmekteyiz. (Wang, Q., 1755, Tom. 974, 24) Liangzhou'daki Uygur, İzgil, Cebi ve Hunların (浑) bir kısmının doğuya göç ettiği anlaşılmaktadır. MS 720 sonunda Tonyukuk'un önderliğindeki Göktürk kuvvetleri Liangzhou'daki Cebi Boyu üzerine sefer yapıp onları kendine bağlar. (Liu, 1988, 181; Ouyang, 1975, 128) Yukarıdaki dört boy arasında olmayan ancak Zhang Yue'nin ziyareti kapsamında Dokuz Soy içinden olup da Göktürlere bağlanmayanlar arasında bir kısım Tongra ve Bayırku'nun da olduğu düşünülebilir ama bu süreçte Hun (浑) Boyu'nun önemli rol oynadığı görülmektedir.

Puzhou Kayıtları'nda (PZZ), daha sonra Puzhou Emiri (yin) olan Hun Jian (MS 736 - 787) ile ilgili bir cümlede; "...[bu köprünün yapılması Hükümdar] Xuanzong sebebiyle değildir" demektedir. (Zhou, 1755, Tom. 3, 19) Cümlenin başında ise şu sözleri dile getirmektedir: "Hun Jian, Xiannian Wang'ı olarak Hezhong'u uç [tutup fethettiğine göre], altın (demir) adamlar o

zaman dökü(lü)p kendi katkılarını onurlandıranlar olmalıdır". (Zhou, 1755, Tom. 3, 19) Hun (渾) Jian'in Puzhou Emiri olması, Xue Feng'in şiirinde geçen ifadeleri teyit etmektedir. Hun Boyu'na (渾) mensup olan Hun Jian, şiirdeki ayrıma göre, 'Han esasının peşine takılanlardandır'. Önemli ayrıntı, demir heykellerin Xuanzong sebebiyle değil, köprüye katkı verenlerin kendi adlarına yaptıkları yönündeki ifadedir. Bu yönde bir çeviri mümkündür zira Xuanzong projeye "*Jin ülkesinin bir davulu*" kadar katkı yapmıştır. (Dong, 1814, Tom. 130, 52-54; Zhou, 1755, Tom. 16, 25-27) Bu katkı, 700 ton demir ve inşaatta kullanılan malzemenin yalnızca bir kısmını karşılamış olmalıdır. Heykeller arasında Çini temsil eden figürün arkada olması da bunu düşündürmektedir.²⁴

Yaygın bilinen adıyla "Muhteşem Tang" (*Kaiyuan Shengshi*) ifadesi, Kaiyuan devrinin özellikle bu yıllarına işaret eder. Ancak kaynaklara göre MS 721 yılının ilk ayında inşaat başlamışken, Bilge Kağan'ın elçileri Çin'e taleplerle gelmiş ve bu talepler kabul edilmiştir.²⁵ Buna mukabil, danışmanlardan Yüwen Rong, "kaçak halkın tarıma teşviki"²⁶ için kuzeye gönderilmiş ve "800 bin küsur hane tespit edilerek" tarım arazilerine pay edilmek istenmiştir. Bu sürecin sonunda ordunun terhis edilmesi, MS 722 yılında başkentte cereyan eden Quan Liangshan darbe girişimi ve Kang Yuanzi isyanları, Tang Sarayı'nın içine düştüğü durumu göstermektedir.

Sonuç

Pujin Köprüsü ve demir heykellerin aslen göçebe ve yerleşik dünyanın uyumlu birlikteliğinin nişanesi olduğu düşünülebilir. Nitekim heykellerin arasında yer alan dağ figürleri, arkadaki yıldız direkleri ve insan figürlerinin yönlere göre yerleştirilmiş olması bu fikri destekler mahiyettedir. Heykellerin kim olabileceği sorusu ile ilgili olarak, heykellerin yapıldığı yıllar ve heykellerin tipolojisi göz önüne alındığında Çinli araştırmacıların "azınlık halklar" savının dayanaksız ve tutarsız olduğu görülmüştür.

Kaynaklarda olaylar, Tang Sarayı'nın gözünden anlatılmasına rağmen karşılaştırmalı okumalar, Kapgan Kağan'dan sonra artan göç ve iskân hareketinin bir fütühata dönüştüğünü göstermektedir. İsyân ve ittifakların ön planda olduğu bu dönemde, hangi boyların nasıl konumlandığını tespit etmek güç olsa da bir kısım boyların MS 717 yılı itibarıyla Taiyuan'ın kuzeyinde buldukları görülmektedir. MS 700 yılından sonra Gansu, Ningxia ve Ordos'a kadar gelen Tuyu Hunlar da kuzeybatı Çin'de varlık göstermiştir. Bu süreçte Tang yanında Uygurlar'la da işbirliği yaptıkları düşünülebilir. Bu bağlamda Xue Feng'in şiirinde ortaya koyduğu boylar arası ayrışmanın tutarlı olduğu görülmüştür. Qiang, Hun ve Dokuz Oğuzların bir kısmı Tang'a katılmış, Altı Çub Sogdaklar ile Türk boylarının çoğu Göktürlere bağlanmıştır. Liangzhou'da buldukları dönemde Hun, Çebi, İzgil ve Uygurlar'ın, Tuyu Hunlarla karışmış olmaları da mümkün görünmektedir.

Xue Feng'in şiirinden "Dokuz Soy, Qianglar ve (Tuyü) Hunların Tang Sarayı'nı korurken, diğer pek çok boy gibi Altı Çub Sogdak'ın da Göktürlere bağlandığı bir cepheleşme ortaya çıkmaktadır. Türk boylarının ayrı cephelerde yer tuttuğu, Tang Sarayı'nın, bölgede varlık göstermekle beraber süreci kontrol edebilecek güçte olmadığı, Hükümdar Xuanzong'un ülke

²⁴ Hun Jian'in emir oluşuyla, heykelleri doğrudan ilişkilendirmek zordur. Çünkü Hun Jian (MS 736 – 787) heykellerin yapılışından yıllar sonra emir olarak bu burayı yönetmiştir. Fakat Hun Jian ile kurulan ilinti, onun Türk boylarından olan Hun soyundan oluşundan kaynaklı olarak, çok önemli bir geçiş noktası olan Pujin'in bir yabancıya yönetimine bırakılmasıyla bağlantılıdır.

²⁵ Ayrıntılar için bkz. Kirilen, 2017, 132, 133; Sima, 1956, 6744.

²⁶ Tarıma teşvik meselesi şu eserlerde ayrıntılı anlatılıyor: Wang Q., 1755, Tom. 493, 33-35; Liu, 1988, Tom. 48; Wang, 1781, Tom. 88, 1-3; Zheng, 1958, Tom. 62, 32-34). Ayrıca bkz. Kirilen, 2017, 67-.

kaynaklarının kontrolünü kaybettiği ve Pujin'in bir sınır kapısı olduğu anlaşılmıştır. Konu daha ileri çalışmalara ihtiyaç duymaktadır.

KISALTMALAR

CFYF: Cefu Yuangui 冊府元龜

CYXZ: Chaoyi Xianzhi 朝邑縣志 (Chaoyi İlçe Kayıtları)

GSBZ: Gushan Bizhu 穀山筆塵

JTS: Jiu Tang Shu 舊唐書 (Eski Tang Tarihi)

NGZML: Neng Gai Zhao Man Lu 能改齋漫錄

PZZ: Puzhou Fuzhi 蒲州府志 (Puzhou Kayıtları)

SCLDSX: Shi Cang Lidai Shixuan 石倉歷代詩選

Sal. Saltanat dönemi

SJ: Shi Ji 史記 (Tarihçinin Kayıtları)

SXTZ: Shanxi Tongzhi 山西通志

TBYJ: Taibai Yinjing 太白陰經

THY: Tang Huiyao 唐會要

Tom: Tomar 卷

TSGC: Tang Shi Guchui 唐詩鼓吹

TSPH: Tang Shi Pinhui 唐詩品彙

TZ: Tongzhi 通志

QTS: Quan Tang Shi 全唐詩 (Bütün Tang Şiirleri)

XTS: Xin Tang Shu 新唐書 (Yeni Tang Tarihi)

YH: Yühai 玉海

YHJXTZ: Yuanhe Junxian Tuzhi 元和郡縣圖志 (Yuanhe İl ve İlçe Kayıtları)

YKLS: Yingkui Lüsui 瀛奎律髓

YXTS: Yü Xuan Tang Shi 御選唐詩 (Mançu Hükümdarı Kang Xi'nin Tang Şiir Seçkisi)

ZZTJ: Zizhi Tongjian 資治通鑑

Kaynakça

- BAI, Y. (2018). Huanghe Pujindu Tang Kaiyuan Tieniu ji Tieren Diaosu Kao黄河蒲津渡唐开元铁牛及铁人雕塑考, *Nongye Kaogu*, 1, 228-231.
- BAYKUZU, T. (2014). *An Lu-shan İsyani ve Büyük Yen Devleti*. Konya: Kömen Yayınları.
- CAO, X. 曹學佺 (1780). *Shi Cang Lidai Shixuan* 石倉歷代詩選 (SCLDSX). Pekin: Siku Quanshu.
- CHEN, J. 陈建立 ve Chen, T. 陈铁梅 (2013). *Shanxi Pujindu Tieqi de AMS-C14 Cenian Yanjiu* 山西蒲津渡铁器的AMS-C14测年研究 (*Demir Malzemenin C14 Tarihlendirilmesi Üzerine Araştırma*). Xi'an: Kexue Chubanshe.
- DONG, G. 董诰 - vd. (1814). *Quan Tang Wen (QTW: Bütün Tang Metinleri)*. Pekin: Siku Quanshu.
- DU, Y. 杜佑 ed. (1896). *Tong Dian* 通典 (TD). Zhejiang: Zhejiang Shuju.
- FANG, H. 方回. (1778). *Yingkuai Lüsui* 瀛奎律髓 (YKLS). Pekin: Siku Quanshu.
- GAO, B. 高棅. (1982). *Tang Shi Pinhui* 唐詩品彙 (TSPH), Shanghai: Guji Chubanshe, Shanghai.
- GÖMEÇ, S. (2011). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- HAN, B. 韓邦靖. (1521). *Chaoyi Xianzhi* 朝邑縣志 (CYXZ). Pekin: Siku Quanshu.
- HAO, Y. (2016). Huanghe Pujindu Tieniuqun de Yishu Tese. *Meishu Luntan*, 6, 14-16.
- HAO, T. 郝天挺. (1676). *Tangshi Guchui Jiaozhu* 唐詩鼓吹箋注 (TSGCJZ). Pekin: Siku Quanshu.
- HUA, L. 华林甫. (1998). Tang Hezhongfu Shizhi Niandai Bianzheng 唐河中府始置年代辯 (Tang Dönemi Hezhong İdaresinin Kuruluş Tarihinin Tahlili). *Zhongguo Shi Yanjiu*, 4, 171-173.
- KANG, X. 康熙 (1713). *Yüxuan Tangshi* 御選唐詩 (YXTS). Pekin: Siku Quanshu.
- KANG, X. 康熙 (1713). *Quan Tang Shi* 全唐詩 (QTS). Pekin: Siku Quanshu.
- KİRİLEN, G. (2017). *Bilge Kağan Zamanında Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- KİRİLEN, G. (2021). Eski Çinde Tarihçilik Üzerine Bir Not. *Prof. Dr. Pulat Otkan Anısına Sinoloji, Japonoloji ve Koreanoloji Makaleleri*. APAM Yayın No. 9. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları. s. 53-62.
- KİRİLEN, M. (2017). “Aşına Soyu Mensuplarının Çince Mezar Kitabeleri.” (Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi.
- LAOZI. (2002). *Yol ve Erdem*. (çev. Gonca Ünal Chiang). İstanbul: Can Yayınları.

- LI, J. 李吉甫. (1879). *Yuanhe Junxianzhi 元和郡縣志 (YHJXTZ)*. Pekin: Siku Quanshu.
- LI, Q., 李筌 (1854). *Taibai Yinjing 太白陰經 (TBYJ)*. Pekin: Siku Quanshu.
- LI, W. 李維禎. (1781). *Shanxi Tongzhi 山西通志 (SXTZ)*. Pekin: Siku Quanshu.
- LIU, M. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Kayaoğlu, Deniz Ersel-Banoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları.
- LIU, X. 劉昫. (1988). *Jiu Tang Shu 舊唐書 (JTS: Eski Tang Tarihi)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- LIU, Y. 留永生 ed. (2013). *Huanghe Pujindu Yizhi 黄河蒲津渡遗址 (Sarı Irmağın Pujin Geçiti Kalıntıları) Shanxi Eyaleti Arkeoloji Araştırma Enstitüsü Derlemesi*. Pekin: Kexue Chubanshe.
- MO, D. 墨翟, ed. *Mozi 墨子 (1755)*. *Siku Quanshu Huiyao (四庫全書薈要)*. Pekin: Siku Quanshu.
- OUYANG, X. 歐陽修. (1975). *Xin Tang Shu 新唐書 (XTS: Yeni Tang Tarihi)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- SIMA, Q. 司馬遷. (1986). *Shiji 史記 (Tarih Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- SIMA, G. 司馬光. (1956). *Zizhi Tongjian (ZZTJ)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- WANG, B. 王溥 (1781). *Tang Huiyao 唐會要 (THY)*. Pekin: Siku Quanshu.
- WANG, Q. 王欽若 - vd. (1755). *Cefu Yuangui 冊府元龜 (CFYG)*. Pekin: Siku Quanshu.
- WANG, X. 王晓毅 - vd. (2014). "Excavation Report of Puzhou Ancient City Site. *Kaoguxue Yanjiu 考古学研究: 中国国家博物馆馆刊 (Çin Milli Müzeler Süreli Yayını)* 135 (10), 17-42.
- WANG, Y. 王應麟 (1755). *Yühai 玉海 (YH)*. Pekin: Siku Quanshu.
- WU, G. 吳鋼 ed. (1994). *Quan Tangwen Buyi c.1 全唐文補遺 (QTWBY: Bütün Tang Metinlerine Ek)*, Xian: Sanqin Chubanshe.
- WU, Z. 吳曾 (1843). *Neng Gai Zhao Man Lu 能改齋漫錄 (NGZML)*. Pekin: Siku Quanshu.
- XUE, Z. 薛宗正 (1992). *Tujue Shi 突厥史 (Göktürk Tarihi)*. Pekin: Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe.
- YU, S. 于慎行 (1590). *Gushan Bizhu 穀山筆塵 (GSBZ)*. Nanjing: Siku Quanshu.
- ZHENG, Q. 鄭樵 (1958). *Tong Zhi 通志 (TZ)*. Taipei: Xin Shuju Kanben.
- ZHOU, J. 周景柱 (1755). *Puzhou Fuzhi 蒲州府志 (PZZ)*. Pekin: Siku Quanshu.

Summary

During the last years of Kapgan Kagan (664 - 716 A.D.), many of the Turkic tribes left Göktürk union and settled around Taiyuan region. They became political actors as Bilge Kagan ascended the Göktürk throne. After gathering most of them by the end of the year 720, Göktürk armies started their expeditions on Tang territory. Few weeks later in 721, the Kang Dai-bin Rebellion took place and it was succeeded by his kinsman Kang Yuan-zi in 722 who addressed himself as a "khagan". In 722, Tang capital Chang'an was also shocked with Liang Quanshan's claim for the throne. That year, garrisons were established around Chang'an City and foreign delegations including Göktürk envoys came to China one after another. During this turmoil, in the first month of the year of 721, Tang Xuanzong decided to establish a new capital called zhongdu "the central capital" in Pujin, located on the southeast bend of the Yellow River. In the midst of rebellions and tribal conflicts, the decision of establishing a new capital was cancelled for Pujin being "not defendable" However, regardless of the "central capital" status of Pujin, a grand bridge construction started, using hundreds of tons of iron and stone. Pujin Bridge, one leg to the east of the river, the second one 360 meters to the east on a sand dune in the middle of the river, and the third leg to the west of the Yellow River. With the statues' unique structure and the craftsmanship of the iron bridge could be the most remarkable symbols of Turkic presence in China during the Xuanzong era. In this paper, three poems were examined and studied to seek answers over the mystery of the iron statues. Though the basic questions remain unsolved about the identity of the iron man by the Pujin town, this city was elevated as the "central capital" either in 713 A.D. or more probably in the year 721.

Pujin has been one of the most strategical locations in the first millenium; connecting Hedong (East of the Yellow River) with Henei (inside of the river), enabling the communication between Jin with Qin. Thus three poems were selected for his paper, whereas more can be found in Tang poetry corpus covered in different collections throughout the history. Besides Quan Tang Shi, other collections such as Tang Shi Guchui 唐詩鼓吹箋注 (TSGCJZ) and Shi Cang Lidai Shixuan 石倉歷代詩 were examined in terms of Pujin Bridge and iron statues problem. There are also more complete collections as Yü Xuan Tang Shi (YXTS) 御選唐詩選 and Yingkui Lüsü 瀛奎律髓 (YKLS), among the other historical records including "formal histories" were used as sources for this paper.

First poem has been assumed to be written by Xuanzong himself which bears the name of "Crossing Pujin Gate In the Morning 早度蒲津關". Although the poem was recorded in poetry collections with the name of Xuanzong as the writer, controversy on this issue was mentioned in a satirical way in Fang Hui's work titled "Yingkui Lüsü 瀛奎律髓". Second poem was written by Zhang Yue, who was one of the most influential figures during the Xuanzong reign and his poem was titled as "Feng Hesheng zhi Du Puguang Yingzhi 奉和聖制度蒲關應制". We see that eleven of the characters used in Xuanzong's poem also appears in Zhang Yue's poetry, a detail also draws some attention. In terms of the iron statues and the bridge, after an eulogy for Pujin, the most crucial part in this second poem lies within the last sentence: "Mountains and rivers are not the treasures of the country, Enlightened Emperor loves loyal officers!" This words can be seen as the declaration of a discontent. Because the poem is also about Pujin and it portrays the writers' passage through the bridge while witnessing the majestic iron statues without mentioning their name.

The third poem was written later by Xue Feng bears the title of "Seeing of Tian Secretary of Lingzhou 送靈州田尚書". Since it was written long after the construction of the iron statues, we hear the daring words right in the beginning. We see "swords", "northern wind", "defence" etc. In terms of the actual political tension between the Turks and the Tang Palace in the years between 720 and 723, we hear an obvious determination saying; "Nine Tribes, Qiang and Hun followed the Han banner 九姓羌浑随汉节, [while] the Six Provinces' foreigners obeyed the Rong's saddle 六州蕃落从戎鞍". This clearly gives an account for the tribal confrontation, which enabled the colossal bridge structure then.

**AMORGOSLU SEMONIDES'İN YEDİNCİ FRAGMANI'NDA
KADIN KİMLİĞİNİN KURGULANMASI**

In The Semonides of Amorgos, The Sevent Trailer Construction of Woman's Identity

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

hureten@adu.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 30.09.2022
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.11.2022
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1121

Atıf – Citation:

Hüseyin Üreten, "Amorgoslu Semonides'in Yedinci
Fragmanı'nda Kadın Kimliğinin Kurgulanması", *History
Studies*, 15/1, Şubat 2023, s. 155-175.

AMORGOSLU SEMONİDES'İN YEDİNCİ FRAGMANI'NDA KADIN KİMLİĞİNİN KURGULANMASI

In The Semonides of Amorgos, *The Seventh Trailer* Construction of Woman's Identity

Prof. Dr. Hüseyin Üreten

Öz

Pandora'dan “kadınların soyu” türer; kadınların varlığı erkekler için ne yazık ki hem gereklidir, çünkü aileyi oluşturmaya ve aile servetini sonraki kuşaklara aktarmaya yararlar, hem de onları mahveder, çünkü fiziksel ve ahlaki sefalet kaynağı olup çalışmayla ve acılarla tükenen bir hayatla bağdaştırılırlar. Bu bakış açısından doğan kadın düşmanlığına dair ilk örnek her ne kadar Arkaik Çağ'ın en önemli iki şairinden biri olan Hesiodos'a ait olsa da, bu çalışmada görüleceği üzere, Amorgoslu Semonides de Hesiodos gibi kadın konusundaki benzer olumsuz düşüncelerini günümüze ulaştırmış olan bir Arkaik Hellen hiciv şiiri ile anlatmıştır. Erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerini anlatan bu şiir, Zeus'un erkekleri ve kadınları farklı yarattığı ve doğal dünyadan farklı modellere dayalı olarak özellikle on kadın türü yarattığı fikrine dayanmaktadır. Şair bu şiirinde yani Yedinci Fragmanı'nda erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerini anlatmak için iki element ve sekiz hayvan türünden yararlanmıştır. Semonides'in şiirine göre, “köpek” kadınlar, meraklı ve kibirli; “domuz” kadınlar, pis ve düzensiz; “at” kadınlar mağrurdur. Eş olarak tavsiye edilen tek kadın tipi ise “arı” olanıdır, çünkü çalışkan ve ketumdur. Bu cümleden olmak üzere, biz burada iambik yazar Amorgoslu Semonides'in günümüze ulaştırmış olan ve başrol oyuncuları hayvanlar olan (?) Yedinci Fragmanı yoluyla İÖ 7. yüzyılda antik Hellen kadın kimliğinin nasıl kurgulandığını değerlendirmeye çalışacağız. Böylece Semonides'in de Hesiodos gibi kadın düşmanlığını sorgulama fırsatı bulacağız ve kadın kimliğini sekiz hayvan türünde nasıl kurguladığını anlatacağız.

Anahtar kelimeler: *Amorgoslu Semonides/Simonides, kadın, iambos.*

Abstract

From Pandora derives the “line of women”; The existence of women is unfortunately necessary for men, because they serve to create the family and pass on the family wealth to the next generation, and it also destroys them, because they are a source of physical and moral misery and are associated with a life that is exhausted by work and suffering. Although the first example of misogyny arising from this point of view belongs to Hesiod, one of the two most important poets of the Archaic Age, as it can be seen in this study, Semonides from Amorgos is also an Archaic Hellenic, like Hesiod, who had similar negative thoughts on women. He described it with satirical poetry. This poem, which describes the types of women that men should avoid, is based on the idea that Zeus created men and women differently, and that he specifically created ten types of women based on different models from the natural World. In this poem, namely the Seventh Trailer, the poet used two elements and eight animal species to describe the types of women that men should avoid. According to Semonides' poetry, “dog” women are curious and arrogant; “piggy” women, filthy and untidy; “horse” women are proud. The only type of woman recommended as a wife is the “bee” one, because she is hardworking and secretive. Starting from this sentence, we will try to evaluate how the ancient Hellenic female identity was constructed in the 7th century BC through the iambic writer Semonides of Amorgos the Seventh Trailer, which has survived and whose leading actors are animals (?). Thus, we will have the opportunity to question the misogyny of Semonides, like Hesiod, and we will explain how he constructs the female identity in eight animal species.

Keywords: *Semonides/Simonides of Amorgos, woman, iambos.*

Giriş

Antik Hellen edebiyatında rastladığımız ilk isimler, bilindiği üzere, Homeros (*Ὅμηρος*) ile Hesiodos (*Ἡσίοδος*)'tur. İÖ yaklaşık 800-700 arasında yaşamış İoniali ozan Homeros'a İÖ 7. yüzyıl civarında yazıya dökülen ve Troia Savaşı ile bağlantılı olayları ele alan "*Ilias*" (*Ἰλιάς*)¹ ve "*Odyssseia*" (*Ὀδύσσεια*)² adlarında iki epik şiir atfedilirdi. Hesiodos ise evrenin kökenine dair karmaşık mitolojik malzemeyi ilk düzenleme girişimi olan "*Theogonia*" (*Θεογονία* [*Tanrıların Doğuşu*])³ ile insan faaliyetlerinin ve tanrısal adaletin yüceltilmesini konu alan "*Erga kai Hemera*" (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* [*İşler ve Günler*])⁴ adlı daha kısa iki şiirin yazarıdır. İÖ 7. yüzyıl sonlarından itibaren, yazının giderek yayılmasıyla bir önceki dönemde Hellen edebiyatını niteleyen bu epik şiirlerin yerini yeni şiir türleri alır. İşte bu yeni şiir türlerinden biri de aşağıda daha da ayrıntılı olarak değineceğimiz üzere, çalışmamızın konusunu oluşturan ve genel özellikleri açısından lirik şiir içinde *aulos*⁵ ile eşlik edilen *iambos* yani *iambik* şiirdir⁶. Arkaik Çağ'ın başlıca *iambos* şairleri ise Arkhilokhos⁷ (İÖ 7. yüzyıl), çağdaşı ve aynı zamanda

¹ *Ilias* (*Ἰλιάς*): *Odyssseia* (*Ὀδύσσεια*) ile birlikte Batı edebiyatının temel kaynakları arasında yer alır. Sözlü edebiyat geleneğinin ürünü olan bu yapıtların Egeli (Halikarnassos/Bodrum) ozan Homeros'a ait olduğu kabul edilir. 16.000 dizelik *Ilias*'ta, Hellas Yarımadası'ndan gelen Akhalar ile Anadolu yakasındaki Troialılar arasındaki savaş anlatılır. Ama bu destan, yalnızca yıllarca süren Troia Savaşı'nın öyküsü değil, aynı zamanda kahramanlık idealinin tüm çelişkileriyle sorgulanmasıdır. Bkz., Hom. *Il.* (Homeros, *İlyada*, Eski Yunanca aslından çevirenler Azra Erhat – A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2007).

² *Odyssseia* (*Ὀδύσσεια*): *Ilias* (*Ἰλιάς*) ile birlikte mitolojya ve gerçek yaşam, tanrılar dünyası ve insanlar dünyası doğal bir birlik içinde. Yazgıları tanrı(ça)larca belirlenen insanlar, ölümlülükle ölümsüzlüğün başsız sonsuz çelişkisini yaşarlar. *Ἰλιάς* bir savaşın, bir kentin destanı olmasına karşılık, *Ὀδύσσεια* bir kişinin destanıdır. Odysseus adlı kahramanın Troia'nın alınışından sonra ülkesine dönüşü ve bundan sonra başından geçen olaylar konu edilmektedir. 12.000 dizeden oluşan bu destan, 10 yıllık bir dönemi ele almaktadır. O yüzden de birçoklarının modern romanın atası olarak görülmüştür. Gerçekten de *Odyssseia* belki de uygarlığımızın ilk ve en ölümsüz romanıdır. Bkz., Hom. *Od.* (Homeros, *Odyssseia*, Eski Yunanca aslından çevirenler Azra Erhat – A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2007).

³ *Theogonia* (*Θεογονία* [*Tanrıların Doğuşu*]): Homeros'tan sonra Hellen ilkçağının en büyük ozanı Hesiodos (İÖ 8 ile 7. yüzyıllar arası), *heksametron* şeklinde kaleme aldığı *Tanrıların Doğuşu*'nda "tanrısal şiiri'nin ilham kaynağı olan dokuz *Mousa*'yı yücelttikten sonra ilksel *Kaos*'tan başlayarak tanrı(ça)ların kökenini anlatır. Bkz., Hes. *theog.* *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Çevirenler Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977, s. 103-140.

⁴ *Erga kai Hemera* (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* [*İşler ve Günler*]): Hesiodos'un *heksametron* şeklindeki bu ikinci şiirinin konusuysa çok farklıdır: Hesiodos alışlageldik şekilde *Mousalara* adanan kısa bir girişten sonra hemen eserin başlıca temaları olan insanoğlunun işlerini ve tanrısal adaleti ele almaya başlar. Şairin kardeşi Perses'e (rüşvet yemişi hakimlerin yardımıyla, babalarının mirasından şairin payına düşen kısmı elde etmeyi başarmıştır) uyarı olarak yazdığı *İşler*'de insanlığın beş çağı miti anlatılır. Bkz., Hes. *erga kai.*, *İşler ve Günler – Tanrıların Doğuşu*, Eski Yunancadan çeviren Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 19-56.

⁵ *aulos* (*αὐλός*): Başlangıçta kamıştan, daha sonra ahşap veya metalden yapılan üfleli bir müzik çalgı aleti, flüt. Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 109. Ancak hemen belirtelim ki, *aulosla* eşlik edilen diğer şiir türü, epik şiire özgü *heksametron* ile *pentametronun* bileşiminden oluşan ikili mısralarla ("*elegeia* beyiti") yazılan *elegeia*dır.

⁶ *iambos* (*ἰαμβός*): Şiirde bir kısa bir uzun heceden oluşan ölçü, *iambos* dize. Çelgin, *age*, s. 324. Bu vezin, saldırgan ve gerçekçi bir şiir türü için kullanılır. Bu lirikler gerçek anlamda şarkı şeklinde seslendirilmez; bir müzisyen *aulos* çalarken şair mısraları, örneğin melodramlarda olduğu gibi belli bir tonla (*parakataloge*) seslendirir. Arkaik Çağ'ın başlıca *iambos* şairleri, Arkhilokhos (İÖ 7. yüzyıl), Simonides/Semonides (İÖ 7. yüzyıl) ve Hipponaks'tır (İÖ 6. yüzyıl). Daha fazla bilgi için bkz., Simone Beta, "Lirik Şiir", *Antik Yunan*, Ed. Umberto Eco, Alfa Tarih, İstanbul 2018, s. 917-919.

⁷ *Arkhilokhos*: İÖ 7. yüzyıl ortalarına doğru Paros Adası'nda doğan Arkhilokhos, hem *iambos* hem de *elegeia* yazmıştır. Naksoslular ile savaşırken ölen sıra dışı bir figür olan şair-asker Arkhilokhos, büyük olasılıkla vatanının siyasi olaylarında şahsen rol oynayan bir asildir. Genelde birinci şahıs olarak yazdığı şiirlerinde başrol oyuncusu, Homeros'un şiirlerinde tasvir edilen toplumsal kalıplara tamamıyla zıt şekilde davranan bir karakterdir; onurunu kaybetmekten çekinmediği için savaş alanından kaçır, iktidarı ve zenginliği hor görür, kendi toplumsal sınıfından olmayan insanlarla haşır neşir olur. Arkhilokhos'un (günümüze ne yazık ki ancak fragmanları ulaşan) şiirlerinde, "*sitem*" anlamına gelen iki terimi (*psogos* [*ψόγος*] ve *momos* [*μῶμος*]) temel alan *iambik* şiirin tüm özellikleri görülür; bir *iambos* şairi siyasi rakibini aşağılamak ve *symposion* içerisinde şiirlerini dinleyen arkadaşlarının gözünde küçük düşmesini sağlamak istediği zaman, hem kamusal hem de şahsi alanla ilgili suçlamalar son derece etkili araçlar teşkil eder. Ancak bu saldırgan şiirlerin yanında, daha özlü olan veya aşkın, dostluğun ve şarabın verdiği zevki tasvir eden şiirler de söz konusudur. Bkz., Beta, *agm*, s. 918; daha detaylı bilgi için ayrıca bkz., *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Ed. M. C. Howatson, Çeviri: Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 91-92.

çalışmamızın da konusu olan Semonides (İÖ 7. yüzyıl) ile Hipponaks⁸'tır (İÖ 6. yüzyıl). Ancak hemen belirtelim ki, bu *iambos* şairlerine sırasıyla Anonios, Susarion, Hermippos, Skythinos, Diphilos ve Panarkes'in de isimlerini eklemek gerekir.⁹

Şimdi, bize kılavuzluk edecek bu açıklamaların izinden giderek önümüzdeki birkaç sayfada, birbirine eşit olmayan iki bölümde, çalışmamızın konusunu başka bir deyişle Amorgoslu Semonides'i ve şairin günümüze son derece eksik halde ulaştıran *iambos*ları arasında Hellen edebiyatının tipik temalarından biri olan kadın düşmanlığını konu alan *Yedinci Fragmanı*'ni incelemeye geçebiliriz.

Bu cümleden olmak üzere, işe ilk önce Semonides'i tanımaya çalışarak başlayalım. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, dünyaca ünlü *Yedinci Fragman*'ın yazarı olan Amorgoslu Semonides (Σημωνίδης ὁ Ἀμοργῖνος), Arkhilokhos'un (Ἀρχιλόχος) çağdaşıdır.¹⁰ Demek ki, *iambos* tarzı şiirler yazan Semonides İÖ 7. yüzyılda yaşamıştır. Hakkında günümüze son derece az belge kalan İlkçağ *iambos* şair yazımının öncülerinden olan şairin yaşamı ve eserleri hakkında günümüze gelen bilgilerin en önemlileri, Suidas, Strabon ve Byzantiumlu Stephanus'un eserlerinde yer almaktadır.

İS 10. yüzyılda Bizans'ta yazılmış antik Akdeniz dünyası ile ilgili bilgi veren dev ansiklopedisinde Suidas ya da Suda (Σοῦδα), aynı zamanda antik Hellen yazarlarından Ortaçağ yazarlarına kadar birçok önemli isimlerden alıntılar da yapmıştır. Ansiklopedik sözlük biçiminde yazılmış bu eserde (Suidas Sözlüğü [*Suidae Lexicon*]) Semonides hakkında da şu şekilde bilgi verilmiştir: “Σημωνίδης: Κρίνεω Ἀμοργῖνος, ἰαμβογράφος. ἦν δὲ τὸ ἐξ ἀρχῆς Σάμιος: ἐν δὲ τῷ ἀποικισμῷ τῆς Ἀμοργοῦ ἐστάλη καὶ αὐτὸς ἡγεμῶν ὑπὸ Σαμίων. ἔκτισε δὲ Ἀμοργὸν εἰς τὴν πόλιν, Μινώαν, Αἰγιαλόν, Ἀρκεσίμην. γέγονε δὲ μετὰ ἐνενήκοντα καὶ τριακόσια ἔτη τῶν Τρωικῶν. ἔγραψε κατὰ τινὰς πρῶτος ἰάμβους, Ἀρχαιολογίαν τε τῶν Σαμίων δι' ἐλεγείας ἐν βιβλίοις β', καὶ ἄλλα διάφορα.”¹¹

Görüldüğü üzere şairin yaşamı konusunda Suidas'ta önemli bilgiler bulunmaktadır: “Σημωνίδης: Κρίνεω Ἀμοργῖνος, ἰαμβογράφος.” ifadesi, *iambos* yazarı Semonides'in Amorgoslu Krines'in oğlu olduğuna ışık tutmaktadır. Amorgoslu Krines'in oğlu Semonides, Suidas'a göre Amorgos'un sömürgeleştirilmesi sırasında Samos Adası'na gelmiş ve adada üç kent kurmuştur: Minoa, Aigialos ve Arkesime. Bununla birlikte “γέγονε δὲ μετὰ ἐνενήκοντα καὶ τριακόσια ἔτη τῶν Τρωικῶν” ifadesi, Semonides'in yaşadığı döneme de ışık tutar. Buna göre, Amorgoslu *iambos* yazarı Semonides, Troia Savaşı'ndan 490 yıl sonra doğmuş (ya da gelişmiş).¹² Ancak hemen belirtelim ki, Arkhilokhos'un çağdaşı olarak gösterilen Semonides'in genç mi yoksa yaşlı mı olduğu konusunda ne yazık ki bir ipucu vermez Suidas.¹³

⁸ *Hipponaks*: Ephesos'ta doğan Hipponaks, İÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır; asil bir aileden olup siyasi nedenlerle sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmıştır ve *iambos*larında batıdaki Hellas ile doğudaki İran arasındaki bir sınır şehrinin yeraltı dünyasını tasvir eder. Hipponaks'ın şiir fragmanlarında hayatları zorluklarla geçen, tam da o kargaşa dolu yıllarda oluşmakta olan toplumun başkarakterleri olan hırsızlar ve açlıktan ölenler, serseriler ve fahişeler yer alır. Şair bir yandan müstehcenliğe eğilimliyse de diğer yandan çok sayıda yabancı kökenli kelimedenden de yararlanmasını bilen sıra dışı bir sözel yaratıcılığa sahiptir. Bkz., Beta, *agm*, s. 918; daha detaylı bilgi için ayrıca bkz., *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Ed. M. C. Howatson, Çeviri: Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 401.

⁹ *Iambos* türünde eser vermiş bu şairler ve günümüze ulaşan bütün fragmanları hakkında bkz., *Semonides ve Altı İambos Şairi: Şiirler –Bütün Fragmanlar-*, Ed. Hande Koçak, Çeviren: Alova, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 21-45.

¹⁰ Semonides'in şiirleri de çağdaşı Arkhilokhos'un şiirleriyle aynı kaderi paylaşmış ve günümüze ulaşan fragmanlar dışında ne yazık ki daha fazla şiirleri bilinmemektedir. Bkz., *age*.

¹¹ Suid. sv Σημωνίδης et Σιμμίας.

¹² Ancak hemen belirtelim ki, Suidas tarafından Semonides'e atfedilen ve yukarıda değinilen ifade konusunda da kuşku vardır. “γέγονε” ifadesi Semonides'in doğumunu değil de şair olarak ünlendiği yılı ifade de edebilir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., https://en.wikipedia.org/wiki/Semonides_of_Amorgos (Erişim Tarihi: 31.08.2022).

¹³ Suidas'taki bu bilgiler Semonides'in yaşamının mevcut ayrıntılarının çoğunu sağlar. Daha fazla bilgi, Rhodoslu Simmias ile ilgili girişte birleştirilmiştir. Bkz., Suid. *age*.

Aynı biçimde Semonides'in *iambos* şairi ve Amorgoslu olduğunu gösteren bir değer kaynak da İÖ 1. yüzyılda yaşamış ünlü coğrafyacı Strabon'dur (Στράβων). Semonides konusunda Strabon'un *Γεωγραφικά* (*Geographika* [Coğrafya]) adlı eserinde doğum yerine ilişkin olarak şu ifade yer almaktadır:¹⁴ “ἔστι δὲ καὶ Ἀμοργὸς τῶν Σποράδων ὅθεν ἦν Σημωνίδης ὁ τῶν ἰάμβων ποιητής.”

Demek ki, Arkaik Çağ'ın bu ünlü *iambos* şairi, Amorgoslu Semonides (Σημωνίδης ὁ Ἀμοργῖνος) olarak tanınır. Nitekim “Ἀμοργῖνος” sıfatı şairi Keoslu koro lirigi şair Simonides'ten (Σημωνίδης ὁ Κεῖος) ayırt edilmesini sağlar.¹⁵

İlkçağ konularında danışma kaynağı niteliğindeki Byzantiumlu Stephanus'ta (Hellece: Στέφανος Βυζάντιος) da Amorgoslu Semonides hakkında bilgi vardır. Stephanus'un “*Ethnika*” (*Ἐθνικά*) adlı sözlüğünde geçen “Ἀμοργός: νῆσος μία τῶν Κυκλάδων ἔχουσα πόλεις τρεῖς Ἀρκεσίην, Μινώαν, Αἰγιάλην ... ἀπὸ τῆς Μινώας ἦν Σημωνίδης ὁ ἰαμβοποιὸς Ἀμοργῖνος καλούμενος ...” ifadeler, daha önce değindiğimiz Suidas'ın Semonides hakkında anlattıkları ile örtüşür.¹⁶

İÖ 95-55 yılları arasında yaşamış Romalı ünlü şair ve filozof, Titus Lucretius Carus da Semonides hakkında bilgi veren yazarlardandır. *Iambos* şairi Amorgoslu Semonides, Lucretius'ta şöyle geçer:¹⁷ “σοὶ δὲ μυρία συνειδὼς ἰάμβων ἄζια βεβιωμένα, πρὸς ἃ μοι δοκεῖ οὐδ' ὁ Ἀρχιλόχος αὐτὸς διαρκέσαι προσκαλέσας καὶ τὸν Σημωνίδην καὶ τὸν Ἰππώνακτα συμποιεῖν μετ' αὐτοῦ κἂν ἔν τι τῶν προσόντων σοι κακῶν. οὕτως σὺ γε παιδιὰς ἀπέφηνας ἐν πάσῃ βδελυρία τὸν Ὀροδοικίδην καὶ τὸν Λυκάμβην καὶ τὸν Βούπαλον, τοὺς ἐκείνων ἰάμβους.”

Sonuç olarak bütün bunlar bize gösteriyor ki, Semonides'in yaşamı hakkında Suidas, Strabon, Byzantiumlu Stephanus ve Lucretius'un dışında bilgi yok denecek kadar azdır. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu dört kaynağın da Semonides hakkında anlattıkları örtüşür. Ancak hemen belirtelim ki, az sayıda kaynağa ve günümüzde hala tartışma konusu olmakla birlikte, Amorgoslu Semonides'in ünlü bir *iambos* şairi olması da şaşırtıcı değildir.

Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde de görüleceği gibi Amorgoslu Semonides, günümüze kalan dünyaca ünlü *Yedinci Fragman*'ı ile tanınmaktadır. Şiirin kapsamına ve konusuna gelince; Semonides bu Arkaik Hellen hiciv şiirinde erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerini iki element ve sekiz hayvan türünden yararlanarak anlatmıştır. İşte biz de şimdi bu bağlamda başrol oyuncularını hayvanlar olan söz konusu şiir yoluyla İÖ 7. yüzyılda antik Hellen kadın kimliğinin nasıl kurgulandığı değerlendirilmeye çalışılacağız. Böylece Semonides'in de Hesiodos gibi kadın düşmanlığını sorgulama fırsatı bulacağız ve kadın kimliğini özellikle sekiz hayvan türünde nasıl kurguladığını anlatacağız.

İlkçağ *iambos* şiir yazımının öncülerinden olan Semonides'i tanıdık bir derece kadar. Daha önce de söylediğim gibi, Arkhilokhos'un çağdaşı olarak gösterilen şair, Amorgoslu Krines'in oğludur. İÖ 7. yüzyılda yaşamıştır. Amorgos'un sömürgeleştirilmesi sırasında Samos Adası'na gelmiş ve adada üç kent kurmuştur: Minoa, Aigialos ve Arkesime. Onun hakkında söylenebilecek en iyi, en önemli şey, Semonides *iambos* şiirinin kralıdır. Fakat bu olumluluğa rağmen dünyaca ünlü *Yedinci Fragman* 'ında baştanbaza tam bir kadın düşmanlığı damarı görüldüğünü de ne yazık ki eklemek gerekir. Örnek vermek gerekirse işi gücü dalavere olan “tilki” kadın, “köpek” eniği gibi durmadan havlayan, taşla dişlerini kırsa bile, kocasının susturamadığı geveze ve dedikoducu kadın vardır. “Köpek” kadınlar, “domuz” kadınlar, “at” kadınlar da vardır. Örnekleri alabildiğine

¹⁴ Strab. X. 487.

¹⁵ Koro lirigi; Arkaik Çağ'da ortaya çıkan ve gelişen bir şiir türüdür. “Lirik” terimi seslendirmelere eşlik için kullanılan çalgı olan *lyra* (λύρα) ya da *kithara* (κίθαρα) adlı müzik aletinden türemiştir. “Koro” sıfatı ise icranın bir o kadar önemli olan başka bir yönünü vurgular. Keoslu lirik Hellen şairi Simonides (İÖ 556-468), *elegeiaları* ve mezar yazıtları ile de tanınır. Attika açıklarında Ion asıllı Hellenlerin oturduğu Keos Adası'ndandır. Daha fazla bilgi için bkz., *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, s. 864-865.

¹⁶ Steph. Byz. 86.

¹⁷ Lucr. *De Rerum Natura* 1.24.

çoğaltabiliriz. Zira ilerde göreceğimiz gibi, kaba bir biçimde kadın karşısı bu şiir, tarih öncesinden tarihsel yüzyıllara kadının durumunda meydana gelen sarsıntıyı yansıtmaktadır.

Ancak burada şu gerçeğin altını çizmekte fayda vardır: Arkaik Çağ'dan günümüze kalan en uzun *iambos* olan bu şiirdeki kadın düşmanlığına bir başka deyişle aynı temaya hem çağdaşı Arkhiolokhos hem de Semonides öncesi Hesiodos'ta da rastlanır. Bilindiği üzere, şiirlerinde kadının genel portresini çizen, niteliklerini, önceliklerini belirten ve dış görünümünü tasvir eden Hellen ilkçağının en büyük ozanları Homeros ve Hesiodos'tur.¹⁸ Ama burada konumuz açısından üstünde durmaya değer olan, ozanların ozanı Homeros'tan aldığı biçimleri başka özler, içeriklerle dolduran ve "edebi *iambos*" şiirinin kralı Semonides'i de önemli ölçüde etkileyen Boiotia'lı Hesiodos'tur.¹⁹

Bu noktada gelelim Hesiodos'un kendi yapıtlarında kadınlar üstüne verdiği bilgilere. *İşler ve Günler*'de şöyle deniyor:²⁰

(Pandora Efsanesi)

"Tanrılar yer altına gizlemiş besinleri.
Yoksa insan bir gün çalışıp rızkını sağlar,
Sonra bir yıl sırtüstü yatardı,
Asar bırakırdı sapanını ocak başında,
Çözerdi çiftini çubuğunu, öküzlerini.
Zeus kızınca Prometheus'a,
Kendisini aldatan o sivri akıllıya,
Sakladı varını yoğunu insanlardan,
O gün bugündür dertlere boğdu insanoğlunu,
Zeus gizledi ateşini insandan.
Ama Iapetos'un güçlü oğlu Prometheus
Çaldı Zeus'un ateşini insandan.
Sakladı onu narthex kamışının içinde.
Kızdı bulut devşiren Zeus, dedi ki ona:
"Iapetos oğlu, sivri akıllı kişi,
Seviniyorsun ateşi çaldın, beni aldattın diye,
Ama bil ki dert açtın kendi başına da:
Çaldığın ateşe karşılık bir bela,
Öyle bir bela salacağım ki insanlara,
Sevmeye, okşamaya doyamayacaklar bu belayı"

Hesiodos'un "*İşler ve Günler*" (*Erga kai Hemerai* [*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*]) adlı eserindeki bu dizeler ilginçtir: Zeus, kendisini aldattı diye Prometheus'a kızmıştır. Çünkü Prometheus ateşi tanrı(ça)lardan çalıp insanlara götürmüştü. Bunun üzerine de Zeus, hıncını insanlardan alıyor ve birinci aşamada insanları ateşten yoksun ediyor, ikincisinde de kadın belasını sarıyora başlarına.

¹⁸ Homeros ile Hesiodos için bkz., *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, s.1-5.

¹⁹ Semonides ve Altı *Iambos* Şairi: *Şiirler –Bütün Fragmanlar-*, s. VII.

²⁰ *İşl.* 42 vd.

Sonra da tanrı(ça)ların Pandora'yı nasıl süsleyip püslediklerini anlatıyor uzun uzun²¹:

“Böyle dedi ve kah kah güldü insanların, tanruların babası,

Namlı şanlı Hephaistos'u çağırdı hemen:

Bir parça toprak al, suyla karıştır dedi,

İçine insan sesi koy, insan gücü koy,

Bir varlık yap ki yüzü ölümsüz tanrıçalara benzesin,

Bedeni güzelim genç kızlara.

Athena sen de ona el işlerini öğret, dedi,

Renk renk kumaşlar dokumasını öğret.

Nur topu Aphrodite, sen de büyüleriyle kuşat onu,

İstekler, arzularla tutuştur onu.

Yüz gözlü devi öldüren Hermeias, sen de

Bir köpek yüreği, bir tilki huyu koy içine.

Böyle dedi Zeus, onlar da yaptılar dediğini:

Koca Hephaistos, topal tanrı hemen

Bir kız biçimine soktu toprağı.

Gökgözlü Athena süslü kuşağını sarıverdi beline,

O canım Kharit'ler ve o güzelim Peitho

Altın gerdanlıklar taktılar boynuna

Hora'lar bahar çiçekleriyle donattılar saçlarını,

Hermeias doldurdu göğsüne yalan dolanı,

Uzaktan gürleyen Zeus'un oluyordu istediği,

Ses koydu içine o tanrılar kılavuzu

ve Pandora adını taktı.

Pandora bütün tanruların armağanı demekti,

Çünkü bütün Olympos'lular insanların başına onu.

Tanruların babası kurunca bu düzeni,

Epimetheus'a gönderdi Pandora'yı

Kılavuz tanrı Hermeias'la.

Epimetheus unuttu Prometheus'un dediğini:

Zeus'tan armağan alma demişti ona Prometheus,

Alırsan, ölümlüleri derde sokarsın demişti.

Armağanı aldı ve alınca anladı

Başına bela aldığını.”

²¹ İşl. 60 vd.

Evet... Tanrı(ça)lar kadını insanlığa baş belası olarak yaratmışlar. Hesiodos'un anlattığı gibi, öyle güzel de yaratmışlar ki, Prometheus ne kadar kurnaz, sivri akıllıysa, kardeşi Epimetheus o kadar bön ve budaladır, yarım akıllıdır; birinin adı "öngören"²², ötekinin adı "sonradan düşünen"²³ anlamına gelir. Sonuçta da Prometheus kardeşi Epimetheus'a Zeus'tan bir armağan kabul etmemesini tenbih ettiği halde Pandora'nın güzelliğine hayran olan Epimetheus, öğüdü tutmamış ve onu insanlar arasına kabul etmiştir. Ne bilecekti ki, kadın, bütün fenalıkların kaynağıdır (!)

Daha başka, "Theogonia" (Θεογονία [Tanrıların Doğuşu]) adlı eserinde de Zeus'un ödünden yani Pandora'dan şu şekilde söz etmektedir²⁴:

*"Ve Zeus bir nimete karşılık
Böylesine güzel bir belayı yaratınca,
Götürdü onu tanrıların ve insanların önüne
Tanrı kızı Gökgözlü Athena'nın bütün süsleriyle,
Ölümsüz tanrılar ve ölümlü insanlar
Şaşakaldılar görünce bu aldatıcı güzelliği,
İnsanları baştan çıkaracak olan
Bu derin, bu sonsuz büyü kaynağını."*

Sabahattin Eyuboğlu ve Azra Erhat'ın çevirilerindeki gibi, kadınsanız bundan sonrasını okumak güç. Kadın asalakmış, tembelmiş, kötülükten gayrı bir şey gelmezmiş elinden, yoksulluğa bir türlü alışamaz, hep bolluğu özlermiş diyor Hesiodos.

Kadının bu kusurlarına bir de merak eklenince, açmış açma dedikleri kutunun kapağını, böylece dertler, belalar yayılmış dünyaya²⁵:

*"Çünkü bu kaynaktan çıkmıştır aslında
O kadın dediklerimizin belalı soyu,
O ölümlü insanların baş belası.
Fıkıralığa bir türlü alışamaz kadınlar,
Hep bolluktur onların özledikleri.
Nasıl ki arı oğullarının sığındığı yerde
Hep beslerse verimli bal arıları
İşi gücü kötülük olan yaban arılarını,
Bal arıları her gün güneş batıncaya dek
Bembeyaz petekleri öredururken
Ötekiler sığınıp kovanların içine
Başkalarının emeğiyle beslenirler."*

²² Prometheus: Προμηθεύς, εως, ó (masc.) Iapates'un oğlu, Epimetheus'un kardeşi. "pro" ve "metheus" olarak ayrılır. Bu bağlamda bir işi yapmadan önce düşünen kişi anlamına gelir. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Prometheus> (Erişim Tarihi: 26.09.2022).

²³ Epimetheus: Ἐπιμηθεύς, εως, ó (masc.) Iapates'un oğlu, Prometheus'un kardeşi "epi" ve "metheus" olarak ayrılır. Bu bağlamda biri işi yaptıktan sonra ben ne yaptım diye düşünen kişi anlamına gelir. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Epimetheus> (Erişim Tarihi: 26.09.2022).

²⁴ Theog. 585-589.

²⁵ Theog. 590-605.

*İşte bunun gibi bulutlarda gümbürdeyen Zeus
Yarattı baş belası olarak
Kadınlar soyunu ölümlü insanlara,
O kadınlar ki kötülüktür işleri güçleri
İyiliğe karşı kötülük sağladı onlarla.”*

Hesiodos'un yapıtlarının ikisinde de yukarıda da belirtildiği gibi, Hellenlerin Havva anası Pandora insanlığın tüm kötülüklerinin kaynağıdır. Ancak hemen belirtelim ki Homeros destanlarında buna benzer bir yorum yer almaz. Hiçbir izi bulunmaz Homeros'ta, başka bir deyişle, Pandora ya da Prometheus'tan söz edilmez *Ilias* ve *Odyseia* destanlarında. Hatta biz biliyoruz ki, Hellen edebiyatında içinde kadının en güzel renklerle betimlendiği çok sayıda efsane vardır Homeros destanlarında: *Ilias*'ta Andromakhe ile Hekabe, *Odyseia*'da ise Penelope böyledir.²⁶

Peki, bu durum Amorgoslu Semonides'te nasıl?

Hesiodos'un şiirlerinde Pandora nasıl insanlığın tüm kötülüklerinin kaynağıysa Semonides'e göre de benzer yönler çok: Söz dinlememesi, merakı, dik kafalığı. Kadına özgü bu nitelikler Semonides'te, aşağıda belirtilen açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, bazı hayvanların (kıllı domuz, hınzır tilki, dişi köpek, boz eşek, gelincik, yeleli kısrak ve maymun) olumsuz özellikleriyle kıyaslanmaktadır. Çok ilginçtir ki bu kadın düşmanı şairde tek istisnayı *arı* gibi davranan kadın oluşturmaktadır.

Şimdi, yukarıda yazdığımız cümlelerin doğruluğunu kanıtlamak adına *iambik* yazar Amorgoslu Semonides'in günümüze ulaşmış olan ve başrol oyuncuları hayvanlar olan (?) dünyaca ünlü *Yedinci Fragman*'ını ve kadın mizacının kusurlarını vurgulamak için bazı hayvanların olumsuz özellikleriyle nasıl kıyasladığını görelim. Nitekim bu yolla ünlü şairin yaşadığı İÖ 7. yüzyılda antik Hellen kadın kimliğinin de nasıl kurgulandığını en çarpıcı bir örnek ile somutlaştırmış olacağız.

Son zamanlarda hem edebiyat eleştirmenlerinin hem de biz Eskiçağ tarihçilerinin dikkatini çekmeye başlayan Arkaik Çağ'ın en önemli şiiri ve Hesiodos'un Pandora efsanesiyle de bağlantılı olan *Yedinci Fragman*'ı şimdi daha yakından izleyerek, kadın mizacının kusurlarının bazı hayvanların olumsuz özellikleriyle nasıl kıyaslanarak vurguladığını detaylıca görelim:

Erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerinin kıyaslandığı hayvanlar listesinde karşımıza birinci olarak **domuz** çıkar ve Semonides şöyle der²⁷:

*“Başlangıçta tanrı türlü akıl verdi kadına.
Birini uzun kıllı domuzdan yarattı.
Evi baştan sona karman çorman,
çamurlar toprak olmuş yuvarlanır yerde,
ne kendi yıkanır, ne üstünü yıkar;*

²⁶ Nausikaa ile erkeklere tam eşit düzeyde olan, işi yöneten ve erkeklerin yaşamının esinleyici ve düzenleyicileri gibi görünen kadınlardan Phaiakların kraliçesi, kocası olan kralın kız kız kardeşi, kararlarında bağımsız, başına buyruk görünce Arete'yi de unutmamak gerekir. Andre Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı, Cilt I: İlyada'dan Parthenon'a*, Fransızcadan Çeviren: Kerem Kurtgözü, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004, s. 163.

²⁷ Birincisi kısa, ikincisi uzun, iki heceden oluşan bir ölçü ayağı olan *iambos* türünde yazılmış olan Amorgoslu Krines oğlu Semonides'in "*Yedinci Fragman*" adlı şiiri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi altında *Semonides ve Altı Iambos Şairi: Şiirler –Bütün Fragmanlar-* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Bu eserde söz konusu şiir "*VII: Kadınlar Üzerine*" (s. 5-8) başlığında Erdal Alova tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Biz de çalışmamızda bu çeviriden yararlandık.

çöküp yağ bağlar gübrenin üstünde.”

Iambik yazar Semonides, gördüğümüz gibi, ne yazık ki kadınları aşağılama konusunda Hesiodos’tan geri kalmaz. Dişi domuz türünden kadınlar vardır Semonides’in şiirinde: “Domuz” kadınları pis ve düzensizdir. Evinde her şey düzensizdir ve her şey darmadağındır.

Oysa ataerkil yasa ve kurallarının geçerli olduğu bir ortamda, antik Hellen kadını *oikos* (oïkos) başka bir deyişle evde çocukları, hizmetkârları ve köleleri ile oturup, iplik eğirmeli, dokuma yapmalı, ekmek pişirmeli, mutfak ve depodan sorumlu olmalıdır. Özetle kendilerine ayrılmış özel bir bölüme yani *gynaikona* (γυναικῶν) kapatılmış olan Hellen kadınının yaşantısı sadece ev ile sınırlandırılmıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, *oikos* bağlamında bir kadının nitelikleri ve sorumluluklarının neler olduğu ele alındığında; ev idaresinde kadın eşinin başlıca yardımcısı olmalı ve evin idaresini onunla paylaşmalı hatta idarenin büyük kısmını üzerine almalıdır. Kadın ister baba *oikosunda* isterse koca *oikosunda* olsun içinde bulunduğu *oikosun* gönencini arttırmalıdır. Bu da kadının eğitilmiş olmasıyla yakından ilgilidir. Nitekim *oikos* temelinde kurulmuş bir evlilik aynı zamanda ekonomik bir birlikteliktir de. Kadın ve erkek bu ortaklıkta *oikosta* kendilerine düşen vazifeleri tam olarak yerine getirdikleri zaman *oikos* zenginleşir, aksi durumda fakirleşir. Dolayısıyla ev idaresi başka bir deyişle gelir ve gider dengesinin ayarı kadında olmalıdır. İdeal kadın, evin gönencini arttırmaya becerilerini en iyi şekilde kullanarak katılmalıdır. İşte bu noktada, kadın eğitilmiş ve kendi becerilerinin farkında olmalıdır. Kadının vazifesi kocasına çocuk doğurmakla sınırlı olmamalıdır. Sonuçta, kadın ve erkek arasındaki görev dağılımında kadın, *oikos* içindeki işleri yapmaya daha yatkın olduğunu bilmeli ve göstermelidir. Evde kölelerin bir kısmını dışarı işleri için gönderecek, *oikos* içinde çalışması gerekenlere göz kulak olacak, evde erzakın harcanması, depodaki malların saklanması ve kılık kıyafetin dokunup bölüştürülmesi için bir düzen oluşturacaktır.

Semonides, erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerini **domuz** ile kıyasladıktan sonra, şöyle sürdürür anlatımını:

*“Birini **hınzır tilki**den. Bir kadın ki
her şeye erer aklı. İyiymiş, kötüymiş
bir şey kaçmaz gözünden. Huyudur çünkü
kötü demesi iyiye, kötüye iyi.
Sabahtan akşama değişir ruh hali.”*

Burada işi gücü dalavere olan “**tilki**” kadın, aşağıda göreceğimiz gibi “**köpek eniği**” gibi durmadan havlayan, taşla dişlerini kırırsa bile, kocasının susturamadığı geveze ve dedikoducu kadın vardır.

*“Birini **dişi köpekt**ten yarattı. Huysuzun teki,
anası kılıklı. Her şeyi duysun, bilsin ister.
Her yeri kolaçan eder, acı acı havlar durur
kimseyi görmese de. Susturamaz hiçbir erkek
öyle gözünü korkutmakla; ister, gazaba gelip
kırsın dişini taşla; ister, tatlı sözler söylesin;
konuklar arasındayken bile
yolu yoktur susturmanın acı acı havlarken.”*

Yukarıdaki satırlarda erkeklerin sakınması gerektiği iki farklı kadın tipi daha vardır: “tilki” kadınlar ve “köpek” kadınlar. Bu iki kadın grubu da kıyaslandığı hayvanların özelliklerini sergiler: Birinci grup içinde yer alanlar haindir, her şeyi bilir ve kontrolü altında tutar; ama

olaylara adapte olur. İkinci grupta yer alanlar ise evin içinde dolanıp dururlar, meraklı ve kibirlidirler. Burada kadının kusurlarına bir de merak eklenince, bu motif bize Hesiodos'taki Pandora'nın betimlendiği parçayı anımsatır²⁸: açmış açma dedikleri kutunun kapağını, böylece dentler, belalar, yayılmış dünyaya.

Semonides, hayvanların özelliklerini sergileyen kadınları anlatmaya devam eder:

“Birini inatçı, **boz bir eşekten** yarattı.

Zordur onu işe sürmek. Yola gelir biraz

paylayıp dürtünce, ama iş denmez işine.

Takınıp durur gece gündüz arka odada

atıştırır durmadan ocağın başında.

Sevişmek dersen, geçmez hiç huyundan

atar yatağa önüne geleni.”

“Eşek” kadınlar, yukarıdaki satırlardan da açıkça anlaşılacağı üzere, sabırlı ve çalışkandır, dayak yiyince sesini çıkarmaz, ama önüne gelen herkesle sevişmeye hazırdır. Hesiodos'tan bir asır sonra yaşamış olan Amorgoslu Semonides'in bu söyleminde Arkaik Çağ erkek egemen toplumunun ikinci sınıf vatandaş konumundaki kadına bakış açısı yansır: “Eşek” kadın, dik kafalı, obur, zevke ve eğlenceye aşırı ölçüde düşkün bir kimse olarak anlatılır.

Gerçekten de Semonides'in şiirinde kadınlara karşı olan acımasız tavrı şiddetini artırarak devam eder. Semonides bu uzun şiirinde, daha önce de belirttiğimiz gibi, Zeus tarafından başlangıçta on kadın tipi yaratıldığını ve bunlardan sekizinin **domuz, tilki, köpek, eşek, gelincik, kısrak, maymun** ve **arıyı** andırdığını, diğer ikisinin ise **toprak** ve **denizi** simgelediğini belirtir.

Şimdi konumuz açısından, erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerinin kıyaslandığı bu sekiz hayvandan beşincisini başka bir deyişle “**gelincik**” kadını inceleyeceğiz:

“Birini **gelincikten**. Zavallı bir türdür bu.

Onda güzellik ne arar! ne insanın canı çeker,

ne cana yakındır, ne de sevimli.

Aklı fikri yatakta;

ama içi dışına çıkar yatağına girenin.

Hırsızlık edip zarar verir komşusuna,

atıştırıp durur boy'na kurban artıklarını.”

Semonides'in gözünde “gelincik” kadın, rezil, hantal, hırsız ve erotiktir. Dikkat edileceği üzere, burada yine Hesiodos ile olan benzerlik ortaya çıkar. Nuran Şahin'in²⁹ de yazdığı üzere, topraktan yaratılan büyüleyici güzellikteki Pandora, Hesiodos'ta erkek soyunu baştan çıkaran bir kimlik olarak sunulur. Pandora'nın soyundan gelin kadını da “insanoğlunun baş belası” olarak niteler Hesiodos:

“İşte bunun gibi bulutlarda gümbürdeyen Zeus

Yarattı baş belası olarak

Kadınlar soyunu, ölümlü insanlara

²⁸ Pandora'nın betimlendiği iki parça için bkz., *Theog.* 570-616; *İşl.* 43-105.

²⁹ Nuran Şahin, *Antik Dönemde Anadolu'da Kadın*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013, s. 1-2.

*O kadınlar ki kötülüktür işleri güçleri*³⁰

Kadını zengin avcısı olduğuna da şöyle değinir:

“Fukaralığa bir türlü alışamaz kadınlar,

*Hep bolluktur onların özledikleri.”*³¹

İşler ve Günler’de de aynı şekilde devam eder:

“Takıp takıştırıp, kışını sallayıp

Aklını çelmesin kadınının biri.

Gözü ambarındadır diller dökerken sana,

*Ha kadına güvenmişsin, ha bir hırsıza.”*³²

Buraya kadar anlatılanlara dayanarak şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Doğrusunu söylemek gerekirse, bize öyle geliyor ki Hesiodos’tan bir asır sonra yaşayan Semonides de “domuz”, “tilki”, köpek”, “eşek” ve “gelincik” özellikleriyle kıyaslanan kadın tiplerini tıpkı Hesiodos gibi bir günah keçisi olarak tanımlamaktadır. Demek ki her iki ozana göre Pandora’nın soyundan gelen kadınlar her zaman erkek soyunu baştan çıkararak azgın yaratıklardır.

Semonides, hayvansal benzetmelerini bir yerde yetersiz buluyor olmalı ki şöyle sürdürüyor anlatımını:

“Birini uzun yeleli kısırdan yarattı.

Sıkıntıya gelemez böylesi. Yığar evin işini

başkasının üstüne. Ne değirmen taşına

el sürer, ne kalburu tutar,

ne de süpürür gübreyi evinden,

oturmaz başına ocağın kurum bulaşır diye.

Zorla götürür erkekleri yatağa.

Günde iki, bazen üç kez yıkanıp

kokular sürünür; taralıdır her zaman

uzun saçları, gölgeler onu çiçeklerle.

Güzel görünür elalemin gözüne

böyle bir kadın; ama beladır kocasının başına

bir tiran değilse ya da eli asalı bir kral,

göğsünü gösteriştten kabartıp duran.”

Bir kısırak vardır ki, hiçbir işe uymayacak kadar kendini beğenmiştir, süprütüleri evden atmaya yanaşamaz; güzelliği ile böbürlenir, günde iki üç kez yıkanır, parfümlere bulanır, saçlarına çiçekler sokar, başka erkekler için güzel bir görünüm, kocası için beladır.

Bu noktada, kadın ve güzellik konusuna dikkat çekmemiz yerinde olacaktır. Başka bir deyişle, öncelikle kadın-erkek güzelliğinin nasıl yorumlandığına açıklamak gerekmektedir. Şahin’in³³ de

³⁰ Theog. 600-602.

³¹ Theog. 593-594.

³² İşl. 372-375.

³³ Şahin, age, s. 103 vd.

yazdığı üzere, hatırlatmak isterim ki, Homerik Dönemin kadın-erkek güzelliğine bakışında erkek güzelliği, doğal güzellik olarak yorumlanırken, kadın güzelliği, süs ve makyaj ile elde edilen bir güzellik olarak görülmekteydi. Demek ki süs ve makyaj kadın güzelliğinin olmazsa olmazlarıdır. Başka bir deyişle, kendi çağının kadın güzelliğini yorumlayan Semonides'in bu sözlerine dayanarak tıpkı Homerik Dönem'de olduğu gibi Arkaik Çağ'da da kadın güzelliğinin olmazsa olmazları süs ve makyajdır diyebiliriz.

Ne yazık ki, Amorgoslu Semonides şiirinde hayvansal benzetmeleri kullanmaya devam eder. Semonides'e göre o kadar iğrenç bir **maymun** suratlı kadın vardır ki, onu kollarına alan bahtsız kocaya acımak gerekir:

*“Birini maymundan yarattı. Erkeğin başına sardığı
en büyük beladır bu Zeus'un. Daha çirkin bir yüz
olamaz yüzünden; alay eder onunla herkes
yürürken kentte. Boynu kısa, yürüyüşü hantal,
kıçtan bacaklı. Ah, ne yazık o adama
böyle bir felaketi kollarına alan!
Bütün dolapları, numaraları bilir,
maymun gibi tıpkı; kulak asmaz gülenlere,
incelik göstermez kimseye. Gün boyu
bir tek şey düşünür, bir tek şey kurar kafasında:
nasıl etse de birine en büyük zararı verse!”*

“Maymun” kadınlar, görülüyor ki, gülünç ve sakardır, boyun ve kalçadan yoksundur, kötülük yapmaktan başka bir şey düşünmezler.

Yukarıdaki bu hayvan isim listesinden hareketle, tüm bu söylemler sonuç olarak erkek egemen toplumda kadın kimliğinin “meraklı, kötülük yapan, tembel, obur ve seksüel açlığı kontrol edilemez ölçülerde bir yaratık olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Öte yandan, tüm bu olumsuz kadın tiplerine rağmen listenin sonunda olumlu niteliklere sahip bir kadının yer alması şaşırtıcıdır: “Arı” kadınlar.

*“Öbürünü arıdan yarattı. Şanslıdır onu alan,
konduramaz çünkü kimse bir şey üstüne.
Varlık daha varsıl olur onunla, daha bir
Serpilir.
Severek yaşlanır kendini seven kocasıyla,
güzelim, seçkin çocukların anası olur.
Hemen göze çarpar kadınların arasında,
çepeçevre sarar onu tanrısal bir güzellik
Sevmez oturmayı açık saçık hikâyeler
anlatan kadınlar içinde. Böyle bir kadın
lütfudur Zeus'un bir erkeğe.
En iyi, en duyarlı kadınlardır bunlar.”*

Erkeklerin sakınmaması gereken tek kadın tipi “arı” kadınlardır. Başka bir deyişle, eş olarak tavsiye edilen tek kadın tipi “arı” olanıdır. Çünkü “arı” kadınlar, çalışkan ve ketumdur: kocalarına sadık ve çocuklarına bağlıdır, onlarla evlenenler şanslıdır. Sonuç olarak, Semonides’in gözünde sadece “arı” kadın önemlidir. Bu durumda “arı” kadının özel oluşu da şaşırtıcı değildir. Zira Hesiodos’ta “arı”, erkek arının karşı cinsi kadın olarak tanımlanır.

Demek ki, “arı” kadınların dışında kalan tüm kadın tipleri, kötü kadın kimliklerini sergilemekteydi: “*Domuz*” kadınlar pislik içinde debelenir. “*Tilki*” kadınlar haindir, her şeyi bilir ve kontrolü altında tutar. “*Köpek*” kadınlar evin içinde dolanıp durur ve inler, meraklı ve kibirlidir. “*Eşek*” kadınlar sabırlı ve çalışkandır, dayak yiyince sesini çıkarmaz, ama önüne gelen herkesle sevişmeye hazırdır. “*Gelincik*” kadınlar hantal, hırsız ve erotiklidir. “*Kısrak*” kadınlar zarif ve mağrurdur, daima bakımlıdır, bir kralla evlenmedikleri takdirde kocalarının başına bela olurlar. “*Maymun*” kadınlar gülünç ve sakardır, boyun ve kalçadan yoksundur, kötülük yapmaktan başka bir şey düşünmezler.

Bu noktada sormamız gereken soru peki o zaman “iyi” kadın kimliği nedir?

Eğer bu soruyu tek bir cümle ile cevaplamak gerekirse, buraya kadar bütün anlatılanları topladığımızda bu acımasız yaklaşımların dışında iyi kadın kimliğine sahip olmak için kadının “çok sorgulamayan, eğitimsiz, az yiyen, salt iş düşünen ve zevk almaksızın kocası ile birlikte olup ona çocuklar doğuran” olması gerektiği sonucunu çıkarabiliriz.³⁴

Son olarak eklemek gerekir ki, Amorgoslu Semonides tarafından Arkaik Çağ’da kadınlar üzerine yazılarak günümüze kalan ve ‘başrol oyuncular hayvanlar’³⁵ olan, İÖ 7. yüzyılda antik Hellen kadın kimliğinin nasıl kurgulandığını somut olarak gösteren bu en uzun iambos şiirin - *Yedinci Fragman*’ın- Hellencesini de burada vermek isterim.³⁶

χωρίς γυναικὸς θεὸς ἐποίησεν νόον
τὰ πρῶτα. τὴν μὲν ἐξ ὕδός τανύτριχος,
τῆ πάντ’ ἀν’ οἴκον βορβόρω πεφυρμένα
ἄκοσμα κεῖται καὶ κλυινδεῖται χαμαί:
5 αὐτὴ δ’ ἄλλουτος ἀπλύτοις τ’ ἐν εἴμασιν
ἐν κοπρίῃσιν ἡμένη πιαίνεται.

³⁴ Doğrusunu söylemek gerekirse, bana öyle geliyor ki Hellen erkeklerinin tamamının bu inanışları paylaştığını düşünmek de yanlış olacaktır. Monodik liriğin en çok seslendirildiği yer, *symposion* gibi sadece erkeklerin yer aldığı bir mekân olduğundan, Homeros ve Ksenophon gibi ünlü kişiler de göz önünde bulundurulduğunda, Amorgoslu Semonides’in *Yedinci Fragman*’ını belli bir grubu (erkekleri) güldürmek için karşı grubu (kadınları) alaya almak şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır.

³⁵ Hatırlanacağı üzere, başrol oyuncular hayvanlar olan *fabllar* (*Hellencesi aĩvoς, ov, ó (masc.) (ainoi [aĩvoi]: öykü, hikâye, özdeyiş, atasözü, övgü, övme, methetme, methiye)*) çok eski zamanlardan beri popüler kültür bağlamında yaygındır ve ilk örnekleri de Hesiodos ile Arkhilokhos’un eserleri arasında görülebilir. Ancak en ünlüleri hiç şüphesiz Aisopos’a ait olanlardır. Yine hatırlanacağı üzere, Aisopos’un *fabl* derlemesinde hayvanlar başka türlerden bireylerle (*kurtla kuzu, aslanla at, eşekle köpek* vd.) konuşur ve etkileşim içinde olur. Dolayısıyla da ortaya çıkan olaylar hem eğlencelidir hem de insanların bazı davranışlarının sonuçları konusunda öğretilerin elde edilmesine izin verir. Zaten Aisopos’un okurlarının bazıları da yüzyıllar boyunca ‘kıssadan hisse’ çıkarmak için çaba sarf etmiş ve her sahnenin sonuna bir yorum eklemiştir. Böylece tilkiler, köpekler, eşekler ve gelincikler metaforik olarak dolayısıyla da eğlendirici bir şekilde erdemlerini ve kusurlarını temsil ettikleri karakterlere bürünürler: Tilki başkalarını kandırmak isteyen hainlerin nasıl bir riske koştuğunu; eşek, aptal ve sakar olanların nasıl bir sona uğradığını gösterir... vd. Bu noktada her hayvanın belli karakter özellikleri sergilemesi sadece fabllara özgü bir şey değildir. Böyle bir yöntem, örneğin yergi şiiri gibi başka türlerde de rastlarız. Örneğin bu çalışmamızın konusunu oluşturan Amorgoslu Semonides’te de olduğu gibi, erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerini anlamak için hayvan türlerinden yararlanılmış olunması gibi. Bkz., Cristiana Franco, “Yunanlar ve Hayvanlar”, *Antik Yunan*, Ed. Umberto Eco, Çeviri: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2018, s. 309-310.

³⁶ <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0478:volume=2:text=22:section=2> (Erişim Tarihi: 29.09.2022).

τὴν δ' ἐξ ἀλιτρῆς θεὸς ἔθηκ' ἀλώπεκος
γυναῖκα πάντων ἴδριν: οὐδέ μιν κακῶν
λέληθεν οὐδὲν οὐδὲ τῶν ἀμεινόνων.
10 τὸ μὲν γὰρ αὐτῶν εἶπε πολλάκις κακόν,
τὸ δ' ἐσθλόν: ὀργὴν δ' ἄλλοτ' ἄλλοιῃν ἔχει.
τὴν δ' ἐκ κυνὸς λιτὸς οὐ γρόν, αὐτομήτορα,
ἢ πάντ' ἀκοῦσαι, πάντα δ' εἰδέναι θέλει,
πάντη δὲ παπταίνουσα καὶ πλανωμένη
15 λέληκεν, ἦν καὶ μηδὲν ἀνθρώπων ὄρα.
παύσειε δ' ἄν μιν οὔτ' ἀπειλήσας ἀνήρ
οὐδ' εἰ χολωθεὶς ἐξαράξειεν λίθῳ
ὀδόντας, οὔτ' ἂν μειλίχως μυθεύμενος,
οὐδ' εἰ παρὰ ξείνοισιν ἡμένη τύχη:
20 ἀλλ' ἐμπέδως ἄπρηκτον αὐονὴν ἔχει.
τὴν δὲ πλάσαντες γηϊνήν Ὀλύμπιοι
ἔδωκαν ἀνδρὶ πηρόν: οὔτε γὰρ κακὸν
οὔτ' ἐσθλὸν οὐδὲν οἶδε τοιαύτη γυνή:
ἔργον δὲ μῦθον ἐσθίειν ἐπίσταται:
25 κούδ' ἦν κακὸν χειμῶνα ποιήσῃ θεός,
ρίγῳσα δίφρον ἄσσον ἔλκεται πυρός.
τὴν δ' ἐκ θαλάσσης, ἢ δὴ ἐν φρεσὶν νοεῖ:
τὴν μὲν γελᾷ τε καὶ γέγηθεν ἡμέρην:
ἐπαινέσει μιν ξεῖνος ἐν δόμοις ἰδῶν:
30 οὐκ ἔστιν ἄλλη τῆσδε λωῖων γυνή
ἐν πᾶσιν ἀνθρώποισιν οὐδὲ καλλίων:'
τὴν δ' οὐκ ἀνεκτὸς οὔτ' ἐν ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν
οὔτ' ἄσσον ἐλθεῖν, ἀλλὰ μαίνεται τότε
ἄπλητον ὥσπερ ἀμφὶ τέκνοισιν κύων:
35 ἀμείλιχος δὲ πᾶσι κάποθυμῆ
ἐχθροῖσιν ἴσα καὶ φίλοισι γίγνεται:
ὥσπερ θάλασσα πολλάκις μὲν ἀτρεμῆς
ἔστηκ' ἀπήμων χάρμα ναύτησιν μέγα
θέρ εο ς ἐν ὄρῃ, πολλάκις δὲ μαίνεται
40 βαρυκτύποισι κύμασιν φορευμένη:
ταύτη μάλιστ' ἔοικε τοιαύτη γυνή

ὀργήν, φυήν δὲ πόντος οὐκ ἄλλην ἔχει.
 τὴν δ' ἐκ σταδαίης καὶ παλιντριβέος ὄνου,
 ἢ σὺν τ' ἀνάγκῃ σὺν τ' ἐνιπῆσιν μόγις
 45 ἔρεξεν ὧν ἅπαντα καὶ πονήσατο
 ἄρεκτα: τόφρα δ' ἐσθίει μὲν ἐν μυχῶ
 προνὺξ προῆμαρ, ἐσθίει δ' ἐν ἐσχάρῃ:
 ὁμῶς δὲ καὶ πρὸς ἔργον ἀφροδίσιον
 ἐλθόνθ' ἐταῖρον ὄντινων ἐδέξατο.
 50 τὴν δ' ἐκ γαλῆς, δύστηνον οἰζυρὸν γένος:
 κείνη γὰρ οὐ τι καλὸν οὐδ' ἐπίμερον
 πρόσεστιν οὐδὲ τερπνὸν οὐδ' ἐράσιμον:
 εὐνῆς δ' ἀληνῆς ἐστὶν ἀφροδισίης,
 τὸν δ' ἄνδρα τὸν παρόντα ναυσίῃ διδοῖ:
 55 κλέπτουσα δ' ἔρδει πολλὰ γείτονας κακά,
 ἄθυστα δ' ἱρὰ πολλάκις κατεσθίει.
 τὴν δ' ἵππος ἀβρὴ χαιτέεσσ' ἐγείνατο,
 ἢ δούλι' ἔργα καὶ δύην περιτρέπει,
 κοῦτ' ἂν μύλης ψαύσειεν οὔτε κόσκινον
 60 ἄρειεν οὔτε κόπρον ἐξ οἴκου βάλοι,
 οὔτε πρὸς ἵπνον ἀσβόλην ἀλευμένη
 ἴζοιτ': ἀνάγκῃ δ' ἄνδρα ποιεῖται φίλον.
 λοῦται δὲ πάσης ἡμέρης ἄπο ρύπον
 δῖς, ἄλλοτε τρίς, καὶ μύροις ἀλείφεται:
 65 αἰεὶ δὲ χαιτήν ἐκτενισμένην φορεῖ
 βαθεῖαν ἀνθέμοισιν ἐσκιασμένην.
 καλὸν μὲν ὧν θέημα τοιαύτη γυνὴ
 ἄλλοισι, τῶ δ' ἔχοντι γίγνεται κακόν
 ἦν μή τις ἢ τύραννος ἢ σκηπτοῦχος ἦ,
 70 ὅστις τοιούτοις θυμὸν ἀγλαΐζεται.
 τὴν δ' ἐκ πιθήκου: τούτο δὴ διακριδὸν
 Ζεὺς ἀνδράσιν μέγιστον ὄπασεν κακόν:
 αἴσχιστα μὲν πρόσωπα: τοιαύτη γυνὴ
 εἴσιν δι' ἄστ' εὐς πᾶσιν ἀνθρώποις γέλως:
 75 ἐπ' αὐχένα βραχεῖα κινεῖται μόγις,
 ἄπυγος, ἀνόκωλος: αἶ τάλας ἀνήρ,

ὅστις κακὸν τοιοῦτον ἀγκαλίζεται.
δὴν εἰ δὲ πάντα καὶ τρόπους ἐπίσταται,
ὥσπερ πίθηκος, οὐδὲ οἱ γέλωσ μέλει.
80 οὐδ' ἂν τιν' εὖ ἔρξειεν, ἀλλὰ τοῦθ' ὄρᾳ,
καὶ τοῦτο πᾶσαν ἡμέρην βουλεύεται,
ὄκως τιν' ὡς μέγιστον ἔρξειεν κακόν.
τὴν δ' ἐκ μελίσσης: τὴν τις εὐτυχεῖ λαβών:
κεῖνη γὰρ οἷη μῶμος οὐ προσιζάνει,
85 θάλλει δ' ὑπ' αὐτῆς κάπαέζεται βίος:
φίλη δὲ σὺν φιλεῦντι γηράσκει πόσι,
τεκοῦσα καλὸν κοῦνομάκλυτον γένος:
κἀριπρεπῆς μὲν ἐν γυναιξὶ γίγνεται
πάσησι, θεῖη δ' ἀμφιδέδρομεν χάρις:
90 οὐδ' ἐν γυναιξὶν ἥδεται καθημένη,
ὄκου λέγουσιν ἀφροδισίους λόγους.
τοίας γυναικᾶς ἀνδράσιν χαρίζεται
Ζεὺς τὰς ἀρίστας καὶ πολυφραδεστάτας:
τὰ δ' ἄλλα φῦλα ταῦτα μηχανῆ Διὸς
95 ἔστιν τε πῆμα, καὶ πάρ' ἀνδράσιν μένει.
ζεὺς γὰρ μέγιστον τοῦτ' ἐποίησεν κακόν,
γυναικᾶς. ἦν τι καὶ δοκῶσιν ὠφελεῖν,
ἔχοντί τω μάλιστα γίγνεται κακόν:
οὐ γὰρ κοτ' εὐφρων ἡμέρην διέρχεται
100 ἄπασαν, ὅστις σὺν γυναικὶ νάσσεται:
οὐδ' αἶψα λιμὸν οἰκίης ἀπώσεται,
ἐχθρὸν συνοικητῆρα, δυσμενέα θεόν.
ἀνὴρ δ' ὅταν μάλιστα θυμηδεῖν δοκῆ
κατ' οἶκον ἢ θεοῦ μοῖραν ἢ ν' ἰθρόπου χάριν,
105 εὐροῦσα μῶμον ἐς μάχην κορύσσεται.
ὄκου γυνὴ γὰρ ἔστιν, οὐδ' ἐς οἰκίην
ζεῖνον μολόντα προφρόνως δεχοίατο.
ἦτις δὲ τοι μάλιστα σωφρονεῖν δοκεῖ,
αὕτη μέγιστα τυγχάνει λωβωμένη:
110 κεχηνότος γὰρ ἀνδρὸς -- οἱ δὲ γείτονες
χαίρουσ' ὀρῶντες καὶ τόν, ὡς ἀμαρτάνει.

τὴν ἣν δ' ἕκαστος αἰνέσει μεμνημένος
 γυναῖκα, τὴν δὲ τούτερου μωμήσεται:
 ἴσῃν δ' ἔχοντες μοῖραν οὐ γινώσκουεν.
 115 Ζεὺς γὰρ μέγιστον τοῦτ' ἐποίησεν κακόν,
 καὶ δεσμὸν ἀμφέθηκεν ἀρρήκτου πέδης,
 ἔξ οὗ τε τοὺς μὲν Αἴδης ἐδέξατο
 γυναικὸς εἴνεκ' ἀμφιδηριωμένους

Sonuç

Antik yazarlar sürekli olarak erkeğin kadın üzerindeki etkisini dile getirirler. Bu bakış açısından doğan kadın düşmanlığına dair ilk örnek her ne kadar Arkaik Çağ'ın en önemli iki şairinden biri olan Hesiodos'a ait olsa da, bu çalışmada da görüldüğü üzere, Amorgoslu Semonides de Hesiodos gibi kadın konusundaki benzer olumsuz düşüncelerini günümüze ulaştıran bir Arkaik Hellen hiciv şiiri ile anlatmıştır. Amorgoslu Semonides, *Yedinci Fragman*'ın yazarıdır. Bize öyle geliyor ki, Semonides'in kadınlarla ilişkili bu şiirinde kadınlara karşı olan acımasız tavır çok dikkat çekicidir. Erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerini anlatan bu şiir, Zeus'un erkekleri ve kadınları farklı yarattığı ve doğal dünyadan farklı modellere dayalı olarak özellikle on kadın türü yarattığı fikrine dayanmaktadır. Görülüyor ki, şair bu şiirinde erkeklerin sakınması gereken kadın tiplerini anlatmak için (iki element ve) sekiz hayvan türünden yararlanmıştır.

Ancak burada şu gerçeğin de altını çizmekte fayda vardır: Hellen erkeklerinin tamamının bu inanışları paylaştığını düşünmek de bize öyle geliyor ki yanlış olacaktır. *Monodik* liriğin³⁷ en çok seslendirildiği yer, *symposion* gibi sadece erkeklerin yer aldığı bir mekân olduğundan, Homeros ve Ksenophon gibi ünlü kişiler de göz önünde bulundurulduğunda, Amorgoslu Semonides'in *Yedinci Fragman*'ını belli bir grubu (erkekleri) güldürmek için karşı grubu (kadınları) alaya almak şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır.

³⁷ Arkaik Çağ şairleri, kullandıkları biçimlerden bağımsız olarak, metinlerini yazarlar ve onları ezberleyip izleyicilerin karşısında, çalgılar eşliğinde seslendirirler. Vezin biçimleri Homeros'un *heksametron*una göre daha girift bir hal alır; *iambos* vezni (iambik *trimetron* [üçlü ölçü]) ile *elegeianın* vezni (bir *heksametron* ile bir *pentametron*dan [beşli ölçü] oluşan *elegeia* beyiti) çok karmaşık değilse de lirik şiirlerin vezinleri daha karmaşıktır ve büyük çeşitlilik gösterir. Bu noktada tek bir şair tarafından seslendirilen türleri de birbirinden ayırmak gereklidir. Bir yanda vezin açısından "koro liriği"nin eserlerinden çok farklı olmayan şiirler yazdıklarından haklı olarak "lirik şair" olarak tanımlanabilecek şairler vardır; bu şairlere "şarkılarını tek başlarına, *kithara* eşliğinde seslendiren şairler" anlamına gelen "*monodik* lirik şairler" adı verilir. Bkz., Beta, *agm*, s. 915-916.

Kaynakça

Antik Kaynakça

Hes. *erga kai.*, (=Hesiodos, *Erga kai Hemera*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Hesiodos İşler ve Günler – Tanrıların Doğuşu*, Eski Yunancadan Çeviren: Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2014.

Hes. *theog.*, (=Hesiodos, *Theogonia*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Çevirenler Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Hom. *Il.*, (=Homeros, *Ilias*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *İlyada*, Eski Yunanca aslından çevirenler: Azra Erhat – A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2007.

Hom. *Od.*, (=Homeros, *Odysseia*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *Odysseia*, Eski Yunanca aslından çevirenler: Azra Erhat – A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2007.

Lucr. *De Rerum Natura* (=T. Lucretius Carus, *De Rerum Natura*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: T. Lucretius Carus, *De Rerum Natura*, Ed. H. Diels, Berlin 1923.

Steph. Byz., (=Stephanos Byzantinos)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Stephanos Byzantinos, *Ethnicorum (quae supersunt)*, by A. Meineke, G. Reimeri, Berolini/Berlin 1849.

Strab., (Strabon, *Geographika*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *The Geography of Strabo*, by H. C. Hamilton, W. Falconer, London 1903.

Modern Kaynakça

BETA, Simone, “Lirik Şiir”, *Antik Yunan*, Ed. Umberto Eco, Alfa Tarih, İstanbul 2018, ss. 914-925.

BONNARD, Andre, *Antik Yunan Uygarlığı Cilt I: İlyada'dan Parthenon'a*, Fransızcadan Çeviren: Kerem Kurtgözü, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004.

ÇELGİN, Güler, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

FRANCO, Cristiana, “Yunanlar ve Hayvanlar”, *Antik Yunan*, Ed. Umberto Eco, Çeviri: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2018, s. 299-312.

Oxford Antikçağ Sözlüğü, Ed. M. C. Howatson, Çeviri: Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Semonides ve Altı İambos Şairi: Şiirler –Bütün Fragmanlar-, Ed. Hande Koçak, Çeviren: Alova, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

ŞAHİN, Nuran, *Antik Dönemde Anadolu'da Kadın*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

Elektronik Kaynakça

https://en.wikipedia.org/wiki/Semonides_of_Amorgos (Erişim Tarihi: 31.08.2022)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Epimetheus> (Erişim Tarihi: 26.09.2022).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Prometheus> (Erişim Tarihi: 26.09.2022).

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0478:volume=2:text=22:section=2> (Erişim Tarihi: 29.09.2022).

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

173

15 / 1

Summary

In return for the fire that mortals have thanks to Prometheus, the king of the gods, Zeus, sends them an unsettling presence, a "beautiful evil" that humans will lovingly embrace, but will destroy them, Pandora – receiving gifts from all gods or gifted to humans by all gods- designed by Zeus and created from soil by Hephaestus, has the appearance of a chaste young girl and her face resembles the beauty of immortal goddesses. Athena teaches her crafts and weaving. Along with the Hoiras and Kharis, she dresses and adorns her appropriately; Aphrodite is entrusted with granting her "elegance", or Kharis, but also makes her an instrument of "tormenting desires and body-destroying pains", Hermes gives her both a voice and a disposition to deceive others.

From Pandora derives the "line of women"; The existence of women is unfortunately necessary for men, because they serve to create the family and pass on the family wealth to the next generation, and it also destroys them, because they are a source of physical and moral misery and are associated with a life that is exhausted by work and suffering.

Although the first example of misogyny arising from this point of view belongs to Hesiod, one of the two most important poets of the Archaic Age, as it can be seen in this study, Semonides from Amorgos is also an Archaic Hellenic, like Hesiod, who had similar negative thoughts on women. He described it with satirical poetry. This poem, which describes the types of women that men should avoid, is based on the idea that Zeus created men and women differently, and that he specifically created ten types of women based on different models from the natural World. In this poem, namely the Seventh Triller, the poet used two elements and eight animal species to describe the types of women that men should avoid. According to Semonides' poetry, "dog" women are curios and arrogant; "piggy" women, filthy and untidy; "horse" women are proud. The only type of woman recommended as a wife is the "bee" one, because she is hardworking and secretive.

Starting from this sentence, we will try to evaluate how the ancient Hellenic female identity was constructed in the 7th century BC through the iambic writer Semonides of Amorgos, the Seventh Triller, which has survived and whose leading actors are animals (?) Thus, we will have the opportunity to question the misogyny of Semonides, like Hesiod, and we will explain how he constructs the female identity in eight animal species.

The main iambos poets of the Archaic Age, as it is known, are Archilochus, his contemporary and also the subject of our study, Semonides and Hipponax. However, it should be noted that the names of Anonios, Susarion, Hermippos, Skythinos, Diphilos and Panarkes should be added to these iambos poets, respectively.

As we mentioned above, the author of the world-famous Fragment Seven is Semonides from Amorgos and is a contemporary of Archilochus. Semonides, who wrote poems in the iamos style, lived in the 7th century BC. The most important information about the life and works of the poet, who is one of the pioneers of Ancient iambos poetry writing, about which very few documents remain today, is in the works of Suidas, Strabo and Stephanus of Byzantium. In the light of these sources, it is learned that the author of iambos, Semonides, was the son of Krines of Amorgos, came to Samos during the colonization of Amorgos and founded three cities on the island, and was even born (or developed) 490 years after the Trojan War.

What is worth dwelling on here is to question the misogyny of Semonides of Amorgos in Fragment Seven, the longest iambos surviving from the Archaic Age. In other Words, it is to evaluate how the ancient Hellenic woman identity was constructed in the 7th century BC through the Sevent Fragment of Semonides, which has survived and the leading actors are animals.

Unfortunately, bad female identities that men should avoid are interpreted as: "Pig" women flounder in filth. "Fox" women are treacherous, know everything and keep it under their control. "Dog" women wander around the house and groan, curios and arrogant. "Donkey" women are patient and hardworking, do not make a sound when they are beaten, but are ready to make love to anyone who comes their way. "Weasel" women are clumsy, thief and erotic. "Mare" women are elegant and haughty, always well-groomed, and become trouble for their husbands if they do not marry a king. "Monkey" women are ridiculous and clumsy, lacking in neck and hips, thinking of nothing but evil.

The only type of woman that men should not avoid is "bee" women. In other words, the only type of woman recommended as a wife is the "bee" one. Because such women are hardworking and secretive: they are loyal to their husbands and attached to their children. Those who marry "bee" women are lucky.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAYNAK VE BELGELERLE "PAŞA TEŞKİLATI"

"The Pasha Organization" with Sources and Documents in the First World War

Öğr. Gör. Ertuğrul Şeref HÜCÜPTAN

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

ehucuptan@hacettepe.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 16.10.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 15.02.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1122

Atıf – Citation:

Ertuğrul Şeref Hücüptan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kaynak ve Belgelerle "Paşa Teşkilatı"", *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s.177-204.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAYNAK VE BELGELERLE "PAŞA TEŞKİLATI"

"The Pasha Organization" with Sources and Documents in the First World War

Ertuğrul Şeref HÜCÜPTAN

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın talebi üzerine, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Osmanlı ordusunu takviye etmek için gönderdikleri ve bazı kaynaklarda "Paşa Teşkilatı" olarak ifade edilen birliklerle ilgili, mevcut olan bilgiler oldukça yetersizdir. Var olan bilgiler parça parça ve sınırlı olup, bir kısmında da bazı farklılıklar görülmektedir. Ayrıca bu konuda özel olarak yapılmış bir çalışma da bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu makalenin amacı, Paşa Teşkilatı'nın ve bu ifadeden türetilen "Paşa Kolu", "Paşa I", "Paşa II" gibi isimlendirmelerin tam olarak neyi ifade ettiğini tespit etmektir. Bu çerçevede yapılan çalışmada, bu isimlerin ne anlama geldiği, teşkillerin hangi ülkelere ait hangi birlikleri kapsadığı, ne zaman oluşturulduğu, nerede kullanıldığı ve bu teşkillerin komuta bağlantılarının nasıl olduğu sorularına cevap aranmıştır. Yapılan araştırma neticesinde, bu soruların cevaplarına ilave olarak; Paşa Teşkilatı'nın Alman Asya Kolu ile bağlantısı, hangi dönemde Osmanlı topraklarına sevk edildiği, ne zaman, nasıl ve hangi şartlar altında cepheye gönderildiği ve Osmanlı ordusunun bu teşkilata katkılarının neler olduğu konularında birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Paşa Kolu, Paşa Teşkilatı, Alman Asya Kolu, II. Kanal Seferi, Birinci Dünya Savaşı.

Abstract

The information we have about the "Pasha Organization", which is expressed in some sources as the troops sent by Germany and the Austro-Hungarian Empire to reinforce the Ottoman army, upon the request of Enver Pasha, the Deputy Commander-in-Chief in the First World War, is quite insufficient. The available information is in pieces, limited and some differences are observed in some of them. In addition, there is no specific study on this subject. Therefore, the aim of this article is to determine exactly what the Pasha Organization and the nomenclatures such as "Pasha Branch", "Pasha I", "Pasha II" used in this context mean. In this context, in this study, it has been tried to find answers to the questions of what these names mean, which units belong to which countries, when they were created, where they are used and how these organizations are connected to the command. As a result of the research, in addition to the answers to these questions; It has been concluded that the Pasha Organization's connection with the German Asian Branch, in which period it was sent to the Ottoman lands, when, how and under what conditions it was sent to the front, and what was the contributions of the Ottoman army were to this organization.

Keywords: Pasha Branch, Pasha Organization, German Asian Branch, II. Channel Expedition, First World War.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, müttefiki oldukları Osmanlı Devleti'nin cephelerinde kullanılmak üzere çeşitli askeri yardımlar yapmışlardır. Bunların bir kısmı araç, silah, mühimmat, teçhizat ve malzeme yardımları olduğu gibi aynı zamanda çeşitli askeri birliklerle de Osmanlı ordusunu takviye etmişlerdir. Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın talebi üzerine gelen bu birlikler anılırken kullanılan "Paşa Teşkilatı"nın ve bundan türetilen "Paşa I", "Paşa II", "I. Paşa Kolu", "II. Paşa Kolu" gibi isimlendirmelerin ne maksatla kullanıldığı ve bunların hangi birlikleri ifade ettiği tam olarak bilinmediğinden bu konuda bir araştırma yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Yapılan bu çalışma ile ilk defa konu müstakilen ve detaylı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmanın maksadı, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan gelen takviye birliklerle ilgili kullanılan bu isimlendirmelerin ne anlama geldiğini açıklığa kavuşturmaktır. Bu maksadın tahakkuku için araştırma söz konusu terimlerin geçtiği arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan yararlanılarak yapılmıştır.

Söz konusu kavramların tam olarak neye karşılık geldiklerini tespit etmek için araştırma yapılırken öncelikle kaynaklarda, bu isimlendirmelerin geçtiği bölümlerdeki bilgiler incelenmiş, mukayese edilmiş ve bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Arşiv araştırmasında ise, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın, T.C. MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı'ndan devraldığı "Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu"nda bulunan belgelerde, özel izin alınarak yapılan kontrollü katalog taraması neticesinde, Paşa Teşkilatı'nın bulunduğu belgeler seçilip incelenmiş ve tespit edilen bilgiler değerlendirilmiştir.¹ Daha sonra arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan ulaşılan tüm bilgiler mukayese edilerek bir sonuca ulaşılmıştır.

1. Paşa Teşkilatı ile İlgili Mevcut Kaynaklarda Geçen Bilgiler

Yusuf Hikmet Bayur'un "Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kısım III"de; Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı'nın Sina Cephesi'nden Mısır'a mı yoksa Medine'den Mekke'ye mi saldırmak gerektiği üzerinde uzun uzadıya durduğu, sonunda Ağustos 1916'da artık Paşa'dan vazgeçilmeye, yani o bölgede savgal (savunma esaslı) bir durumda kalmaya ve Mekke'ye doğru saldırmaya karar verildiği;² Ahmed Cemal Paşa'nın 19 Ağustos 1916'da Enver Paşa'ya başvurup hem "Paşa" yani Sina Çölü, hem de Mekke saldırılarının ikisini birden yürütemeyeceğini ve birinden birini seçmek gerektiğini bildirdiği³ belirtilmektedir. Buradan "Paşa" kelimesinin, Sina ve Mısır bölgesine karşılık gelen bir kod/kapalı isim⁴ olarak kullanıldığı sonucu çıkarılabilir.

Söz konusu çalışmada ilave olarak, Alman birliklerinin genel adı olarak "Paşa II", Sina Cephesi'nde bulunan Alman birlikleri için ise "Paşa I" isminin kullanıldığı, anılan bu birliklere aynı zamanda "Alman Asya Kolu" adı da verildiği belirtilmekte;⁵ ayrıca Alman Genel Karargâhı

¹ "Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu" yakın zamanda T.C. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı'ndan T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na devredildiğinden ve burada henüz tasnif faaliyeti devam ettiğinden, araştırmacılara henüz açılmamıştır. Ancak özel izinle ve kontrollü olarak katalog taraması yapılarak belge alınabilmektedir. Dolayısıyla dipnotlarda T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından mevcut durum itibarıyla verilmiş olan dosya numaraları kullanılmıştır. Alman bilgiye göre tasnif tamamlandıktan sonra belgelerin yer adresleri farklı olabilecektir.

² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, 1915-1917 Vuruşmaları ve Bunların Siyasal Tepkileri*, C III, Kısım III, Üçüncü Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 314.

³ *Age*, s. 318.

⁴ Muharebelerde hareketin gizliliğini sağlamak için hazırlanan plan, bölge ve birliklere çeşitli kod/kapalı isimler verilmektedir. Bunun amacı yapılan faaliyet ve hazırlıkların düşman tarafından öğrenilmesine engel olmaktır. Aynı zamanda bu gizliliği sağlayabilmek için de sadece bilmesi gereken kişilerin, yani sınırlı kişilerin bu kapalı isimlerin ne anlama geldiğini bilmesi için bu şekilde tedbir alınmıştır.

⁵ *Age*, s. 370-372.

tarafından “bu birliklerin, yaz mevsiminde ancak yükseklerde, nispeten serin yerlerde kullanılması ve onların ovalarda dövüştürülmemesinin bildirildiği”⁶ vurgulanmaktadır.

İsmet Görgülü “On Yıllık Harbin Kadrosu” kitabında; Türk ordusunun silah ve gereç eksikliğini gidermek amacıyla, Almanya'dan altı Makineli Tüfek Bölüğü, 15 cm.lik bir Obüs Bataryası, 10 cm.lik bir Top Bataryası, dört Uçaksavar Takımı,⁷ iki Filodan kurulu bir Hava Grubu, bir Muhabere⁸ ve iki Telsiz Takımı, dört Kamyon Takımı, 21 cm.lik bir Havan Bölüğü,⁹ iki Seyyar Hastaneyle, Avusturya'dan 12 toplu¹⁰ bir Dağ Taburu gönderildiğini belirterek, her iki ülkeden gönderilen bu kuvvetlerin tamamının, “Paşa Kolu” kapalı adıyla anıldığını bildirmektedir.¹¹

Söz konusu çalışmada ilave olarak; II. Kanal Seferi (16 Temmuz-14 Ağustos 1916) için teşkil edilmiş olan, 4'üncü Ordu Kumandanlığı'na bağlı Kuvvei Seferiye'nin, 3'üncü Tümen ile Alman Paşa Kolu'ndan ve bağlı birliklerden oluştuğu,¹² Albay Von Kress¹³ komutasındaki Kuvvei Seferiye'de I. Paşa Kolu K.nın Albay Frankenberg,¹⁴ Grup K.nın Binbaşı Mayer, diğer Grup K.nın Binbaşı Mühlmann, Kademe K.nın Binbaşı Von Marno (Avusturyalı), Müfrezes K.nın ise Binbaşı Bischof olduğu; I. Paşa Kolu'nun Alman ve Avusturya kuvvetlerinden teşkil edildiği belirtilmektedir.¹⁵ Çalışmada ayrıca, bu teşkilin karargâhında Türk subayları olarak Yüzbaşı Kurtcebe (Noyan)¹⁶ ile birlikte bir süreliğine Binbaşı Nazım'ın da görev aldıkları bilgisi bulunmaktadır.¹⁷ Burada üzerinde dikkatle durulması gereken konu, Alman ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerinden teşkil edilen I. Paşa Kolu'nun II. Kanal Seferi için oluşturulduğu ve kullanıldığı; bu teşkildeki birlik komutanlarının birisi hariç hepsinin Alman subaylar olduğu ve teşkilin karargâhında Türk subaylarının da görev aldığıdır. Ayrıca çalışmada “I. Paşa Kolu”, “Alman Paşa Kolu” olarak da ifade edilmiştir.

İsmet Üzen “Birinci Dünya Savaşı'nda Kanal Seferleri” konulu doktora tezinde; Von Kress'in Almanya'dan bir Uçak Müfrezesi, sekiz Makineli Tüfek Bölüğü, 15 cm.lik dört toplu Obüs

⁶ Age, s. 436-437.

⁷ Kaynaklarda hava savunma unsurları için kullanılan “Uçaksavar”, “Uçak Savunma”, “Tayyare Savar” ve “Uçaksavar Topu” gibi isimlendirmeler aynı birliği ifade etmektedir.

⁸ Kitapta “Muhabere” olarak geçmiştir, ancak selhven yazıldığı değerlendirilmektedir. Bu isimde bir takım mevcut değildir. “Muhabere” olarak düzeltilmiştir.

⁹ 21 cm.lik Havan Bölüğü olarak ifade edilen birlik; BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14-2 numaralı belgede “21 Santimetrelik Batarya”, BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-33 numaralı belgede “Havan Kısmı”, İsmet Üzen'in tezinde “Piyade Havan Bölüğü”, Liman von Sanders'in kitabında “Havan Topu Takımı” ve Nevzat Artuç'un çalışmasında ise “Havan Bataryası” şeklinde adlandırılmıştır. (BCA: DAB Cumhuriyet Arşivi 110: MSB, 9: Askeri Arşivler, 1: ATASE, 9: I. Dünya Harbi / Klasör No.) İsmet Üzen, Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 304. Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, Çev: M. Şevki Yazman, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 202. Nevzat Artuç, Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 229.

¹⁰ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-5 ve BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-6 numaralı belgelerle, Von Kressenstein'in kitabında, Paşa Teşkilatı'na ait Avusturya-Macaristan'ın iki bataryasında dörder toptan toplam sekiz top bulunduğu belirtilmektedir. Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, Çev: Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 213.

¹¹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2014, s. 182.

¹² Age, s. 182.

¹³ Tam ismi Friedrich Siegmund Georg Freiherr Kress von Kressenstein olan ve genelde kaynaklarda von Kress olarak geçen, Osmanlı ordusunda, Birinci Dünya Savaşı'nda Genelkurmay Başkanlığında Harekât Şube Müdürlüğü ve sonrasında ordunun çeşitli kademelerinde kritik görevler yapmış bir Alman subayıdır. Age, s. 65-201.

¹⁴ I. Kanal Seferi (14 Ocak- 5 Şubat 1915)'nde de aynı bölgede 4'üncü Ordu Kurmay Başkanı olarak görev yapmıştır. Age, s. 190.

¹⁵ Age, s. 194.

¹⁶ Yüzbaşı Kurtcebe (Noyan), daha önce de aynı bölgede 1'inci Kuvvei Seferiye Komutanlığı yapmış olan Kazım (Karabekir), Halil (Kut) ve Ali İhsan (Sabis)'in yaverliklerini yapmıştır. Age, s. 136-203.

¹⁷ Age, s. 199.

Bataryası, iki toplu 10 cm.lik bir Top Bataryası, dört Uçak Savunma Takımı, iki Piyade Havan Bölüğü, bir Muhabere Takımı ve çeşitli Kamyon Kollarıyla, iki Seyyar Hastaneye gerekli olan malzeme ve elemanların verileceği sözünü aldığını belirtmektedir. Tezde ayrıca Avusturya'nın da dörder toplu iki Dağ Obüs Bataryası vermeye hazır olduğu, kuvvetin tamamına "I. Paşa Kolu" dendiği, II. Kanal Seferine de "Paşa" kod adı verildiği bildirilmektedir.¹⁸

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda çeşitli üst düzey komutanlıklar yapmış olan Liman von Sanders'in¹⁹ "Türkiye'de Beş Yıl" isimli hatıratında nispeten daha detaylı bilgiler verilmektedir. Sanders, Prusya Harbiye Nezareti'nin 2 Temmuz 1917 tarihli buyruğuna göre, Yıldırım Ordular Grubu'nun kapsadığı Alman birliklerini şöyle sıralamaktadır:

- 1) F. Ordular Grubu Komutanlığı.
- 2) "Paşa II" teşkilatı erkanı.
- 3) Her biri üçer bölükten oluşan üç Piyade Taburu (701, 702 ve 703 numaralı taburlar).
- 4) Altışar tüfekli üç Makineli Tüfek Bölüğü.
- 6) İkişer makineli tüfekli Üç Süvari Takımı.
- 7) Dörder hafif topu olan üç Bomba Kıtası.
- 8) Bir Karargâh Taburu (topçu).
- 9) İki Batarya Hafif Sahra Obüsü (16 modeli).
- 10) Bir Batarya Sahra Topu (16 modeli).
- 11) Hafif Cephane Kolu.
- 12) Bir Havan Topu Takımı (hafif cephane kolu ile).
- 13) İki Dağ Obüs Takımı (hafif cephane kolu ile).
- 14) Bir Batarya Uçaksavar Topu.
- 15) Bir Otomobil Cephane Kolu.
- 16) Bir İstihkam Müfrezesi (Patlayıcı malzeme ve hafif köprü takımı ile).
- 17) Bir Telefon Müfrezesi.
- 18) Bir Tümen Telefon Müfrezesi.
- 19) Üç adet Ağır Telsiz İstasyonu.
- 20) Beş adet Ağır Telsiz İstasyonu.
- 21) Dört Uçak Müfrezesi.²⁰
- 22) Bir Sıhhiye Bölüğü (No. 300).
- 23) İki Seyyar Hastane (No. 218 ve No. 219).

¹⁸ Üzen, *agt*, s. 304-305. Seyit Şahin, *Birinci Dünya Harbinde Dördüncü Ordunun Faaliyetleri*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1997, s. 73.

¹⁹ 42 kişilik bir Alman askeri heyetinin başkanı olarak Türkiye'ye gelen, önce 1'inci Or.K.lığı sonra Çanakkale Muharebelerinde 5'inci Ordu K.lığı ve sonrasında da kısa bir süre de Yıldırım Ordular Grubu K.lığı yapan Alman generaldir. Görgülü, *age*, s. 60-186.

²⁰ Paşa Teşkilatı'na ait hava birliği için "Paşa uçak müfrezesi", "Paşa uçak ekibi", "Paşa uçak bölüğü" ve "Paşa tayyare müfrezesi" şeklinde farklı isimlendirmeler de kullanılmıştır.

24) Otomobil Müfrezesi.²¹

Sanders, Almanların “Asya Kolu” adıyla oluşturdukları müfrezenin, “Paşa II” adında bir karargâhı ve çok sayıda da birliği bulunduğunu ve Asya Kolu’na Albay von Frankenberg’in komuta ettiğini açıklamaktadır.²² Listelenen unsurlar diğer kaynaklarda geçen bilgilerle, birlikler bazında örtüşmekle birlikte, burada daha detaylı ve tam olarak verilmiştir. Listede geçen “Paşa II” teşkilat erkani, Yıldırım Ordular Grubu’na bağlı II. Paşa Kolu’nun karargâhını, listede sayılan diğer unsurlar da bu teşkilata ait birlikleri ifade etmektedir.

İsmet Görgülü’nün yukarıda bahsi geçen kitabında; Almanların Yıldırım²³ girişimi için üç Piyade Taburu, üç Makineli Tüfek Bölüğü, üç Süvari ve üç Bomba Takımıyla, hava birlikleri ve fenni birliklerden oluşan ve “Asya Kolu” kapalı adıyla anılan tugay çapında bir kuvvet tahsis ettikleri belirtilmektedir.²⁴ Söz konusu taburlar, Suriye-Filistin Cephesi’nde 1917’deki muharebelere katılan “Alman Asya Kolu” kuruluşunda,²⁵ ayrıca daha sonraki Şeria Muharebeleri (Ocak 1918-Eylül 1918)’nde de yine “Alman Asya Kolu” ismiyle, doğrudan Yıldırım Ordular Grubu’na bağlı olarak gösterilmektedir.²⁶ Görgülü de kitabında, Sanders’in yukarıda ifade ettiğine benzer bilgiler vermektedir.

“Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi” kitabında; yukarıdaki bilgilerle örtüşen, Alman Asya Kolu’nun II numaralı Paşa Karargâhı, üçer bölüklü üç Piyade Tabur Karargâhı (701, 702, 703’üncü Taburlar), üç Makineli Tüfek Bölüğü (6’şar Makineli Tüfekli) ve diğer topçu ve destek birliklerinden oluştuğu belirtilmektedir.²⁷

Stoyber’in “Resmi Alman Neşriyatından: Yıldırım” isimli kitabında; Yıldırım Ordular Grubu’nda Filistin ve Irak’taki üç Türk ordusundan başka, Bağdat’ın düşmesi üzerine Almanya tarafından Türkiye’ye yardım için gönderilen bazı Alman birlikleri de bulunduğu,²⁸ Alman Başkomutanlığının Türkiye emrine gönderilmesine karar verdiği bu kuvvete “Paşa” ismi verildiği ve bunların bütün kıtaata taksim edilerek kullanılacağı bilgileri verilmektedir. Kitapta ayrıca; birlik sevkinin nakliye vasıtalarının yetersizliğinden gecikmelere uğradığı, birliklerin 1916 Mart’ında güney Filistin’e vardığı;²⁹ 1917 ilkbaharında “II. Paşa” ismi altında Silezya’da teşkil edilmeye başlanan Asya Kolu’nun zabıt, küçük zabıt ve efradının³⁰ çoğunun, Batı Cephesi’nde muharebelerde tecrübe kazanmış ve sıcak memleketlerde istihdama elverişli olanlardan seçildiği³¹ belirtilmektedir. Burada yukarıdaki bilgilere ilave olarak, ilk birliklerin 1916 Mart’ında güney Filistin’e vardığı, Paşa II’nin 1917 ilkbaharında teşkil edilmeye başlandığı ve bu birliklerden “Asya Kolu” olarak da bahsedildiği konuları öne çıkmaktadır.

Jehuda L. Wallach’ın “Bir Askeri Yardımın Anatomisi” çalışmasında; Yıldırım Ordular Grubu’na dâhil Alman birliklerinin çekirdeğini, “Paşa II” kapalı adıyla anılan ve “Asya Kolu” da denilen, birçok refakat silahı ve teknik araçla takviye edilmiş, üç taburlu, 4.500 kişilik bir Piyade Alayının teşkil ettiği, Eylül 1917’de bu mevcudun 11.000 kişiye çıktığı ve 1917 yılının sonunda

²¹ Sanders, *age*, s. 202. *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, IV ncü Cilt 2’nci Kısım, Gnkur. Basımevi, Ankara 1986, s. 84-85.

²² Sanders, *age*, s. 206.

²³ Yıldırım, General von Falkenhayn’ın 1917 senesinde Türkiye’ye gelmesiyle beraber başlayan ve başlangıçta Irak’ı ve sonra Filistin ve nihayet Suriye ve Hicaz’ı da kapsayan seferin, aynı zamanda generalin kurmuş olduğu ordular grubunun takma adıdır. Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), *Yıldırım*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2002, s. 1.

²⁴ Görgülü, *age*, s. 185.

²⁵ *Age*, s. 201-203.

²⁶ *Age*, s. 208-211.

²⁷ Sina-Filistin Cephesi, *age*, s. 83.

²⁸ Stoyber, *Yıldırım*, Çev: Kay. Nihat, Resmi Alman Neşriyatından, Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s. 3.

²⁹ *Age*, s. 10.

³⁰ Efrad: Tek olanlar, birler. Erler, askerler kastedilmektedir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yayınları, 11. Baskı, Ankara 1993, s. 206.

³¹ *Age*, s. 15.

18.000 kişiye yükseldiği ifade edilmektedir.³² Wallach çalışmasında ayrıca; 140 subay ve 1.500 er tutan ve "Paşa" kapalı ismi verilen Alman yardım kuvvetinin 1916 Ocak ayı ortalarında harekete hazır olacak şekilde planlandığı,³³ II. Kanal Seferi için, yine "Paşa" kapalı adı altında tam bir Alman uçak birliği sağlandığı,³⁴ "Paşa I" planına dahil Alman ve Avusturya birliklerinin von Kress'in emrinde olduğu bilgilerini paylaşmaktadır.³⁵ Burada dikkat çeken husus, üç taburlu söz konusu birlik için "Paşa II" kapalı adının, bir planın adı olarak ise "Paşa I"ın kullanılmış olmasıdır. Yani bu birliklerin tamamına "Paşa Teşkilatı" denilmekle birlikte, çeşitli unsurların biraraya getirilmesiyle oluşturulan teşkilere de "Paşa I" ve "Paşa II" şeklinde isimler verildiğini anlıyoruz. Burada farklı olarak "Paşa" kapalı adıyla bir Alman uçak birliğinden söz edilmektedir. Oysa buraya kadar incelenen kaynaklarda, bu isim altında sadece uçak birliği değil, diğer kara ve destek unsurları da olduğu görülmektedir. Ayrıca bahsi geçen "Paşa I" planının, önceki bulgulara dayanarak "II. Kanal Seferi" olduğunu ifade edebiliriz.

Sadık Erdaş "Ortadoğu'da Bir Alman Projesi: Yıldırım" isimli çalışmasında; Wallach'ın belirttiklerine ilave olarak, Almanların Yıldırım Ordular Grubu'nu her türlü teknik donanımı ile motorlu araçlarla ikmal ederken, Türklerin de asker, iye ve her türlü nakil hayvanını temin ettikleri³⁶ bilgisini vermektedir. Erdaş çalışmasında ayrıca; Asya Kolu'nun Silezya'dan İstanbul'a taşınması sırasında her şeyden önce bir ulaşım sorunu ortaya çıktığını, zorluklarla varılan Haydarpaşa İstasyonu'nda 6 Eylül 1917 tarihinde bir patlama yaşandığını ve bunun sonucu olarak Yıldırım için gönderilen çok sayıda cephane, benzin ve harp malzemesinin yok olduğunu ve istasyonun veriminin de önemli oranda düştüğünü, patlamanın İngiliz casuslarınca yapılmış bir sabotaj olarak nitelendirilebileceğini ifade etmektedir.³⁷ Bu bilgilerde, söz konusu teşkile Türklerin katkıları ve teşkilin sevkini etkileyen sabotaj faaliyeti öne çıkmaktadır.

Zaten bu sürecin içerisinde bulunan von Kress kitabında; "Asya Kolu"nu, Almanların Bağdat'ın İngilizlerden geri alınması için yapılacak harekâta, Osmanlı ordusunu takviye etmek için gönderdikleri birliğe verilen isim olarak belirttikten sonra, Filistin Cephesi'nin kritik duruma düşmesi üzerine, Asya Kolu'nun Yıldırım Ordular Grubu bünyesinde, Filistin Cephesi'nde bulunduğunu, bir "kolordu" olarak tanımlanmasına rağmen bu kuvvetin, karma birliklerden oluşan 5.000 kişilik bir "tugay" seviyesinin üzerine çıkamadığını söylemektedir.³⁸ Kress ayrıca; 1916 Nisan ayının ilk günlerinde Birüssebi'ye ilk Alman birliği olarak 300 numaralı Uçak Müfrezesinin ve Nisan ortalarında da Avusturya-Macaristan Dağ Obüs Taburunun geldiğini; Avusturya bataryalarında alışılmış aksine çok sayıda subay ve er olduğunu, sekiz top için hemen hemen 1.000 kişinin bulunduğunu bildirmektedir.³⁹ Buraya kadar elde edilen bilgiler neticesinde "Paşa Teşkilatı"na ait birliklerle, "Alman Asya Kolu"⁴⁰ adı verilen birliklerin aynı olduğu, kullanılan iki farklı kapalı ismin aynı birlikleri ifade ettikleri anlaşılmaktadır.

³² Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, (Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919)*, Çev: Fahri Çeliker, İkinci Baskı, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985, s. 193.

³³ *Age*, s. 177.

³⁴ *Age*, s. 180.

³⁵ *Age*, s. 201.

³⁶ Sadık Erdaş, "Ortadoğu'da Bir Alman Projesi: Yıldırım", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, (3-5 Kasım 2014 Budapeşte), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s. 186.

³⁷ *Agm*, s. 186-187. Şükrü Mahmut Nedim, kitabında; 6 Eylül 1917 tarihinde, İngiliz casuslarının İstanbul'da Haydarpaşa limanındaki Filistin'e giden demiryolu makaslarına ve Filistin Cephesi'ne gönderilmek üzere depolarda bekletilen cephane, erzak ve levazım depolarına yaptıkları sabotajın, Filistin Cephesi'ndeki savaşın seyrini İngilizlerin lehine çevirdiğini yazmaktadır. Şükrü Mahmut Nedim, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, Çev: Abdullah Es, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1995, s. 56.

³⁸ Kressenstein, *age*, s. 479.

³⁹ *Age*, s. 212-213.

⁴⁰ II. Kanal Seferi'nden sonra Alman Asya Kolu isimli teşkile ilgili, katıldığı muharebeler de dahil daha fazla bilgi için bkz., Sina-Filistin Cephesi, *age*, s. 128-749. Ayrıca bkz., Erkilet, *age*, s. 156-254.

Osmanlı Genel Karargâhında Genelkurmay Başkanlığı ve sonrasında 3'üncü Ordu Kurmay Başkanlığı yapan General Bronsart von Schellendorf "1914/1918 Dünya Savaşı'nda Türk Askeri Hareketlerinin Kısaca Tasviri" başlıklı raporunda, söz konusu birliklerden "Alman Asya Kolordusu" olarak bahsetmektedir.⁴¹ Burada da bir önceki kaynakta belirtildiği gibi, "Alman Asya Kolu" aslında kolordu seviyesine çıkmamış olmasına rağmen, özellikle Almanların bu birliğe "Alman Asya Kolordusu" dedikleri görülmektedir.

Fahri Belen çalışmasında Yıldırım teşebbüsü için; Almanya'nın bir karargâhtan başka "Alman Asya Kolu" adı ile bir tugay kadar kuvvet, motorlu vasıtalar ve hava kuvvetleri tahsis ettiğini; söz konusu unsurları sayarak, bunların Asya Kolu'nun kara kuvvetini teşkil ettiğini; hava kuvvetinin sekizer uçaklı dört Hava Müfrezesinden, motorlu vasıtaların da beş bölük (24 kol)'ten ibaret⁴² olduğunu ifade etmektedir. Burada görüldüğü gibi kaynaklarda takviye olarak belirtilen birlikler genel olarak aynı olmakla birlikte, miktarları gösteren rakamlarda farklılıklar bulunabilmektedir.

O dönemde İstanbul'da Avusturya-Macaristan Askeri Ataşesi olan General Joseph Pomiankowski "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü" isimli kitabında; Avusturya-Macaristan birliklerini organize etmek için, 1916 yılında kendi nezdinde yaveri hariç 10 subaydan teşkil edilen bir karargâh oluşturulduğunu, karargâh için İstanbul'da iki katlı bir ev kiralandığını, personel sayısının sonradan artırıldığını; Mart 1916'da İstanbul'da, Yarbay Chevalier von Hervay'ın Türkiye'deki Avusturya-Macaristan topçu kumandanlığına ve İstanbul'dan Filistin'e varan Türkiye'deki Avusturya-Macaristan demiryollarının şefliğine Yüzbaşı Hoffmann Edler von Ostenhaf'ın getirildiklerini; Binbaşı Marno komutasında 10 cm.lik iki Obüs Bataryasının Mart 1916 ortalarında İstanbul'a geldiğini, bu birliklerin iki buçuk ay bekledikten sonra ancak Temmuz 1916 başlarında Filistin'e ulaşabildiğini bildirmektedir.⁴³ Burada Paşa Teşkilatı'nın kurulması aşamasında, teşkilata dahil olan veya olmayan Avusturya-Macaristan birliklerinin organizasyonu, sevk ve idaresi için İstanbul'da bir karargâh teşkil edildiği ve teşkilata dahil olan 10 cm.lik iki Obüs Bataryasının 1916 Temmuz başlarında Filistin'e varabildiği konuları öne çıkmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'na bizzat katılmış olan komutanlardan olan Kazım Karabekir, "Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri" kitabında, Filistin için, Türkiye'deki Alman kıtasının "Asya Kolu" ismiyle bir birlikle takviye edilmesinden bahsetmektedir.⁴⁴

Birinci Dünya Savaşı'nda Yıldırım Ordular Grubu'nda tümen komutanlığı ve ordu kurmay başkanlığı yapmış olan Ahmet Sedat Doğruer (Korgeneral) kitabında; "Birinci Paşa Müfrezesi" adında Almanya ve Avusturya teknik kıtalarından oluşan küçük bir birlikten bahsetmekte; Suriye demiryolu üzerinde yapılan Birinci Paşa Müfrezesi'nin nakliyatının aylar boyunca sürdüğünü belirtmektedir. Kitapta, Birinci Paşa Müfrezesi'nin birliklerinin; altı Makineli Tüfek Bölüğü, dört toplu 15 cm. bir Obüs Bataryası, iki toplu 10 cm. bir Ağır Sahra Bataryası, dört Takım Uçaksavar Topçusu, iki filolu bir Hava Kuvveti Grubu, bir Telefon Müfrezesi, dört Telsiz Müfrezesi, dört Otomobil Kolu, iki Seyyar Hastane olmak üzere 153 subay ve memur ile yaklaşık 2.500 askerden müteşekkil olduğu; ayrıca bunlarla birlikte Avusturya'nın her biri altışar toplu iki bataryadan oluşan bir cebel obüs taburunun bulunduğu bildirilmektedir.⁴⁵ Bu bilgilerden "I. Paşa Kolu"

⁴¹ Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1966, s. 31.

⁴² Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, IV ncü Cilt, Gnkur. Basımevi, Ankara 1966, s. 115-116.

⁴³ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 1. Dünya Savaşı"*, Çev: Kemal Turan, Kayihan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 226-231.

⁴⁴ Kazım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Haz.: Orhan Hülagü, Ömer Hakan Özalp, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 375.

⁴⁵ Ahmet Sedat Doğruer, *Yıldırım Ordularının Bozgunu Filistin'e Veda*, Osmanlıcadan Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Kemal Gurulkan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s. 48-51.

olduğu anlaşılan bu birliğin ayrıca "Birinci Paşa Müfrezesi" olarak da isimlendirildiğini anlıyoruz.

Doğruer'in kitabında ayrıca, Sanders'in Yıldırım Ordular Grubu bünyesinde "Paşa II" olarak belirttiği birlikler, "Alman Asya Kolordusu" adıyla listelenerek; bu birliklerin bir tugay kuvvetine ve 5.000 mevcuda kadar çıkarıldığı, bir tugayı geçmediği öğrenilince de hayal kırıklığına uğranıldığı belirtilmektedir.⁴⁶

Yusuf Hikmet Bayur'un bir makalesindeki, "Osmanlı Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın isteği üzerine 'Paşa II' remziyle⁴⁷ anılan, 'Alman Asya Kolu' da denilen ve her türlü fenni vasıtaları bulunan 2.000 kişilik bir birliğin, Almanya'dan Osmanlı ülkesine gönderilmesinin kararlaştırılması"⁴⁸ tespiti de personel mevcudu hariç, yukarıdaki bilgilerle örtüşmektedir.

Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze'yi Nasıl Kaybettik" başlıklı makalesinde; "Paşa I"ın, İkinci Kanal Harekatı'nı desteklemek amacıyla, Albay Von Kress'in emrine gönderilen bir tabur gücündeki müfrezenin; "Paşa II"nin ise, üç Piyade, bir Topçu Taburu, bir Uçaksavar Bataryası,⁴⁹ bir Otomobilli Cephane Kolu, Muhabere ve İstihkam Müfrezeleri, dört Uçak Müfrezesi, iki Seyyar Hastane ve bazı Otomobil Kollarından kurulu birliğin ve "Alman Asya Kolu"nun özel adı olarak verildiğini⁵⁰ belirtmiştir.

Şükrü Mahmut Nedim "Filistin Savaşı" kitabında; "Türklerin Filistin'deki birliklerini 3'üncü Tümenle takviye ettiği, bu birliğin Birüssebi (Filistin; günümüzde Beerşeba, İsrail)'ye Şubat 1916'da vasil olduğu, bu arada Türk birliklerinin takviyesi amacıyla Almanlar tarafından 'Paşa Kolları' adı altında bir Piyade Alayı, bir Topçu Bataryası, bir Süvari Bölüğü ve Teknisyen Müfrezelerden oluşan vurucu kollar oluşturulduğu ve Türk Komutanlığı emrine verildiği;⁵¹ Almanlar tarafından, bölgedeki Türk birliklerine yardım amacıyla kurulan Paşa Kollarından, 'I. Paşa Kolu'nun muharip asker sayısının 1.700 kadar olduğu"⁵² tespitlerinde bulunmuştur. Bu eserde "Paşa Kolu" olarak anılan birlik, II. Kanal Seferi'nde yaşanan Rumanî çarpışmasına katılan birlikler içinde gösterilmiştir.

"Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi X'uncü Cilt"te; personeli ve malzemesi Almanya'dan gelerek kurulmuş "Paşa" adı verilen bir kuruluş olduğu, gelen bataryalardan birinin 28 Mart, diğerinin 29 Mart 1916'da Haydarpaşa'dan yüklenerek Ordu Menzil Müfettişliği emrine gönderildiği, teşkilatın 60 No.lu Ağır Topçu Taburunun da Mayıs 1916 ayı içerisinde yollandığı, Mart 1916'da 13 modeli 15 cm.lik Ağır Sahra Obüs Bataryası ile, 10 cm.lik⁵³ Alman Obüs Bataryasının 3.600 atımıyla harekete hazırlandığı⁵⁴ bilgileri verilmektedir. Kitapta ayrıca; yıl sonunda güney hareket bölgesinde görev yapmakta olan Alman ve Avusturya personel ve silahlarından kurulu "Paşa Birliği" adına, 300 numaralı Paşa Uçak Ekibinin 10.01.1916'da Haydarpaşa'dan hareket ettirildiği, Karargâh-ı Umumi 3'üncü Şube tarafından sevki düzenlenen ekip içerisinde yedi subay, 41 er, üç Yük Otosu ve 45 ton eşya ile üç adet uçak bulunduğu,⁵⁵ 1916 yılında ordular

⁴⁶ Age, s. 79-85.

⁴⁷ Remz: Gizli ve kapalı bir surette söyleme. Devellioğlu, age, s. 885.

⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Bellekten*, 20/80, Ekim, Ankara 1956, s. 619-620.

⁴⁹ Burada Uçaksavar Bataryası olarak anılan birliği Görgülü ve Doğruer dört Uçaksavar Takımı, Sanders Uçaksavar Bataryası olarak belirtmiştir. Dört takım bir bataryayı oluşturduğundan aynı birlik ifade edilmektedir.

⁵⁰ Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze'yi Nasıl Kaybettik", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 55, Güz 2014, s. 150.

⁵¹ Nedim, age, s. 26.

⁵² Age, s. 31.

⁵³ Kitapta 10.5 cm.lik batarya yazılmıştır. Görgülü ve Üzen bu bataryayı 10 cm.lik olarak belirtmektedir. Ayrıca söz konusu birlikler içinde 10.5 cm. çaplı batarya da bulunmadığından sehven yazıldığı değerlendirilmektedir.

⁵⁴ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, X ncu Cilt, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985, s. 374.

⁵⁵ Age, s. 296.

emrindeki hava birliklerinden 300 numaralı Paşa Uçak Bölüğünün, 4'üncü Ordu emrinde Filistin'de olduğu⁵⁶ belirtilmektedir.

Ahmed Cemal Paşa 4'üncü Ordu Kumandanlığı yaptığı dönemde, söz konusu takviye birliklerinden "I. Paşa Kolu", Kuvvei Seferiye'ye bağlı olması nedeniyle, sevk ve idare ettiği birlikler içinde yer almıştır. Kendisi anılarında, 1 Nisan 1916'da ilk fiili yardım olarak 300 numaralı Alman Tayyare Bölüğü ve bunu takip eden 12-13 Nisan tarihlerinde iki Avusturya Sahra Bataryasının Birüssebi'ye geldiklerini bildirmektedir.⁵⁷

"Cemal Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı" kitabında; Almanların "Paşa Harekâtı" adını verdikleri İkinci Kanal Seferi'ne, istenilen seviyede olamasa da katkıda buldukları; Ahmed Cemal Paşa'nın Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu raporlara göre bu takviye ve yardımların; bir Tayyare Müfrezesi, sekiz Makineli Tüfek Bölüğü, bir 15 cm'lik Obüs Bataryası, bir 10 cm'lik Top Bataryası, iki 21 cm'lik Havan Bataryası, dört Tayyare Savar takımı, Alman subayları yönetiminde iki Sahra Hastanesiyle birlikte toplam 140 subay ve 1.500 er ile; Süveyş Kanalı ve çevresini gösterir, 1:250.000 ölçekli 1915 baskılı Almanca haritalardan oluştuğu belirtilmektedir.⁵⁸

II. Kanal Seferinde 4'üncü Ordu Kurmay Başkanı olan Ali Fuad Erden ise hatıratında; ilk Alman kıtası olan 300 numaralı Tayyare Müfrezesinin 1916 Mart ayının sonunda Birüssebi'ye geldiğini, yığınak nakliyatının 1916 Mayıs ayı sonuna kadar devam ettiğini, Alman Piyade Havan Bölükleri ve Alman Telefon Müfrezesinin zamanında gelemediklerinden sefere iştirak edemediklerini bildirmektedir.⁵⁹ Erden ayrıca, Ahmed Cemal Paşa'nın 13 Mart 1916 tarihli Başkumandanlık Vekâleti'ne yazısıyla, bir an önce birliklerin toplanması için, Alman ve Avusturya teşkilatının nakliyatının hızlandırılmasını istediği bilgisini vermektedir.⁶⁰

Diğer yandan "Türklerle Beraber Osmanlı Cephelerindeki Avusturya-Macaristan Askerî Birlikleri" kitabında; Sina-Filistin Cephesi'ne 1915 yılının son günleri ulaşan Alman "I. Paşa Kolu"nun, cepheye gelen ilk yabancı birlik olduğu, geldiklerinde Noel gününü kutlayarak ve kutsal yerleri ziyaret ederek zaman geçirdikleri⁶¹ bilgisi verilmektedir. Burada I. Paşa Kolu'nun ilk yabancı birlik olarak 1915 Aralık ayı sonunda geldiği belirtilmesine rağmen, Wallach kitabında söz konusu birliğin 1916 Ocak ayı ortalarında harekete hazır olacak şekilde planlandığını bildirmekteydi. Ayrıca çalışmada incelenen diğer kaynaklarda, bu konu hakkındaki bilgi, ilk birlik olarak Paşa Teşkilatı'na ait uçak birliğinin 1916 Nisan ayında geldiği yönündedir. Şöyleki: Ahmed Cemal Paşa ilk birlikler olarak Alman Tayyare Bölüğünün 1 Nisan 1916'da, von Kress de benzer şekilde ilk olarak 300 numaralı Uçak Müfrezesinin 1916 yılı Nisan ayı ilk günlerinde Birüssebi'ye geldiğini bildirmektedir. Dolayısıyla verilen bilginin, söz konusu teşkilat ait konakçı heyetine⁶² ait olabileceği değerlendirilmektedir.

Ayrıca bahsi geçen birliklerin cepheye sevkleriyle ilgili Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet'in "Yıldırım" kitabındaki dikkat çeken ifadeler şu şekildedir:

"Alman birlikleri ve malzemelerinin Filistin'e nakli de büyük bir sorun oluşturmuştu. O da nakliyatın Almanya'da bile görülmemiş bir lüks içinde yapılmasıydı ve hiçbir zaman Türk

⁵⁶ Age, s. 312.

⁵⁷ Cemal Paşa, *1913-1922 Anıları*, Haz.: Fahri Parin, 1. Basım, Paraf Yayınları, İstanbul 2010, s. 198.

⁵⁸ Artuç, *age*, s. 228-229.

⁵⁹ Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hattı*, Birinci Cilt, Halk Matbaası, İstanbul 1954, s. 226.

⁶⁰ Age, s. 228-229.

⁶¹ Emre Saral, İsmail Tosun Saral, *Türklerle Beraber Osmanlı Cephelerindeki Avusturya-Macaristan Askerî Birlikleri 1914-1918*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 167.

⁶² Konakçı heyeti, bir birlik intikal edeceği zaman, gidilecek yere önceden gönderilerek birlik için ön hazırlık yapan ve bu maksada hizmet edecek şekilde her birlikten temsilci ve idari unsurların personelini içerecek şekilde belirlenen bir grup personeldir. Bu personel, birliğin gidilecek yere vardığında kolaylıkla ve aksaksız faaliyetlerini yürütebilmesi için, gidilecek yerdeki alt yapıyı ve gerekli organizasyonları önceden hazır etmektedir.

birlikleri bu lüks içinde taşınmamıştı. Erkilet'e göre, vagonlar insandan çok Almanların eşya ve malzemesiyle doluydu ve erler çok geniş yer işgal ediyordu. Açılmış karyolalar üzerinde oturup yatıyor ve yollarda düzenli sıcak yemek yiyorlardı. Erlerin günlük iaşesi için de her trende ayrı bir mutfak vagonu bulunuyordu. Trenlerdeki özenden başka bütün teşkilatıyla ancak bir tugay kadar olan Asya Kolu için Haydarpaşa'dan Halep'e ve buradan Filistin Cephesi'ne bir Alman ordusu naklolunacakmış gibi menzil düzeni yapılmaktaydı. Çeşitli yerlerde ordugâhlar, ambarlar ve diğer tesisler kuruluyordu. Bu durum, sonunda öyle bir şekil aldı ki adeta cepheye bulunan bir Almanya karşı geride en azından 10-15 Alman çalışıyordu. Bu aşırı tertibatın sonucu olarak Alman Asya Kolu Haydarpaşa ve Fenerbahçe ordugâhlarında aylarca bekledi."⁶³

2. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda Bulunan Belgeler

Burada incelenen belgeler genel olarak, yukarıda belirtilen "Paşa Teşkilatı"na ait birliklerden, tarihler dikkate alındığında, II. Kanal Seferi için planlanan "I. Paşa Kolu"nu oluşturan unsurların, yani gönderilen ilk birliklerin sevkleri ve bu sevklerle ilgili yapılan düzenlemeleri, alınan tedbirleri ihtiva etmektedir. Belgeler değerlendirilirken, teşkilatın büyüklüğü ve neleri içerdiğini görmek açısından, belgelerdeki personel, araç ve malzeme miktarları da incelemeye alınmıştır.

27.11.1331 (9 Şubat 1916) tarihli belge; Başkumandanlık Vekâleti'nden Menzil Umumi Müfettişliğine hitaben yazılmış, "Paşa Teşkilatı" başlıklı, Haydarpaşa'dan Anadolu dahiline icra edilecek Almanya ve Avusturya'dan gelen kıtaların nakliyatı, yoldaki iaşeleri, ihtiyaç duyulan bilgilerin gönderilmesi, kimlerin ne yapacağıyla ilgili, koordinasyon sağlayacak detaylı bir talimattır. Talimatın üçüncü maddesinde, Anadolu ve Bağdat hatlarının kullanımında, Alman ve Avusturya-Macaristan nakliyatının diğerlerine tercih olunacağı, yani bunların taşımalarına öncelik verileceği belirtilmektedir. Beşinci maddede, kabilelerin Haydarpaşa'da hazır olur olmaz en kısa sürede sevk edilmesi emredilmektedir. Ayrıca talimatın devamında Menzil Kumandanlıklarına, bu bölgede görevli 23'üncü Tümene ve hat komiserliklerine görevler verilmiş, kabilelere nerelerde hangi unsurların eklemek vereceği bildirilmiştir.⁶⁴ Yazının Ek'inde bir çizelge hazırlanmış ve bu çizelgede nakledilecek unsurların cins ve miktarlarıyla, taşıma için gerekli hayvan ve araba miktarları belirtilmiştir. Bu unsurlar: 601-608 numaralı Makinalı Tüfek Bölükleri personeli, 601-608 numaralı Makinalı Tüfek Bölükleri, üç Seri (Seyyar) Köprücü Takımı, 63 numaralı Kolordu Köprücü Takımı, üç Bombacı Müfrezesi, üç Tahrip Cephane Kolu, 50 km. çelik tel, dört Taşınabilir Telsiz Telgraf İstasyonu, Telefon Müfrezesi, bir tabur personeli ile dört Batarya, dört Tayyare Topu Takımı, iki Seyyar Hastane, Tayyare Müfrezesi, 7.500 el hamiresi⁶⁵dir.⁶⁶ Çizelgenin arkasında, "Gayet mahremdir. Yalnız zabitan tarafından çalışılacaktır." yazmaktadır. (Orijinal belgeler Ek 1'dedir.) Burada, Haydarpaşa'da hazır olan birliklerin en kısa sürede sevklerinin sağlanmasının istendiği; halihazırda bir tabur kuvvetin, muharebe destek ve muharebe hizmet destek unsurlarıyla sevk edildiği ve yapılan nakliyatın gizli tutulması için tedbirler alındığı konuları öne çıkmaktadır. Ayrıca yazıda, herkes tarafından bilinmemesi ve hataya yer olmadığından hareketle, subaylar tarafından bu emirlerle ilgili işlemlerin yürütülmesi, işlemlerin daha ast personele bırakılmaması üzerinde durulmaktadır.

Başkumandanlık Vekâleti'nce Şam'da bulunan 4'üncü Orduya ve Kudüs'te bulunan Albay von Kress'e 31.11.1331 (13 Şubat 1916) tarihinde gönderilen, Paşa Teşkilatı'yla ilgili telgrafta; "Paşa mürettebatından olan her Alman Ağır Bataryasına Osmanlı efradından nezaret etmek üzere ya bir Osmanlı topçu zabiti veyahut bir zabıt namzedi (adayı) ita olunacaktır" denmekte ve bu

⁶³ Erkilet, *age*, s. 89. İsmet Üzen, "Birinci Dünya Savaşında Sina ve Filistin Cephesindeki Türk-Alman Subayların Çeşitli Konularda Çatışması (1914-1918)", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, 3(1), Çankırı 2009, s. 91.

⁶⁴ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10, 10-1.

⁶⁵ Hamire, hamir: Hamur. Devellioğlu, *age*, s. 321.

⁶⁶ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10-2.

kapsamda dört subay veya subay namzedinin isimlerinin gönderilmesi istenmektedir.⁶⁷ Burada, Paşa Teşkilatı'na ait her Alman Ağır Bataryasına nezaret etmek üzere dört isim istendiğine göre Almanların dört Ağır Bataryasının olduğu anlaşılmaktadır.

3.12.1331 (16 Şubat 1916) tarihli belge, Başkumandanlık Vekâleti 1'inci Şube tarafından hazırlanmış beş bölümden oluşan "Paşa Teşkilatı Hakkında Talimat"tır. Bu talimat; "Ulaşım ve İskân", "Teşkilat İlavesi", "Nakliyatın Devamı", "Emir Suretlerinin Alımı" ve "Kritik Bir Durumda Ne Yapılacağı" başlıkları altında, İstanbul'a gelen Alman unsurların kalacak yerleri, ikmalleri, iaşeleri ve sevkleriyle ilgilidir. Talimatta; Sirkeci ve Haydarpaşa İstasyonu'ndaki hareket tarzları, Alman yetkililer dahil sorumlu personelin ne yapacağı, hangi teşkilin nerede ve nasıl iâşe edileceği ve bu unsurların Haydarpaşa'dan nakilleriyle ilgili sürecin nasıl işleyeceği konularıyla; faaliyetlerin aksamaması için anlaşılmayan bir durum olduğunda derhal Umumi Menzil Müfettişliğine başvurulması gerektiği, ayrıca her teşkilata Umumi Menzil Müfettişliği tarafından bir tercüman temin edilmesi hususlarına yer verilmiştir. Teşkilat ilavesi bölümünde; 10 santimetrelik Bataryaya, iki küçük zabıt, 22 nefer; 15 santimetrelik Bataryaya, iki küçük zabıt 30 nefer; iki adet 21 santimetrelik Bataryaya, toplam dört küçük zabıt, 52 nefer; iki Tayyare Topçusu Takımına 42 nefer personel ilavesi yapılması emredilmiştir.⁶⁸ (Orijinal belgeler Ek 2'dedir.) Burada özellikle, söz konusu unsurlara Osmanlı ordusundan subay ve asker takviyesi ile her teşkilata tercüman tahsisi yapılması konuları öne çıkmaktadır. Belirtilen rakamlara göre, topçu unsurlarının toplam sekiz subay ve 146 asker ile takviyesi öngörülmüştür.

Başkumandanlık Vekâleti tarafından Levazımat-ı Umumiye Beşinci Şubeye gönderilen, 24.12.1331 (8 Mart 1916) tarihli muhtıra, 505 numaralı Paşa Teşkilatı'na ait Otomobil Kolunun Birüssebi'ye trenle nakliyle ilgilidir. Yazıda; iki zabıt, 49 efrad, dört küçük zabıt, 16 Yük Otomobili ve 74,5 ton eşyanın trenle nakledilmesi için gerekli işlemin yapılması talep edilmektedir.⁶⁹

Başkumandanlık Vekâleti tarafından Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubeye gönderilen, 27.12.1331 (11 Mart 1916) tarihli yazı, 506 numaralı Paşa Teşkilatı'na ait Otomobil Kolunun Haydarpaşa'dan Birüssebi'ye kadar trenle nakledilmesiyle ilgilidir. Yazıda; iki zabıt, sekiz küçük zabıt, 62 efrad, 20 Yük Otomobili, dört Eşhas⁷⁰ Otomobili, bir erzak dolu vagon ve bir malzeme dolu vagon olduğu bildirilmekte ve bu unsurun ne zaman sevk edilebileceği sorulmaktadır.⁷¹ Bir önceki belge ile değerlendirildiğinde, kaynaklarda bu ifadeyle geçmeyen her iki Otomobil Kolunun I. Paşa Kolu'na ait olduğu anlaşılmaktadır. Belgelerde Yük Otomobili olarak geçen bu birliklerin kaynaklarda Kamyon Takımı veya Kamyon Kolu olarak da belirtildiği görülmektedir.

Başkumandanlık Vekâleti Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubeye gelen, 7.1.1332 (20 Mart 1916) tarihli belge, Paşa Teşkilatı'na ait bir numaralı Avusturya Bataryasının Birüssebi'ye nakliyle ilgilidir. Belgede; 16 zabıt, 409 küçük zabıt ve efrad, dört top (On santimetrelik Cebel Obüs), üç Sahra Matbahı,⁷² 120 ton eşya nakledileceği; taşıma için Pozantı'dan 25 binek bargir⁷³ ve 30 öküzün bu kafiye dahil olacağı bildirilmektedir.⁷⁴

Başkumandanlık Vekâleti Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubeye gelen, bir önceki belgeyle aynı tarihli belge, Paşa Teşkilatı'na ait iki numaralı Avusturya Bataryasının trenle Birüssebi'ye nakliyle ilgilidir. Belgede; sekiz zabıt, 391 küçük zabıt ve efrad, dört top (On santimetrelik Cebel

⁶⁷ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 11-1.

⁶⁸ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14, 14-1, 14-2, 14-3.

⁶⁹ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-22.

⁷⁰ Eşhas: Adamlar, kişiler, kimseler. Devellioğlu, *age*, s. 237. Eşhas Otomobili: Makam aracı olduğu değerlendirilmektedir.

⁷¹ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-28.

⁷² Matbah: Mutfak. Devellioğlu, *age*, s. 585.

⁷³ Bargir: Yük tutan, yük kaldıran. Beygir, at. Devellioğlu, *age*, s. 71.

⁷⁴ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-6.

Obüs), üç Sahra Matbahı, 135 ton eşya nakledileceği; taşıma için Pozantı'dan 25 binek bargir ve 30 öküzün bu kafiye dahil olacağı bildirilmektedir.⁷⁵ Bir önceki belgeyle birlikte değerlendirildiğinde, bir ve iki numaralı Avusturya Bataryalarının da, 10 cm.lik toplam sekiz topuyla I. Paşa Kolu'na ait olduğu görülmektedir.

Başkumandanlık Vekâleti 3'üncü Şubeden Anadolu Komiserliğine gönderilen belge, Paşa Teşkilatı'na ait 60 numaralı Ağır Topçu Taburunun Havan 3'üncü ve 4'üncü Kısımlarının Pozantı'ya nakilleriyle ilgilidir. Kısımların 09.3.1332 (22 Mart 1916)'de saat 4.30'da trenle Pozantı'ya hareket edeceği belirtilmiştir. Yazıda bildirilen mevcutlar şu şekildedir:⁷⁶

<u>3'üncü Kısım Mevcudu</u>	<u>4'üncü Kısım Mevcudu</u>
6 Zabit	4 Zabit
121 Efrad	92 Efrad
2 Namlu arabası	2 Namlu arabası
2 Kundak	2 Kundak
2 Kuşak nakline mahsus araba	2 Kuşak nakline mahsus araba
1 Cephane arabası	1 Cephane arabası
1 Sahra matbahı	1 Sahra matbahı
1 Su arabası	1 Su arabası
2 Telefon arabası	60 ton eşya
60 ton eşya	1 Binek
	1 Mekari ⁷⁷

4'üncü Ordu Kumandanı Ahmed Cemal Paşa'dan Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen, 10.1.1332 (23 Mart 1916) tarihli yazı, Alman ve Avusturya teşkilatı için ihtiyaç duyulan veterinerlerin talebiyle ilgilidir. Yazıda Ahmed Cemal Paşa, 3'üncü Tümenin kadrosuna göre veterinerlerinin olduğunu, ancak Alman ve Avusturya teşkilatı için toplam 15 veteriner gerektiğini belirterek, hâlihazırda üç adet bulunduğu için ilave 12 veterinerin Almanya'dan veya İstanbul'dan gönderilmesini talep etmektedir. Ayrıca Çöl Menzil Müfettişliği emrinde çalışacak deve taburları için ilave 10 veteriner lazım olduğunu, bununla ilgili talebi bir seneden beri muhtelif zamanlarda tekrar ettiğini ve daha önce de veterinerlerin gönderileceklerinin vaat edildiğini, serzenişte bulunarak ifade etmektedir. Ahmed Cemal Paşa yazısının sonunda, 30.000 hayvan için altı ay yetecek veteriner ecza malzemesinin bulunduğunu ve "Paşa Teşkilatı" ihtiyacının da buradan karşılanacağını bildirmektedir.⁷⁸

Başkumandanlık Vekâleti'nden Menzil Müfettiş-i Umumiliğine, 10.1.1332 (23 Mart 1916) tarihinde yazılan muhtırada, bir numaralı Avusturya Bataryasının 15.1.1332 (28 Mart 1916) saat 7.10'da, iki numaralı Bataryanın ise 16.01.1332 (29 Mart 1916)'de aynı saatte hareket edecek bir trenle nakledileceği bildirilmektedir.⁷⁹ Söz konusu bataryalar Haydarpaşa'dan Birüssebi'ye gitmektedir. Bu belge yukarıda gideceği bilgisi verilen bir ve ikinci Avusturya Bataryalarının sevk zamanlarıyla ilgilidir. Paşa Teşkilatı ile ilgili mevcut kaynaklar incelenirken tespit edilen

⁷⁵ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-5.

⁷⁶ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-33.

⁷⁷ Mekari, Mekare: Mekkare, kira ile tutulan hayvan, yük hayvanı. Devellioğlu, *age*, s. 604.

⁷⁸ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-51.

⁷⁹ BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-8.

bilgilerde bu bataryaların, von Kress 1916 Nisan ayı ortalarında,⁸⁰ Ahmed Cemal Paşa 12-13 Nisan 1916'da⁸¹ Birüssebi'ye geldiklerini; Pomiankowski ise, 1916 Mart ayı ortasında İstanbul'a geldiklerini, iki buçuk ay bekledikten sonra 1916 Temmuz başlarında Filistin'e vardıklarını⁸² bildirmekteydi. Ahmed Cemal Paşa ve von Kress'in bizzat bu birliklerin sevk ve idaresinden sorumlu olduğu dikkate alınır, belgede belirtilen tarihlere göre bataryaların Filistin'e, von Kress'in bildirdiği gibi 1916 Nisan ayı ortalarında ve benzer şekilde Ahmed Cemal Paşa'nın bildirdiği gibi, belgede belirtilen bir gün arayla yola çıktıkları da dikkate alındığında, peş peşe 12 ve 13 Nisan 1916'da varmış olabilecekleri kabul edilebilir. Ayrıca belgedeki bataryaların Haydarpaşa'dan çıkış tarihleri, "Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi X'uncu Cilt"te belirtilen tarihlerle⁸³ aynıdır.

Başkumandanlık Vekâleti tarafından, Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubeye ve Levazımat-ı Umumiye Beşinci Şubeye gönderilen 14.1.1332 (27 Mart 1916) tarihli yazı, 300 numaralı Paşa Tayyare Müfrezesinin Birüssebi'ye nakliyle ilgilidir. Yazıda; dört zabıt, 69 efrad, beş Yük Otomobili, dört Çengel Arabası, yedi Tayyare ve 1.000 ton eşyanın trenle nakledileceği; ayrıca altı binek bargiri maa⁸⁴ takım ile iki takımsız bargirin Pozantı'da bu kafileye dahil olacağı belirtilmektedir. Evrakın arka yüzünde, 300 numaralı Paşa Tayyare Müfrezesine mensup Mülazım-ı evvel (Üsteğmen) Ziveyter Efendi'ye yolculuk esnasında menzillerce yardım ve güvenliğinin sağlanması gerektiği not edilmiştir.⁸⁵ Bu ifadeyle, sevklerin sorunsuz yapılabilmesi için sorumlu kişilere yardımcı olunmasına ve bu teşkillerin güvenliklerinin sağlanmasına dikkat çekildiğini görüyoruz. Bununla birlikte "Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi X'uncu Cilt"te bu birliğin, 10 Ocak 1916'da Haydarpaşa'dan hareket ettiği yazılmıştır. Oysa bu birliğin; Ali Fuad Erden 1916 Mart ayı sonunda, von Kress 1916 Nisan ayı ilk günlerinde, Ahmed Cemal Paşa ise gün vererek 1 Nisan 1916'da Birüssebi'ye geldiğini yazmaktadır. Bu durumda belgedeki tarihe göre, söz konusu unsurların 1916 Nisan ayı ilk günlerinde Birüssebi'ye vardıkları kabul edilebilir.

4'üncü Ordu Komutanı Ahmed Cemal Paşa'nın 19.1.1332 (1 Nisan 1916) tarihli yazısı, demiryolu malzemesi ve yük otomobilleri ile ilgilidir. Yazıda, söz konusu malzeme ve otomobillerin ne zaman geleceği sorulmakla birlikte, 1.2.1332 (14 Nisan 1916)'ye kadar bilgi verilmesi talep edilmektedir. Belgenin arkasında; 3'üncü Şube tarafından, "Müfettişliğin 4'üncü Orduya ait bu sipariştin haberdar olmadığı"; 6'ncı Şube tarafından, "Paşa Teşkilatı'nın Toros'ta nakillerinin tamamlanmadan yük otomobillerinin gönderilmesinin mümkün olmadığı, ancak bu nakliyatın bitmesine yakın bir kolun gönderilmesine çalışılacağı" konuları not edilmiştir.⁸⁶ Burada Paşa Teşkilatı'nın nakline öncelik verildiği, yani talimatların uygulandığı anlaşılmaktadır.

Başkumandanlık Vekâleti 6'ncı Şubeden Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubeye gönderilen, 11.2.1332 (24 Nisan 1916) tarihli diğer bir yazı, Paşa Teşkilatı'na ait 60 numaralı Ağır Topçu Taburunun Havan 3'üncü Kısmı yani 3'üncü Bataryasının⁸⁷ Birüssebi'ye nakliyle ilgilidir. Yazıda; beş Alman zabıt, bir Türk zabıt, 36 Alman efrad, 58 Türk efrad, iki Namlu Arabası, iki Kundak, iki Kuşakların Nakline Mahsus Araba, bir Cephane Arabası, bir Sahra Matbahı, bir Su Arabası, iki Telefon Arabası ve 60 ton eşyanın nakledileceği; ayrıca 54 öküzün, 40 mandanın, beş maa takım binek bargirin ve üç bargirin Pozantı'da kafileye katılacağı; burada 12 kıyye⁸⁸ taze et

⁸⁰ Kressenstein, *age*, s. 212.

⁸¹ Cemal Paşa, *age*, s. 198.

⁸² Pomiankowski, *age*, s. 230-231.

⁸³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *age*, s. 374.

⁸⁴ Maa: İle, beraber, birlikte. Devellioğlu, *age*, s. 556.

⁸⁵ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-54.

⁸⁶ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-69.

⁸⁷ Ashında askeri birliğin büyüklüğü açısından, kısım ve batarya arasında farklılık olmasına rağmen, belgede "Kısım" ve "Batarya" aynı anlamda kullanılmıştır. Söz konusu birlik Almanlara ait olduğundan, kendi teşkilatlarına göre, bu iki farklı birlik seviyesinin eşdeğer görülmüş olabileceği düşünülebilir.

⁸⁸ Kıyye: Okka, dört yüz dirhem. Şimdiki 1282 gram. Devellioğlu, *age*, s. 519.

verileceği ve bu unsurların 2 Mayıs 1916'da harekete hazır olacağı bildirilmektedir.⁸⁹ Bu batarya; yukarıdaki 60 numaralı Ağır Topçu Taburunun, Havan 3'üncü Kısmı ile aynı birlik olarak görünmekte, sayılar açısından benzerlik olmakla birlikte, tarihlerde farklılık bulunmaktadır (Önceki belgede 22 Mart 1916'da hareket edecekleri yazılıdır.) ve ayrıca burada gidecek unsurlarla ilgili daha fazla detay verilmiştir. O mesajın bundan önce olması, ilk yazıdan sonra unsurların gönderilemediği, gecikme olduğu, bu nedenle bu nakli gerçekleştirmek için tekrar bir yazı çıkarıldığı düşünülebilir. Ancak yazıda bu kapsamda gecikmeyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yazıyla aynı zamanda, Paşa Teşkilatı'na Osmanlı ordusundan takviye olarak verilen, bir subay ve 58 askerin de bu birliklerle beraber sevk edildiklerini görmekteyiz.

Başkumandanlık Vekâleti 6'ncı Şubeden Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubeye gönderilen, bir önceki belgeyle aynı tarihli yazı, Paşa Teşkilatı'na ait 60 numaralı Ağır Topçu Taburunun Havan 4'üncü Kısmı yani 4'üncü Bataryasının Birüssebi'ye nakli ile ilgilidir. Belgede; üç Alman ve bir Türk zabıt, 34 Alman ve 58 Türk efrad, iki Namlu Arabası, iki Kundak, iki Kuşakların Nakli İçin Araba, bir Cephane Arabası, bir Su Arabası, bir Sahra Matbahı, iki mekari ve 60 ton eşyanın nakledileceği, bu gruba iki Gözetleme Arabasının da ilave edildiği bildirilmektedir. Yazıda ayrıca; 54 öküzün, 40 maa takım binek bargirin ve 30 bargirin Pozantı'da kafileye katılacağı; burada 10,75 kıyve taze et verileceği ve bu unsurların 2 Mayıs 1916'da harekete hazır olacağı belirtilmektedir.⁹⁰ Tarih ve sayılarla ilgili bir önceki belge ile olan benzerlik ve söylenebilecekler, yukarıda ifade edildiği gibi bu belge için de geçerlidir. Her iki belgeye göre, 60 numaralı Ağır Topçu Taburunun Havan 3'üncü ve 4'üncü Kısmında/Bataryasında, Osmanlı ordusundan takviye olarak verilen toplam iki subay ve 116 asker bulunmaktadır.

Başkumandanlık Vekâleti tarafından Karargâh-ı Umumi Üçüncü Şubeye gönderilen, 28.2.1332 (11 Mayıs 1916) tarihli muhtıra, Paşa Teşkilatı'na ait 60 numaralı Ağır Topçu Taburu 5'inci Kısım (Cephane kafesi)'in trenle Haydarpaşa'dan Birüssebi'ye nakliyle ilgilidir. Belgede; bir zabıt, sekiz efrad, 73 ton cephanenin nakil için hazır olduğu, ayrıca Pozantı'da kafileye 2,5 kıyve et verileceği bildirilmektedir.⁹¹

Başkumandanlık Vekâleti tarafından Levazımat-ı Umumiye Beşinci Riyaseti'ne gönderilen 14.4.1332 (27 Haziran 1916) tarihli yazı, Paşa Teşkilatı'na ait 63 Numaralı Kolordu Köprücü Treninin, Sahra Mutfağının gliserininin tükenmiş olduğu ile ilgilidir. Belgede, 21 litre gliserinin temin edilmesi talep edilmiş, ancak Sıhhiye Dairesinde de gliserin mevcudunun olmadığı belirtilmiştir. Evrakın arka yüzünde ise, Almanya'dan gliserin siparişlerinin alınmadığı ve elde de mevcut olmadığı için yazının iade edileceği not edilmiştir.⁹²

Başkumandanlık Vekâleti tarafından Levazımat-ı Umumiye Üçüncü Şubeye gönderilen 16.4.1332 (29 Haziran 1916) tarihli yazı, Paşa Teşkilatı'na ait 63 Numaralı Köprücü Treninin tercümanlığına memur edilen İspiro oğlu Haralambo'ya verilecek teçhizat ile ilgilidir. Yazıda; bir yazlık elbise, bir kabalak,⁹³ bir gömlek, bir don, bir yelek, bir gözlük, bir palaska, bir portatif çadır, iki çift çorap, bir arka çantası, bir bel kuşağı, bir kasatura ve bir battaniye verilmesi bildirilmektedir.⁹⁴ İsminden Rum olduğu ve Almanca bildiği anlaşılan şahsın, Paşa Teşkilatı'na ait tren için tercümanlığa memur edildiğini görüyoruz. Bu da, her sevk edilen teşkilata bir tercüman temin edilmesiyle ilgili talimatın gereğini yapıldığını gösteren örnek bir belgedir.

⁸⁹ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-99.

⁹⁰ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-98.

⁹¹ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-97.

⁹² BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-187.

⁹³ Kabalak: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda kullanılmış olan, şapkaya benzeyen bir başlık türü. <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 07.08.2022)

⁹⁴ BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-200.

Sonuç

İncelenen kaynak ve belgelerde, Paşa Teşkilatı'na ait aynı birliklerin isimlerinin farklı kullanılması, silah sayı ve çaplarının farklı yazılması, birliklerin sevkleriyle ilgili farklı tarihlerin bildirilmesi durumları da dikkate alınarak, tespit edilen belge ve bilgiler çerçevesinde bir değerlendirme yapılmış, tercih yapılması gerektiğinde belgelerdeki bilgiler esas alınmıştır.

Belirtilen bu durumlar haricinde, gerek belgelerden gerekse kaynaklardan elde edilen bilgiler, büyük bir çoğunlukla birbirini destekleyecek niteliktedir. Öncelikle söz konusu birliklere başlangıçta "Paşa Teşkilatı" denilmesinin, Sina-Mısır bölgesine "Paşa" kapalı isminin verilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

"Paşa Teşkilatı"; Alman ve Avusturya-Macaristan ordusuna ait birliklerden oluşturulan, bir bölümü çekirdek kadroyla teşkil edildiğinden Türk subay ve askerleriyle takviye edilen, tamamı bir araya geldikten sonra, bazı kaynaklarda kolordu seviyesinde anılmasına rağmen, tugay seviyesine kadar çıkarılabilen birlikler için kullanılan bir kapalı isimdir. Bu birliklere aynı zamanda, "Paşa Müfrezesi", "Alman Asya Kolu" veya "Alman Asya Kolordusu" da denilmektedir. II. Kanal Seferinden sonra çoğunlukla "Alman Asya Kolu" kullanılmıştır.

Paşa Teşkilatı'nı oluşturan birliklerin, bir araya getirilmesiyle oluşturulan muharebe gruplarına "Paşa Kolu" denilmektedir.

"Paşa I" şeklinde de ifade edilen "I. Paşa Kolu"; bir Piyade Taburu, 601'inci ve 608'inci Makinalı Tüfek Bölükleri, 10 cm.lik 1'inci ve 2'nci Avusturya-Macaristan Bataryaları (sekiz top), 60'ıncı Ağır Topçu Taburunun 3'üncü ve 4'üncü Havan Kısımları (dört namlu), 300'üncü Tayyare Müfrezesi (yedi uçak), 505'inci (16 yük otomobili) ve 506'ncı (20 yük ve dört makam otomobili) Otomobil Kolları, üç Seyyar Köprücü Takımı, 63 numaralı Kolordu Köprücü Takımı, üç Bombacı Müfrezesi, üç Tahrip Cephane Kolu, dört Taşınabilir Telsiz Telgraf İstasyonu, bir Telefon Müfrezesi, dört Batarya, dört Uçaksavar Takımı, iki Seyyar Hastaneden oluşmaktadır. Bir tabur kuvvetinden fazla olan bu birlik, 1916 yılı başında teşkil edilmeye başlanmıştır ve mevcudu 2.000 kişi civarındadır. I. Paşa Kolu, Albay Frankenberg komutasında, Sina Cephesi'nde II. Kanal Seferi'nde kullanılmıştır. Aynı dönemde, Osmanlı topraklarındaki Avusturya-Macaristan birliklerinin, Paşa Teşkilatı'ndakiler de dahil olmak üzere sevk ve idaresi için, İstanbul'da Askeri Ataşe General Pomiankowski nezdinde bir karargâh teşkil edilmiştir.

"Paşa II" şeklinde de ifade edilen "II. Paşa Kolu"; üç Piyade Taburu (701, 702, 703'üncü Taburlar), bir Topçu Taburu, üç Makineli Tüfek Bölüğü, bir Uçaksavar Bataryası, üç Bomba Kıtası, üç Süvari Takımı, Muhabere ve İstihkam Müfrezeleri, dört Uçak Müfrezesi, 300 numaralı Sıhhiye Bölüğü, 218 ve 219 numaralı Seyyar Hastaneler, bazı Otomobil ve Cephane Kollarından oluşmaktadır. Tugay seviyesindeki bu birlik, 1917 yılı ilk baharında Yıldırım Ordular Grubu'na doğrudan bağlı olarak teşkil edilmeye başlanmıştır ve mevcudu başlangıçta 5.000 kişi civarındadır. Birlik teşkil edilirken gerekli personel, Avrupa Batı Cephesi'ndeki muharebelerde tecrübe kazanmış ve sıcak ülkelerde kullanmaya uygun olanlardan seçilmiştir. II. Paşa Kolu da, Albay Frankenberg komutasında⁹⁵ Filistin Cephesi'nde kullanılmıştır. I. Paşa Kolu, II. Paşa Kolu'na temel olan ilk birlikleri oluşturmaktadır, ilave birliklerle silah, araç ve personel miktarları artırılmıştır.

Gerek I. Paşa Kolu gerekse II. Paşa Kolu doğrudan Alman subayların inisiyatifinde; yani I. Paşa Kolu, Kuvvei Seferiye komutanı von Kress'e bağlı; II. Paşa Kolu, Yıldırım Ordular Grup Komutanı Mareşal Erich von Falkenhayn'a bağlı olarak kullanılmıştır.

⁹⁵ Albay Frankenberg'den sonra 1918 yılında Albay von Oppen mütarekeye kadar söz konusu birliği sevk ve idare etmiştir. Görgülü, *age*, s. 210-216.

Paşa Teşkilatı'ndaki subayların büyük çoğunluğu Alman olmakla birlikte, teşkilde az sayıda Avusturyalı subaylar mevcuttur ve teşkilin karargâhında iki Türk subayı da görev yapmıştır.

Başkumandanlık Vekâleti tarafından, her Alman Ağır Bataryasına (Dört adet: 10 cm.lik Top Bataryası, 15 cm.lik Obüs Bataryası ve iki 21 cm.lik Havan Bataryası) nezaret etmek üzere toplam dört Türk topçu subayı ya da subay adayı verilmesi; 60 numaralı Alman Ağır Topçu Taburu unsurlarının, toplam sekiz Türk subayı ve 146 Türk askeriyile takviye edilmesi emredilmiştir. Ancak 24 Nisan 1916 tarihli iki belgede toplam iki Türk subayı ve 116 Türk askerinin Alman birliklerini takviye ettiği görülmektedir. Söz konusu birlikler 21 cm.lik iki Havan Bataryasıdır ve aslında talimata göre dört subay ve 52 askerle takviye edilmeleri gerekmektedir. Bu duruma göre iki subay eksik ve 64 asker fazla verilmiştir. Bildirilen sayıda subay verilmemesi ve bataryalara nezaret için subay adaylarının verilmesinden bahsedilmesi, önemli derecede subay eksikliğinin olduğunu göstermektedir. Asker sayısının fazla tutulmasının ise, yetişmiş askerleri başka yerlerde de kullanabilmek için olduğu değerlendirilmektedir. Zira o dönemde, yeni toplar geldiğinde bu personelden istifade ile ilave yeni bataryalar teşkil edilebilmekteydi.

Birliklerin sevkleriyle ilgili olarak; demiryolu hatlarının kullanımında, Paşa Teşkilatı'na ait birliklerin sevklerine, diğerlerine (Türk birliklerinin sevklerine) göre öncelik tanınmıştır. I. Paşa Kolu'na ait birlikler Haydarpaşa'dan Birüssebi'ye 4'üncü Ordu bölgesine gönderilmiştir. Bu birlikler İstanbul Sirkeci Garı'na geldikten itibaren, Haydarpaşa'ya geçişleri ve Haydarpaşa'dan Birüssebi'ye sevklerine kadar iase, barınma ve nakilleriyle ilgili detaylı planlamalar yapılmış; her sevk edilen teşkil için bir tercüman tahsis edilmiş ve Pozantı'da ilave ikmal ve nakil hayvanları takviyesi yapılmıştır. Ayrıca Haydarpaşa'ya getirilen her birliğin en kısa zamanda sevkini sağlanması, görevli personele yardımcı olunması, sevk güvenliği ve gizliliği konularında detaylı talimatlar verilerek tedbirler alınmıştır. Buna rağmen birliklerin sevkleri esnasında, başlangıçtan itibaren nakliye vasıtalarının yetersizliğinden ve diğer sebeplerden dolayı gecikmeler yaşanmış, bu kapsamda I. Paşa Kolu'nun sevkinde üç aya yakın; Haydarpaşa İstasyonu'na İngilizlerin 6 Eylül 1917 tarihli sabotaj faaliyeti nedeniyle de, bu tarihten sonraki II. Paşa Kolu'na ait birliklerin sevkinde daha uzun süre gecikme ve sorunlar yaşandığı anlaşılmıştır.

Genel olarak Paşa Teşkilatı ile ilgili tüm konularda, titiz ve hassas hareket edilmiş, bu konuda verilen talimatlar imkanlar ölçüsünde uygulanmıştır.

Paşa Teşkilatı'na ait birlikler, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun münferit ve bir bütün olarak gönderdiği en büyük çaptaki birlikleri oluşturmaktadır. Söz konusu birliklerin, Osmanlı cephelerinde Osmanlı ordusu ile birlikte kullanılması, günümüzde iki veya daha fazla müttefik devlete mensup silahlı kuvvetlerin birlikte icra ettikleri harekât olarak tanımlanan "Birleşik Harekât"a tarihten örnek teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu teşkiller, hem kara hem de hava unsurlarını birlikte kendi bünyesinde bulundurması ve kullanması özelliği nedeniyle, iki veya daha fazla kuvvetin tek bir komutanın emri altında icra ettiği harekât olarak tanımlanan "Müşterek Harekât"a da örnek olması açısından önemlidir.

İncelenen konu haricinde, araştırma sırasında tespit edilen iki husus dikkat çekici bulunmuştur. İlki, Alman Genel Karargâhı tarafından, tugay seviyesindeki söz konusu birliklerin, iklim ve coğrafya olarak rahat koşullarda kullanılmasının talep edilmesi; diğeri ise, kendileri dışındakilerin onca mağduriyetine rağmen, Almanların sevkler esnasında sergiledikleri rahat, pervasız tutum ve davranışlardır. Bu durum aynı dönemde yaşanan ve tezat teşkil eden bir başka konuyu çağrıştırmaktadır ki o da; Osmanlı Devleti'nin müttefiklerini takviye için Avrupa'daki Galiçya, Romanya ve Makedonya Cephelerine gönderilen toplam üç kolordu (yedi tümen) ve bir takviyeli alayın (Paşa II'nin 5.000 kişilik mevcudu düşünülürse, gönderilen birlikler bunun 20 katından fazladır.), çok farklı iklim ve coğrafyada, hiçbir şarta bağlanmadan, zor koşullar altında, kendi toprakları için mücadele ediyormuşçasına, büyük bir fedakarlıkla cansiperane savaşmasıdır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-5.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-6.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-8.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 4-33.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10-1.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10-2.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 11-1.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14-1.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14-2.

BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14-3.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-22.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-28.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-51.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-54.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-69.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-97.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-98.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-99.

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-187

BCA 110-9-1-9/1190, Dos. 259, Fih. 1-200.

B. Kaynaklar

ARTUÇ, Nevzat, *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

BAYUR, Yusuf Hikmet, “Mustafa Kemal’in Falkenhayn’la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu”, *Belleten*, 20/80, Ekim, Ankara 1956, s. 619-632.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, 1915-1917 Vuruşmaları ve Bunların Siyasal Tepkileri*, C III, Kısım III, Üçüncü Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1991.

BELEN, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, IV ncü Cilt, Gnkur. Basımevi, Ankara 1966.

Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi, IV ncü Cilt 2’nci Kısım, Gnkur. Basımevi, Ankara 1986.

- CEMAL Paşa, *1913-1922 Anılarım*, Haz.: Fahri Parin, 1. Basım, Paraf Yayınları, İstanbul 2020.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yayınları, 11. Baskı, Ankara 1993.
- DOĞRUER, Ahmet Sedat, *Yıldırım Ordularının Bozgunu Filistin'e Veda*, Osmanlıcadan Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Kemal Gurulkan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.
- ERDAŞ Sadık, "Ortadoğu'da Bir Alman Projesi: Yıldırım", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, (3-5 Kasım 2014 Budapeşte), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s. 177-202.
- ERDEN, Ali Fuad, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Birinci Cilt, Halk Matbaası, İstanbul 1954.
- ERKİLET, Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2002.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2014.
- KARABEKİR, Kazım, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Haz.: Orhan Hülagü-Ömer Hakan Özalp, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2001.
- KEMAL, Cemal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze'yi Nasıl Kaybettik", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 55, Güz 2014, s. 125-176.
- KRESSENSTEIN, Friedrich Freiherr Kress von, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, Çev: Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
- KURAT, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1966.
- NEDİM, Şükrü Mahmut, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, Çev: Abdullah Es, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1995.
- POMIANKOWSKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, Çev: Kemal Turan, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1990.
- SANDERS, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev: M. Şevki Yazman, Baha Matbaası, İstanbul 1968.
- SARAL, Emre-İsmail Tosun Saral, *Türklerle Beraber Osmanlı Cephelelerindeki Avusturya-Macaristan Askerî Birlikleri 1914-1918*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- STOYBER, *Yıldırım*, Çev: Kaymakam Nihat, Resmi Alman Neşriyatından, Askeri Matbaa, İstanbul 1932.
- ŞAHİN, Seyit, *Birinci Dünya Harbinde Dördüncü Ordunun Faaliyetleri*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1997.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, X ncu Cilt, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985.
- ÜZEN, İsmet, *Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.

ÜZEN, İsmet, “Birinci Dünya Savaşında Sina ve Filistin Cephesindeki Türk-Alman Subayların Çeşitli Konularda Çatışması (1914-1918)”, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, 3(1), Çankırı 2009, s. 77-100.

WALLACH, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, (Türkiye’de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919)*, Çev: Fahri Çeliker, İkinci Baskı, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985.

C. İnternet Erişim Adresleri

<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 07.08.2022

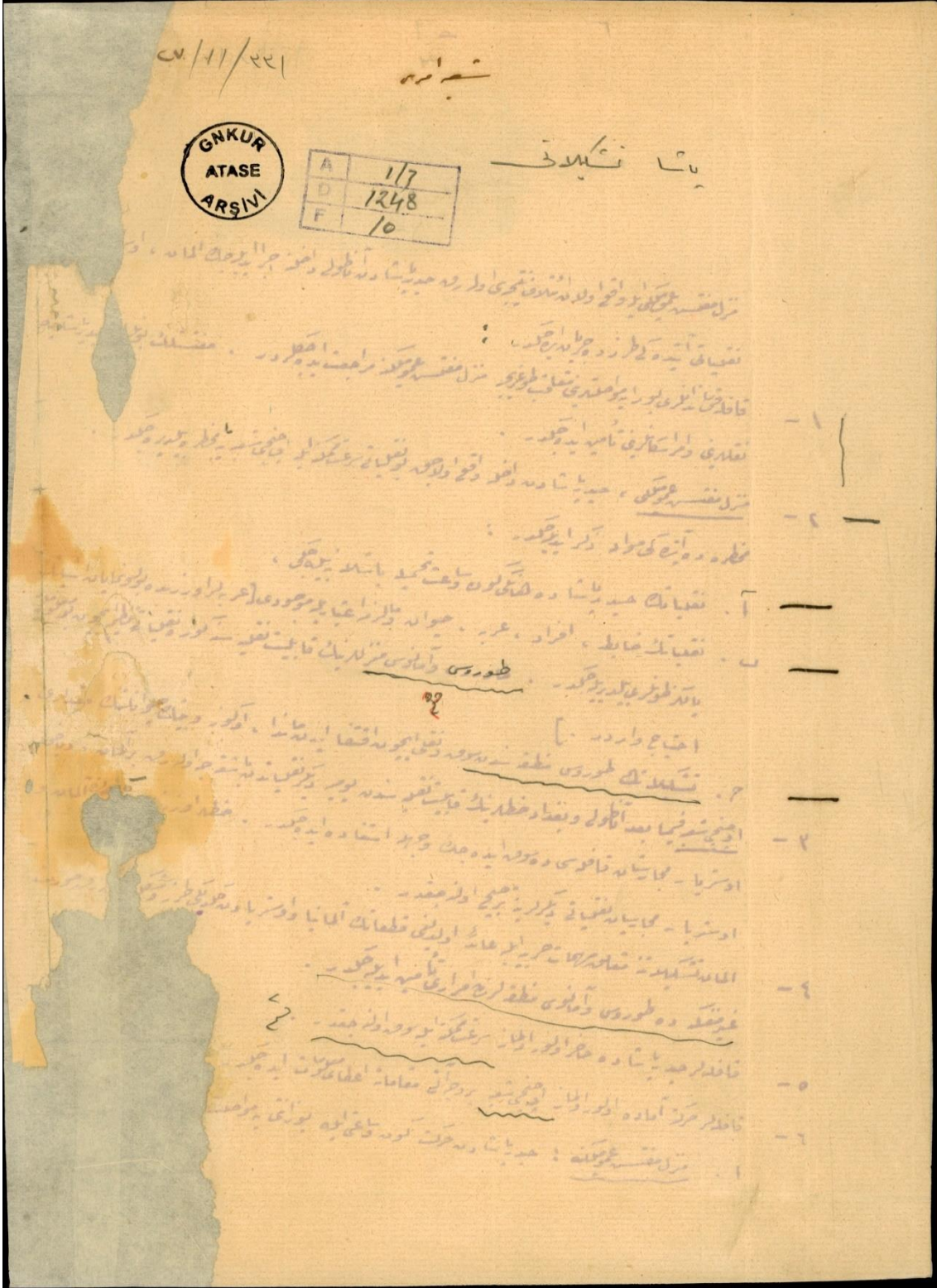
**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

195

15 / 1

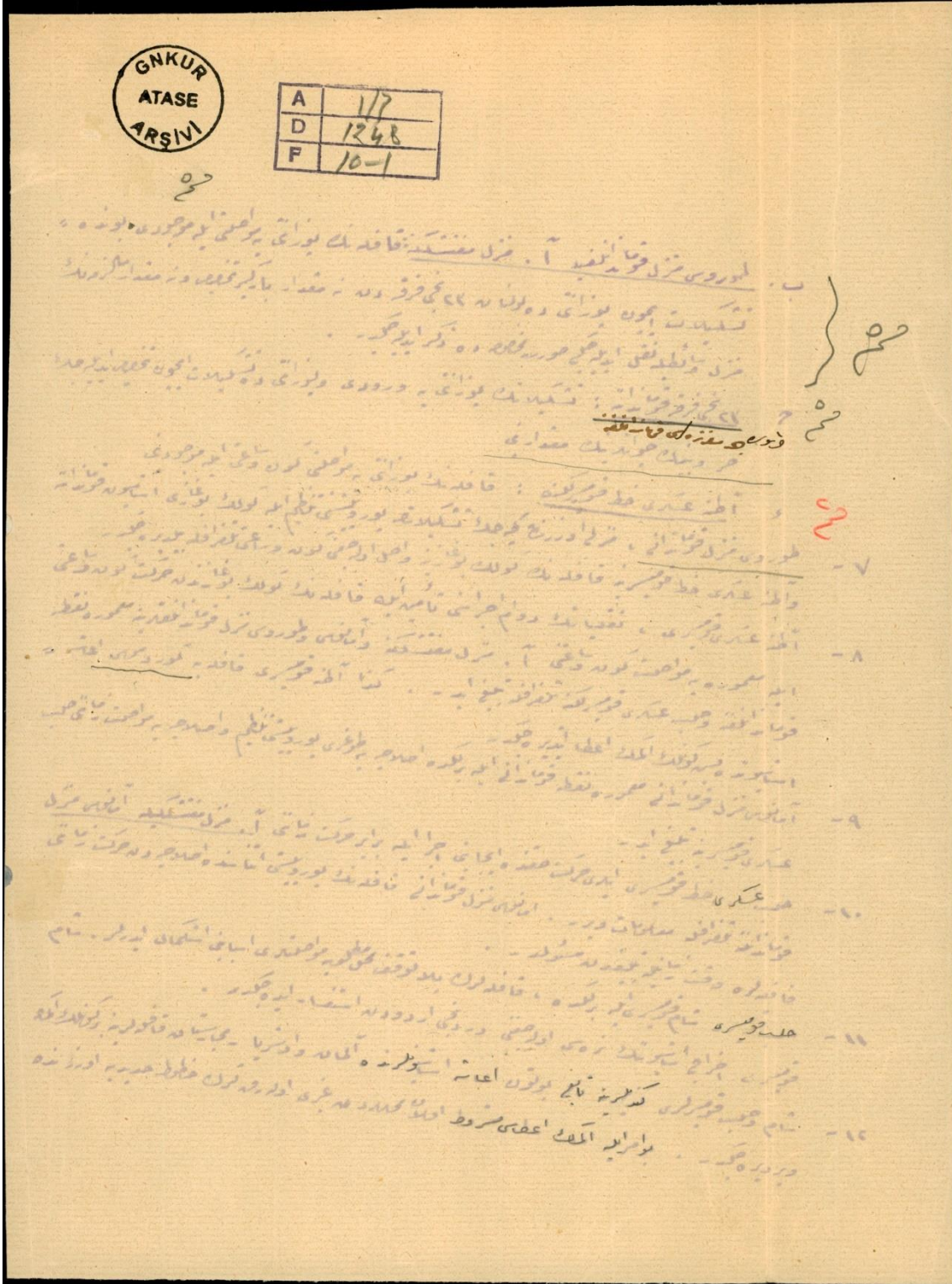
Ekler

Ek 1. 09 Şubat 1916 Tarihli Paşa Teşkilatı Talimatı (Sayfa 1).

Kaynak: BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10.

Ek 1. 09 Şubat 1916 Tarihli Paşa Teşkilatı Talimatı (Sayfa 2).

Kaynak: BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10-1.

Ek 1. 09 Şubat 1916 Tarihli Paşa Teşkilatı Talimatı (Belgenin Ek'i).

A 1/7
B 1248
C 10-2

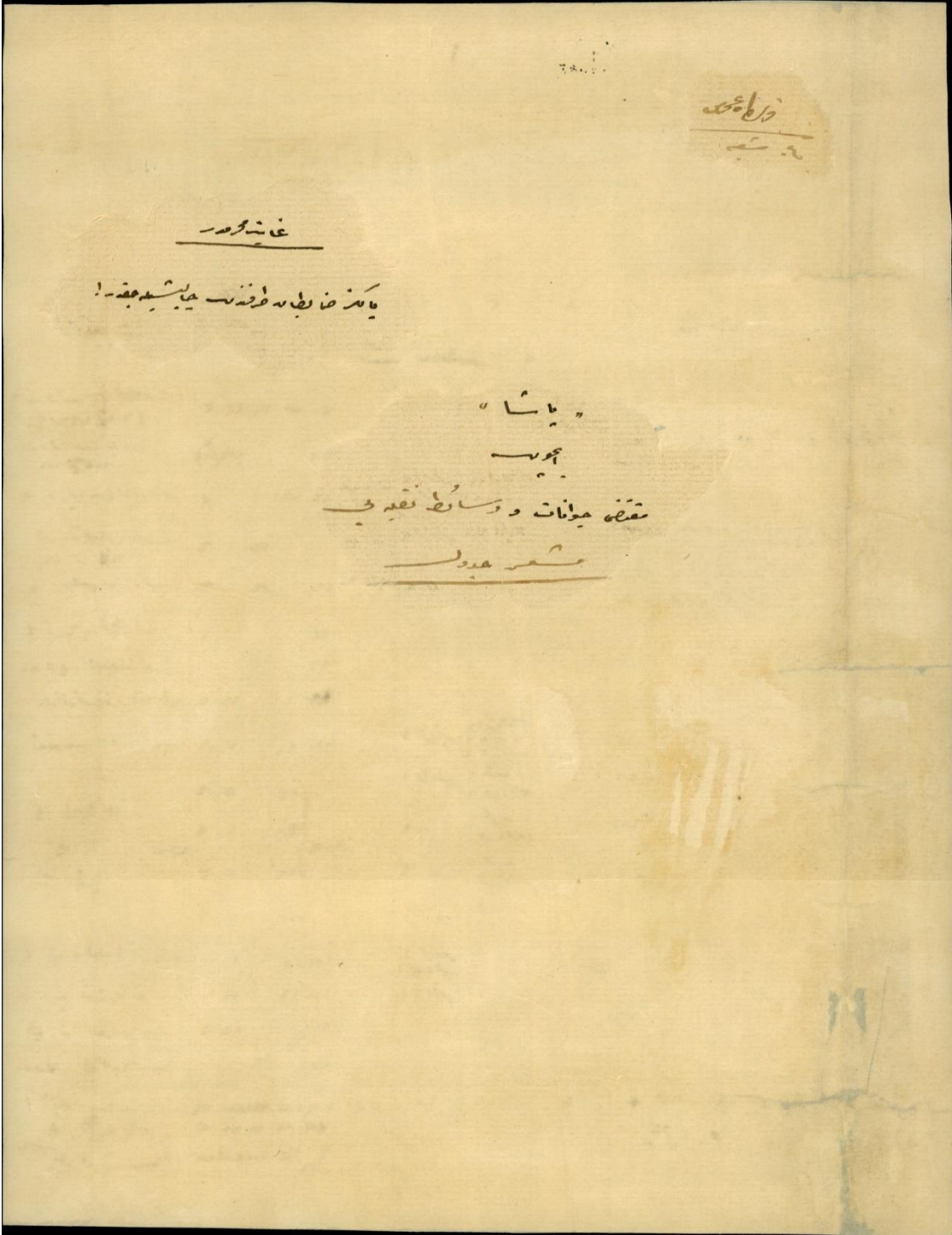
تسلیت قوه موجوده

GNKUR
ATASE
ARŞIVI

تاریخ	موضوع	ردیف	تاریخ	موضوع	ردیف	تاریخ	موضوع	ردیف
1916	تسلیت قوه موجوده	1	1916	تسلیت قوه موجوده	2	1916	تسلیت قوه موجوده	3
1916	تسلیت قوه موجوده	4	1916	تسلیت قوه موجوده	5	1916	تسلیت قوه موجوده	6
1916	تسلیت قوه موجوده	7	1916	تسلیت قوه موجوده	8	1916	تسلیت قوه موجوده	9
1916	تسلیت قوه موجوده	10	1916	تسلیت قوه موجوده	11	1916	تسلیت قوه موجوده	12
1916	تسلیت قوه موجوده	13	1916	تسلیت قوه موجوده	14	1916	تسلیت قوه موجوده	15
1916	تسلیت قوه موجوده	16	1916	تسلیت قوه موجوده	17	1916	تسلیت قوه موجوده	18
1916	تسلیت قوه موجوده	19	1916	تسلیت قوه موجوده	20	1916	تسلیت قوه موجوده	21
1916	تسلیت قوه موجوده	22	1916	تسلیت قوه موجوده	23	1916	تسلیت قوه موجوده	24
1916	تسلیت قوه موجوده	25	1916	تسلیت قوه موجوده	26	1916	تسلیت قوه موجوده	27
1916	تسلیت قوه موجوده	28	1916	تسلیت قوه موجوده	29	1916	تسلیت قوه موجوده	30
1916	تسلیت قوه موجوده	31	1916	تسلیت قوه موجوده	32	1916	تسلیت قوه موجوده	33
1916	تسلیت قوه موجوده	34	1916	تسلیت قوه موجوده	35	1916	تسلیت قوه موجوده	36
1916	تسلیت قوه موجوده	37	1916	تسلیت قوه موجوده	38	1916	تسلیت قوه موجوده	39
1916	تسلیت قوه موجوده	40	1916	تسلیت قوه موجوده	41	1916	تسلیت قوه موجوده	42
1916	تسلیت قوه موجوده	43	1916	تسلیت قوه موجوده	44	1916	تسلیت قوه موجوده	45
1916	تسلیت قوه موجوده	46	1916	تسلیت قوه موجوده	47	1916	تسلیت قوه موجوده	48
1916	تسلیت قوه موجوده	49	1916	تسلیت قوه موجوده	50	1916	تسلیت قوه موجوده	51
1916	تسلیت قوه موجوده	52	1916	تسلیت قوه موجوده	53	1916	تسلیت قوه موجوده	54
1916	تسلیت قوه موجوده	55	1916	تسلیت قوه موجوده	56	1916	تسلیت قوه موجوده	57
1916	تسلیت قوه موجوده	58	1916	تسلیت قوه موجوده	59	1916	تسلیت قوه موجوده	60
1916	تسلیت قوه موجوده	61	1916	تسلیت قوه موجوده	62	1916	تسلیت قوه موجوده	63
1916	تسلیت قوه موجوده	64	1916	تسلیت قوه موجوده	65	1916	تسلیت قوه موجوده	66
1916	تسلیت قوه موجوده	67	1916	تسلیت قوه موجوده	68	1916	تسلیت قوه موجوده	69
1916	تسلیت قوه موجوده	70	1916	تسلیت قوه موجوده	71	1916	تسلیت قوه موجوده	72
1916	تسلیت قوه موجوده	73	1916	تسلیت قوه موجوده	74	1916	تسلیت قوه موجوده	75
1916	تسلیت قوه موجوده	76	1916	تسلیت قوه موجوده	77	1916	تسلیت قوه موجوده	78
1916	تسلیت قوه موجوده	79	1916	تسلیت قوه موجوده	80	1916	تسلیت قوه موجوده	81
1916	تسلیت قوه موجوده	82	1916	تسلیت قوه موجوده	83	1916	تسلیت قوه موجوده	84
1916	تسلیت قوه موجوده	85	1916	تسلیت قوه موجوده	86	1916	تسلیت قوه موجوده	87
1916	تسلیت قوه موجوده	88	1916	تسلیت قوه موجوده	89	1916	تسلیت قوه موجوده	90
1916	تسلیت قوه موجوده	91	1916	تسلیت قوه موجوده	92	1916	تسلیت قوه موجوده	93
1916	تسلیت قوه موجوده	94	1916	تسلیت قوه موجوده	95	1916	تسلیت قوه موجوده	96
1916	تسلیت قوه موجوده	97	1916	تسلیت قوه موجوده	98	1916	تسلیت قوه موجوده	99
1916	تسلیت قوه موجوده	100	1916	تسلیت قوه موجوده	101	1916	تسلیت قوه موجوده	102

Kaynak: BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10-2.

Ek 1. 09 Şubat 1916 Tarihli Paşa Teşkilatı Talimatı (Ek'in arka yüzü).

Kaynak: BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 10-2.

HISTORY
STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

199

15 / 1

Ek 2. 16 Şubat 1916 Tarihli Paşa Teşkilatı Hakkında Talimat (Sayfa 2).

میضک امضاسی	عثمانی اردوی هایونی باش قوماندانلی وکالتی	اوراق او طه سنک نومروسى
تاریخ تئییضی		شبه نك نومروسى
میضه قونیلان نومرو	شعبه A 117 D 1248 F 14-1	مسودینک امضاسی
مقابله حیک امضاسی	(<)	تاریخ تسویدی
مقابله تاریخی		قلم او طه سنک نومروسى

GNKUR
ATASE
ARŞIVI

(۴) تفصیلاتی عنبر لرنی تحویل اید طه سنک اولاره
 مینا قی ایتمک اولمک، الحانه نذرانی و داعیه
 حیدر پاشا یه نقل اولنجه، ولوراده یا
 راعونه تحویل ویا خود حیدر پاشا نمانده
 نقلات آلتن اولرینه ده یو ایدله جلدنه
 بو بابه ~~...~~ استاسیون قوماندرانی
 لرضنه برقرار ویرید جلدنه سولطانه
 ایتمک ایله باسه جاوسه یوب ~~...~~
 لرضنه نقل ~~...~~ نه آورد
 (۴) ارتو بویل فورما سوتی سوله جلدنه سولطانه
 الحانه قونقول یا مور لرضنه، حیدر پاشا دیر حال
 حیدر پاشا یه نقل ویا خود (کندی و سائط
 حیدر پاشا) قلم سولطانه باره یو ایدله
 ادرزه قلم سولطانه یه سونه ایدله جلدنه
 نقلات آله جلدنه
 قاطعه قوماندرانی، ~~...~~ نظر ندره
 منزل مقرره حیدر پاشا، مراجعت و رود لرینی بلدیله جلدنه

Kaynak: BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14-1.

Ek 2. 16 Şubat 1916 Tarihli Paşa Teşkilatı Hakkında Talimat (Sayfa 3).

اوراق اوطة سنك نومروسى	عثمانلى اردوى هايونى باش قوماندانلى و كالتى	ميضك امضاسى
شبه نك نومروسى		تاريخ تبضى
مسودينك امضاسى	شعبه (3) A 1/7	ميصه قونيلان نومرو
تاريخ تسويدى	D 1248	مقابله حيك امضاسى
قلم اوطة سنك نومروسى	F 14-2	مقابله تاريخى امضاسى

GNKUR
ATASE
ARŞIVI

11 اعلانه

1. منسكيت زك نكسه عهده لطفه بر حجاب ال عهده .

2. قابله ترتيبه يا سا ترتيبه كره بله
3. طياره لومى طياره نكسه عهده
4. صول مطمن ال عهده .

5. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
6. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
7. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
8. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
9. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
10. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
11. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
12. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
13. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
14. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
15. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
16. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
17. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
18. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
19. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
20. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى

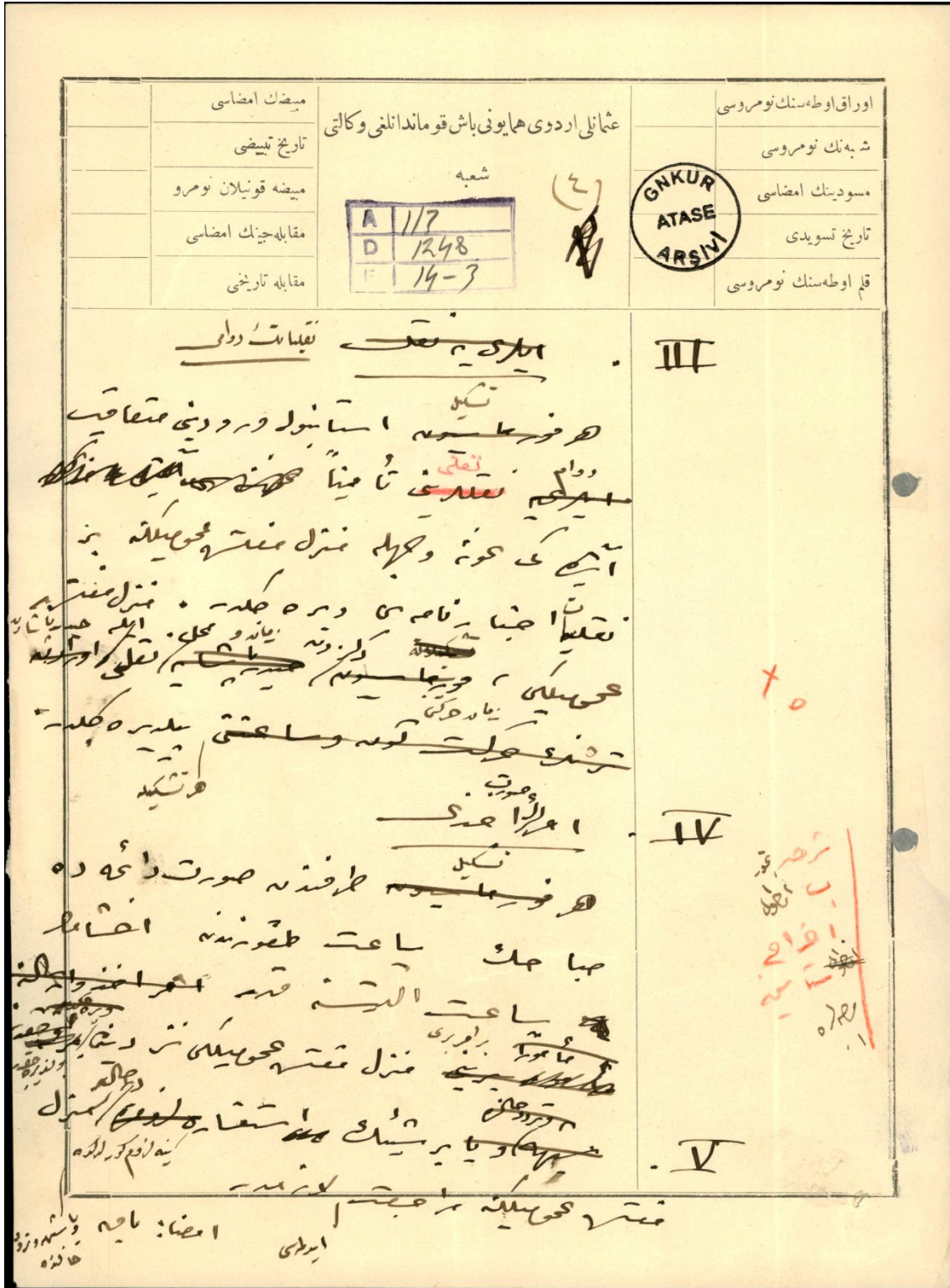
21. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
22. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
23. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
24. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
25. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
26. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
27. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
28. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
29. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
30. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى

31. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
32. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
33. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
34. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
35. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
36. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
37. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
38. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
39. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
40. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى

41. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
42. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
43. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
44. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
45. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
46. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
47. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
48. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
49. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى
50. هر ايى طياره لومى طياره داغ لومى

Kaynak: BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14-2.

Ek 2. 16 Şubat 1916 Tarihli Paşa Teşkilatı Hakkında Talimat (Sayfa 4).

Kaynak: BCA 110-9-1-9/663, Dos. 290, Fih. 14-3.

Summary

During the First World War, Germany and Austria-Hungary provided various military aids to be used on the fronts of the Ottoman Empire, of which they were allies. Some of them received aid as vehicles, weapons, ammunition, equipment and materials, as well as military units. While commemorating these units which came upon the request of Enver Pasha, the Deputy Commander-in-Chief, since it is not known for what purpose "Pasha Organization" and the derived nomenclatures such as "Pasha I", "Pasha II", "I. Pasha Branch", "II. Pasha Branch" were used and their meanings are not exactly known, it has become necessary to conduct research on this subject.

With this study, for the first time, the subject has been examined separately and in detail. The purpose of the study is to clarify what exactly these nomenclatures used for reinforcements from Germany and Austria mean. For the realization of this purpose, the research has been done in the sources and archive documents where the mentioned terms are mentioned.

The information obtained from both sources and documents mostly supports each other. First of all, it is understood that the name of the said units "Pasha Organization" was due to the name given to the Sinai-Egypt region as "Pasha".

"The Pasha Organization"; It is a codename used for the troops formed from German and Austrian units, some of which are reinforced by Turkish officers and soldiers since they are constituted by the core staff, and which can be increased up to the brigade level, although it is mentioned at the corps level in some sources after they all come together. The units referred to as "The Pasha Organization" are also called "Pasha Platoon", "German Asian Branch" or "German Asian Corps". After the II. Channel Expedition, the codename "Asia Branch" was mostly used.

Combat groups formed by bringing together the troops of the Pasha Organization are called "Pasha Branch".

"I. Pasha Branch", also referred to as "Pasha I"; It consists of an Infantry Battalion, the 601st and 608th Machine Gun Companies, the 1st and 2nd Austro-Hungarian Batteries of 10cm (eight guns), the 3rd and 4th Mortar Divisions of the 60th Heavy Artillery Battalion (four barrel), 300th Aircraft Detachment (seven aircraft), 505th (16 cargo cars) and 506th (20 cargo and four executive cars) Automobile Arms, three Mobile Bridge Teams, 63rd Corps Bridge Teams, three Bomber Detachments consists of three Explosive Ammo Arms, four Portable Radio Telegraph Stations, a Telephone Platoon, four Batteries, four Anti-Aircraft Teams, two Mobile Hospitals. This unit, which is more than a battalion force, started to be formed at the beginning of 1916 and its number is around 2,000 people. The I. Pasha Branch, under the command of Colonel Frankenberg, was used on the Sinai front in the II. Channel Expedition. In the same period, a headquarters was established in Istanbul under Military Attaché General Pomiankowski for the management and administration of the Austro-Hungarian troops in the Ottoman lands, including those in the Pasha Organization.

"II. Pasha Branch", also referred to as "Pasha II"; It consists of three Infantry Battalions, an Artillery Battalion, three Machine Gun Squadrons, an Anti-Aircraft Battery, three bomb squads, three Cavalry Teams, Combat and Engineering Detachments, four Aircraft Detachments, 300 Medical Corps, two Mobile Hospitals, and some Auto and Ammo Arms. This unit at the brigade level started to be formed as a direct subordinate of the Yıldırım Armies Group (Thunderbolt Army Group) in the spring of 1917, and its number was initially around 5,000 people. While forming the union, the necessary personnel were chosen from those who gained experience in the battles on the European Western front and were suitable for use in hot countries. The II. Pasha Branch was also used on the Palestine front under the command of Colonel Frankenberg. The origin of the II. Pasha Branch is the I. Pasha Branch, the number of weapons and personnel has been increased with additional units.

Both the I. Pasha Branch and the II. Pasha Branch are directly under the initiative of the German officers; that is, the I. Pasha Branch is subordinate to von Kress, the Commander of the Expedition Forces; II. Pasha Branch was subordinate to the Yıldırım Armies Group Commander Marshal Erich von Falkenhayn.

Although the majority of the officers in the Pasha Organization are German, there are few Austrian officers in the organization and two Turkish officers also served in the headquarters of the organization. Giving a total of four Turkish artillery officers or officer candidates to supervise each German Heavy Battery (Four batteries: 10 cm Artillery Batteries, 15 cm Howitzer Batteries and two 21 cm Mortar Batteries) by the Deputy Commander-in-Chief; The elements of the German Heavy Artillery Battalion No. 60 were ordered to be reinforced with a total of eight Turkish officers and 146 Turkish soldiers. However, in two documents dated April 24, 1916, it is seen that a total of two Turkish officers and 116 Turkish soldiers reinforced the German troops.

Regarding the dispatch of the troops; in the use of the railway lines, the dispatch of the units belonging to the Pasha Organization was given priority over the others. Troops belonging to I. Pasha Branch were sent from Haydarpaşa to Birüssebi to the 4th Army region. From the arrival of the troops of the Pasha Organization to the Istanbul Sirkeci Station, detailed plans were made regarding their food, shelter and transportation, from their transition to Haydarpaşa and from Haydarpaşa to Birüssebi; An interpreter was allocated for each dispatched organization and additional supply and transport animals were added in Pozanti. In addition, every unit brought to Haydarpaşa was given priority and precautions were taken by giving detailed instructions on ensuring the dispatch as soon as possible, assisting the personnel in charge, security and confidentiality of the dispatch. Despite this, during the dispatch of the troops, there were delays from the beginning due to the inadequacy of transportation vehicles and other reasons. In this context, there was a delay of almost three months in the dispatch of the "I. Pasha Branch"; due to the sabotage activity of the British on 6 September 1917 to Haydarpaşa Station, it was understood that there were longer delays and problems in the dispatch of the troops belonging to the "II. Pasha Branch" after this date.

In general, in all matters related to the "Pasha Organization", meticulous and sensitive actions were taken, and the instructions given on this subject were implemented to the extent possible. The troops belonging to the Pasha Organization also constitute the largest units sent by Germany and Austria-Hungary individually and as a whole to the Ottoman Empire. The use of the said units is important in terms of setting an example for the "Combined Operation", which is defined as the operation carried out together by the armed forces of two or more allied states, from history. In addition, these formations are important in terms of being an example to the "Joint Operation", which is defined as the operation carried out by two or more forces under the command of a single commander, due to the fact that they contain and use both land and air elements together.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA YENİ BİR YAKLAŞIM: FAO-TÜRKİYE MÜNASEBETLERİ (1948-1960)

A New Approach in Turkish Foreign Policy: FAO-Türkiye Relations (1948-1960)

Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU

Kastamonu Üniversitesi

nyurtoglu@kastamonu.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 28.10.2022
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 15.02.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1123

Atf – Citation:

Nadir Yurtoğlu, “Türk Dış Politikasında Yeni Bir Yaklaşım: Fao-Türkiye Münasebetleri (1948-1960)”, *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s.205-224.

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA YENİ BİR YAKLAŞIM: FAO-TÜRKİYE MÜNASEBETLERİ (1948-1960)

A New Approach in Turkish Foreign Policy: FAO-Türkiye Relations (1948-1960)

Doç. Dr. Nadir Yurtoğlu

Öz

Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütüne (FAO) üye olduğu 6 Nisan 1948'den 1960 yılına kadar Türk-FAO ilişkileri ve bu ilişkilerin tarım ekonomisine olan yansımaları çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Konu, FAO'nun amaç, görev ve temas ettiği kuruluşlar; FAO Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezi'nin Türkiye'de kuruluş çalışmaları ve faaliyetleri; Türk-FAO ilişkileri içerisinde diğer faaliyetler ile sınırlandırılarak üç dönem halinde ele alınmıştır. Çalışmanın kaynak materyalini, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri, resmi yayınlardan; TBMM Zabıt Ceridesi, kanunlar ve tutanak dergileri, Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazetesi ve Ayın Tarihi ile dönemin süreli yayımları arasında bulunan ekonomi dergilerinin makaleleri oluşturmaktadır. Konu incelenirken, Türk-FAO münasebetlerinin bölge ve Dünya ülkelerine sağladığı katkılar göz önüne alınarak değerlendirmelerde bulunulmuştur. Çalışmadan elde edilen sonuçlar şunlardır: Türkiye'nin FAO'ya üye olduğu tarihten itibaren bu kuruluşun içerisinde yer aldığı yurt içi ve yurt dışı, ziraat, hayvancılık ve ormancılığı ilgilendiren birçok alanda uluslararası kongre, konferans ve toplantılara katılarak kendini geliştirmesi, ülkenin tarım ekonomisine katkılar sağlanmasına yol açmıştır.

Anahtar kelimeler: Tarım, Birleşmiş Milletler, FAO, Gıda, Akdeniz Yetiştirme Merkezi

Abstract

This study examines the Türkiye-Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) relations from 6 April 1948, when Türkiye became a member to FAO, to 1960 and the reflections of these relations on agricultural economy. The subject is limited to the goal of FAO, its duties, institutions it contacts with; the foundation purposes and activities of Mediterranean Cultivation Center at Development Projects Economic Analysis Institute in Türkiye within the scope of the Türkiye-FAO relations and other activities conducted within the framework of the Türkiye-FAO relations and addressed under three periods. The source materials of the study are Prime Ministry Republic archive documents, official publications such as Grand National Assembly of Türkiye's (TBMM) proceedings of memorandum, laws, journals of official reports, Official Gazette of Republic of Türkiye, *Ayın Tarihi* journal (government's dating publication), and articles from the economics magazines of the period. The relevant evaluations have been made considering the contributions of the Türkiye-FAO relations to the countries in the region and in the world. The study has found out that Türkiye developed itself by participating in international congresses, conferences, and meetings concerning agriculture, animal husbandry, and forestry and involving FAO that were held inside and outside the country as of the time it became a member to FAO, which made contributions to the economy of the country.

Keywords: Agriculture, United Nations, FAO, Food, Mediterranean Cultivation Center

Giriş

Dünyada tarım ve gıdayı takip etmek amacıyla bir teşkilatlanma fikri 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede 1905’de Roma’da toplanan konferans neticesince *Uluslararası Tarım Enstitüsü*nün teşkiline karar verilmiştir. Bu kuruluş İkinci Dünya Savaşında faaliyetini durdurup FAO’ya yetkilerini devrettiği 1948’e kadar varlığını sürdürmüştür.¹

İnsanın refahı ve dünya barışının da temeli olarak değerlendirilen gıdanın temininde ortaya çıkan sorunları belirlemek amacıyla 1943 yılının Mayıs ayında ABD’nin Virginia Eyaletinin Hot Springs şehrinde 44 ülke temsilcisinin bir araya gelmesiyle şu karara varılmıştır:²

1. Küresel nüfusun üçte ikisi çiftçi olmasına rağmen, yeterli miktarda gıda maddesi bulunamamaktadır.
2. Dünyanın üçte ikisi yetersiz beslenmektedir.
3. Belirli dönemlerde insanlar açlıktan ölmektedir.

Bu nedenle, gerekli özellikte ve yeterli miktarda gıda temin edilirse sağlık ve refah düzeyi yükselir. Farklı yöntemlerle gıda maddelerinin meydana getirilebilmesi, çiftçilerin modern üretim yollarını kullanmalarına bağlıdır.

Hot Springs Konferansı tavsiyeleri gereğince Temmuz 1943’de oluşturulan *Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Ara Komisyonu*, besin, ziraat, orman ve balıkçılık konularına eğilerek dünya çapında bir örgütün teşkili için harekete geçmiştir. Konferansa iştirak eden her devlet, bir katılımcısını bu ara teşekküle tayin ederken, çalışmaları ülkelerin sekreterlik, ekonomi, beslenme, gıda, orman, istatistik ve tarım komiteleri desteklemiştir. Akabinde hazırlanan *Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı Anayasası* hükümetlerin onayına sunulmuştur. 16 Ekimden 1 Kasım 1945’e kadar Kanada’nın Quebec şehrinde 42 ülkenin bu anayasayı onaylanması ile FAO (Food and Agricultural Organization Of The United Nation) Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü, faaliyete geçmiştir.³

Türkiye’de tarım ve gıda üretimi hakkında çeşitli akademik çalışmalar yapılmasına rağmen, FAO’nun kuruluş ve bu ülkeyle münasebetlerine değinilmemesinin eksiklik olması bu çalışmanın yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Ayrıca FAO’nun Türkiye’nin gıda, tarım ve ormancılık sorunlarıyla mücadelesine ne tür destekler sağladığı ve söz konusu desteğin sonuçlarının tespiti de bu çalışmanın yapılmasının başlıca amaçları arasında yer almıştır.

1. FAO’nun Amaç, Görev ve Temas Ettiği Kuruluşlar

Birleşmiş Milletler’e bağlı kuruluşlar arasında bulunan FAO, gıda ve tarımla ilgili yaptığı faaliyet ve besin güvenliği hedefiyle şu görevleri yerine getirmeye çalışmıştır:⁴

1. Gıda ve tarım hakkında topladığı bilgiyi değerlendirip dağıtmak,
2. Beslenme ve tarım bilgilerini sosyal, ekonomik ve teknolojik araştırmaların ulusal ve uluslararası boyutta uygulanmasında kullanmak

¹ “Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)”, www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-gida-ve-tarim-orgutu-fao.tr.mfa, Erişim Tarihi: 26.09.2022.

² İsmail İşmen, “FAO Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı”, *Türk Ekonomisi*, S. 100, Yıl: 9, Ekim 1951, s. 301.

³ Mehmet Ali Bağana, “Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu, FAO”, *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 7, Yıl: 2, Nisan 1948, s. 4.

⁴ İşmen, *agm*, s. 301-303; Turgut Fazlı Gelegen, “FAO, Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilatı”, *Toprak Mahsulleri Ofisi*, S. 2, Yıl: 1, Mayıs 1955, s. 51-53.

3. Tarım ve gıda ürünlerinin artırılmasını teşvik etmek,
4. Doğal zenginlikleri koruma ve üretimi artırmak için yeni yöntemler ortaya koymak,
5. Gıda ve tarım maddelerinin üretim, dağıtım ve pazarlanmasına rehberlik etmek,
6. Tarım kredisi sağlamak için izlenmesi gereken yöntemleri tespit etmek,
7. Gıda ve tarım hakkındaki anlaşmalarda, yararlanılacak ölçütler hakkında tavsiyelerde bulunmak,
8. Ükelere gıda ve tarım konularında teknik yardımlarda bulunmak,
9. Gıda, tarım ve özel hayat oluşturma konularında ülke yöneticileriyle işbirliğine gidip hazırladığı rapor ile kalkınmasına yardım etmek,
10. Anlaşmasında belirlediği çalışma şekliyle amaç ve prensiplerini uygulamaya koymak.

Birleşmiş Milletler Teşkilatı Ekonomi ve Sosyal Konseyine bağlı bir ihtisas teşekkülü olan FAO'nun birçok kuruluşla bağlantısı bulunmaktadır. Bunlar; Birleşmiş Milletler, ITO (International Trade Organization) *Milletlerarası Ticaret Örgütü*⁵; ILO (International Labour Organization) *Milletlerarası Çalışma Örgütü*⁶; UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) *Birleşmiş Milletler, Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü*dür. Ayrıca WHO (World Health Organization) *Dünya Sağlık Örgütü*'yle IBRD (International Bank for Reconstruction and Development) *Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası* da FAO ile ilişkisi içerisinde yer almıştır.⁷

Öte yandan FAO, ECE (Economic Commission for Europa) *Avrupa Ekonomik Komisyonu*; ECAFE (Economic Commission for Asia and the Far East) *Asya ve Uzak Doğu Ekonomik Komisyonu*; ECLA (Economic Commission for Latin America) *Latin Amerika Ekonomik Komisyonu* ile de işbirliğine gitmiştir.⁸

Bu müessese, her üye ülkenin birer oy hakkına sahip olduğu belirli zamanlarda toplanılan konferanslar yoluyla idare edilmiştir. 1945 yılının Ekim ayında Qubec'te yapılan ilk FAO konferansını, Eylül 1946'da Kopenhag, Ağustos-Eylül 1947'de Cenevre, Kasım 1948'de Washington ve Kasım-Aralık 1949'da yine Washington toplantıları izlemiştir. Son toplantıda, konferansların iki yılda bir yapılması kararlaştırılmışsa da, üye ihtiyacı ve çoğunluğun sağlanmasıyla bu süre tamamlanmadan da *FAO Fevkalade Konferansı* adı altında oturumların gerçekleştirilebileceği tespit edilmiştir. 1949 toplantısı akabinde, FAO Konferansı 1951'de Roma'da düzenlenmiştir. Konferansın oturumlarında *Dünya Gıda Konseyi* adı verilen FAO Konsey Teşkilatının idari kolu faaliyete geçmiştir. Bu konsey 18 üye devletin temsilcilerinden meydana gelmiştir. Bu dönemde Konferansın görevlendirdiği genel direktörlerin, çalışmalarını yürüttüğünü, 1948-1954 döneminde Norris E. Dodd'un genel direktör görevini yerine getirmesinden anlıyoruz.⁹

⁵ Milletlerarası Ticaret Örgütü ve 1946 yılı yaz aylarında yapılacak Milletlerarası Ticaret ve İş Konferansı hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. Şefik Bilkur, "Milletlerarası Ticaret ve İş Konferansı", *Türk Ekonomisi*, S. 33, Yıl: 4, Mart 1946, s. 81-88.

⁶ Milletlerarası Çalışma Örgütü'nün çalışma şekli ve amacı hakkında ayrıntılı bilgi almak Bk. Hüseyin Avni Göktürk, "Milletlerarası Çalışma Teşkilatı", *İktisadi Yürüyüş*, C. 8, S. 172, Yıl: 8, 18 Şubat 1947, s. 6, 26; Muhlis Fer, "Milletlerarası Çalışma Teşkilatı ve Faaliyeti", *Türk Ekonomisi*, S. 89, Yıl: 8, Kasım 1950, s. 251-256.

⁷ İmar ve Kalkınma Bankası hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. Mehmet Ertuğruloğlu, "İmar ve Kalkınma Bankası", *Türk Ekonomisi*, S. 89, Yıl: 8, Kasım 1950, s. 263-271.

⁸ İşmen, *agm*, s. 303.

⁹ İşmen, *agm*, s. 303; Türkiye'nin FAO'ya üye olmasından önce 20 Mayıs 1946 tarihinde düzenlenen Avrupa Fevkalade Ekonomi Komitesi Heyeti Washington Toplantısına temsilci olarak Fikri Diker görevlendirilmiş, Washington Ticaret

2. FAO, Kalkınma Projeleri İktisadî Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezi'nin Türkiye'de Kuruluş ve Faaliyetleri

FAO kuruluşunu tamamladıktan sonra gıda ve beslenmede sıkıntı yaşamamak ve ülkelerin iktisadi kalkınmalarını hızlandırmak amacıyla çeşitli merkezler teşkil etmiştir. Bunlardan biri de Kalkınma Projeleri İktisadî Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezi olmuştur. 1950'de Pakistan'da açılan *Asya Yetiştirme Merkezi*'nin, Türkiye'deki *Akdeniz Yetiştirme Merkezi*'nin öncüsü olduğu bilinmektedir.¹⁰ Pakistan Hükümeti, proje hazırlama ve ekonomik değerlendirmenin modern yöntemlerini öğretmesi bakımından Asya Yetiştirme Merkezi'nin iyi hizmet verdiğini düşünerek FAO'dan bu tür kuruluşların teşkil edilmesini talep etmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de Akdeniz Yetiştirme Merkezi'nin açılması için Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası tarafından biri masraf ve gelirlerin değerlendirilmesi, diğeri de finansman alanında olmak üzere iki uzman görevlendirilmiştir. Merkezin faaliyetlerine ise Portekiz, Yugoslavya, Yunanistan, Malta, Kıbrıs, İsrail, Sudan, Tunus, Fas, Fransa ve Türkiye'nin katılacağı duyurulmuştur.¹¹

Hazırlıkların tamamlanması ardından Akdeniz ülkelerinin ekonomik kalkınmasını hızlandırmak amacıyla Türk Hükümeti, FAO, Birleşmiş Milletler ve Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası yetkililerinin iştirakiyle *Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezi* kurulmuştur. Bu merkezin aldığı kararla, Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete, İstatistik Genel Müdürü Şefik Bilkur, FAO Yetkilisi M. Ezekiel ve Akdeniz ülkelerinin temsilcilerinin bir araya gelmesiyle 1 Ekim 1951'de Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde bir toplantı yapılmıştır. Toplantının hemen ardından tarım kalkınma plan ve projelerini hazırlamak ve uzman yetiştirilmesini sağlamak amacıyla 2 Ekimde Akdeniz Yetiştirme Merkezi çalışmalarına başlamıştır.¹²

Ekonomi ve Ticaret Bakanı ve Akdeniz Yetiştirme Direktörü Muhlis Ete, 1 Ekimde Merkezin açılışında yaptığı konuşmada; Birleşmiş Milletlerin faaliyet alanlarına giren icraatlardan kalkınma projelerinin iktisadi tahlillerini yapmak amacıyla Yetiştirme Merkezlerinin kurulduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda 1950'de Asya ülkelerinin sosyal ve iktisadi kalkınmalarına yardım etmek amacıyla Pakistan'ın Lahor şehrinde Asya Yetiştirme Merkezi'nin açılmasının buna örnek teşkil ettiğini söylemiştir. Ete, Türk Hükümeti, FAO, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası ve Birleşmiş Milletler arasında 14 Nisan 1951'de Ankara'da imzalanıp 29 Haziran 1951'de TBMM tarafından onaylanan anlaşmanın yapılan bu çalışmaların alt yapısını teşkil ettiğini de sözlerine ilave etmiştir. Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsünün meydana getirdiği Yetiştirme Merkezlerinin birçok bakımdan ülkelere yarar sağladığı da yine Ete'nin konuşmasının ayrıntılarında yer almıştır.¹³

Ateşesi İsmail Kavadar'ın kendisiyle işbirliği yapması uygun görülmüştür. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/229-539-11, Tarih: 09.05.1946.

¹⁰ Pakistan'ın Lahor kentinde *İktisadi Kalkınma Planları Tetkik Semineri* adı altında düzenlenecek Uzakdoğu ülkelerinden yedişer kişinin katılacağı Asya Yetiştirme Merkezi faaliyetleri İstatistik Genel Müdürü Şefik Bilkur'un 19 Mayıs 1950 tarihinde New York'tan Türkiye'ye yaptığı bir Radyo konuşmasında dile getirilmiştir. Bu konuşmanın ayrıntıları için Bk. Şefik Bilkur, "İstatistik Genel Müdürünün Amerika Tetkikleri", *Türk Ekonomisi*, S. 85, Yıl: 8, Temmuz 1950, s. 161-162.

¹¹ "Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Açılışı", *Türk Ekonomisi*, S. 100, Yıl: 9, Ekim 1951, s. 299-300.

¹² Necmi Çelikel, "Ayn Ekonomik Olaylar Kronolojisi", *Türk Ekonomisi*, S. 101, Yıl: 9, Kasım 1951, s. 344; Fuad Çobanoğlu, "Akdeniz Yetiştirme Merkezi ve İktisadi Kalkınmamız", *Türk Ekonomisi*, S. 110, Yıl: 10, Ağustos 1952, s. 239; *Ayn Tarihi*, No: 214, Yıl: 30 Eylül 1951, s. 52.

¹³ "Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Açılışı", s. 291-292; Necmi Çelikel, "Ayn Ekonomik Olaylar Kronolojisi", *Türk Ekonomisi*, S. 101, Yıl: 9, Kasım 1951, s. 344; Türkiye Hükümeti, FAO, Birleşmiş Milletler ve Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası arasında, 29 Haziran 1951 tarih ve 5801 sayılı *Akdeniz Mıntıkası Memleketlerine Bâzi Teknik Yardımlar Teminine Dair Anlaşmanın Onanması Hakkındaki Kanun* ve bu kanunun görüşmeleri için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 9, C. 33, 29.06.1951, s. 852; *Resmi Gazete*, S. 7851,

Ete'nin ardından söz alan Akdeniz Yetiştirme Yardımcı Direktörü Şefik Bilkur, konuşmasının tamamını teknik yardım konusuna ayırmıştır. Bilkur'a göre, az gelişmiş ülkeler, tarımı yeni projelerle kalkındırılabilir. Bu nedenle tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi başta olmak üzere, iskân sorunları, sulama tesisi, enerji santrali ve karayollarının inşası projelerinin seminer çalışmasının konularını oluşturmuştur. Yine Bilkur'a göre, az gelişmiş ülkelerde yapılacak proje teklifi fazlalığının milyonlarca lirayı gerektirmesi, bunlardan hangilerine öncelik verileceğinin tespitinde Akdeniz Yetiştirme Merkezi'nin yardımını zaruri hale getirmiştir.¹⁴

Şefik Bilkur'un ardından kürsüye gelen FAO Ekonomi Şubesi Müdür Yardımcısı Dr. M. Ezekiel, ABD'nin doğrudan yaptığı ekonomik yardımların tamamlanmak üzere olduğu bir süreçte Türkiye'deki bu etkinliğin anlamlı hale geldiğini ileri sürmüştür. Bilkur'a göre, kalkınmada yabancı yatırımlara ihtiyaç duyan ülkeler özel kaynak ya da uluslararası finans kuruluşlarına başvurmak zorunda kalabilecektir. Bu nedenle adı geçen ülkeler kaynaklarını verimli şekilde kullanmaya uygun, titizlikle hazırlanmış ve mali bakımdan sağlam, projeler düzenlemelidir. FAO'nun bu ihtiyacına cevap vermek üzere Birleşmiş Milletler, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası ile Pakistan Hükümetinin iştirakiyle 1950'de uluslararası ilk yetiştirme merkezi açılmıştır. Bu merkezin faaliyete geçmesindeki amaç; iktisadi kalkınma projelerinin formüle edilip masraf ve gelirlerinin tahmin edilmesinin yanı sıra bu projelerin ulusal ve uluslararası kurumların taleplerine uygun olarak hazırlanmasına yarayacak gerekli bilgileri öğretmek üzere sorumlu memurlar yetiştirmektir. Yine Bilkur'a göre, Asya'da açılan Yetiştirme Merkezinin çalışma alanları arasında ziraatla birlikte tarım sanayi, piyasaya mal sürme ve nakliyat projeleri de yer almaktadır.¹⁵

3 Ekim 1951 tarihine gelindiğinde Akdeniz Yetiştirme Merkezi'nin programı kapsamında Anadolu'nun çeşitli yörelerine 5 günlük bir gezi düzenlenmiştir. Seminer Yardımcı Direktörü Şefik Bilkur'un başkanlığında Ankara'dan Kırşehir'e ve oradan da Kayseri'ye uğrayarak şehir hakkında bilgi alıp 40 bin dekarlık Karasaz bataklığının kurutulması çalışmalarını gören yerli ve yabancı delegelerden müteşekkil 60 kişilik heyet, buradaki temaslarının ardından bir sonraki gün Niğde'ye vararak il valisinden elmacılığın inkişafı hakkında bilgiler almıştır. Niğde'den sonra Mersin'e hareket ederek Alata Ziraat ve Bahçivanlık Okulunu ziyaret eden topluluk buradan narenciye bahçelerine geçerek incelemelerde bulunmuştur. Mersin'e birkaç saatlik ziyaretin akabinde Adana'ya ulaşan Akdeniz Yetiştirme Merkezi üyeleri, bu şehirdeki çalışmaları yerinde görebilmek amacıyla Seyhan Regülatörü ve inşa halindeki seddelerde yaptıkları incelemelerin ardından ziraat okulunda misafir edilmiştir. Ertesi günü Ali Fakı Sulu Ziraat Deneme İstasyonu ve Çukurova Harasında da incelemelerini sürdürüp atıcılık ve sığırcılık konusunda bilgilendirilen ve geceyi de bu harada geçiren Akdeniz Yetiştirme Merkezi üyeleri buradan Bor'a hareketle Koçaş Ziraat Okulu ve Çiftliğinde Niğde valisi tarafından ağırlandı. 5 günlük incelemelerin ardından Ankara'ya dönen yerli ve yabancı üyelerden müteşekkil 60 kişilik heyet, Yetiştirme Merkezindeki kurs ve seminer çalışmalarına devam etmiştir.¹⁶

Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezi'nin, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesindeki etkinlikleri 20 Aralık 1951'de yapılan kapanış konuşmaları ile

4 Temmuz 1951; TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: 1, C. 3, 96. Birleşim, 29.06.1951, s. 444; Kurucu Meclis, *Tutanak Dergisi*, Masraf Bütçeleri, 20.02.1961, S. Sayısı: 2, s. C/55.

¹⁴ "Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Açılışı", s. 297-298; Türkiye'nin kalkınma hamlesi ve gelişiminde ekonomi programının önemi ile ilgili bilgi almak için Bk. Muhlis Ete ve Şefik Bilkur, "Türkiye İçin Bir Ekonomi Programı", *Türk Ekonomisi*, S. 31, Yıl: 4, Ocak 1946, s. 3-7; Muhlis Ete, "Bir Ekonomi Planına ve Bir Ekonomi Şurasına İhtiyacımız Var", *Türk Ekonomisi*, S. 31, Yıl: 4, Ocak 1946, s. 8-9.

¹⁵ "Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Açılışı", s. 299-300; Türkiye'nin iktisadi kalkınma yollarının neler olduğu ile ilgili bilgi almak için Bk. İsmail Rüştü Aksal, "İktisadi Kalkınmamızın Yolları", *Türk Ekonomisi*, S. 142, Yıl: 13, Nisan 1955, s. 99-100.

¹⁶ Zekai Komsuoğlu, "Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Tetkik Gezisi", *Türk Ekonomisi*, S. 100, Yıl: 9, Ekim 1951, s. 307-308.

tamamlamıştır. Kurs çalışmalarına Türkiye’den kırk, Yugoslavya’dan altı, İsrail’den dört, Tunus ve Yunanistan’dan ikişer, Fransa, Fas, Portekiz, Malta, Kıbrıs ve Sudan’dan da birer kişi olmak üzere toplamda 60 üye katılmıştır. Çalışmalarda üyelerin üçte ikisi İngilizce ve kalanı da Fransızca’yı kullanmış, altı ana ders ise İngilizce olarak verilmiştir. Merkezin eğitim sorumluluğunu altı temel konferansçı yerine getirirken, çalışmalar üç-dört konferans yetkilisi tarafından günlük iki-üç saat seminer ve pratik çalışmalar şeklinde yürütülmüştür. Böylece hafta içi ortalama altı saat süren bir öğretim sürecinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Yabancı ülkelerden gelen ve ortalama iki üç saat konferans veren yetkililer; Milli Ekonomi Program ve Planları, Çok Amaçlı Kalkınma Projeleri, Sanayi Kalkınma Projeleri, Çiftlik İdaresi, İnsan Beslenmesi, İşgücü Problemlerinin Kalkınma Projeleri ile Münasebetleri, Balıkçılık, Koruyucu Hekimlik ve Ormancılık konularına temas etmiştir. Ayrıca Türk yöneticiler tarafından Çeşitli Ziraat Kalkınma Projeleri, Türkiye Ziraat ve Hayvancılığı, Türkiye Karayolları Şebekesi ve Yol Kalkınma Projeleri, Türkiye Turizm Kaynakları, Türkiye Pamukçuluğu, Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası ve Atatürk İnkılabı gibi konularda da bilgiler verilmiştir. Kalkınma Projesinin hafta sonu etkinliği olarak da Ankara ve çevresine 20 günde sekiz gezi düzenlenmiştir.¹⁷

Akdeniz Yetiştirme Merkezi’ne gelenler arasında çok değerli ilim adamları da yer almıştır. Bunlardan Profesör Mordecai Ezekiel, 1929 Ekonomik Krizinin atlatılması ve Birleşik Devletlerin kalkınmasında yürüttüğü icraatlarının baş mimarı olarak Merkezde ilmi istatistik yöntemleri ve iktisadi gelecekle ilgili konferans ve seminer görevlerini yürütmüştür. Yine Yetiştirme Merkezinde ekonomik kalkınma esaslarını ayrıntılarıyla ele alan Profesör H. W. Singer, 1930’lu yıllarda, Cambridge’de eğitim çalışmalarını yerine getiren bir ilim adamı iken, New York’ta Birleşmiş Milletler Teşkilatı İktisadi Kalkınma Şubesinin iktisatçısı olarak görev de yapmıştır. Dünya Kalkınma Bankası Uzmanlarından L. Kephart ve J. Alter ise seminer çalışmalarında iktisadi kalkınma hareketinin mali yönünü ele almıştır. Birleşik Devletlerin İçişleri Bakanlığından Albin D. Molohon Merkezde; teşkilat, teşkilatta insan ilişkileri, işletme konularını ele almıştır. Ayrıca çeşitli ülkelerden uzmanlar balıkçılık, ziraat, ormancılık, enerji, işçi münasebetleri gibi teknik alanlarda konferans vermiştir.¹⁸

Akdeniz Yetiştirme Merkezi’nin çalışmalarına 15 yerli uzman da katılmıştır. Bunlardan Emin Yümer *Türkiye’de Elektrik Enerjisi*; Vamık Tayşoğlu *Ziraat Deneme İstasyonları*; Akif Çakman *Tarımın Kalkınması*; İsmail Şener *Ziraat Kalkınma Projeleri*; Daniş Koper, *Yollar*; Orhan Mersinli *Yol Kalkınması*; Halim Alyot *Turizm Kaynakları*; Zeki Sayar *Pamukçuluk* ve Bülent Yazıcı *Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası* konularında faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁹

3. Türk-FAO İlişkileri İçerisinde Diğer Faaliyetler

Türk-FAO ilişkilerinde Akdeniz Yetiştirme Merkezi çalışmaları dışında farklı faaliyetlerin de yürütüldüğü görülmektedir. Türkiye’nin 6 Nisan 1948’de FAO’ya üye olması, bu kuruluşla ilişkilerini geliştirip yardım ve yayınlarından yararlanması sonucunu ortaya koymuştur.²⁰ Bu tarihten itibaren aynı müessesenin 5 milyon dolar olan 1948 bütçesinin %1,5’ine tekabül eden 75

¹⁷ “Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Çalışmaları”, *Türk Ekonomisi*, S. 102, Yıl. 9, Aralık 1951, s. 355-361; Necmi Çelikel, “Aynı Ekonomik Olayları Kronolojisi”, *Türk Ekonomisi*, S. 102, Yıl: 9, Aralık 1951, s. 376; Çobanoğlu, *agm*, s. 240.

¹⁸ Çobanoğlu, *a.g.m.*, s. 240-241.

¹⁹ Çobanoğlu, *a.g.m.*, s. 239-241; Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. Muhlis Ete, “Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası”, *Türk Ekonomisi*, S. 80, Yıl: 8, Şubat 1950, s. 27-29.

²⁰ *Ziraat Dergisi*, S. 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 31; Buna mukabil 1948 den itibaren Türkiye’nin FAO’ya iştirak hissesi olarak aynı yıl bütçesinden 112.250 lira teklif edilmiştir. TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1948 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 26.12.1947, S. Sayısı: 30, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s. 70; TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, S. Sayısı: 113, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s. 181.

bin dolarının aidat olarak istenmesi mukabilinde, bu tutarın karşılığı bulunan 211.890 liranın 24 Kasım 1948'de ABD'ye havale edildiği bilinmektedir.²¹

Öte yandan *FAO Türk Milli Komitesinin* teşkil edilip aynı komitenin kuruluş çalışmalarına dair yönetmeliği, 27 Ocak 1949 tarih ve 3/8711 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir.²² Ayrıca Tarım Bakanlığı Merkez Teşkilatı danışma birimleri arasında bulunan *FAO Genel Sekreterliğinin* de ihdas edildiği görülmektedir.²³

FAO ile ilgili örgütlenmelerin gerçekleştirildiği bir süreçte, *Birleşmiş Milletler Beyannamesinin* 55. maddesine dayanarak yaşam kalitesini yükseltmek ve herkese iş imkânı sağlayıp ekonomik ve sosyal yönden gelişmelerini desteklemek amacıyla uluslararası *Teknik Yardım İdaresi* teşkil edilmiştir. 1950'deki teknik yardım faaliyetinin *normal ve genişletilmiş teknik yardım programları* adı altında yürütüldüğü bilinmektedir. Bu suretle FAO'nun her alandaki yapılanmasına iştirak edilerek ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.²⁴

Bu kuruluş 1950'de Dünyada tarım sayımı yapılmasını kararlaştırdığından hazırlık etütlerini gerçekleştirmek ve muhtelif ülkelerin imkânlarını tespit etmek üzere İstatistik Şube Müdürü Valantino Dore'yi Türkiye'ye göndermiştir. Dore, İstatistik Genel Müdürlüğünün tarım istatistik türü, veri toplama yöntemi, kontrol sistemleri ve yayın şekilleri hakkında bilgi aldıktan sonra FAO'nun hazırladığı Dünya Ziraat Sayımı soru kâğıdını, incelemesi ve ülkede uygulanma durumunun belirlenmesi amacıyla adı geçen Müdürlüğe tevdi etmiştir.²⁵

Benzer şekilde FAO ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı, ülkelerin sanayisine destek sağlayabilmek amacıyla uzman da göndermiştir.²⁶ FAO, melez mısır tohumu çalışmalarına da girişmiştir. ABD'li gıda ve tarım uzmanları, bu tohumların Asya ve Orta Doğu'da kullanımının, buralardaki verimi artıracacağı tespitinde bulunmuştur. Bu nedenle hazırlanan *Tohumluk Mısır Programı*, FAO'nun dünya üretimini artırmak için Washington'da 1949'da başlatıp uyguladığı geniş tohumluk mübadele programının bir parçasını oluşturmuştur. Karşılıklı yardım anlayışına da dayalı bu çalışmadan birçok ülkenin yararlandığı görülmektedir.²⁷

FAO, çekirge istilasına maruz kalması muhtemel ülkelere de yardım etmiştir. Çöl çekirgesinden zarar görecekt devletlere FAO tarafından temini kararlaştırılan teknik yardıma ait hazırlanan *Çekirge Teknik Yardım Ek Anlaşmasını* Türk Hükümeti adına imzalaması için Roma Büyükelçisine 20 Şubat 1953 tarih ve 4/292 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yetki verilmiştir.²⁸

FAO toplantılarına katılım için hükümetin bütçeden ödenek ayırdığı da bilinmektedir. Tarım Bakanlığı bütçesinden FAO'nun uluslararası konferans ve kongrelerine katılım gideri olarak 1951'de 71 bin dolar tahsis edilmiştir.²⁹ 1954'ün katılım payı için ise 100 bin lira taahhüt

²¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0-/87-549-9, Tarih: 23.11.1948.

²² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2-/118-96-12, Tarih: 27.01.1949.

²³ Tarım Bakanlığı Teşkilat Proje Grubu, *Tarım Hizmetleri ve Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Rapor*, Ankara, 1964, s. 268; Öncel Zincirli, *Türkiye'de Tarım Teşkilatının Tarihçesi*, Ankara, 1994, s. 61; Nadir Yurtoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri 1950-1960*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 33; 27.01.1949 tarih ve 3/8711 sayılı Kararname ile yürürlüğe konulan Milli FAO Komitesinin kuruluşu ve çalışması hakkındaki talimatnamenin ikinci maddesinin değiştirilmesi, 11 Şubat 1955 tarih ve 4/4405 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 138-118-6, Tarih: 11.02.1955.

²⁴ Normal ve Genişletilmiş Teknik Yardım Programlarının ayrıntıları için Bk. İşmen, *a.g.m.*, s. 304-306.

²⁵ BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 25-142-19, Tarih: 28.03.1947.

²⁶ Muhlis Ete, "Sanayimizde Müteşebbis ve Eleman Meselesi", *Türk Ekonomisi*, S. 11, Yıl: 10, Eylül 1952, s. 260.

²⁷ "Dünya Gıda ve Tarım Teşkilatının (FAO) Tohumluk Programı", *Türk Ekonomisi*, S. 110, Yıl: 10, Ağustos 1952, s. 242; Bu arada ABD, Türkiye'de yapılan mısır tarımıyla da ilgilenerek konunun uzmanı olan M. Robert C. Ehardt'ı Ankara'ya göndermiştir. Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Kasım, Aralık 1949, Ziraat Ekonomisi", *Türk Ekonomisi*, S. 80, Yıl: 8, Ankara, 1950, s. 38.

²⁸ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 131-15-12, Tarih: 20.02.1953.

²⁹ TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1951 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 1, C. 5, 19.02.1951, s. 367.

edilmiştir.³⁰ 1955'te 132.262 liraya yükseltilen FAO'ya katılım payının genel toplantı kararıyla 46.811 dolara çıkarılması, 1953 ve 1954 yılları için 32.582 liralık bir ödenme daha yapılmasını zorunlu hale getirmiştir.³¹ 1956'da Tarım Bakanlığı bütçesinden FAO'ya katılım payı için 127.463 lira taahhüt edilmiştir.³² Bu pay 1957'de 165.330 lira olarak tespit edilmiştir.³³ 1958'de ise 178.823 lira olarak belirlenmiştir.³⁴ 1959'a gelindiğinde Tarım Bakanlığı bütçesinden FAO'ya katılım payı ödeneği büyük bir artış kaydederek 615.570 liraya çıkarılmıştır.³⁵ Bu pay 1960'da 632.100 lira ile en yüksek değeri kazanmıştır.³⁶

FAO'nun uluslararası kuruluşlarla teknik yardımın sağlanmasına yönelik anlaşmalar da yaptığı bilinmektedir. 3 Temmuz 1953 tarih ve 6114 sayılı *Türkiye Hükümeti ile Birleşmiş Milletler, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı, Milletlerarası Sivil Havacılık Teşkilâtı, Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı ve Dünya Sağlık Teşkilâtı Arasında Teknik Yardım Teminine Mütedair Esas Anlaşma ve Eklerinin Onanması Hakkında Kanun* bu antlaşmalardan biri olmuştur. 6114 sayılı Kanunla, yukarıda geçen kuruluşlarla Teknik Yardım temini konusunda 5 Eylül 1951'de Ankara'da imzalanan esas Anlaşma ve eki durumundaki mektuplar onanmıştır. Ayrıca Türkiye'ye yapılacak teknik yardımların ayrıntısını düzenlemek üzere Türk Hükümeti ile yukarıda yazılı teşekküller arasında imzalanması gereken teknik yardıma ait ek anlaşmaların, esas Anlaşmaya aykırı hükümleri ihtiva etmemek ve imzadan itibaren üç ay içinde TBMM'nin de onayına sunulmak şartıyla uygulanmasında Hükümet yetkili kılınmıştır.³⁷

Öte yandan 1953 yılı *Karşılık Paralar Programı* gereğince Tarım Bakanlığına ödenecek 10 milyon lira için FAO ile yapılan anlaşmanın imzalanması konusunda Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreterliğine 25 Mayıs 1954 tarih ve 4/2994 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yetki verilmiştir.³⁸

³⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 18.02.1954, S. Sayısı: 109, TBMM Basımevi, Ankara, 1954 s. 294.

³¹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 1, C. 5, 18.02.1955, S. Sayısı: 183, TBMM Matbaası Ankara, 1955, s. 321.

³² TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 20.02.1956, S. Sayısı: 59, TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 282.

³³ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1957 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 20.02.1957, S. Sayısı: 31, TBMM Matbaası, Ankara, 1958 s. 268.

³⁴ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1958 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 12, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, S. Sayısı: 61, TBMM Matbaası, Ankara, 1957 s. 237.

³⁵ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1959 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, S. Sayısı: 41, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 273.

³⁶ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, C. 12, 19.02.1960, S. Sayısı: 43, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 294; 1961 yılında FAO'ya katılım payı olarak Tarım Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen miktar için Bk. Kurucu Meclis, *Tutanak Dergisi*, 1961 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Mazbatası, 20.02.1961, S. Sayısı: 2, s. 168.

³⁷ TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 9, C. 35, 03.07.1953, s. 802; *Resmî Gazete*, S. 8454, 10 Temmuz 1953; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 18.02.1954 s. C/22; TBMM, *Zabıt Ceridesi* 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 1, C. 5, 18.02.1955, s. C/25; TBMM, *Zabıt Ceridesi* Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, s. C/45; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, s. C/47; 6114 sayılı Kanunun TBMM'de görüşülmesi ve oylanması ile ilgili bilgi almak için Bk. TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 24, 101. Birleşim, 03.07.1953, s. 189-190.

³⁸ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-47-7, Tarih: 25.05.1954; Ayrıca FAO ile varılan anlaşma gereğince serbest bırakılan 1 milyon liranın İş ve İşçi Bulma Kurumuna ödenmek üzere Özel İhtisas Yardım Hesabına kaydı, 25 Mayıs 1954 tarih ve 4/2996 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-47-9, Tarih: 25.05.1954; Sanayi ve tarım üretiminin artırılmasını öngören bir programın uygulanmasını temin etmek üzere FAO İdaresi ile bir anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmaya dayanarak Karşılıklı Paralar Fonundan 22 Haziran 1954'te serbest bırakılarak TC Merkez Bankasındaki Hazine hesabına alınacak 1.520.000 liranın 1954 yılı bütçesine bağlı A/1 işaretli cetvelin Çalışma Vekâleti kısmının sonunda açılan 940. Fasla tahsisat kaydedilmesi, 30 Haziran 1954 tarih ve 4/3204 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-57-17, Tarih: 30.06.1954; Marshall Planından hibe niteliğinde yapılan yardımlar, çeşitli tesis, makine, malzeme ve teknik elemanlar temin etmek üzere harcandığından ilgili kurumlar tahsis edilen dolarların karşılığını Türk Lirası olarak Merkez Bankasına yatırmıştır.

Orta Doğu ve Akdeniz ülkelerinde bir *Zirai İstatistik Öğretim Merkezi* açmayı da teklif eden FAO, gider olarak 1955 bütçesine tahsisat koymuştur. Merkezin Ankara’da açılması, bu şehrin uluslararası kültür hareketliliğine katkı sağlaması bakımından uygun görülmüş, bütçesinin İstatistik Genel Müdürlüğünden karşılanması için 50.000 liralık bir ödenek ayrılmıştır.³⁹

Türkiye’nin üye olduktan sonra FAO ile ilişkilerini artırmaya gayret ettiği, bu kuruluşun çeşitli teknik komite, komisyon ve çalışma grubu toplantılarına katılıp tesis ve laboratuvar açmasından anlaşılmaktadır. FAO ile işbirliği çerçevesince *Şap Aşısı Hazırlama Laboratuvarının* kuruluşu için Bakanlar Kurulunun 15 Şubat 1954 tarih ve 4/2383 sayılı Kararıyla Tarım Bakanı Nedim Ökmen’e yetki verilmiştir.⁴⁰ Akabinde FAO’dan istenen uzmanın gönderilmesi ve hazırlanan rapor doğrultusunda, Ankara’da bir şap laboratuvarının teşkili kararlaştırılmıştır.⁴¹

Ayrıca küçük ve orta ölçekli sanayinin teşviki amacıyla Türk Hükümeti ile FAO Türkiye Misyonu arasında yapılacak teknik yardım anlaşmasının imzalanması için 18 Ekim 1954’te Bakanlar Kurulu’nca *Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilatı Umumi Kâtipliğine* yetki verilmiştir.⁴²

Bu arada Türkiye’nin farklı alanlarda yetişmiş uzmanları da FAO’dan talep ettiği bilinmektedir. 1954’te FAO Teknik Yardımından gönderilen Ormancılık Araştırma Uzmanının ülkede çalışma süresi 1957 yılı başına kadar uzatılmıştır. Ayrıca 1955’te FAO Teknik Yardımı vasıtasıyla bir sebze uzmanı getirilmiştir. 1956’a gelindiğinde kauçuk, süne, melez mısır, orman yolları, bakteriyoloji ve suni tohumlama alanında talep edilen uzmanların da FAO tarafından Türkiye’ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁴³

Yine bu uzmanlardan Dr. Logothetis, süne ile ilgili araştırma yapmak ve Güney Doğu Anadolu Bölgesinde incelemelerde bulunmak amacıyla FAO tarafından 1956’da Türkiye’ye gönderilmiştir. Logothetis, incelemelerinin ardından Anadolu Ajansı’na yaptığı açıklamada; süne konusundaki araştırma ve mücadele örneği ile Türkiye’nin, dış ülkelere rehberlik edecek duruma geldiğini ileri sürmüştür.⁴⁴

Öte yandan FAO Teknik Yardım Fonu kapsamında ağaçlandırma, silvikültür ve kavakçılık⁴⁵ alanında üç yetkilinin birer yıl süreyle Türkiye’de çalışmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası kuruluşlarla, Türk Hükümeti arasında imzalanan 5 Eylül 1951 tarihli Esas Anlaşma hükümleri çerçevesince, FAO’dan yapılan talep, kabul edilmiştir. Sözü geçen teknik yardıma dair 3 Temmuz 1953 tarih ve 6114 sayılı Kanun ve Esas Anlaşmaya uygun olarak hazırlanan Ek Anlaşma, FAO adına Türkiye Teknik Yardım Teşkilâtı Temsilcisi Chas H. Weitz ile Tarım Bakanı Nedim Ökmen tarafından imzalanmıştır. 6114 sayılı Kanunun ikinci maddesinin, teknik yardıma ait Ek Anlaşmaların TBMM’nin onayına sunulmasını gerekli

Merkez Bankasında bu iş için açılan hesaba *Karşılıklı Paralar Fonu* denilmiştir. DP, *Kalkınan Türkiye*, Desen Matbaası, Ankara, 1954, s. 113.

³⁹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 1, C. 5, 18.02.1955, S. Sayısı: 183, TBMM Matbaası Ankara, 1955, s. 112.

⁴⁰ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 134-120-18, Tarih: 15.02.1954.

⁴¹ *Ziraat Dergisi*, S. 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 31.

⁴² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 137-85-13, Tarih: 18.10.1954.

⁴³ *Ziraat Dergisi*, S. 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 32; Teknik yardımlardan yararlanarak yabancı ülkelere gönderileceklerin dönüş yolları FAO Teknik yardımından temin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu suretle 5 memurun gidiş yolu için 4.999 lira ve Amerika’da bulunan 10 ziraatçı ve 1952 yılı içinde 20 ziraatçı ve 12 veteriner elemanın dönüş yolları için 42 X 2.000 = 84.000 lira Tarım Bakanlığının 1953 bütçesinden teklif edilmiştir. TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, S. Sayısı: 108, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 242; TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, s. 372.

⁴⁴ *Tomurcuk*, C. 5, S. 55, Yıl: 5, Temmuz 1956, s. 14.

⁴⁵ FAO uhdesinde Uluslararası Kavak Komisyonunun teşkili ile ilgili çalışmalar için Bk. FAO, *Ormancılıkta ve Arazinin Değerlendirilmesinde Kavak*, Çev. Turgut E. Beşkök, Güven Basımevi, İstanbul, 1964, s. 7.

görmesi, 6 Mayıs 1955'te imzalanan (11) Numaralı Ek Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun Tasarısının hazırlanmasına yol açmıştır.⁴⁶

Daha sonra 26 Mart 1956 tarih ve 6705 sayılı *Hükümete Teknik Yardım Temini Hususunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı Arasında İmzalanan (11) Numaralı Ek Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun* kabul edilmiştir.⁴⁷ Bu kanunla ormancılık ve Türkiye'ye teknik yardım konusunda, Türk Hükümeti ile FAO arasında 6 Mayıs 1955'te Ankara'da imzalanan (11) numaralı Ek Anlaşma tasdik edilmiştir.⁴⁸

FAO ile Et ve Balık Kurumu arasında da sıkı bir ilişki kurulmuştur. Kurumun ihtiyaç duyduğu yabancı uzmanların getirilmesi, dış ülkelerde uygulanan yöntem ve üretimin artırılmasına yönelik çabalar, taraflar arasında değerlendirilerek elde edilen sonuçlar yürürlüğe konulmuştur.⁴⁹

FAO'nun 1960 yılında Dünyada ziraat sayımı yapılmasını kararlaştırması, Türkiye'de İstatistik Genel Müdürlüğü bütçesinden 150 bin liralık bir ödeneğin ayrılmasını sağlamıştır. 1960 sonbaharında ülkede yapılacak sayımda seçim malzemelerine ihtiyaç duyulması, 1959'da bu malzemelerin teminini zorunlu hale getirmiştir.⁵⁰

Bu arada FAO, *Akdeniz Kalkınma Projesi* kapsamında Profesör Fritz Baade başkanlığındaki bir heyeti Türkiye'ye göndererek araştırma raporu hazırlamasını istemiştir.⁵¹ Çalışmada ülkenin tarım ve tarımsal gelişmesi incelenirken, ilerleyen süreçte genel ekonomik sorunlar ve yatırımlar üzerinde durulmuştur. Konu ile ilgili hazırlanan ve FAO Raporu da adı verilen bu araştırmada; Türkiye'nin ekonomik ve sosyal sorunlarını çözmeye sanayileşmenin önem ve gerekliliği vurgulanmış ve incelemenin genel sonucu olarak, artan nüfusa yetecek miktarda gıda maddesi üretecek imkânı bulunduğu ve ihracatının da genişlediği ileri sürülmüştür. Raporun Türk Hükümeti nezdinde kısa sürede etkisini gösterdiği kabul edilmektedir. Bu bakımdan Tarım Bakanlığının *10 Yıllık Ziraat İnkişaf Programı* ve çalışmaları gerek FAO raporunda, gerekse Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı çerçevesinde yapılan etüt ve raporlarda belirtilen esaslara uygunluk göstermiş ve bütün faaliyetler projelere dayandırılmıştır. Tarım Bakanlığının 1959'da yaptığı çalışmalar hedeflerin gerçekleştirilmesini temin edecek nitelikte görüldüğünden, adı geçen Bakanlığın her ihtisas alanındaki faaliyetlerinde gelişmeler kaydedildiği tespit edilmiştir.⁵²

⁴⁶ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Türkiye'ye Teknik Yardım Temini Konusunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı Arasında İmzalanan (11) Numaralı Ek Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun Lâyihası ve Hariciye ve Ziraat Encümenleri Mazbataları, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 17.02.1956, S. Sayısı: 81, s. 2; Ayrıca TC Hükümetiyle FAO arasında teknik yardım teminine ait 10 B numaralı ek anlaşmanın imzalanması hususunda Tarım Bakanı Esat Budakoğlu'na yetki verilmesi, Bakanlar Kurulunun 20.02.1956 tarih ve 4/6760 sayılı Kararı ile onaylanmıştır. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 142-16-20, Tarih: 20.02.1956.

⁴⁷ TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 10, C. 38, 26.03.1956, s. 764; *Resmi Gazete*, S. 9276, 4 Nisan 1956.

⁴⁸ Teknik yardım temini hususunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı arasında imzalanan 11 Numaralı Ek Anlaşma hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 10, C. 38, 26.03.1956, s. 764-766; 6705 sayılı Kanunun TBMM'de oylama ve müzakere çalışmaları için ayrıca Bk. TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 38. Birleşim, 17.02.1956, s. 273; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 49. Birleşim, 26.03.1956, s. 1284-1285.

⁴⁹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 41. Birleşim, 20.02.1957, s. 378; BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 105-658-1, Tarih: 24.03.1953.

⁵⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1959 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, S. Sayısı: 41, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 115; 23 Mart 1959 ve 5622 sayılı *Sayımlar Kanunu*'nun ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 32, 23.03.1950, s. 1321-1322; *Resmi Gazete*, S. 7469, 29 Mart 1950.

⁵¹ Hüsnü Himmetoğlu, "Amerika'nın Türkiye'yi Kalkındırma Programı Ne Olmalıdır", *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S.

282, Yıl: 12, 31 Ekim 1951, s. 12.

⁵² TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 3, C. 12, 19.02.1960, s. 356; FAO raporunun ayrıntıları için Bk. *FAO Türkiye Raporu*, TC Ziraat Bankası 100. Yıldönümü Yayını, Ankara, 1962, s. 13-206; Cavit Orhan Tütengil, "Türkiye'nin Sorunları ve Prof. Dr. Fritz Baade", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1-2, Yıl: Ekim Mart 1964, s. 113.

3.1. FAO'nun Türkiye'de Düzenlediği Toplantılar

FAO'nun gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetlere ilave olarak Türkiye'de de toplantılar düzenlediği bilinmektedir. 1 Şubat 1949'da oluşturulan Ekonomi ve İstatistik Komisyonunun 2 Şubatta İstatistik Genel Müdürlüğünde; Gıda ve Tarım Komisyonlarının ise Tarım Bakanlığında başlattığı toplantı bunlardan biri olmuştur.⁵³

Bu arada *Türk Milli FAO Komitesi Ormanlık Şubesinin* 12 Ekim 1950'de düzenlediği toplantıda, köylülerin arazilerini afetlerden korumak amacıyla bir *Toprak Muhafaza Teşkilatı* kurulması teklifinin Tarım Bakanlığına sunulduğu bilinmektedir.⁵⁴

13-15 Mayıs 1952'de *Orman ve Orman Mahsulleri Akdeniz Meseleleri Tali Komisyonunun* İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesinde gerçekleştirdiği üçüncü toplantı, FAO'nun Türkiye'de yürüttüğü önemli faaliyetler arasında yer almıştır.⁵⁵ Tarım Bakanı Nedim Ökmen'in bu toplantının açılış konuşmasında yaptığı konuşmaya göre; orman ve orman ürünlerinin değerlendirilmesi önemlidir. Milli servet durumunda bulunan ağaç toplulukları mikro organik âlemlerle bir bütün halindedir. Ormanın müşterek hayata verdiği mahsuller dışında, çevresine de bahşettiği, iklim, toprak ve su münasebetiyle ülkenin tarım ve kalkınmasına önemli katkı sağlamıştır.⁵⁶

Bu kuruluşun, 16 Haziran 1952'de *Milletlerarası Yakın Şark Buğday Islahı* adı altında bir konferans düzenleyerek Türkiye'deki faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir. İstanbul Yeşilköy'de Tarım Bakanı Nedim Ökmen'in açılış konuşmasıyla başlayan konferansa İran, Irak, Pakistan, İngiltere ABD ve Türkiye katılmıştır. UNESCO delegeleri, FAO Bitki Yetiştirme Tali Bölüm Şefi Dr. L. E. Kirk ve aynı bölümden Dr. R. A. Silow'un da iştirak ettiği toplantıda tarım üretimini artırmak için yapılan çalışmalar ile bunların 70 ülkeye yansımaları müzakere edilmiştir.⁵⁷

FAO'nun Türkiye'deki faaliyetleri *Akdeniz Ülkeleri Üçüncü Çayır, Mera ve Yem Bitkileri Kongresi*'nin tertip edilmesiyle sürdürülmüştür. 17 ülke delegesinin Ankara'da iştirakiyle düzenlenen kongre, 26 Mayıs 1954'te tamamlanırken, bir sonraki toplantının Lizbon'da yapılması kararlaştırılmıştır. Kongrenin kapanış gününde Orman Çiftliğinde delegelere verilen öğle yemeğinde, Tarım Bakanlığı yetkilileriyle Amerikan müşavir ve uzmanları bir araya gelmiştir. Yemekten sonra Eskişehir, Bursa, Yalova Çiftliği ve Karacabey Harasında incelemelerde bulunmak üzere bu delegelerin Ankara'dan ayrıldığı görülmektedir.⁵⁸

⁵³ *Ayın Tarihi*, No: 183, Yıl: 2 Şubat 1949, s. 2.

⁵⁴ Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Ekim-Kasım 1950, Ziraat Ekonomisi," *Türk Ekonomisi*, S. 90, Yıl: 8, Aralık 1950, s. 295; FAO Konseyinin 8 Mayıs 1950 tarihinde Roma'da yapacağı dokuzuncu toplantısına Türk Hükümeti adına Tarım Bakanlığı Müsteşarı ve Milli FAO Komitesi Reisi Süreyya Gence'nin delege ve Komite Genel Sekreteri Haralar Mera ve Çayır Uzmanı Osman Soysal'ın müşavir olarak katılmaları, 6 Nisan 1950 tarih ve 3/11001 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 122-30-20, Tarih: 06.04.1950.

⁵⁵ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 131-18-15, Tarih: 04.03.1953.

⁵⁶ *Tarım Dergisi*, S. 3, C. 1, 1 Haziran 1952, s. 5-6; Ziraatın ormancılık ve birçok alanla ilişkisi vardır. Bu alanların ne olduğu ile ilgili bilgi almak için Bk. Ömer Celal Sarc, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1934, s. 12; FAO'nun Şam'daki Gıda ve Tarım Planları Konferansına Pamuk İşleri Müdürü Niyazi Okanay'ın görevlendirilmesi, 27 Ağustos 1951 tarih ve 3/13660 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 126-69-10, Tarih: 27.08.1951; 1951 yılının ekim ayı içerisinde Roma'da yapılacak FAO Orman ve Orman Mahsulleri Komisyonunun dördüncü oturumuna Türk Hükümeti adına Orman Genel Müdürü Fuat Adalı'nın katılması, 21 Eylül 1951 tarih ve 3/13669 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 126-69-19, Tarih: 21.09.1951.

⁵⁷ *Ziraat Dünyası*, S. 32, Yıl: 3, Eylül 1952, s. 18.

⁵⁸ *Ayın Tarihi*, No: 246, Yıl: Mayıs 1954, s. 15; FAO teknik yardımından yararlanarak Türkiye'ye getirilecek Amerikan uyruklu William Nann, C. J. Kuiper ve William Gorton adlı uzmanların Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğünde çalıştırılmaları, 11 Ekim 1954 tarih ve 4/3686 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylanmıştır. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 137-81-18, Tarih: 11.10.1954.

FAO ile İstatistik Genel Müdürlüğü arasında yapılan mutabakat gereği 18 Nisan 1955'te Ankara'da *Orta Doğu ve Akdeniz Memleketleri Ziraî İstatistik Öğretim Merkezi* hizmete girmiştir. Matematik istatistik yöntemlerinden örnekleme usulünün Orta Doğu ve Akdeniz ülkelerinde uygulanmasını temin etmek amacıyla faaliyete geçen Merkezin açılışına çeşitli ülkelerin ziraat, orman, su ve veteriner istatistikleriyle ilgilenen yetkilileri katılmıştır. On üçü Türkiye, üçü Tunus, ikişer kişisi Portekiz, Yunanistan, Yugoslavya ve İran, birer kişisi de İsrail, Habeşistan ve Kıbrıs'tan olmak üzere çalışmalara iştirak eden toplam 27 delege dışında, Ziraat Fakültesi ve İstatistik Genel Müdürlüğünün ikişer dinleyicisinin daha takip ettiği faaliyetler, 23 Temmuz 1955'te tamamlanmıştır.⁵⁹

3.2. FAO'nun Yurt Dışı Toplantılarına Türkiye'nin Katılımı

FAO'nun Türkiye haricinde yurt dışında da toplantılar düzenlediği bilinmektedir. Bu kuruluşun 21 Kasım 1949'da Washington'da gerçekleştirdiği toplantıya Bakanlar Kurulu'nun 22 Eylül 1949 tarih ve 3/9922 sayılı Kararı ile Ziraat İşleri Genel Müdürü Fuat Eren görevlendirilmiştir.⁶⁰

Yine FAO'nun 31 Ocak 1950'de melez mısır ziraatının geliştirilmesine yönelik Roma'da yapacağı uzmanlar toplantısına Hükümet adına Samsun Tohum Islah İstasyonu Müdürü Enver Diker'in iştirak etmesi, Bakanlar Kurulunun 12 Ocak 1950 tarihli toplantısında kabul edilmiştir.⁶¹ Öte yandan 17-28 Mayıs 1952 tarihleri arasında Türk Hükümetinin de katılımıyla Roma'da *Uluslararası Pamuk İstişare Komitesi* toplantısı yapılmıştır. Toplantıya Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürü Necati Turgay, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi Başkan Yardımcısı Sedat Erzinli, Çukurova Pamuk Islah İstasyonu Müdürü Zeki Sayar ve Dış Ticaret Dairesi görevlilerinden Tuğrul Altunel katılmıştır. Dünyanın pamuk üretim, tüketim ve stok durumunun ele alındığı müzakerelerde rekoltenin zaman zaman maruz kaldığı buhran ve fiyat dalgalanmalarını önlemek için çok yönlü bir pamuk anlaşması üzerinde görüşme yapılarak konunun ayrıntılı bir şekilde Daimî Konseyce incelenmesi kararlaştırılmıştır. 1951'in pamuk üretim ve ihracat artışıyla ilgili Türk heyetince verilen bilgiler ilgi ile izlenirken, Daimî Konsey başkanlığına ABD Ziraat Departmanlarından Bay Weit seçilmiş, bir sonraki toplantının ise Washington'da yapılması planlanmıştır.⁶²

FAO ile Birleşmiş Milletler Teşkilatının Orta Doğu'nun kalkınma çabalarını desteklemek amacıyla yaptıkları girişimlerden biri de 1-14 Temmuz 1952 tarihleri arasında Beyrut'ta İstatistik Semineri düzenlemeleri olmuştur. Mısır, Sudan, Irak, İran, Ürdün, Lübnan, Kıbrıs ve Türkiye'den

⁵⁹ Hasan Asmaz, "İstatistik Tarihçesi Ziraat, Orman, Veteriner Sahasındaki Önemi", *Türkiye Ziraat Mecmuası*, S. 26, Yıl: Ağustos 1955, s. 45; *Ziraat Dergisi*, S. 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 31; İzmir Motor Makine Okulu için FAO teknik yardımından bağış yoluyla gönderilecek tür, miktar ve özellikleri yazılı malzemenin gümrük vergisinden muaf tutulması, 7 Haziran 1955 tarih ve 4/5254 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylanmıştır. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 139-52-14, Tarih: 07.06.1955.

⁶⁰ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 120-71-3, Tarih: 22.09.1949; FAO'nun 19 Temmuz 1949 tarihinde Londra'da tarım zararlıları ile ilgili yapacağı toplantıya gönderilecek İzmir Bornova Ziraat Mücadele İstasyonu Müdürü Nihat Eğriboz'a gündelik verilmesi, 24 Haziran 1949 tarih ve 3/9542 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 119-52-3, Tarih: 24.06.1949; FAO'nun 14 Kasım 1949'da Washington'da yapacağı yıllık toplantı için Washington Büyükelçiliği Ticaret Ataşesi Raif Olgun'un delege olarak katılmasına yetki verilmesi hakkındaki Bakanlar Kurulu Kararı için ayrıca Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 121-85-6, Tarih: 01.12.1949.

⁶¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 121-105-6, Tarih: 12.01.1950.

⁶² *Ayın Tarihi*, No: 223, Haziran 1952, s. 16; 18-24 Mayıs 1952 tarihleri arasında Ville de Valencia Del Cid' de yapılacak FAO'nun Akdeniz Ülkeleri Uluslararası İkinci Narenciye Kongresine Türk Hükümeti adına Antalya Bahçe Kültürleri İstasyonu Müdürü Dr. Ali Sami Yen'in katılması, 9 Mayıs 1950 tarih ve 3/14970 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 129-38-1, Tarih: 09.05.1952.

40 istatistikçi ve akademisyenin katıldığı seminerde, ülkelerin istatistik çalışmaları ele alınmıştır.⁶³

Bu kuruluşun, düzenlediği uluslararası toplantılara iştirak eden delegelerin bir kısım masraflarını da karşıladığı görülmektedir. Bağdat'ta 1955'te açılan *Yakın Şark Arazi Problemleri ve İskân Meseleleri Tekâmül ve Yetiştirme Merkezi*'ne katılanların bir kısım masrafları bu müessese tarafından karşılanmıştır. Ayrıca 4-25 Kasım 1955 tarihleri arasında Roma'da FAO Konferansının sekizinci toplantısına katılan Türk delegeleri, ülkeyle ilgili konularda görüşlerini ortaya koymuştur. Akabinde Türkiye'nin üç yıl süreyle FAO Konseyine üye seçilmesi, bu kuruluş içerisinde rol oynamaya başlamasının bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.⁶⁴

FAO'nun düzenlediği uluslararası kongre ve toplantılara Türk delegelerinin katılmayı sürdürdüğü görülmektedir. 31 Ekim-20 Kasım 1959 tarihleri arasında Roma'da yapılan FAO'nun 10. Konferansına; Dış İşleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun başkanlığında Roma Büyükelçisi Cemal Cevat Açıkalin, Uluslararası Ekonomi İşler Dairesi Başkanı Semih Günver, Tarım Bakanı Müsteşar Yardımcısı Enver Erlat ve Devlet Su İşleri Genel Müdürü Süleyman Demirel katılmıştır. Çeşitli kurumlardan 10 bürokratin de iştirak ettiği bu toplantıda 21 Ekim 1959 tarih ve 4/12434 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile katılımcıların masrafları karşılanmıştır.⁶⁵

Ayrıca Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı, FAO ve diğer teşekküller arasında 1960 yılında yapılacak toplantı, kongre ve konferanslara Türkiye'den katılacak 53 yetkilinin ulaşım ücretleriyle yevmiyelerine 1959 yılı ödeneğine bakarak 20.000 lira fazlayla 195.000 lira tahsis edilmiştir.⁶⁶

Sonuç

FAO'nun 16 Ekim 1945'de Kanada'da kuruluşu Dünyada gıda ve tarımla ilgili yeni bir döneme girilmesinin önünü açmıştır. İkinci Dünya Savaşının sona erdiği ve harbin etkilerinin devam ettiği koşullar altında tarım üreticileri yeterli gıdayı üretemediğinden beslenme sıkıntısı yaşanmıştır. Dahası savaş sonrası şartlarına ilave olarak ülke ekonomilerinin geri ve yetersiz imkânları, bir kısım halkı açlık tehlikesiyle yüz yüze bırakmıştır.

Bu şartların ortadan kalkmaya başladığı 16 Nisan 1948'de Türkiye'nin FAO ailesine katılması, başta bölge ve Avrupa memleketleri olmak üzere birçok ülkenin gıda ve tarım sorunlarına eğilmesine vesile olmuştur. Bu süreçte FAO ve birçok uluslararası kuruluşun içerisinde yer aldığı etkinliklere ev sahipliği yapan Türkiye'nin, dış ülkelerde gerçekleştirilen kongre, konferans ve toplantılara da iştirak ettiği görülmektedir.

FAO'nun düzenlediği en önemli toplantılarından biri de Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Akdeniz ülkelerinin ekonomik kalkınmasını hızlandırmak ve gıda sıkıntısını önlemek amacıyla 1 Ekim 1951'de Ankara'da FAO, Birleşmiş Milletler, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası ve Türk Hükümeti yetkililerinin bir araya gelmesiyle *Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezi* açılmıştır. Bu Merkezin çalışmalarına, ev sahipliği yapan Türkiye

⁶³ Şefik Bilkur, "Beyrut İstatistik Seminerindeki Türk Heyetinin Faaliyetleri", *Türk Ekonomisi*, S. 109, Yıl: 10, Temmuz 1952, s. 199.

⁶⁴ *Ziraat Dergisi*, S. 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 32.

⁶⁵ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 154-64-16, Tarih: 21.11.1959.

⁶⁶ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, C. 12, 19.02.1960, S. Sayısı: 43, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 294; Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatının yayınladığı beşince raporunda Türkiye ile ilgili tespitlerde bulunulmuştur. Bu tespitler hakkında bilgi almak için Bk. Aydemir Balkan, "Avrupa İktisadi İşbirliği (OECE) Raporunda Türkiye", *Türk Ekonomisi*, S. 130, Yıl: 12, Nisan 1954, s. 99-101; Avrupa İktisadi İşbirliği Bakanlar Konseyi'nin 1955 yılı Ocak ayında aldığı kararlarla ilgili Bk. Esad Tekeli, "Avrupa İktisadi İşbirliğinin Yeni Kararları ve Türkiye", *Türk Ekonomisi*, S. 141, Yıl: 14, Mart 1955, s. 80-81.

başta olmak üzere Yugoslavya, İsrail, Tunus, Yunanistan, Fransa, Fas, Portekiz, Malta, Kıbrıs ve Sudan'dan 60 üye katılmıştır. Yerli ve yabancı birçok ilim adamının katkı sağladığı seminer çalışmalarının düzenlenen gezilerle verimli hale getirilmesi, Türkiye ve Akdeniz ülkelerinin kalkındırılması yolunda önemli çabalar sarf edilmesi sonucunu ortaya koymuştur.

Öte yandan FAO, Profesör Fritz Baade başkanlığındaki bir heyeti *Akdeniz Kalkınma Projesi* kapsamında bir araştırma raporu hazırlaması için Türkiye'ye göndermiştir. DP Hükümetinin de isteğiyle gerçekleştirilen etkinliklerde ülkenin ziraî durumu, genel iktisadi sorunları ve yatırımları ele alınarak FAO Raporu adı verilen araştırmada değerlendirilmiştir. Raporla Türkiye'nin ekonomik ve sosyal problemlerini halletmede sanayileşmenin önem ve gerekliliğine işaret edilmiş, artan nüfusa yetecek miktarda gıda maddesi üretecek imkânı bulunduğu ve ihracatının da genişlediği ileri sürülmüştür.

Türkiye'nin FAO'nun içerisinde bulunduğu toplantılara temsilci göndermesi, İkinci Dünya Savaşının Avrupa ülkelerinde yol açtığı gıda ve tarım sorunlarını gidermede önemli bir görevi yerine getirmiştir. Türk delegelerinin toplantılarda yaptığı müzakere ve aldığı kararlar ülkenin ve dünyanın beslenme ve gıda sorunlarının masaya yatırılarak çözüm yolları aranmasına vesile olmuştur.

Netice itibarıyla 1948'den 1960 yılına kadar olan süreçte Türk-FAO ilişkilerinin toplantı ve etkinliklerle ileri bir seviyeye taşınması, ülkenin tarım, orman ve gıda sorunlarıyla mücadelesini kolaylaştırmıştır. Dahası, FAO'ya üye ülkelerin yakından takip edilerek bunlarla işbirliğine gidilmesi, Türk tarımının geliştirilip milli ekonomiye katkılar sağlamasına yol açmıştır.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/229-539-11, Tarih: 09.05.1946.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/25-142-19, Tarih: 28.03.1947.

_____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0-/87-549-9, Tarih: 23.11.1948.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2-/118-96-12, Tarih: 27.01.1949.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 119-52-3, Tarih: 24.06.1949.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 120-71-3, Tarih: 22.09.1949.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 121-85-6, Tarih: 01.12.1949.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 121-105-6, Tarih: 12.01.1950.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 122-30-20, Tarih: 06.04.1950.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 126-69-10, Tarih: 27.08.1951.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 126-69-19, Tarih: 21.09.1951.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 129-38-1, Tarih: 09.05.1952.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 131-15-12, Tarih: 20.02.1953.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 131-18-15, Tarih: 04.03.1953.

_____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 105-658-1, Tarih: 24.03.1953.

- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 134-120-18, Tarih: 15.02.1954.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-47-7, Tarih: 25.05.1954.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-47-9, Tarih: 25.05.1954.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-57-17, Tarih: 30.06.1954.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 137-81-18, Tarih: 11.10.1954.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 137-85-13, Tarih: 18.10.1954.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 138-118-6, Tarih: 11.02.1955.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 139-52-14, Tarih: 07.06.1955.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 142-16-20, Tarih: 20.02.1956.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 154-64-16, Tarih: 21.11.1959.

II. Resmi Yayınlar

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kanunlar Dergisi, Tutanak Dergisi ve Zabıt Ceridesi

TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 32, 23.03.1950, s. 1321-1322.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 9, C. 33, 29.06.1951, s. 852.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 9, C. 35, 03.07.1953, s. 802.

_____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 10, C. 38, 26.03.1956, s. 764-766.

_____, *Tutanak Dergisi*, 1948 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 26.12.1947, S. Sayısı: 30, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s. 70.

_____, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, S. Sayısı: 113, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s. 181.

_____, *Tutanak Dergisi*, 1951 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 1, C. 5, 19.02.1951, s. 367.

_____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: 1, C. 3, 96. Birleşim, 29.06.1951, s. 444.

_____, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, S. Sayısı: 108, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 242.

_____, *Tutanak Dergisi*, 1953 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, s. 372.

_____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 24, 101. Birleşim, 03.07.1953, s. 189-190.

_____, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 18.02.1954, S. Sayısı: 109, TBMM Basımevi, Ankara, 1954 s. 294.

_____, *Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 18.02.1954 s. C/22.

- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 1, C. 5, 18.02.1955, S. Sayısı: 183, TBMM Matbaası Ankara, 1955, s. 112, 321.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 1, C. 5, 18.02.1955, s. C/25.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 38. Birleşim, 17.02.1956, s. 273.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Türkiye'ye Teknik Yardım Temini Konusunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı Arasında İmzalanan (11) Numaralı Ek Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun Lâyihası ve Hariciye ve Ziraat Encümenleri Mazbataları, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 17.02.1956, S. Sayısı: 81, s. 2.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 49. Birleşim, 26.03.1956, s. 1284-1285.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 20.02.1956, S. Sayısı: 59, TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 282.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1957 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 20.02.1957, S. Sayısı: 31, TBMM Matbaası, Ankara, 1958 s. 268.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 41. Birleşim, 20.02.1957, s. 378.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1958 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 12, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, S. Sayısı: 61, TBMM Matbaası, Ankara, 1957 s. 237.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, s. C/45.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1959 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, S. Sayısı: 41, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 115, 273.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, s. C/47.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, C. 12, 19.02.1960, S. Sayısı: 43, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 294.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 11, Toplantı: 3, C. 12, 19.02.1960, s. 356.
- KURUCU MECLİS, *Tutanak Dergisi*, 1961 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Mazbatası, 20.02.1961, S. Sayısı: 2, s. 168.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Masraf Bütçeleri, 20.02.1961, S. Sayısı: 2, s. C/55.

B. Resmi Gazete

Resmi Gazete, S. 7469, 29 Mart 1950.

_____, S. 7851, 4 Temmuz 1951.

_____, S. 8454, 10 Temmuz 1953.

_____, S. 9276, 4 Nisan 1956.

C. Ayın Tarihi (Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü)

Ayın Tarihi, No: 183, Yıl: 2 Şubat 1949, s. 2.

_____, No: 214, Yıl: 30 Eylül 1951, s. 52.

_____, No: 223, Haziran 1952, s. 16.

_____, No: 246, Yıl: Mayıs 1954, s. 15.

III. Süreli Yayınlar

A. Dergiler

İktisadi Yürüyüş (1947)

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi (1964)

Tarım Bakanlığı Dergisi (1948)

Tarım Dergisi (1952)

Tomurcuk (1956)

Toprak Mahsulleri Ofisi (1955)

Türk Ekonomisi (1950-1955)

Türkiye Ziraat Mecmuası (1955)

Ziraat Dergisi (1956)

Ziraat Dünyası (1952)

IV. Kitaplar

DP, *Kalkınan Türkiye*, Desen Matbaası, Ankara, 1954.

FAO, *Ormancılıkta ve Arazinin Değerlendirilmesinde Kavak*, Çev. Turgut E. Beşkök, Güven Basımevi, İstanbul, 1964.

FAO, *Türkiye Raporu*, TC Ziraat Bankası 100. Yıldönümü Yayını, Ankara, 1962.

SARC, Ömer Celal, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1934.

TARIM BAKANLIĞI TEŞKİLAT PROJE GRUBU, *Tarım Hizmetleri ve Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Rapor*, Ankara, 1964.

YURTOĞLU, Nadir, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri 1950-1960*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

ZİNCİRLİ, Öncel, *Türkiye'de Tarım Teşkilatının Tarihçesi*, Ankara, 1994.

V. Makaleler

“Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Çalışmaları”, *Türk Ekonomisi*, S. 102, Yıl. 9, Aralık 1951, s. 355-362.

AKSAL, İsmail Rüştü, “İktisadi Kalkınmamızın Yolları”, *Türk Ekonomisi*, S. 142, Yıl: 13, Nisan 1955, s. 99-100.

ASMAZ, Hasan, “İstatistik Tarihçesi Ziraat, Orman, Veteriner Sahasındaki Önemi”, *Türkiye Ziraat Mecmuası*, S. 26, Yıl: Ağustos 1955, s. 45.

BAĞANA, Mehmet Ali , “Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu, FAO”, *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 7, Yıl: 2, Nisan 1948, s. 4.

- BALKAN, Aydemir, “Avrupa İktisadî İşbirliği (OECE) Raporunda Türkiye”, *Türk Ekonomisi*, S. 130, Yıl: 12, Nisan 1954, s. 99-101.
- BİLKUR, Şefik, “Milletlerarası Ticaret ve İş Konferansı”, *Türk Ekonomisi*, S. 33, Yıl: 4, Mart 1946, s. 81-88.
- _____, “İstatistik Genel Müdürünün Amerika Tetkikleri”, *Türk Ekonomisi*, S. 85, Yıl: 8, Temmuz 1950, s. 161-162.
- _____, “Beyrut İstatistik Seminerindeki Türk Heyetinin Faaliyetleri”, *Türk Ekonomisi*, S. 109, Yıl: 10, Temmuz 1952, s. 199-200.
- ÇELİKEL, Necmi, “Aydın Ekonomik Olaylar Kronolojisi”, *Türk Ekonomisi*, S. 101, Yıl: 9, Kasım 1951, s. 344-346.
- _____, “Aydın Ekonomik Olayları Kronolojisi”, *Türk Ekonomisi*, S. 102, Yıl: 9, Aralık 1951, s. 376-377.
- ÇOBANOĞLU, Fuad, “Akdeniz Yetiştirme Merkezi ve İktisadi Kalkınmamız”, *Türk Ekonomisi*, S. 110, Yıl: 10, Ağustos 1952, s. 239-241.
- “Dünya Gıda ve Tarım Teşkilatının (FAO) Tohumluk Programı”, *Türk Ekonomisi*, S. 110, Yıl: 10, Ağustos 1952, s. 239-242.
- ETE, Muhlis, “Bir Ekonomi Planına ve Bir Ekonomi Şurasına İhtiyacımız Var”, *Türk Ekonomisi*, S. 31, Yıl: 4, Ocak 1946, s. 8-9.
- _____, “Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası”, *Türk Ekonomisi*, S. 80, Yıl: 8, Şubat 1950, s. 27-29.
- _____, “Sanayimizde Müteşebbis ve Eleman Meselesi”, *Türk Ekonomisi*, S. 11, Yıl: 10, Eylül 1952, s. 259-261.
- ETE, Muhlis ve BİLKUR Şefik, “Türkiye İçin Bir Ekonomi Programı”, *Türk Ekonomisi*, S. 31, Yıl: 4, Ocak 1946, s. 3-7.
- ERTUĞRULOĞLU, Mehmet, “İmar ve Kalkınma Bankası”, *Türk Ekonomisi*, S. 89, Yıl: 8, Kasım 1950, s. 263-271.
- FER, Muhlis, “Milletlerarası Çalışma Teşkilatı ve Faaliyeti”, *Türk Ekonomisi*, S. 89, Yıl: 8, Kasım 1950, s. 251-256.
- GELEGEN, Turgut Fazlı, “FAO, Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilatı”, *Toprak Mahsulleri Ofisi*, S. 2, Yıl: 1, Mayıs 1955, s. 51-53.
- GÖKTÜRK, Hüseyin Avni, “Milletlerarası Çalışma Teşkilatı”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 8, S. 172, Yıl: 8, 18 Şubat 1947, s. 6, 26.
- HİMMETOĞLU, Hüsnü, “Amerika’nın Türkiye’yi Kalkındırma Programı Ne Olmalıdır”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 282, Yıl: 12, 31 Ekim 1951, s. 12-13, 24.
- İŞMEN, İsmail, “FAO Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı”, *Türk Ekonomisi*, S. 100, Yıl: 9, Ekim 1951, s. 301-306.
- “Kalkınma Projeleri İktisadi Tahlil Enstitüsü Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Açılışı”, *Türk Ekonomisi*, S. 100, Yıl: 9, Ekim 1951, s. 291-300.
- KOMSUOĞLU, Zekai, “Akdeniz Yetiştirme Merkezinin Tetkik Gezisi”, *Türk Ekonomisi*, S. 100, Yıl: 9, Ekim 1951, s. 307-308.

TATAÇ, Ziya, “Olaylara Bakış, Kasım, Aralık 1949, Ziraat Ekonomisi”, *Türk Ekonomisi*, S. 80, Yıl: 8, Ankara, 1950, s. 37-46.

_____, “Olaylara Bakış, Ekim-Kasım 1950, Ziraat Ekonomisi”, *Türk Ekonomisi*, S. 90, Yıl: 8, Aralık 1950, s. 294-299.

TEKELİ, Esad , “Avrupa İktisadî İşbirliğinin Yeni Kararları ve Türkiye”, *Türk Ekonomisi*, S. 141, Yıl: 14, Mart 1955, s. 80-81.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, “Türkiye’nin Sorunları ve Prof. Dr. Fritz Baade”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1-2, Yıl: Ekim Mart 1964, s. 113.

VI. İnternet Kaynakları

“Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)”, [www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-gida-ve-tarim-orgutu-fao .tr.mfa](http://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-gida-ve-tarim-orgutu-fao.tr.mfa), Erişim Tarihi: 26.09.2022.

HISTORY
STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

223

15 / 1

Summary

The Food and Agriculture Organization (FAO) was established in Canada on October 16, 1945, ushering in a new era in agriculture and food. In Türkiye, two-thirds of the population were agricultural producers. In the years immediately following the Second World War, the population could not access sufficient food. Most people faced starvation due to the post-war conditions, an underdeveloped economy, and inadequate facilities.

Türkiye became a member of the FAO on April 16, 1948, when the post-war conditions began to wear off. Many states, including neighboring and European countries, began to address food and agriculture issues. After Türkiye became a member, it participated in numerous events (conferences, congresses, and meetings), which helped it develop international relations.

At a time when the FAO meetings were the order of the day, the International Technical Assistance Administration was established in accordance with Article 55 of the United Nations Declaration in order to raise living standards and ensure economic and social development by providing jobs for people. In this context, Türkiye carried out aid efforts in 1950 under regular and extended technical assistance programs. In this way, Türkiye joined FAO's organizations and improved its relations.

This institution decided to conduct an agricultural census in 1950 worldwide. Therefore, it commissioned Valentino Dore, Director of the Statistics Branch, to Türkiye to observe the preparatory efforts on site and to determine the possibilities of other countries. After Dore was informed about the types of agricultural statistics, data collection methods, control systems, and publication methods of the General Directorate of Statistics, he gave the World Agricultural Census questionnaire prepared by the FAO to this Directorate to evaluate it and determine its applicability.

An important FAO meeting was held in Ankara. On October 1, 1951, officials from the United Nations, the International Bank for Reconstruction and Development, the Turkish Government, and FAO met in Ankara and launched the Mediterranean Cultivation Center of the Institute for Economic Analysis of Development Projects to accelerate the economic development of the Mediterranean countries and prevent food shortages. Türkiye hosted the efforts of this Center but a total of 60 members from Yugoslavia, Israel, Tunisia, Greece, France, Morocco, Portugal, Malta, Cyprus, and Sudan participated in those efforts. Many local and foreign officials contributed to the seminar activities and trips, which was an important step for the advancement of the Mediterranean countries.

The Food and Agriculture Organization dispatched a delegation headed by Professor Fritz Baade to Türkiye to draw up a research report under the Mediterranean Development Project. Events were organized at the request of the Democratic Party Government. In those events, the delegation evaluated Türkiye's agricultural development and investments and published them as an FAO report. The report emphasized the significance of industrialization to solve Türkiye's financial and social problems. It also stated that Türkiye had the capacity to produce enough food to meet the needs of a growing population and that its exports grew.

Sending officials to FAO meetings was an important step in solving the food and agricultural problems caused by the Second World War in Europe. Delegates from Türkiye held discussions and made decisions at those meetings. As a result, they addressed Türkiye's and the world's nutrition and food issues and contributed to the development of international relations and peace.

In conclusion, relations between Türkiye and the FAO reached an advanced level through meetings and events held between 1948 and 1960, which helped Türkiye tackle its agricultural, forestry, and food problems. Moreover, Türkiye closely monitored and cooperated with FAO member countries, paving the way for the growth of agricultural production and its contribution to the national economy.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇANAKKALE HALKEVLERİNİN VE HALKODALARININ KÜTÜPHANE FAALİYETLERİ (1932-1951)

*Library Activities of Çanakkale People's Houses and People's Rooms in the Early
Republican Period (1932-1951)*

Dr. Öğr. Üyesi Esmeray KARATAŞ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

ekaratas@comu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 13.11.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 23.01.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1124

Atıf – Citation:

Esmeray Karataş, "Erken Cumhuriyet Döneminde Çanakkale Halkevlerinin ve Halkodalarının Kütüphane Faaliyetleri (1932-1951)", *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s. 225-256.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇANAKKALE HALKEVLERİNİN VE HALKODALARININ KÜTÜPHANE FAALİYETLERİ (1932-1951)

Library Activities of Çanakkale People's Houses and People's Rooms in the Early Republican
Period (1932-1951)

Dr. Öğr. Üyesi Esmeray KARATAŞ

Öz

Bu çalışmanın amacı 1932 ile 1951 yılları arasında Çanakkale'de faaliyet gösteren Halkevlerinin ve Halkodalarının kütüphane çalışmalarını incelemektir. Çalışmada belgesel kaynak tarama yöntemiyle dönemin rapor, yazışma, kitap, dergi gibi önemli belgeleri incelenmiştir. Elde edilen bilgiler kütüphanenin beş unsuru olan bina, personel, bütçe, derme ve kullanıcı perspektifinden analiz edilmiştir. Çanakkale'de; Çanakkale, Gelibolu, Bayramiç, Eceabat, Ayvacık, Biga, Ezine, Lapseki olmak üzere 8 Halkevi ve 92 Halkodası olduğu tespit edilmiştir. Çanakkale Halkevi'nde aylığı 50 Liradan ve Biga Halkevi'nde yevmiyesi 1 Liradan birer kütüphane memuru çalıştırılmıştır. Çanakkale Halkevi Kütüphanesinin ilk dermesi Çanakkale Türk Ocağı'ndan kalma 300 adet kitaptır. Çanakkale Halkevi Kütüphanesi, kullanıcıların kütüphane kullanım oranını artırmak amacıyla gezici kütüphane hizmeti sunmanın yanı sıra yayın faaliyetleri ile de kullanıcılara ulaşmıştır. Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi yayın çalışmaları; Anafarta Dergisi, Köylü Duvar Gazetesi, Çanakkale Vilayet Gazetesi'nde yayımlanan Halkevinden Halka isimli yazı dizisi ile Dünden Bugüne Çanakkale ve Cumhuriyet'in 15'inci Yılında Çanakkale isimli kitaplardır. Çanakkale Halkevleri ve Halkodaları, diğerleri gibi ülke genelinde resmi olarak 1951 yılında kapatılmıştır. Kütüphanelerin ve kitapların akıbeti hakkında kapsamlı ve yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

Anahtar kelimeler: Halkevleri, Halkodaları, Çanakkale Halkevi kütüphaneleri, Erken Cumhuriyet Dönemi.

Abstract

The aim of this study is to examine the library works of Çanakkale People's Houses and People's Rooms operating in Çanakkale between 1932 and 1951. In the study, important documents of the period such as reports, correspondence, books and magazines were examined with the method of documentary source scanning. The information obtained was analyzed from the perspective of the five elements of the library: building, staff, budget, collection and user. in Çanakkale; It has been determined that there are 8 Çanakkale People's Houses and 92 People's Rooms, including Çanakkale, Gelibolu, Bayramiç, Eceabat, Ayvacık, Biga, Ezine, Lapseki. A librarian was employed at the Çanakkale People's House for a salary of 50 Lira, and at the Biga People's House for a daily wage of 1 Lira. The first collection of Çanakkale People's House Library is 300 books from Çanakkale Turkish Society. Çanakkale People's House Library has reached users with its publication activities, as well as providing mobile library services in order to increase the library usage rate of users. Çanakkale People's House Library and Publication Branch publications; Anafarta Magazine, Köylü Wall Newspaper, a series of articles published in Çanakkale Vilayet Newspaper, "From the People's House to the Public", and the books named Çanakkale from Past to Present and Çanakkale in the 15th Anniversary of the Republic. Çanakkale People's House and People's Rooms, like others, were officially closed throughout the country in 1951. Comprehensive and sufficient information about the fate of libraries and books could not be reached.

Keywords: People's Houses, People's Rooms, Çanakkale People's House Library, Early Republican Period.

Giriş

Halkevleri; halkın duygu, düşünce ve bilgisini yükseltmek; halkı milli ülkü çevresinde sınımsız toplamak; özellikle gençliği memleket ve millet işlerinde faydalı olacak bilimsel, sosyal faaliyete alıştırmak hazırlamak hedefleriyle Mustafa Kemal ATATÜRK'ün emri ile 19 Şubat 1932'de 14 ilde kurulmuştur.¹ Ayrıca ulusu bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven bir topluluk haline getirmek halkevlerinin diğer bir amacı olarak karşımıza çıkmaktadır.² Halkevleri, aynı zamanda herkesin zevkle oturma, okuma, iş yapma, bilgi edinme evidir.³ Halkevleri bir taraftan devletin para yardımı diğer taraftan aydınların ve halkın gönüllü çalışmaları ile hem halkın eğitimine hem de kütüphaneciliğin gelişmesine yardımcı olmuştur.⁴ Halkevleri en az 1500 kişilik olarak tasarlanmakta ve içlerinde yurttaşların kendi ilgi ve merakları doğrultusunda katılabileceği farklı faaliyet alanları barındırmaktadır. Halkevlerinde bir kütüphane, bir sinema ve bir konferans salonu olması, Cumhuriyet rejimi ve ilkelerini hayata geçirmek başta olmak üzere çeşitli konularda yayınlar yapılması, konferanslar düzenlenmesi ve dersler verilmesi hedeflenmiştir. 1932'de 14 adet kurulan Halkevleri, 1935'te 55, 1940'ta 379; 1945'te 438, 1951'de ise 478'e ulaşmıştır. Halkevlerinin ulaşamadığı noktalar için benzer görevleri üstlenmesi amacıyla ilk kez 1940'ta 44 adet kurulan Halkodaları 1945'te 2688, 1951'de ise 4322 adede ulaşmıştır.⁵

Halkevlerinin başlıca görevi dünya görgüsünü ve bilgisini geniş halk tabakalarına yaymak için aydınların dışarıdan gelme görgü ve bilgileriyle halkın sanat, örf ve geleneklerinin kaynaştırılması özüne dayanmaktadır. Halkevi ile medeniyet tarihimizde ilk defa aydınlar eliyle kurulmuş fakat halk kıymetleri üzerine oturtulmuş bir kurum meydana getirildiği vurgulanmaktadır.⁶ Halkevleri 1932-1951 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisinin Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik ve Devrimcilik ilkeleri içinde çalışan bir kurumdur. Halkevlerinin kapıları partiye yazılı olan veya olmayan bütün yurttaşlara açıktır. Halkevleri halkın eğilim ve isteklerine göre her yurttaşın beğenebileceği bir alan bulabilmesi için 9 şubeye ayrılmıştır. Bunlar; Dil, Tarih, Edebiyat, Ar (Güzel Sanatlar), Gösterit (Temsil), Spor, Sosyal Yardım, Halk Dersaneleri ve Kurslar, Kitapsaray ve Yayın (Kütüphane ve Neşriyat), Köycülük, Müze ve Sergi şubeleridir.⁷ Halkevlerinde yer alan şubelere 1940 yılında kurulan Halkodalarında yer verilmemiştir ancak Halkodaları, yerine getirdiği görevler bakımından Halkevleri kadar geniş bir sorumluluk ağına sahiptir. Halkodalarıyla en ücra yerlere dahi ulaşılması sağlanırken aynı zamanda üye sayısı bakımından artış gösteren bazı Halkodalarının sonradan Halkevlerine dönüştürülmesi de Merkez tarafından uygun görülmüştür.⁸ 1951 yılında yürürlüğe giren 5830 sayılı kanun ile birlikte önce Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilen halkevi ve halkodası kütüphaneleri, 1960 yılında yeniden örgütlenen umumi kütüphanelerin yani bugünkü ismiyle halk kütüphanelerinin çekirdeğini oluşturmuştur.⁹

Erken Cumhuriyet Döneminde Halkevlerinin toplam 19 yıl, Halkodalarının ise 11 yıl boyunca ülkenin dört bir yanında faaliyetleri olmuştur. Bu dönemdeki eğitim programları içerisinde kütüphaneler toplum ile bağdaşmak ve toplumun kültür seviyesini yükseltmek için araç olarak

¹ Adem Kara, *Cumhuriyet Döneminde kalkınmanın mihenk taşı: Halkevleri (1932-1951)*, 24 Saat Yayıncılık, Ankara 2006, s.14.

² *Age*, s.30.

³ M. Pekmezci, "Halkevleri üstüne". *Halkevleri Dergisi*, 42, 1970, s.20.

⁴ Osman Ersoy, *Halk Kütüphanelerimiz Üzerine Bir Araştırma*, Güven Matbaası, Ankara 1966, s.10.

⁵ Ali Nejat Ölçen, *Halkevleri*, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s.16.

⁶ *1946 yılında (XV.Yıldönümünde) Halkevleri ve Halkodaları*, CHP, Ulus Basımevi, Ankara 1947, s.3.

⁷ *Halkevleri Öğreneği*, CHP, Ankara 1935, s.5.

⁸ Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951)*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s.65.

⁹ Hakan Anameriç - Fatih Rukancı, "Belgelerle Türk Kütüphanecilik Tarihi (1938-1960): Retrospektif Bir Değerlendirme (I)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 2017, s.51.

görülmüşlerdir.¹⁰ Halkevlerinde açılan okuma yazma kursları ile halkın okuma yazma oranını yükseltmeye katkı sunarken kütüphane hizmetleri aracılığı ile de okuma alışkanlığı kazanılmasına destek olmuşlardır.¹¹ Halkevlerinin ve Halkodalarının faaliyetleri arasında en çok üzerinde durulan konulardan biri kütüphanedir. Kütüphaneler sadece okumanın yaygınlaştırılmasına değil Halkevlerinin açılmasıyla hedeflenen halkın duygu, düşünce ve bilgisinin yükseltilmesine, halkın milli ülkü çevresinde sınıksız toplanmasına, gençlerin memleket ve millet işlerinde faydalı olacak bilimsel / sosyal faaliyete alıştıran hazırlanmasına katkı sağlamıştır.

1.Halkevleri, Halkodaları ve Kütüphaneye İlişkin Veriler

Kütüphane ve Neşriyat Şubesi, 1932 yılı Halkevleri Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesi'nde Kütüphane ve Neşriyat Şubesi, 1935 CHP Halkevleri Öğreneği'nde Kitapsaray ve Yayın Şubesi, 1940 Halkevleri Çalışma Talimatnamesi'nde Kütüphane ve Yayın Şubesi olarak geçmektedir. Kütüphane ve Neşriyat Şubelerinin temel amacı halkın kültür seviyesinin yükselmesine çalışmaktır.¹² Kütüphane ve yayın olmak üzere iki yönlü faaliyet gösteren bu şube önemli bir yere sahiptir. Kütüphane iş ve işlemleri, kütüphanecilik ilkeleri esasına dayandırılarak bilimsel yöntemlerle yapılmaya özen ve gayret gösterilmiştir. Merkezin destek ve yönlendirmeleri ile Kütüphane dermeleri sürekli geliştirilmiş, kataloglama sınıflama işleri uluslararası sistemler çerçevesinde yapılmış, istatistikler tutulmuş, kütüphane kullanım ve etki oranını artırmak amacıyla kullanıcılara yönelik dikkat çekici etkinlikler düzenlenmiştir.

1935 yılında Halkevleri ve şubelerinin yönetilmesi, çalışma usul ve esaslarının belirlenmesi amacıyla Halkevleri Öğreneği yayımlanmıştır. Öğrenekte Halkevi kurulma şartlarından biri olarak kütüphane ve okuma odası bulunması gerekliliği vurgulanmıştır. Halkevleri Kütüphanelerine yayın sağlama yöntemi çoğunlukla satın alma biçimindedir. Bunun dışında kütüphanelerin derme geliştirme yollarından biri olarak bağış yöntemi teşvik edilmektedir. Kitap, gazete, dergi gibi basımların ve fotoğraf koleksiyonlarının, albüm ve haritaların sahipleri veya satın alıp okuduktan sonra kendilerinde saklayanların bunları kütüphanelere vermesi şevklendirilmektedir.¹³ Öğrenekte yer alan Türkçe Osmanlıca fihristte; Osmanlıca Kütüphane yerine Türkçe Kitapsaray, Osmanlıca fihrist kütüğü yerine Türkçe Bulmaç kütüğü, Osmanlıca Eser yerine Türkçe İzer kelimelerinin kullanıldığını görmekteyiz. Kitapsaraylarda okumanın parasız olduğu ve Kitapsaraya mal olan bir şeyin dışarıya çıkarılmayacağı ifadesinden kitapsarayda yer alan kitap, dergi veya gazetelerin başlangıçta ödünç verilmediğini anlıyoruz. Kitapsarayların bir faaliyeti olarak Açık Okuma Günü, açık ve sindirerek okuma kapasitesi olan bir yurttaşın uygun görülen bir eserin yüksek sesle okutulması şeklindedir. Bu faaliyetin, okuma odasında, parti ocaklarında veya mahalle ve köy odalarında ve bazı yerlerde kendiliğinden mahalle kulüpleri halini alan kahvelerde uygun mevsim ve zamanlarda yapılabileceği belirtilmektedir.¹⁴ Bu eserde henüz kütüphaneciliğin bilimsel esaslara dayandırılmadığını, Kütüphane ve Yayın Şubesinin işleyişi ile ilgili çok genel ve kısa bir yönerge biçiminde olduğunu söyleyebiliriz. Bu yönergede Kitapsaraylar ve okuma odaları, kitapsarayları zenginleştirme yolları, kitapsaraylarda bulmaç kütüğü başlıklarına yer verilmiştir. 1940 yılında yayımlanan Halkevleri Çalışma Talimatnamesindeki Kütüphane ve Yayın Şubesi bölümünde ele alınan başlıklar kütüphaneye giremeyecek kitaplar, halkevlerine kitap nasıl temin olunur, kütüphanelerin açık zamanları,

¹⁰ Ümran Erkoyuncu, *Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yapılan Yenilikler ve Kütüphanelerin Gelişimi (1923-1938)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bingöl 2020, s.83.

¹¹ Hüseyin Somuncu, *Halkevlerinde Yayın ve Kütüphanecilik Faaliyetleri (1932-1951)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kastamonu 2022, s.129.

¹² Oğuz Temizhan, *Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Bilim Dalı, Ankara 2006, s.15.

¹³ *Age*, s.16-17.

¹⁴ *Age*, s.23.

okuma odaları, kitap sergileri ve yayın işleridir.¹⁵ Bu talimatnamede de kitapların nasıl tasnif edileceğine ilişkin bilgiler yer almamaktadır. Halkevi kütüphanelerindeki kitapların nasıl tasnif edileceğine ilişkin rehberlik edecek bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri Merkez tarafından “*Umumi veya İhtisasi Kütüphaneleri Usuli ve Ameli Surette Nasıl Yapılır*” isimli toplam on iki dersten oluşan bir ek ile Halkevlerine yollanan Kütüphanelerin Tanzimine dair konulu ve 12 Nisan 1934 tarihli genelgedir. 29 Mayıs 1937 tarihli yine aynı teorik ve pratik bilgilerin yer aldığı ve on iki dersten oluşan bu defa şekillerle desteklenmiş bir ek daha gönderilmiştir. Bir diğer çalışma Süleyman Tamer’e ait 31 Mayıs 1938 tarihli toplam dokuz ana maddeden oluşan “*Küçük Kütüphanelerde Modern Tertip ve Tasnif*” isimli talimatnamedir.¹⁶ Halkevleri kütüphanelerinin düzenlenmesi ve kitapların tasnifi ile ilgili bilgiler içeren en kapsamlı çalışma Uluğ İğdemir’in hazırladığı 1939’da basılan “*Halkevleri Kütüphaneleri İçin Rehber*” isimli eserdir.¹⁷ Bu eser içerdiği oldukça detaylı bilgiler ile Türk kütüphanecilik tarihi açısından da kayda değer önemli bir çalışmadır. Rehberde yer alan Kütüphane ve kitapların tasnifi bölümünde; Okuma ve kitap odaları, kütüphane eşyası, kitapların tertibi, fişler, fişleri yazarken göz önünde bulundurulacak kaideler, kılavuz fişleri, fişlerin yazılması, etiketler, kitapların mühürlenmesi, kitapların kaydı, mecmua ve gazetelerin kaydı, kataloglar, kitapların tertip, kayıt ve tasnifine ait malumatun hulasesi konuları bulunmaktadır. Rehberin Kitaplara, kütüphaneciye ve okuyuculara ait bazı malumat bölümünde ise; Kitapların ciltlenmesi, kitapların muhafazası, kütüphane istatistikleri, kitap nasıl okunur, halkı kitap okumaya teşvik, kütüphane memurunun vazifeleri, kitap iaresi, kitap okuyanlara bazı tavsiyeler, köy, mahalle kütüphaneleri ve okuma odaları, seyyar kütüphaneler konularında kapsamlı bilgilere yer verilmiştir. Rehberde kitapların tasnifinde Dewey Onlu Sınıflama Sisteminin kullanılması, kütüphanelerin hafta sonları ve akşamları açık olması, kütüphanecilerin kitapları sevmesi, kullanıcılara yardımcı olması, en az bir yabancı dil bilmesi, düzeni seven bir karaktere sahip olması gerekliliği vurgulanmıştır.

Halkevleri ve Halkodaları kütüphaneleri ile ilgili istatistiklere faaliyet raporlarında yer verilmektedir. Halkevlerinin kuruluşunun birinci yılı olan 1933 raporuna göre ülke genelinde 55 Halkevi bulunmaktadır. Bunların Kütüphane ve Neşriyat Şubesi azaları; 38 avukat, 27 doktor, 394 öğretmen, 172 tüccar, 44 çiftçi, 87 işçi, 32 güzel sanatlar, 1392 sair meslek olmak üzere 151’i kadın 2187’si erkek toplam 2338 kişiden oluşmaktadır.¹⁸ Halkevleri kütüphanelerinde mevcut kitap sayısı 59.444 ve kitap okuyanların sayısı 149.949’dur.¹⁹ 1934 yılına gelindiğinde ülke genelinde 80 Halkevinin Kütüphane ve Neşriyat Şubesi aza listesinde 71’i kadın 264’ü erkek toplam 335 kişi yer almaktadır. Bu Halkevlerinin 1935 yılı sonunda Kütüphane ve Neşriyat Şubesinde 50 avukat, 51 doktor, 560 öğretmen, 411 tüccar, 86 çiftçi, 294 işçi, 60 güzel sanatlar, 1842 sair meslekten olmak üzere 231’i kadın, 3123’ü erkek toplam 3354 kişi bulunmaktadır. Halkevleri kütüphanelerinde mevcut kitap sayısı 97.187 ve kitap okuyanların sayısı 428.274’dür.²⁰ 1935’te ülke genelinde Halkevi sayısı 103’tür ve bu Halkevlerinin 1935 yılı içinde Kitapsaray (Kütüphane) çalışmaları devam etmektedir. Halkevi üyelerinin mesleklere göre şubelere ayrılışını gösteren hulasa (özet) cetvelinde Kitapsaray ve Yayın Şubesi 75 avukat, 62 doktor, 805 öğretmen, 477 tecimen (tacir), 922 işçi, 199 çiftçi, 216 güzel sanatlar, 578 işyar (memur vs.) olmak üzere 382’si kadın, 2952’si erkek toplam 3334 kişiden oluşmaktadır.²¹ Halkevleri kütüphanelerinde mevcut kitap sayısı 106.551 ve kitap okuyanların sayısı

¹⁵ Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, CHP, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940.

¹⁶ Oktay Akbal, *Halkevlerinin Kütüphane ve Yayın Kolu Şubeleri Çalışmaları (1932-1951)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2019, s.53-54.

¹⁷ Uluğ İğdemir, *Halkevleri Kütüphaneleri İçin Rehber*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1939.

¹⁸ *Halkevlerinin 1933 senesi Faaliyet Raporları Hulasaları*, CHP, [ÜLKÜ’nün Küçük Kitapları: 3], Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1934, s.118-119.

¹⁹ *Age*, s.124.

²⁰ *Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası*, CHP, [ÜLKÜ’nün Küçük Kitapları: 5], Ulus Basımevi, Ankara 1935, s.134.

²¹ *Halkevlerinin 1935 senesi Faaliyet Raporları Hulasası*, Ulus Basımevi, Ankara 1936, s.194.

627.727'dir.²² 1938 yılında ülke genelinde 209 Halkevi bulunmaktadır. Halkevleri kütüphanelerinde mevcut kitap sayısı 285.757 ve okuyucu sayısı 1.909.910'dur.²³ 1940 yılında ülke genelindeki Halkevlerinde sürdürülen kütüphane çalışmalarına bakıldığında; toplam kitap sayısının 289.618, kitap okuyan okuyucu sayısının 1.046.842, gazete ve dergi okuyan okuyucu sayısının 672.450 olduğu görülmektedir.²⁴

Halkevleri ve Halkodalarının faaliyet raporları açısından 1942 yılına gelindiğinde daha kapsamlı istatistiklerle karşılaşılıyor. Örneğin 1939-1940 Maarif istatistiğinde okuyucuların mesleklerine göre bir ayırım yapılmıştır.²⁵ Halkevi kütüphanelerinde 1942 yılında yarım milyondan fazla kitap ve 2 milyona yakın okuyucu bulunmaktadır. Okuyucuları cinsiyet ve meslek gruplarına göre ele aldığımızda 713.199'u erkek 48.102'si kadın toplam 761.301 talebe, 155.962'si erkek 23.054'ü kadın toplam 179.016 öğretmen, 258.661'i erkek 15.310'u kadın toplam 273.971 sivil ve askeri memur ve zabıt, 449.239'u erkek, 17.668'i kadın toplam 466.907 diğer meslek sahibi olduğu deyatına ulaşılmaktadır.²⁶ Okuyucuların hangi konulardaki kitapları tercih ettikleri hakkında fikir sahibi olabileceğimiz türden istatistikler de bu raporda karşımıza çıkmaktadır. Umumi konulardaki eserleri %47,29 oranında kadınlar, %54,13 oranında erkekler, Edebi eserleri %18,56 oranında kadınlar, %18,34 oranında erkekler, Tarih-Coğrafya eserlerini %10,91 oranında kadınlar, %7,04 oranında erkekler, Sosyal konulardaki eserleri %4,49 oranında kadınlar, %3,32 oranında erkekler, Nazari ilimler konusundaki eserleri %4,49 oranında kadınlar, %4,33 oranında erkekler, Tatbiki ilimler konusundaki eserleri %4,13 oranında kadınlar, %4,66 oranında erkekler ve Güzel sanatlar konusundaki eserleri %2,86 kadınlar, %4,07 oranında erkekler tercih etmiştir. Bu istatistikler Halkevi kütüphanelerinden kitap okuyan okuyucuların serbest okuma alanında kendi ilgi alanlarına yönelik okuma zevklerini incelemek bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca o dönemin eleştirisi olarak "*romandan başka bir şey okumadıkları veya 4-5 okul kitabını okuyup durdukları*" yolundaki düşünceleri çürütmek açısından da kayda değer olarak belirtilmektedir.

1940 yılı faaliyet raporunda yeni bir alan da Halkodaları olmuştur. Halkevlerinin ulaşamadığı konumlarda aynı amaca yönelik hizmet vermek maksadıyla 1940 yılında köy ve kasabacıklarda Halkodaları açılmış ve 1941, 1942 ve 1943'te toplam 231 adet olmuştur. 133 tane Halkodasından alınan rapora göre Kütüphane faaliyetleri kapsamında okunan kitap sayısı 31.534, kitap okuyan yurttaş sayısı 144.679 olarak belirtilmiştir. Kütüphane kapsamında ele alınabilecek başka bir faaliyet olan bir kişiye sesli olarak okutulmak suretiyle yurttaşlara dinletilen kitap sayısı 298, dinleyen yurttaş sayısı 6939 olarak verilmiştir.²⁷ 1943 yılına ait Halkevleri ve Halkodaları raporunda 1942-1943 yılı içinde Halkevleri ve Halkodalarına; 11 adet Umumiyat, 4 adet Felsefe, 28 adet Sosyal ilimler, 4 adet Filoloji, 4 adet Nazari ilimler, 25 adet Tatbiki ilimler, 4 adet Güzel sanatlar, 115 adet Edebiyat, 35 adet Tarih-Coğrafya konularında olmak üzere 230 çeşit eser alındığı ve dağıtıldığı belirtilmektedir. Bu toplu eser alımı için 55.174 adet kitaba 50.000 Liraya yakın para verilmiştir.²⁸ Adı geçen raporda Halkevi Kütüphaneleri farklı bir sınıflamaya tabi tutulmuştur. Bu uygulamaya göre 393 Halkevi Kütüphanesinin 50'si A, 109'u B ve 184'ü C olmak üzere kütüphaneler 3 tipe ayrılmıştır. Kitap dağılımında yardımcı ve teşkilatlandırmada bu tipler göz önünde tutulmaktadır.²⁹ Aynı raporda kitapların ilim zümrelerine göre sayılarına rastlandığı ve yekünlerinin alınabildiği ve bazı halkevlerinin esaslı bir tasnife sahip olmadıklarının tespit edildiğinden bahsedilmektedir. 1942 yılında merkeze ulaşan 267 halkevinin

²² Age, s.201.

²³ 1939'da Halkevleri, CHP, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1940.

²⁴ Halkevleri ve Halkodalarının 1940 çalışmaları, CHP, Ankara 1941, s.59-60.

²⁵ Halkevleri ve Halkodalarının 1942 çalışmaları, CHP, Ankara. 1943, s.14.

²⁶ Age, s.14-15.

²⁷ Age, s.18-19.

²⁸ Halkevleri ve Halkodaları 1943, CHP, Ankara 1944, s.9.

²⁹ Age, s.10.

raporundan çıkarılan 612.766 okuyucunun okudukları ilim zümrelerine göre sayıları ve yüzdeleri Tablo 1'deki gibidir.

İlim Zümreleri	Okuyucu sayısı	%
Umumiyat	190.318	31,06
Felsefe	17.433	2,84
Din	4.902	0,80
Sosyal İlimler	39.083	6,37
Filoloji	15.707	2,58
Nazari İlimler	37.378	4,47
Tatbiki İlimler	33.751	5,51
Güzel Sanatlar	35.999	5,87
Edebiyat	169.372	27,64
Tarih-Coğrafya	78.763	12,86
TOPLAM	612.766	100,00

Tablo 1: 1942 yılı Halkevi Kütüphaneleri Konu ve Okuyucu İstatistiği

Her geçen yıl daha detaylı rapor edilme yaklaşımından Merkezin kütüphanelere karşı yakın ve kuvvetli ilgi gösterdiği sonucuna varılmaktadır. Halkevi Kütüphanelerine ne kadar önem verildiğini gösteren bir husus da Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı süresince bu konularda yapılan resmi yazışmalarıdır. Anameriç³⁰ Atatürk ve kütüphaneleri belgelerle inceleyen çalışmasında o dönemin resmî belgeleri incelendiğinde yoğunlukta olan konular arasında Halkevi Kütüphanelerinin de yer aldığını belirtilmektedir. Yazışmalar Halkevi Kütüphanelerine alınacak kitap ve eşyalar, kütüphanelerin işleyişi, düzeni, kütüphanelere gönderilen kitap, tiyatro oyunu ve süreli yayınlar; kütüphane inşaat işlemleri, kütüphaneler arası kitap alışverişi ve bağıışı gibi temalar içermektedir.

1944 yılına ait raporda faaliyette olan 405 halkevinin 330'unda kütüphane olduğu belirtilmiştir.³¹ 1944 yılında 450 çeşit eserden 87.500 adet kitabın Merkezden Halkevlerine ve Halkodalarına gönderildiği belirtilmektedir. Okuyucunun ilgisini sürekli kılmak ve artırmak için bu kütüphanelerin yeni eserlerle beslenmesi ve zenginleştirilmesi gerekliliği sürekli gündemdedir. Ancak kütüphanelerdeki kitap sayısının artmasının yeni bir mesele çıkardığı, bu meselenin Halkevi kütüphanelerinin ilmi esaslara göre tertip ve tasnif edilmesi lüzum ve zarureti olduğu vurgulanmıştır. 1944 yılında 40.000 cilt kitabı olan 1 kütüphane, 3000-15000 arası kitabı ihtiva eden 23 kütüphane olduğundan bahsedilmektedir. Kütüphanelerin tasnif mecburiyetinin iyi yetişmiş iş bilir ve iş sever kütüphanecilere olan ihtiyacı artırdığı, bu maksatla Ankara Halkevi'nde 3 ay sürecek bir Halkevleri Kütüphanecilik Kursu açılmak üzere olduğu belirtilmiştir. Bu kursa genel sekreterlikçe seçilecek Halkevlerinin kütüphane memurlarının devam edeceği bilgisi yer almaktadır. 1945 yılında açılan kurs ile dermesi büyüyen, okuyucu sayısı artan Halkevi Kütüphanelerinde bilimsel ilkelere göre çalışmalar yapılabilmesi amaçlanmıştır. Kurs, kütüphanecilik biliminin Türkiye'deki öncüsü sayılacak olan Adnan Ötügen tarafından verilmiştir ve kursa çeşitli halkevlerinden 10 memur katılmıştır.³² Türkiye'de henüz üniversite düzeyinde Kütüphanecilik eğitimi başlamamışken, bu işi profesyonel biçimde yapma gerekliliği ve sorumluluğu duyularak böyle bir kurs düzenlenmesi önemli bir ayrıntıdır. "Okuma hevesini Halkevlerinde ve Halkodalarında çoğaltmak" üzerinde önemle çalışılan bir konudur. Bunun için kitap hülasa etme (özetleme) müsabakaları, kitap sergileri ve kitap geceleri tertiplenmesi gibi etkinlikler düzenlenmektedir. Kitap hülasa etme işi sadece müsabaka ile bastırma değil bazen de takdim mahiyetinde sözlü yapılmakta ve dinleyenlerin o kitaptan topluca

³⁰ Hakan Anameriç, "Belgelerle Atatürk ve Kütüphaneler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24, 2008, s.487-514.

³¹ *Halkevleri ve Halkodaları 1944*, CHP, Zerbamat Matbaası, Ankara 1945, s.10.

³² Muzaffer Erol, "Halkevi Kütüphaneleri", *Türk Kütüphaneciliği*, 14 (4), 2000, s.475-476.

faydalanmasını sağlamaktadır. Başka bir etkinlik de güzel ve faydalı kitapların parasız olarak özellikle köylülere dağıtılmasıdır. Kağıt kıtlığının ve baskı zorluklarının yaşandığı böyle bir dönemde halkevlerinin bazıları muhitin ihtiyaçlarına cevap veren küçük kitaplar ve broşürler hazırlayıp dağıtmıştır.³³ İzmir Halkevinin örnek verilebileceği Kitap Geceleri etkinliği yılda bir yapılmaktadır. Halkevleri ve bölgenin ileri gelenleri bu etkinliğe iştirak etmektedir. Toplantıda kitapların faydası ve okuma sevgisi üzerine konuşmalar yapılmaktadır. Bunu çeşitli eğlenceler takip etmektedir. Toplantının özelliği davetlilerin gelirirken beraberlerinde adları Halkevi tarafından kendilerine daha önce bildirilmiş olan birer kitap getirip Halkevine armağan etmeleridir.³⁴ 1944 yılı raporunda Kütüphane konusunda üzerinde durulan iki husus daha vardır. Birincisi kitapların ciltleme işi, diğeri kütüphane salon veya odalarının ihtiyaca uygun bir şekilde tanzimidir. Ciltsiz kitapların ömrü azalmaktadır. Diğer yandan ciltleme işi birçok halkevinde bütçe yetersizliğinden yapılamamaktadır.³⁵ Kütüphane salon veya odalarının okuma için gelenlerin rahatça kitap okuyabilecekleri temiz ve sakin bir yer haline getirilmeleri, kitapların yerleştirileceği dolap ve raflarla masa, sandalye, fiş dolabı gibi eşyaların ihtiyaca elverişli ve yeter miktara getirilmesi için her gün emek ve para harcanmaktadır.

1945 yılında, önceki yıl 365 olan Halkodasından 15'i Halkevine çevrilmiş, geriye kalan 350'ye yeni açılan 2338 Halkodası katılarak toplam sayı 2688'e ulaşmıştır. Halkodaları bina olarak mahallenin nüfus sayısı ve ihtiyacına göre büyük, orta ve küçük tipte planlanıyordu. Büyük tipte 1 okuma salonu mutlaka yer alıyordu. Kütüphane ve okuma işleri bu salonda yapılıyordu.³⁶ Aynı raporda her Halkevi ve Halkodasında kütüphane bulunduğu belirtilmektedir. Bunların çoğunun halkın okuma ve öğrenme ihtiyacını karşılayabilecek durumda olduğu, zayıf olanlarının ise kuvvetlendirilmeleri amacıyla devamlı emek harcanmakta olduğu vurgulanmaktadır. 1944 yılında 168 çeşit kitaptan 26.263 tane alınarak Halkevi ve Halkodalarına yollanmıştır. Satın alınacak kitap seçiminde kütüphanelere yön gösterecek Halkevleri Bibliyografyası I, II ve III yayınlamıştır. Halkevleri ve Halkodalarında kökleşmeye başlayan bir hizmet de bir kişi tarafından yüksek sesle okunan kitabın birçok kişi tarafından dinlenmesidir. Bu iş için kahramanlık menkıbeleri, büyük savaşlar, Türk medeniyetinin çeşitli konularına ait eserler, tarım ve sağlık bilgilerini ve öğütlerini içeren kitaplar ve seyahat kitapları seçilmektedir.³⁷ Örneğin Şişli Halkevi her Pazar bu faaliyeti Ocakbaşı Toplantıları adı altında gerçekleştirmiştir. Ayrıca bazı halkevlerinin gençleri okumaya teşvik etmek amacıyla kitap özetleme müsabakaları yaptıkları belirtilmiştir.

Dönemin İstatistik Genel Müdürlüğünün 1935-1945 yılları arasında Halkevi kütüphane istatistikleri Tablo 2'de yer almaktadır. Bu istatistiklere göre Halkevi kütüphanelerinde toplam 143 kütüphane memuru, 53 hizmetli bulunmaktadır. Aynı istatistiklerde 1935-36 yıllarında 22 adet Halkevi, 45789 adet kitap ve 257588 okuyucu ile başlayan kütüphane çalışmalarının 1944-45 yıllarına gelindiğinde 395 Halkevine, 648408 kitaba ve 1373672 okuyucuya yükseldiği görülmektedir.³⁸

Yıl	Kütüphane Sayısı (Halkevi)	Kitap Sayısı	Okuyucu Sayısı
1935-36	22	45789	257588
1936-37	165	185084	860595
1937-38	166	214463	656654
1938-39	207	278985	1294626

³³ Halkevleri ve Halkodaları 1944, CHP, Zerbamat Matbaası, Ankara 1945, s.11.

³⁴ Age, s.12.

³⁵ Age, s.13.

³⁶ Age, s.33.

³⁷ 1946 Yılında..., age, s.15.

³⁸ Milli Eğitim Genel Kurulunun Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945, İstatistik Genel Müdürlüğü, Biricik Matbaa, Ankara 1947.

1939-40	374	374257	1681195
1940-41	377	462817	1169761
1941-42	378	524594	1274557
1942-43	393	584187	1335541
1943-44	392	626082	1339540
1944-45	395	648408	1373672

Tablo 2: Halkevleri Kütüphaneleri İstatistikleri 1944-1945

1944-1945 yılında Genel (Halk) Kütüphaneleri, Halk okuma odaları, Halkevi Kütüphaneleri ve Halkodalarının kütüphane, kitap, okuyucu durumu ise Tablo 3'te yer almaktadır.³⁹

Kütüphane Türü	Kütüphane Sayısı	Kitap Sayısı	Okuyucu Sayısı
Genel (Halk) Kütüphaneler	82	658698	908952
Halk Okuma Odaları	230	17657	39881
Halkevleri Kütüphaneleri	395	648408	1373672
Halk Odaları	366	73681	485984

Tablo 3: Türlerine Göre Kütüphane İstatistikleri 1944-1945

Bu karşılaştırmadan anlaşılacağı üzere Halkevlerinin kütüphane çalışmaları Genel (Halk) kütüphanelerin çalışmalarından geri kalmadığı hatta koleksiyonlarında yeni yazı ve halka inen kitapların çok olmasından dolayı büyük halk toplulukları üzerinde genel kütüphanelerden daha etkili bir rol oynadığı söylenebilmektedir. Genel (Halk) Kütüphanelerinde 137184 yazma eser, 157753 eski yazılı eser, 234688 yeni yazılı eser ve 266257 yabancı dilde eser bulunmakta iken Halkevleri Kütüphanelerinde 4004 yazma eser, 62719 eski yazılı eser, 564122 yeni yazılı eser ve 14020 yabancı dilde eser bulunmaktaydı⁴⁰. Eski yazı bilenlerin azalması ve yeni yazı bilenlerin oranının artması Halk Kütüphanelerini çeşitli imkansızlıklar yüzünden bu yeni duruma hazırlayamamıştı. Diğer taraftan modern halk kütüphanesi anlayışı henüz yaygın olmadığı için kütüphaneciler kitapları okutmaktan ziyade yazma ve nadir eserleri korumayı ön planda tutuyorlardı. Bu da Halkevi Kütüphaneleri kadar etkili olamamalarına neden olmaktaydı. Halkevleri bir taraftan devletin para yardımı diğer yandan aydınların ve halkın gönüllü çalışmaları ile kütüphaneciliğimize ve halk eğitimine yardımcı olmaktaydı. Tek partili devirde ülkemizin sosyal hayatında önemli bir faktör olarak kabul edilen halkevlerinin kütüphaneleri yönünden de halka yararlı olduğu bilinmektedir.⁴¹ Halkevlerinin kütüphanecilik ve yayıncılık faaliyetleri bu alanlara yeni bir anlayış getirerek ilginin artmasında inkâr edilemez bir rol oynamıştır.⁴² Halkevlerinin yayıncılık, konferans ve kütüphanecilik gibi faaliyetleri, başta gençler olmak üzere pek çok yazarın / aydının meslek hayatına girmelerine vesile olmuştur.⁴³ Anadolu kasabalarının büyük kısmı ilk kütüphanelerine Halkevleri aracılığıyla kavuşmuşlardır. Buldukları coğrafyanın sosyal ve kültürel şartları da dikkate alınarak oluşturulan Halkevleri kütüphaneleri, sahip oldukları işlevleri ile hem toplumun eğitim ve kültür seviyesini yükseltmiş hem de toplumun, gücünü milletten alan yeni rejimle birlikte arka arkaya sıralanan inkılapların amacının ne olduğunu anlamasına yardımcı olmuştur.⁴⁴

Kütüphane ve Neşriyat Şubesinin görevlerinden birinin de Dil ve Edebiyat Şubesi ile çalışmalarını birleştirerek yörenin tarih, folklor, sanat, edebiyat, iktisat vb. özelliklerine ait önemli araştırmaları yayımlamak olması yayın faaliyetlerinin artması ve kalitesi açısından önem

³⁹ Yaşar Karayalçın, "Kütüphanelerimize Umumi Bir Bakış", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1 (1), 1952, s.6.

⁴⁰ Age.

⁴¹ Osman Ersoy, *Kütüphaneciliğimizin sorunları*, Anadolu Matbaası, Ankara 1966, s.9.

⁴² Arif Olgun Közleme, "Batılı Anlamda Yeni Bir Toplum Yaratma Aracı Olarak Halkevleri" *Journal of International Social Research*, 14 (76), 2021, s.430.

⁴³ Kemal Karpat, "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey: 1931-1951", *Die Welt Des Islams*, 15 (1/4), 1974, s.69-84.

⁴⁴ Akbal, *agt*, s.24.

taşımaktadır.⁴⁵ Halkevleri Kütüphane ve Neşriyat Şubesinin yayın çalışmalarının oldukça etkili olduğu söylenebilir. Kağıt kıtlığı ve matbaa bulma gibi yayıncılık sorunları olan bir dönemde bir çok Halkevi hiç olmazsa bir ya da birkaç dergi veya sayı bastırabilmiştir. Doğal olarak bu durum hem kütüphaneciliğe hem de yayıncılığa olumlu etki yapmıştır.⁴⁶ Halkevlerinde basılan kitaplar, broşürler ve özellikle yöresel dergiler Türkiye'nin sosyo-kültürel, ekonomik, psikolojik ve sosyolojik durumunu gözler önüne sermektedir. Halkevleri Kütüphane ve Neşriyat Şubelerinin faaliyetlerinin karşılaştığı bazı güçlükler olmuştur. Bunların başında kütüphanelerin hedeflenen işleyişine uygun nitelikli personel bulunamaması ve ücra yerlerdeki halka kütüphane hizmetinin nasıl ve ne şekilde ulaştırılacağı sorunu gelmektedir. Halkevleri kütüphanelerinin her geçen yıl sayısının artması ve koleksiyonlarındaki kitapların çoğalmasında bu güçlükleri daha fazla gün yüzüne çıkarmaya başlamıştır.⁴⁷ Neşriyat açısından ise en büyük sorun yayımları bastırmak için kağıt ve matbaa konularında yaşanmaktadır. Kağıt bulamadığı için dergisini düzenli periyotta çıkaramayan veya hazırladığı kitapları bastırarak matbaa bulamayan halkevleri bulunmaktadır. Çeşitli çalışmalar göstermektedir ki Halkevi kütüphanelerinin bilimsel çerçevede kataloglama sınıflama gibi teknik hizmetlerini yürüten, yayınladıkları dergi, kitap ve broşürlerle bir kütüphanenin görevlerinin ne olması gerektiğini düşündüren, katalog çalışmalarıyla, bibliyografyasıyla, zengin dermesiyile; kullanıcılarına uygun çalışma saatleriyle ve onlara yönelik gerçekleştirdiği geniş yelpazedeki etkinlikleriyle tarihimizde çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Halkevi kütüphaneleri hakkında, halkı bilinçlendirme ve halkın kültür düzeyini yükseltme amaçlarına uygun olarak yaptığı tüm çalışmalar ve gerçekleştirdiği tüm faaliyetler ile varlık gösterdiği yıllar itibarıyla çağdaş bir kütüphane hizmeti sunmuş olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Halkevleri ve Halkodaları kütüphaneleri ile Anadolu'nun en ücra bölgelerine bile her türden kitabın ulaşması sağladıklarını belirtmek gerekir. Halkodaları, Halkevlerinden çok sonra açılmasına rağmen, kapanışlarına kadarki süre içerisinde tıpkı Halkevleri Kütüphaneleri gibi yüzbinlerce kitaba sahip birer dermeye ulaşmıştır. Halkevleri, 8 Ağustos 1951 tarihinde yürürlüğe giren 5830 Sayılı Yasa ile kapatıldığında adeta bir yağma⁴⁸ ve talan politikasının izlendiği çeşitli kaynaklarda vurgulanmaktadır.⁴⁹ Bu durumun doğal sonucu olarak kütüphanelerin dermesi de aynı yaklaşımla dağıtılmıştır. Neticede bu kütüphanelerin nasıl ve ne şekilde yok edildikleri, varsa yok edilmeyenlerinin hangileri olduğu, günümüzde hangi kütüphanelerde Halkevi damgalı eserler olduğu vb. konular net olarak bilinmemektedir.

Halkevleri ve Halkodaları Erken Cumhuriyet Döneminde hayata geçirilen ve döneme damga vuran toplumsal olgular olarak karşımıza çıkmaktadır. Halkevleri incelendiğinde Halkevlerinin 9 şubeden oluştuğu en önemli şubelerinden birinin ise Kütüphane ve Neşriyat Şubesi olduğu görülmektedir. Bu şubelerin başat görevi hiçbir ayırım yapmadan tüm halka kütüphane hizmeti sunmaktır. Halkevi kütüphaneleri, temel kütüphanecilik iş ve işlemlerini bilimsel esaslara uygun olarak yapmaya gayret göstermenin yanısıra dergi, kitap, broşür vb. yayınlar yapmak, yerel, ulusal ve uluslararası gündeme dair konferanslar düzenlemek, kitap sergileri açmak, edebiyat müsabakaları yapmak, kitap özetleme yarışmaları hazırlamak, sesli kitap okutmak, gezici kütüphane hizmeti sunmak gibi kullanıcılara yönelik çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Halkevlerinin erişemediği ücra yerlerde Halkodaları kullanıcıların kütüphane gereksinimini karşılamıştır. Tüm faaliyetleriyle Halkevi ve Halkodası kütüphaneleri devrin hem sosyo-kültürel hayatının şekillenmesinde hem de okur-yazar oranının artmasında önemli aktörler olmuşlardır.

⁴⁵ Karpat, *agm*, s.74.

⁴⁶ Zeyrek, *agm*, s.137.

⁴⁷ Akbal, *agt*, s.93.

⁴⁸ Müslime Güneş, Adnan Menderes ve Halkevleri, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25, (2012/Güz), s.153.

⁴⁹ Erol, *agm*, s.478.

2.Çanakkale Halkevleri ve Halkodaları Kütüphaneleri

Çanakkale, 1927’ de 181.753, 1935’te 222.792, 1940’ta 304.588, 1945’te 317.254, 1950’de 289.429 nüfusa sahip bir kenttir.⁵⁰ Nüfusu az olmasına karşın Çanakkale’nin sosyo-kültürel açıdan birçok taşra iline göre modern bir görünüm sunduğu söylenebilir. Bu görünümde Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren bölgeye yerleştirilen göçmen nüfusun katkısı bulunmaktadır. Ayrıca Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerden gelen bürokratlar ve eğitilmiş memurlar da Çanakkale’nin gelişimine katkı sağlamıştır. Tevfik İleri, Reşat Nuri Güntekin, Hüsnüye Balkanlı, Dr. Ziya Hüznü gibi önemli isimler halkevi ile etkileşimde bulunmuştur. Çanakkale Halkevi açık olduğu yıllar boyunca misyonunu yerine getirmek için gayret göstermiştir. Henüz Lise seviyesinde dahi bir eğitim kurumuna sahip olmayan taşrada bir şehirde kurulan Çanakkale Halkevi, Milli bayramlardaki etkinlikleri ile sağlıktan tarıma, ekonomiden vatandaşlık işlerine kadar çeşitli alanlarda düzenlediği konferanslarla, anma etkinlikleriyle, balo, şiir dinletisi, sinema ve tiyatro gösterimi, sergi gibi etkinlikleriyle, biçki-dikiş kursu, yabancı dil eğitimi gibi kursları ile yetişkin eğitiminin mekanı, Cumhuriyet Dönemi’nde Çanakkale’nin 20 yıla yakın tarihinin tanığı ve parçası olmuştur.⁵¹ Çanakkale Halkevi, 1932 yılında ülke genelinde açılan ilk 14 Halkevi’nden biridir. Çanakkale Halkevi Temsil Şubesi hariç kurulan 8 şubesi ile birlikte açılmıştır. Bunlardan biri olan Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat şubesi, halkevi açıldığı andan itibaren kütüphane faaliyetlerine başlamıştır. 1930’lu yıllarda kentin tek kütüphanesi, Çanakkale Halkevi Kütüphanesi idi.⁵² Bu kütüphane, öncelikle halkevinin alt katındaki küçük okuma odasında faaliyete başlamıştır. Daha sonra kütüphane rafları eklenerek halkevi binasının üst katına taşınmıştır. Çanakkale halk kütüphanesinin ilk dermesi Çanakkale Türk Ocağı’ndan kalma 300 civarı kitaptan oluşmuştur. Kütüphanenin düzenlenmesi, yeni kitapların alınması ve kullanıcıların ihtiyaçlarına anında cevap vermesi için aylık ücretli bir kütüphane memuru çalıştırılmıştır.⁵³ Çanakkale Halkevi’ne ait 1950 yılı giderleri arasında kütüphane memuruna aylık 50, yıllık 600 Lira ayrıldığı görülmektedir.⁵⁴ Kütüphaneye hangi kitapların alınacağına kütüphane memurunun, halkevi idarecilerinin, Çanakkale aydınlarının ortak görüşleri ile karar verildiği belirtilmektedir.⁵⁵

Halkevlerinin 1934 yılı faaliyet raporunda Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi azaları 25 sair meslekten ve erkeklerden oluşmaktadır. Raporda Çanakkale Halkevi Kütüphanesinden yurttaşların faydalanmalarına çalışıldığı özellikle vurgulanmaktadır. Ayrıca Çanakkale Halkevinin Anafarta adlı dergi ile Köylü Duvar Gazetesi’ni düzenli olarak çıkardığı belirtilmektedir.⁵⁶ Aynı yıl, Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi aza listesinde 1 avukat, 3 doktor, 12 öğretmen, 1 tüccar, 9 sair meslekten ve 4’ü kadın 22’si erkek olmak üzere toplam 26 kişi bulunmaktadır. 1934 yılı için Çanakkale Halkevi kütüphanesindeki kitap sayısı 961, kitap, dergi, gazete okuyan tüm okuyucuların sayısı 1000 olarak raporlanmıştır.⁵⁷ 1935’te Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi aza listesi 1 doktor 3 öğretmen toplam 4 erkekten oluşmaktadır.⁵⁸ 1935 yılı Kitapsaray (Kütüphanesi) kitap sayısı cetvelinde yer alan bilgilere göre kitap sayısı boş bırakılmıştır ve bir yıl içinde kitap okuyanların sayısı 541’dir.⁵⁹

⁵⁰ “Çanakkale”, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye, il il: Dünü, bugünü, yarın*, 3.cilt, Anadolu yayıncılık, İstanbul 1981, s.1811.

⁵¹ Murat Karataş, *Çanakkale Halkevi (1932-1951)*, Grafiker Yayınevi, Ankara 2014, s.156-157.

⁵² Murat Karataş, “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Çanakkale’nin Kentsel Gelişimi (1923-1950)”, *Tarih ve Günce*, 8, 2021, s.48.

⁵³ *Age*, s.122.

⁵⁴ BCA.490.100.830.277.1.

⁵⁵ BCA.490.01.1005.878.01.54.

⁵⁶ Halkevlerinin 1934..., 1935, s.29.

⁵⁷ *Age*, s.204.

⁵⁸ Halkevlerinin 1935..., 1936, s.170.

⁵⁹ *Age*, s.199.

1940 yılı raporlarına göre Çanakkale’de 1 merkezde, 3 kazada olmak üzere toplam 4 Halkevi ve 2 kazada, 3 nahiyede olmak üzere toplam 5 Halkodası bulunmaktadır.⁶⁰ Edinilen bilgiler ışığında Çanakkale Halkevi ve Halkodaları aşağıdaki tablolarda derlenmiştir. Halkevleri tablosunda açılış tarihleri, Kütüphane ve Yayın Şubesi olup olmaması, bölgenin nüfusu ve aza sayısı bilgilerine Tablo 4’te yer verilmiştir.

Halkevi	Açılış tarihi	Kütüphane ve Yayın Şubesi	Nüfus	Aza sayısı
Çanakkale	19.02.1932	Var	11495	657
Gelibolu	23.02.1936	Var	6637	305
Biga	20.02.1938	Var	7480	658
Bayramiç	19.02.1939	Yok	5481	125

Tablo 4: Çanakkale Halkevleri 1940

1940 yılı istatistiklerine göre Çanakkale nüfusu 11.495’tir. Çanakkale Halkevi, ülke genelinde ilk açılan halkevlerinden biri olarak 19 Şubat 1932’de faaliyetlerine başlamıştır. Kütüphane ve Yayın Şubesi bulunmaktadır ve Aza sayısı 657’dir. 23.2.1936’da açılan Gelibolu Halkevinin Kütüphane ve Yayın Şubesi vardır. 1940 yılındaki verilere göre Gelibolu’nun nüfusu 6637’dir ve Aza sayısı 305 olarak tespit edilmiştir. Biga Halkevi 20.2.1938’de açılmıştır ve Kütüphane ve Yayın Şubesi bulunmaktadır. 7480 nüfuslu Biga’da Aza sayısı 658’dir. Bayramiç Halkevi 19.2.1939’da açılmıştır ve Kütüphane ve Yayın Şubesi bulunmamaktadır. O dönemde Bayramiç nüfusu 5481’dir Aza sayısı ise 125’tir.

Halkodası	Açılış tarihi	Nüfus	Aza sayısı
Bozcaada	25.02.1940	1691	63
Çanpazarı	25.02.1940	989	91
Dimetoka	25.02.1940	1930	53
Karabiga	25.02.1940	2302	89
Yenice	25.02.1940	1050	50

Tablo 5: Çanakkale Halkodaları 1940

Çanakkale’de 1940’ta açılan Halkodalarının açılış tarihi, bölgenin nüfusu ve aza sayısı Tablo 5’te yer almaktadır. Halkodalarında şubeler bulunmadığı için tabloda kütüphane ve yayın Şubesi sütunu yer almamaktadır. Halkevlerinin erişemediği yerlerde küçük ölçekli birer Halkevi hizmeti sunan Halkodalarının 25 Şubat 1940 yılında faaliyetlerine başlamaları gündeme gelmiştir. Çanakkale’deki 5 Halkodasının hepsi de 25 Şubat 1940 yılında açılmıştır. Halkevlerinden farklı olarak Halkodalarında şubeler bulunmuyordu ancak Aza sistemi uygulanıyordu. 1940 yılı raporuna göre Aza sayıları 1691 nüfuslu Bozcaada kazasında 63, 1050 nüfuslu Yenice kazasında 50, Biga kazasının nahiyelerinden 989 nüfuslu Çanpazarı’nda 91, 1930 nüfuslu Dimetoka’da 53, 2302 nüfuslu Karabiga’da 89 olarak verilmektedir.

1943 yılı Halkevleri ve Halkodaları raporuna göre Çanakkale halkevi, son zamanlarda kütüphanelerinde esaslı bir çalışma yolunu tuttuklarının görüldüğü belirtilen halkevleri arasındadır.⁶¹ 1944 raporlarına göre kütüphanelerinin iyi çalıştığı tespit edilen başlıca halkevleri arasında Çanakkale de bulunmaktadır.⁶² Halkevlerinin kuruluşunun 15.yılı itibarıyla 1946 yılında Çanakkale’de 8 adet (Çanakkale, Gelibolu, Bayramiç, Eceabat, Ayvacık, Biga, Ezine, Lapseki) Halkevi ve 92 adet Halkodası bulunduğu rapor edilmektedir.⁶³ Rapordan anlaşıldığına göre bazı halkodaları daha sonradan halkevine çevrilmiştir. Aynı raporda Çanakkale’nin ilçesi olan

⁶⁰ Halkevleri ve ..., 1941, s.35.

⁶¹ Halkevleri ve ..., 1944, s.10.

⁶² Halkevleri ve ..., 1945, s.13.

⁶³ 1946 yılında..., age, s.19.

Eceabat'ta yer alan Eceabat halkodası o yıl halkevine çevrilen halkodaları listesinde yer almaktadır.

1933 yılında Çanakkale Halkevi kütüphanesindeki kitap sayısı 1657 ve kütüphaneye kitap okumaya gelenlerin sayısı ise 6940'ı bulmuştur.⁶⁴ Çanakkale halkevinin neşriyat konusunda zayıflığına karşılık kütüphanesinin nispeten zengin olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ 1936 yılında kütüphanede 1277 adet kitap mevcuttur bu kitapların konularına göre dağılımı Tablo 6'da yer almaktadır.⁶⁶

Kitapların Konusu	Kitapların sayısı
Türkçe Edebiyat	185 adet
Tarih-Coğrafya Yurt Bilgisi	192 adet
Matematik İlimleri	35 adet
Tabii İlimler Fizik Kimya dahil	38 adet
Felsefe Sosyoloji	135 adet
Tıbbiye Sıhhi Eserler	55 adet
Ziraat Ticaret ve İktisadiyat	85 adet
Hukuk Kanunlar	75 adet
Güzel Sanatlar	42 adet
Hikaye Masal Roman	85 adet
Siyasi Sosyal Gazete ve Mecmua	103
Diğer Eserler	350 adet
Genel Toplam	1277

Tablo 6: Çanakkale Halkevi Kütüphanesindeki Kitapların Konularına Göre Dağılımı (1936)

1937 tarihinde Çanakkale Halkevi kütüphanesindeki kitap sayısı 1508'ü bulmuştur. 1938 yılında ise 1022 adet Türkçe 497 adet yabancı dilde olmak üzere kütüphanede toplam 1519 eser vardır.⁶⁷ 1945 yılında kütüphanede 3.754 kitap olduğu, bunlardan 697 tanesinin eski Türkçe (Osmanlıca) 550 tanesinin İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi yabancı dilde olduğu belirtilmiştir. 1947 yılına gelindiğinde kitap sayısı 3903'e ulaşmıştır. Gidişata bakıldığında 1950'li yılların başlarına doğru Çanakkale halkevi kütüphanesindeki kitap sayısının 5000 civarına yaklaştığı düşünülmektedir.⁶⁸ Ülke genelindeki Halkevi kütüphanelerinde 300-15000 arası kitap bulunduğu düşünülürse 5000 kitap hiç de azımsanmayacak bir sayıdır.

Çanakkale Kütüphane ve Neşriyat Şubesi 1933 yılında halk evine gelen köylü kullanıcılara güncel gündelik ve pratik bilgiler sunmak amacıyla "*Köylü Duvar Gazetesi*" çıkarmıştır.⁶⁹ Ayrıca kütüphaneye gelen kullanıcılara güncel dergi ve gündelik gazete okuma imkanı sunulmuştur. 1935 yılı raporuna göre Çanakkale Halkevi Kütüphanesine günde ortalama 50 kişi gelmektedir.⁷⁰ Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi Çanakkale'nin tek süreli yayını olan Çanakkale Vilayet Gazetesinde Kasım 1935-Nisan 1936 tarihleri arasında "*Halkevinden Halka*" başlıklı bir yazı dizisi yayınlamıştır. 13 sayı çıkan yazı dizisinde Türk inkılabı, Cumhuriyet rejimi ve CHP'nin ilke ve anlayışları yalın ve basit bir üslupla aktarılmıştır. Kütüphane ve Neşriyat Şubesinin yayın faaliyetleri arasında 1934-1943 yılları arasında toplam 9 sayı çıkarılabilen "*Anafarta Dergisi*" bulunmaktadır. Dergiye periyod olarak ayda bir yayımlanacak biçimde başlanmış ancak çeşitli nedenlerden dolayı 1934 yılında 3 sayı, 1937 yılında 2 sayı, 1935, 1939, 1940 ve 1943 yılında 1'er sayı çıkarılmıştır. Derginin ilk sayısı İstanbul Hilal matbaasında, 2., 3. ve 4. sayı İstanbul

⁶⁴ Halkevlerinin 1933...,1934, s.26.

⁶⁵ Karataş, age, s.123.

⁶⁶ BCA.490.01.983.812.01.

⁶⁷ Şeref Ergenekon, *Cumhuriyet'in 15.yılında Çanakkale*, Çanakkale Valiliği, Çanakkale 1938, s.32.

⁶⁸ Karataş, age, s.124.

⁶⁹ Halkevlerinin 1934..., 1935, s.29.

⁷⁰ Halkevlerinin 1935..., 1936, s.39-40.

Ülkü matbaasında, 5. ve 6. sayı Çanakkale Cumhuriyet Halk Partisi matbaasında, 7., 8. ve 9. sayı Çanakkale Vilayet matbaasında basılmıştır.⁷¹ Dergide çıkan yazılar, Türk İnkılabı, Cumhuriyet rejimi, genel Türk tarihi, Çanakkale'nin yerel tarihi, Çanakkale halkevinden haberler, Çanakkale'nin ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı ile ilişkili yazılar, şiir, nesir vb. edebi metinlerden oluşmaktadır. Ayrıca Halk sağlığına yönelik aydınlatıcı bilgiler veren makalelerin de sıklıkla dergide yer aldığı görülmektedir.

Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesinin yayın faaliyetleri kapsamında ele alınabilecek iki eserden daha bahsetmek gerekir. Birincisi aynı zamanda Kütüphane ve Neşriyat Şubesi başkanı öğretmen Şeref Ergenekon tarafından hazırlanan “*Cumhuriyet'in 15.yılında Çanakkale*” isimli eserdir. Çanakkale Valiliği tarafından 1938 yılında basılan 46 sayfalık eserde, Çanakkale'nin coğrafi özellikleri, kazaları, tarihi, tarım hayvancılık gibi ekonomik hayatı, şehrin sağlık durumu, nüfus, iskan ve belediye işleri gibi bilgiler içeren 15 yıllık veriler görsel malzeme, tablo, grafik ve sayısal olarak yer almaktadır.⁷² İkinci eser, Nurettin Ünen tarafından hazırlanan “*Dünkü ve Bugünkü Çanakkale*” isimli eserdir. 1947 yılında basılan bu eser, 183 sayfa metin ve 26 sayfa görselden oluşmaktadır ve eski çağlardan 1940'lı yıllara kadar Çanakkale'nin çoğunlukla tarihsel geçmişi hakkında bilgileri kapsamaktadır. Bunun dışında eserde Çanakkale ile ilgili coğrafya, nüfus, iklim, kültür, ekonomi açısından da bilgilere yer verilmiştir.⁷³

Çanakkale Halkevi konferanslar aracılığı ile halk ile olan iletişimini sağlamlaştırmak amacıyla konferans etkinliğini sık düzenleyen halkevleri arasındadır. Henüz yeni kurulduğu 1932 yılında 3 iktisat, 2 eski eser ve 1 tane halkevlerinin çalışma biçimleri konulu konferans düzenlenmiştir. Ayrıca 1933 yılında 250-300 kişinin katıldığı biri iktisat diğeri terbiye konularında iki konferans düzenlenmiştir. Çanakkale Kütüphane ve Neşriyat Şubesince 1938 yılında köylülere yönelik olarak “*Seyyar kütüphane*” fikri ortaya atılmıştır. Buna göre Çanakkale Halkevi kütüphanesinde bulunan eserlerden bazıları köy köy dolaşarak köylülere ulaştırılması planlanmıştır. Buna göre köy hayatı ve çiftçilikle ilgili ve köylünün reel hayatına yönelik olarak seçilen kitaplar seyyar kütüphanelerle köylüye ulaştırılmıştır.⁷⁴ Bütün bu faaliyetleri ile Kütüphane ve Neşriyat Şubesinin üstlendiği sorumluluğu büyük oranda yerine getirdiği kabul edilmektedir.

Çalışmada elde edilen bilgiler ışığında Çanakkale Halkevlerinin ve Halkodalarının kütüphane faaliyetleri bina, personel, bütçe, derme ve kullanıcı unsurları açısından değerlendirilmesi aşağıda yer almaktadır. Değerlendirme kapsamında kütüphane ile yakın ilişkisi bakımından Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubelerinin yayın faaliyetlerine de yer verilmiştir.

2.1.Bina

Açılan ilk Halkevleri, genellikle eski Türk Ocakları binalarında açılmıştır.⁷⁵ Halkevleri çalışma talimatlarına göre bir yerde Halkevi açılabilmesi için belirli kriterleri sağlaması gerekiyordu. Özellikle Kütüphane ve okuma odalarına ayırarak geniş mekanları olan binalar tercih edilmekteydi. Halkodaları ise bina olarak mahallenin nüfus sayısı ve ihtiyacına göre büyük, orta ve küçük tipte planlanıyordu. Büyük tipte 1 okuma salonu mutlaka yer alıyordu. Kütüphane ve okuma işleri bu salonda yapılıyordu.⁷⁶ Ödünç verme hizmetinin bulunmadığı Halkevi ve Halkodası kütüphanelerinde kullanıcıların kütüphanede okuyabilmesi için mekanın genişliği daha çok önemseniyordu.

Çanakkale Halkevi mekan olarak Kayserili Ahmet Paşa Caddesi üzerinde bulunan ve Cumhuriyet'ten önce konsolosluk binası olarak hizmet veren binada faaliyet göstermiştir. Kargir

⁷¹ *Anafarta Dergisi*, Çanakkale Halkevi, Çanakkale 1934-1943.

⁷² Ergenekon, age.

⁷³ Nurettin Ünen, *Dünkü ve Bugünkü Çanakkale*, CHP Halkevleri Yayınları, Milli Kültür Araştırmaları Dizisi, 1947.

⁷⁴ Karataş, 2014, age, s.125.

⁷⁵ Akbal, *agt*, s. 13.

⁷⁶ Halkevleri ve ..., 1945, s. 33.

iki katlı bu bina beş oda ve iki salondan oluşmaktadır ve büyük salonu 250 kişi kapasitelidir. Spor Şubesi hariç her şubeye çalışma odası ayrılmıştır. 1943 yılında Çanakkale Halkevi için yeni bir bina yapılması kararı alınmış ancak inşa edilememiştir.⁷⁷ 1946 yılı raporunda Çanakkale Halkevi binasının 1947 yılında bitirilmesi ümededilen Halkevleri arasında sayıldığını görüyoruz.⁷⁸

Çanakkale’de yer alan diğer halkevleri ve halkodalarının hizmet verdikleri binalar ile ilgili Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinden bazı Halkodalarının durum cetvellerine erişilmiştir. Bayramiç Çavuşlu Halkodasının 1947 tarihli durum cetvelinde 50 kişilik 1 odası, 3 adet masası, 6 adet oturma sırası olduğu görülmektedir.⁷⁹ Bayramiç Çırpılar Halkodasının 1947 tarihli durum cetvelinde 70 kişilik 1 odası, 8 masası, 21 sandalyesi olduğu belirtilmiştir.⁸⁰ Biga Çavuşköy Halkodasının 1947 tarihli durum cetveline göre 10’ar kişilik 2 odası, 200 kişilik bir okuma salonu, 12 masası, 30 tane sandalyesi ve 8 tane büyük sırası bulunmaktadır.⁸¹ Biga Gündoğdu Halkodasının 1947 cetvelinde biri 80, biri 2, biri 20 kişilik olmak üzere 3 odası olduğu, 10 masası ve 15 sandalyesi bulunduğu belirtilmektedir.⁸² Lapseki Halkodasının 1950 durum cetveline göre 6’sı 15’er kişilik, 2’si 80’er kişilik toplam 8 odası, 2 küçük 1 büyük toplam 3 masası ve 45 sandalyesi (9’u tamire muhtaç) bulunmaktadır.⁸³ Ayrıca arşivde Eceabat, Yenice, Canpazarı, Bolayır, Kepez, Ezine-Bahçeli, İmroz (Gökçeada), Bozcaada Halkevi ve Halkodalarının binalarına ait yazışma ve planlar bulunmaktadır.⁸⁴

2.2. Personel

Halkevi ve Halkodalarının kütüphane faaliyetlerini sürdürmelerinde Kütüphane ve Neşriyat Şubesi azalarının dışında Halkevi ve Halkodalarının yöneticisi konumundaki Reisler önem taşımaktadır. Bu nedenle aşağıdaki tablolarda Çanakkale Halkevlerinin ve Halkodalarının Reislerinin isimleri, doğum yerleri ve tarihleri ile tahsil dereceleri ve mesleklerine dair bilgiler Tablo 7 ve Tablo 8’de derlenmiştir.⁸⁵

Halkevi	Reisi	Doğum tarihi, yeri	Tahsili	Mesleği
Çanakkale	Halil Dilmaç	1886, İzmir	Yüksek	Ticaret
Gelibolu	M.Ali Suner	1896, Gelibolu	Yüksek	Avukat
Bayramiç	Kamil Toker	1913, Bayramiç	Orta	Müteahhit ve Tüccar
Biga	Mahmut Onat	1888, Pirlepe	Lise	Maliye memuru

Tablo 7: Halkevi Reisleri

Halkodası	Reisi	Doğum tarihi, yeri	Tahsili	Mesleği
Bozcaada	Hazım Yunatçı	1904, Bozcaada	Orta	Şarapçı
Yenice	Tevfik Ağan	1899, Malatya	Lise	Maarif Memuru
Dimetoka	Hamdi Gülçer	1908, Yozgat	Lise	Başöğretmen
Karabiga	Hasan Basri Orman	1891, Midilli	Orta	Çiftçi
Çanpazarı	Ali Tümer	1912, Çanpazarı	İlkokul	Köy Katibi

Tablo 8: Halkodaları Reisleri

Ankara Halkevi gibi büyük ölçekli Halkevi kütüphanelerinde istihdam edilenler arasından 10 kütüphane memurunun katıldığı bir Kütüphanecilik Kursu düzenlendiğinden yukarıda

⁷⁷ Karataş, *age*, s.26.

⁷⁸ 1946 yılında..., *age*, s.6.

⁷⁹ BCA.490.01.830.277.1.87.

⁸⁰ BCA.490.01.830.277.1.86.

⁸¹ BCA.490.01.830.277.1.84.

⁸² BCA.490.01.830.277.1.85.

⁸³ BCA.490.01.830.277.1.78.

⁸⁴ BCA.490.100.1685.855.1.

⁸⁵ Halkevleri ve ..., 1941, s.33.

bahsedilmişti. Buradan bazı Halkevleri kütüphanelerinde kütüphane memuru istihdam edildiğini anlıyoruz. Çanakkale Halkevinde kütüphanenin iş ve işleyişinden sorumlu olan bir kütüphane memuru çalıştırılmış olması önemli bir durumdur. Bu ünvanla çalışan kişiye 1950 yılındaki gider belgesine göre aylık 50, yıllık 600 Lira ücret belirlenmiştir. Aynı yıl, Biga Halkevinde kitaplık memuru ünvanıyla yevmiyesi 1 Liradan yılda 360 lira gider kaydedilen bir memur bulunmaktadır ve Çanakkale Halkevi Kitapçılık (Kütüphane ve Yayım) Kolu Başkanı Adnan Demirtaş isimli bir öğretmendir.⁸⁶ Bunun dışında bazı halkevleri ve halkodalarında kütüphane temizliği ile ilgilenen hademe kadrosunda çalışanların bulunduğunu da görmekteyiz.

2.3.Bütçe

Kütüphane ve Neşriyat Şubesi kapsamında olduğu için Halkevi Kütüphanelerinin görevleri oldukça geniştir. Kütüphaneyi belirli saatlerde açık tutmak, kitapları bilimsel usul ve esaslara göre tasnif ederek halkın kullanımına sunmak, halkı okumaya teşvik etmek, kullanıcıların kitap gereksinimine göre satın alma, bağış veya değişim yoluyla koleksiyonu geliştirmek, okuma zevkini yaymak için diğer kütüphanelerle işbirliği yapmak, okunmasında mahsur görülen çeşitli kategorideki kitapları elemek, yeni gelen kitapların pano, broşür, süreli yayın veya radyo aracılığı duyurusunu yapmak temel görevler arasındadır. Bunların yanısıra ihtiyaç duyulan ve güncel konularda konferanslar düzenlemek, kitapların, dergi ve broşürlerin yayınlanmasına destek olmak, gazetelere bilgi akışı sağlayarak yerel gazetelerin zenginleşmesini sağlamak ise dolaylı görevler olarak belirtilebilir. Bu görevleri yerine getirebilmek için elbette Halkevi kütüphanelerinin bütçe gereksinimleri olmaktadır. Kitap, dergi alımları ile kullanıcı hizmetleri kapsamında düzenlenen etkinlikler için gerekli olan bütçenin sağlanması Halkevlerinin kendi bütçeleri ve Merkez tarafından imkanlar çerçevesinde Halkevlerine gönderilen destekler ile gerçekleştirilmektedir. Çanakkale Halkevi Kütüphane memurunun ücreti, yeni kitaplar alınması gibi bütçelerin sağlanması için kendi bütçelerinin olmaması durumunda Merkez'den maddi yardım talep etme yoluna gitmişlerdir.

2.4.Derme / Koleksiyon

Halkevi ve Halkodaları kendi bütçelerinden harcayarak kitap aldıkları gibi partinin genel sekreterliği imkan nispetinde yardım etmektedir.⁸⁷ Halkevi ve Halkodası kütüphanelerine belirlenen kriterlere sahip materyal (kitap, dergi, broşür, albüm, harita vb. her tür eser), kütüphane heyetinin onayından geçerek dermeye dahil edilirdi. Halkevi ve Halkodaları kütüphanelerinde farklı derme geliştirme yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemlerin başında satın alma gelmektedir. Kütüphane sorumlularının ve kullanıcıların satın alınmasını talep ettikleri yayın listeleri, uygunluğu denetlendikten sonra Merkeze bildirilirdi. Merkez, gelen talepler doğrultusunda satın alma gerçekleştirirdi ve buna ek olarak kendi belirlediği yayınlardan satın alma yaparak kütüphanelere gönderirdi. Bu kütüphanelerde kullanılan diğer bir yöntem ise bağış yöntemidir. Yayın yapan veya ellerinde kitaplar olan kurum ve kuruluşlar, kişiler kütüphanelere kitap bağışında bulunmaya teşvik edilmekteydi. Örneğin sesli kitap okuma geceleri düzenlendiğinde buraya davet edilen kişilerden yanlarında bir kitap bağışı getirmeleri istendiği görülmektedir. Getirilecek kitapların koleksiyonu geliştirmesini sağlamak amacıyla da önceden bir kitap listesi yayınlanır ve bu listedeki kitaplardan getirilmesi gelecek kişilere duyurulurdu. Bunların dışında kullanılan bir yöntem ise değişimdir. Kütüphanelerde ihtiyaçtan fazla sayıda bulunan kitaplar tespit edilerek diğer kütüphanelerle değişim gerçekleştirilirdi. Derme geliştirme açısından ilginç bir yöneme rastlanılmıştır. Bu yöneme, şahsi kütüphanelerde bulunup okutulmasında fayda görülen kitapların ödünç alınarak veya uygun bedellerle kiralanarak kütüphanelere getirilmesi

⁸⁶ BCA.490.100.830.277.1.

⁸⁷ 1946 yılında..., age, s.14-15.

esasına dayanmaktadır.⁸⁸ Derme geliştirme bakımından önemli bir husus ise halkevlerinin kendilerinin yayın yapması ve bu yayınları diğer halkevlerine yollamalarıdır.

Kütüphaneye satın alma, bağış ve değişim yöntemiyle temin edilen materyale kataloglama ve sınıflama yapılmadan önce birer numara verilerek demirbaş defterine kaydedilmekteydi. Her kütüphanede kütüphanenin demirbaş defteri olarak kullanılan bir fihrist bulunmaktadır. Fihrist kitabın kütüphane numarasını, adını, içeriğini, kaç kitap veya kaç cilt olduğunu, yazarın adını, kaç sayfa olduğunu, nerede basılmış olduğunu, bağış ise kimin tarafından bağışlandığını ve eserin özel bir vasfı varsa ne olduğunu belirtir. Her kitabın üzerine fihristteki numara yazılır, bu Numara gazete ve mecmualardan devam etmekte olanların yalnız eldeki ilk nüshalarına konulurdu. Ayrıca kütüphane ve okuma odalarına ayrı bir dolap dolduracak kadar çok eser bağışlayanların adı kütüphanenin görünür bir yerine açıkça yazılır ve o kısım onun adı ile anılarak fihristlerde ayrı bir yer verilir.⁸⁹ Dewey Onlu Sınıflama sistemine göre dermeye katılan, kataloglama fişi hazırlanan, etiketlenen ve damgalanan materyal raflara dizilerek hizmete sunulurdu. Halkevleri kütüphanelerinde tutulması gereken defterler; üye kayıt defteri, idare heyeti ve şube komiteleri karar defterleri, hesap defteri, demirbaş eşya defteri, kütüphane giriş defteri, gelen ve giden evrak kayıt defteri ve günlük çalışma defterleridir.⁹⁰ Kütüphanecilik ilkelerine göre detaylı biçimde hazırlanan kütüphane rehberleri ile bu işlemlerin standart biçimde ve usulüne uygun yapılması sağlanıyordu. Çanakkale Halkevleri ve Halkodaları Kütüphaneleri de Merkez'den gönderilen rehberler ve yönergeler doğrultusunda işleyişini sürdürmüştür.

1950 yılında Halkevlerinin durum tespiti amacıyla Merkez'den bir yazı gönderilerek, kapsamlı bir anket doldurmaları istenmiştir.⁹¹ On bölümden oluşan bu anketin üçüncü bölümü Bütçe ve Kadro, dördüncü bölümü ise Kitaplık ve Yayın durumları ile ilgilidir. Bu ankete gelen yanıtlara göre Çanakkale Halkevinde 3903 kitap, Bayramiç Halkevinde 500 kitap, Biga Halkevinde 1816 kitap bulunmaktadır. Ekler bölümünde yer alan Halkodaları durum cetvellerine göre Bayramiç Çavuşlu Halkodasında 77 kitap, Bayramiç Çırpılar Halkodasında 45 kitap, Biga Çavuşköy Halkodasında 32 kitap, Biga Gündoğdu Halkodasında 85 kitap ve Lapseki Halkodasında 329 kitap olduğu Merkez'e bildirilmiştir.

2.5.Kullanıcı

Halkevi ve Halkodası kütüphanelerinde kullanıcı odaklı bir çalışma biçiminin olduğu görülmektedir. Kullanıcı kapsamına giren grupları irdeleyecek olursak; Kütüphanede veya ödünç almak suretiyle evde okuyan okurlar, topluluklara sesli kitap okuyan hitabeti düzgün kişiler, bu sesli kitapları dinleyen ve çoğunlukla okuma becerisi yeterli olmayan köylüler ve kütüphanede ders çalışan kişiler başta olmak üzere tüm halk kütüphane kullanıcısı olarak değerlendirilmiştir. Bu kütüphaneler hiçbir ayırım gözetmeden herkese hizmet etmeye çalışmıştır. Okur istatistikleri düzenli olarak tutulmaya çalışılmış ve her geçen sene okur sayılarının artırılması hedeflenmiştir. Halkevlerinin çalışma talimatnamelerinde kitaplar gibi dergi ve gazetelerinde kullanıcılara ödünç verilmesinin yasak olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre bir kullanıcı hizmeti olarak ödünç vermenin halkevleri kütüphaneleri için uygulanmadığını söyleyebiliriz. Daha sonra artan kitap sayısı ile birlikte Halkevi ve Halkodaları kütüphanelerinde, her kesimden insanın okuma hevesini ve okuma yazma bilenlerin okuma eğilimini artırmak amacıyla ödünç verme hizmetleri yaygınlaştırılmıştır.⁹² Kullanıcılara yönelik kıymetli bir hizmet de Seyyar / Gezici Kütüphane hizmetidir. Halkevleri çalışma talimatnamelerinde Halkevlerinin köyler için seyyar kütüphaneler tertipleyebileceği belirtilmektedir. Birçok Halkevi Kütüphanesi özellikle Halkodalarının açıldığı

⁸⁸ Halkevleri..., 1932, age, s.12.

⁸⁹ Age.

⁹⁰ 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, CHP, Ankara 1946, s.22.

⁹¹ BCA.490.100.830.277.1.

⁹² Anıl Çeçen, Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990, s.91-92.

1940 yılından önce il ve ilçelerdeki Halkevi kütüphanelerine gelemeyen, köylerde yaşayan halka gezici kütüphane hizmeti vermiştir. Çeşitli kütüphaneler kütüphaneye yeni gelen eserlerden veya bazı yazarların yıldönümleri hasebiyle onların kitaplarından Kitap Sergileri açılarak kullanıcıların dikkatine sunmuştur.

Halkevi kütüphanelerinde kullanıcı odaklı çalışmalar yapıldığının bir göstergesinin de kullanıcılara yönelik olarak düzenlenen çeşitli etkinlikler olduğunu söyleyebiliriz. Çok çeşitli konularda düzenlenen konferanslar, kitap listelerinin yazıldığı broşürlerin basılıp dağıtılması, ödüllü hikaye yazma ve kitap özetleme yarışmaları dikkat çekici etkinliklerdir. Halkevlerinde toprak mülkiyeti, toprak kanunu, ormanların faydaları, orman davamız, sıtma ile savaş, tifüs, şarbon, verem, bulaşıcı hastalıklar, kuşpalazı, sinir ve içki, bağırsak kurtları, yaz ishalleri, neler yemeli, nasıl yemeli, az beslenme, çok beslenme, kadınlarda kısırlık, hormonlar ve hayat, tansiyon, sağlık kurumlarımız, ilk öğretim, iş sigortası, hayvanlar vergisi, zirai donatım, kooperatifçilik, boşanma ve sebepleri, hayvan hastalıkları, milletvekili seçimi, belediye seçimi, demokrasi, atom, boğazlar meselesi, suç ve suçlu, ceza davaları, çocuklar ve kanunlar, Türkiye'nin sanayileşmesi, modern sanayide iş bölümü, çalışma ve sağlık, köy kalkınması, okulda ahlak, Türk ahlakının kökleri, Beveriç planı, seyahat, sanat, edebiyat, zafer ve kahramanlık menkıbeleri ve folklor a ait çeşitli konularda konferanslar düzenlenmiştir. Ayrıca ilköğretim kitaplıkları, okul ve aile iş birliği hakkındaki konferanslar da dikkat çekicidir.⁹³ Halkevlerinin çoğu hitabet, şiir, hikaye, kitap hülasa etme (özetleme), kompozisyon gibi türlü konularda gençler arasında edebiyat müsabakaları tertiplemiştir ve kazananlara mükafat vermişlerdir. Gençlerin başarıları ve eserleri türlü yollarla halka tanıtılmıştır.⁹⁴ Örneğin Falih Rıfkı Atay, Ahmet Kutsi Tecer, Hasan Ali Yücel, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Halil Vedat Fıratlı ve Mustafa Nihat Özön jüriliğinde “*Memleket Küçük Hikâyeleri*” isimli bir hikaye yazma yarışması düzenlenmiştir. 1943 yılında gençlere yönelik düzenlenen “*Kitap Hulasa Etme Müsabakası*”nda Anabasis, Ateşten Gömlek ve Sokrates’in Müdafası kitaplarının özetleneceği bir yarışma bulunmaktadır.⁹⁵ Halkevleri ve Halkodaları raporlarına göre Halkevlerinin faaliyetlerinin en yoğun olduğu ve üye sayısını en çok artırdığı 1932-1940 arasında 23750 konferans, 12350 temsil ve 9050 konser gerçekleştirilmiştir. Her köyde bir ay kalan seyyar kütüphanesi ile Balıkesir, Kitapların birer listesini yaparak halka ve mekteplere dağıtan Mersin, her Salı akşamı “*Yeni Mühim Eserlerin Özetlerini Sunma Toplulukları*”yla Bursa, her on beş günde bir çıkan eserleri radyo ile halka takdim eden Eminönü, yeni eserler ve tetkikler etrafında konuşmalar yapan “*Kitap Sevenler Kolu*” ile Eskişehir, yeni ve seçme tercümelemleri ile İzmir, çok baskısı olan mecmualarla mutabık kalarak çevresi hakkında turistleri ilgilendirecek yazılar ve resimler neşreden Konya Halkevleri Kütüphane ve Neşriyat Şubeleri'nin başarılı çalışmalarına örnek olarak verilebilir.⁹⁶ Bir de giderek yerleşen bir etkinlik olarak Halkevi ve Halkodası kütüphanelerinin kullanıcıları için düzenlediği “*Sesli Kitap Okuma Toplantıları*”ndan bahsedilmektedir.⁹⁷ Raporda, küçük yerlerde geceleri Halkevi ve Halkodalarında toplandığı sırada ev veya oda kütüphanesinden seçilerek sesi müsait kimseler tarafından yüksek sesle okunan kitaplardan halkın geniş ölçüde faydalandığı belirtilmiştir. 1944'te bu usulün daha genişlediği görülmektedir. Çanakkale Halkevinde kullanıcılara yönelik olarak düzenlenen faaliyetlerin başında, köylüleri bilgilendirmek amacıyla düzenli olarak hazırlanan duvar gazetesi, kütüphaneye uzak konumda olan köylere Gezici Kütüphane hizmeti götürülmesi yer almaktadır. Ayrıca her geçen yıl artan okuyucu sayısı da kullanıcı hizmetlerinin sürekli gelişmekte olduğunu göstermektedir.

⁹³ 1946 yılında..., *age*, s.7.

⁹⁴ *Age*, s.8.

⁹⁵ Akbal, *agt*, s.50.

⁹⁶ 1937 Yıldönümü Broşürü: Geçen yılda [1936] halkevleri nasıl çalıştı? Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği, Ankara, s.16-17.

⁹⁷ Halkevleri ve ..., *age*, 1945, s.8.

3.Kütüphane ve Neşriyat Şubesi Yayınları

Halkevleri Kütüphane ve Neşriyat Şubesinin bir diğer görevi yayın faaliyetlerinin yürütülmesi işiydi. Birçok Halkevi dergi, kitap ve broşür yayınlarak Türkçe harfli eserlerin artmasını sağlamıştır. Halkevi dergileri dışında tüm yayınlar ücretsiz olarak dağıtılmaktaydı. Basılan yayınların iki nüshası Genel Sekreterliğe, birer nüshası Ülkü dergisi ile Halkevleri dergilerine ve birer nüshası da Halkevleri ile Halkodalarına gönderilirdi.⁹⁸ Halkevlerinin yayınladığı yayınları içeren üç tane bibliyografya bulunmaktadır. I. Bibliyografya Avni Candar tarafından hazırlanmış ve 1939'da yayınlanmıştır.⁹⁹ Bu bibliyografya 1932 ile 1939'un ilk üç ayını ve toplamda 237 eseri kapsamaktadır. Bibliyografyada eserlerin sayfa sayıları, boyları, basıldığı yer, matbaa adı, basıldıkları tarihler yer almaktadır. Bibliyografya her bir eser hakkında kısa bilgi içermekte ve bu eserden hangi alanlarda faydalanılacağı gösterilmektedir. Bibliyografyada *Muharrir (Yazar) adları dizini*, *Eser adları dizini* ve *Mevzu (Konu) kataloğu* bulunmaktadır. Yazarı tarafından bu katalogta kitapların azlığı sebebiyle Dewey Onlu Sınıflama sisteminin sadece şu on ana bölümünün temel alındığı belirtilmektedir: (0)Umumiyat, (1)Felsefe, (2)Dinler, (3)Sosyal İlimler, (4)Filoloji, (5)Nazari İlimler, (6)Tatbiki İlimler, (7)Güzel Sanatlar, (8)Edebiyat, (9)Tarih ve Coğrafya.¹⁰⁰ II. Bibliyografya 143 eser içermektedir, aynı yazar tarafından hazırlanmış ve 1941'de yayınlanmıştır.¹⁰¹ III. Bibliyografya Hasan Taner tarafından hazırlanmış ve 1944 yılında yayınlanmıştır.¹⁰² Halkevlerinin kuruluşundan 1 Ağustos 1944'e kadar basılan eserleri içermektedir. Bu kapsamda 1944 yılında mevcut olan 405 Halkevinin 83'ünün kitap, broşür, dergi türünde yayını bulunmaktadır. Bu Bibliyografya 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Halkevi neşriyatı ile CHP halkevleri bürosunun yayınları ile Genel Sekreterlik tarafından Halkevine verdirilen konferansları ihtiva eden kitaplar bir arada ve alfabetik gösterilmiştir. İkinci bölümde neşriyatı olan Halkevleri alfabetik olarak verilmiş, her halkevinin neşriyatı da kendi adı altında alfabetik olarak listelenmiştir. Üçüncü bölümde yalnız Halkevi bürosu neşriyatı ile konferanslar serisi verilmiştir.¹⁰³ Dergilerin kuvvetlendirilmesi, Halkevleri ve Halkodaları kütüphanelerinin kendi yayınları ile beslenmesi açısından daima önemli bir konu olarak ele alınmıştır. Taşrada bir kent olarak Çanakkale'de faaliyet gösteren Çanakkale Halkevi'nin ülke genelinde yayın yapabilen 83 Halkevinden birisi olması dikkat çekicidir.

Sonuç

Halkevi ve Halkodası Kütüphaneleri Cumhuriyet tarihimizde "Yetişkin Eğitimi" açısından en önemli kurumlardan olmuştur. Kütüphanelerde hizmete sunulan Türkçe harfli eserlerin geniş kitlelere ulaştırılması ve bu kitlelerce okunması halkın sosyo-kültürel gelişimi, modernleşme ve halk-aydın kaynaşması açısından katkı sağlamıştır. Kütüphanecilik bilimi bağlamında gerek satın alma, sağlama, kataloglama ve sınıflama gibi teknik hizmetler, gerekse ödünç verme, kütüphane kullanım oranını artırma çalışmaları gibi okuyucu hizmetleri açısından ayrıca önem taşımaktadır. Halkevleri ondokuz yıl, Halkodaları onbir yıl faaliyet göstermiştir. Bu süre boyunca kurulmalarından itibaren her geçen yıl kütüphane, kitap ve okuyucu sayıları katlanarak artmıştır. Temelde her yaş ve her kesimden halkın okuma, öğrenme ve bilgilenme gereksinimini karşılamayı amaçlamışlardır. Halkevlerinin ve Halkodalarının amaçlarına yönelik olarak özverili ve itinalı bir biçimde yürütülmeye çalıştıkları kütüphane faaliyetleri kapsamında çok çeşitli etkinliklere rastlanmaktadır. Kitap, dergi, broşür gibi yayınlar yayınlamak, konferanslar gerçekleştirmek, sesli kitap okuma organizasyonları yapmak, kitap sergileri açmak, edebiyat

⁹⁸ 1946 yılında..., age, s.7.

⁹⁹ Avni Candar, *Bibliyografya: Halkevleri Neşriyatı*, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

¹⁰⁰ Age, s.41.

¹⁰¹ Avni Candar, *Bibliyografya II: 1 Mayıs 1939'dan 30 Nisan 1941 tarihine kadar*, Sümer Matbaası, Ankara 1941.

¹⁰² Hasan Taner, *Halkevleri Bibliyografyası*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1944.

¹⁰³ Age, s.3-4.

müsabakaları düzenlemek, kitap özetleme yarışmaları açmak başlıca etkinlik türleridir. Ayrıca fazla nüshası olan kitaplar bağış olarak köylülere ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Başlangıçta Türkçenin öğrenimi ve kullanımının yaygınlaştırılması için düzenlenen sesli kitap okuma etkinliği zaman içerisinde geleneksel ve keyifli bir etkinlik haline dönüşmüştür. Gençlerin ilgisini çekmeyi ve onları okumaya teşvik etmeyi hedefleyen ödüllü kitap özetleme yarışmaları merak uyandıran bir etkinlik olmuştur. Tüm bu çalışmaları ile Halkevi ve Halkodası kütüphanelerinin halkın gündelik yaşamında oldukça önemli bir yere sahip olduğunu hatta hayatlarının doğal bir parçası olduğunu söylemek mümkündür.

Çanakkale Halkevlerinin ve Halkodalarının kütüphane faaliyetlerinin araştırıldığı bu çalışmada elde edilen bilgilere göre Çanakkale’de Çanakkale, Gelibolu, Bayramiç, Eceabat, Ayvacık, Biga, Ezine, Lapseki olmak üzere 8 Halkevi ve 92 Halkodası açıldığı görülmüştür. Eceabat ve Lapseki örneğinde olduğu gibi Halkodalarının halkevine çevrildiği durumlar da karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada Bayramiç Çavuşlu ve Çırpılar, Biga Çavuşköy ve Gündoğdu ile Lapseki Halkodaları hakkında bazı bilgilere ulaşılmıştır ancak Çanakkale merkezinde kurulan Halkevleri ve Halkodaları içerisinde en köklüsünün / güçlüsünün Çanakkale Halkevi olduğunu söyleyebiliriz. Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi kapsamında faaliyet gösteren Çanakkale Halkevi Kütüphanesi incelendiğinde, Çanakkale’nin özne tarihine damga vuran Halkevinin en önemli faaliyetlerinden birinin kütüphane hizmeti olduğunu görmekteyiz. Bu kütüphane kütüphane memuru çalıştırması, kütüphanecilik ilkelerine uygun yönetilmesi, 5000’e ulaşan dermesinde yer alan çeşitli konulardaki kitap sayısı, hizmet sunduğu farklı yaş ve meslekten okuyucu kitlesi ile göze çarpmaktadır. Çanakkale Halkevinde Kütüphane hizmetlerini daha çok kullanıcıya ulaştırmak için farklı yöntemler uygulanmıştır. Örneğin üçra yerlerde yaşayan ve kütüphaneye gelemeyen halkın yaşadığı yerlere gezici kütüphane hizmeti götürülmesi bu yöntemlerden biridir. Çanakkale Halkevinin Kütüphane ve Neşriyat Şubesi kapsamında yayın alanında da faaliyetlerinin bulunması, diğer şubelerle iş birliği içinde yayınlar çıkarılması önemli çalışmalarındandır. Anafarta Dergisi, Köylü Duvar Gazetesi, İl Vilayet Gazetesi’nde yayınlanan 13 sayılı Halkevinden Halka isimli yazı dizisi, çıkarılmasına destek olunan Cumhuriyet’in 15.yılında Çanakkale ile Dünkü ve Bugünkü Çanakkale isimli kitaplar erken Cumhuriyet dönemi Çanakkale’sinin halk eğitimi ve sosyo-kültürel tarihine damga vuran kütüphane ve yayın faaliyetleri olmuştur.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA.490.01.1005.878.01.

BCA.490.01.983.812.01.

BCA.490.01.830.277.1.87.

BCA.490.01.830.277.1.86.

BCA.490.01.830.277.1.84.

BCA.490.01.830.277.1.85.

BCA.490.01.830.277.1.78.

BCA.490.100.830.277.1.

BCA.490.100.1685.855.1.

B. Araştırma ve İncelemeler

ANAMERİÇ, Hakan - Fatih Rukancı, "Belgelerle Türk Kütüphanecilik Tarihi (1938-1960): Retrospektif Bir Değerlendirme (I)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.21, S.1, 2017, s. 49-70.

1937 Yıldönümü Broşürü: Geçen yılda [1936] halkevleri nasıl çalıştı?, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği, Ankara 1937.

1939'da Halkevleri, CHP, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1940.

1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, CHP, Ankara 1946.

1946 Yılında (XV.Yıldönümünde) Halkevleri ve Halkodaları, CHP, Ulus Basımevi, Ankara 1947.

AKBAL, Oktay, *Halkevlerinin Kütüphane ve Yayın Kolu Şubeleri Çalışmaları (1932-1951)*, (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

Anafarta Dergisi (1934-1943), Çanakkale Halkevi, Çanakkale.

ANAMERİÇ, Hakan, "Belgelerle Atatürk ve Kütüphaneler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24, 2008, s.487-514.

CANDAR, Avni, *Bibliyografya: Halkevleri Neşriyatı*, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

CANDAR, Avni, *Bibliyografya II: 1 Mayıs 1939'dan 30 Nisan 1941 tarihine kadar*, Sümer Matbaası, Ankara 1941.

"Çanakkale", *Yurt Ansiklopedisi Türkiye, il il: Dünyü, bugünü, yarını*, C.3, Anadolu yayıncılık, İstanbul 1981, s.1802-1933.

ÇEÇEN, Anıl, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990.

ERGENEKON, Şeref, *Cumhuriyet'in 15.yılında Çanakkale*, Çanakkale Valiliği, 1938.

ERKOYUNCU, Ümran, *Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yapılan Yenilikler ve Kütüphanelerin Gelişimi (1923-1938)*, (Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bingöl 2020.

EROL, Muzaffer, "Halkevi Kütüphaneleri" *Türk Kütüphaneciliği*, C.14, S.4, 2000, s.472-479.

ERSOY, Osman, *Halk Kütüphanelerimiz Üzerine Bir Araştırma*, Güven Matbaası, Ankara 1966.

ERSOY, Osman, *Kütüphaneciliğimizin Sorunları*, Anadolu Matbaası, Ankara 1966.

GÜNEŞ, Müslime, "Adnan Menderes ve Halkevleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25, (2012/Güz), s.141-155.

Halkevleri Öğreneği, CHP, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, CHP, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940.

Halkevleri Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesi, CHP, [1932].

Halkevleri ve Halkodaları 1940, CHP, 1941.

Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları, CHP, Ankara 1941.

Halkevleri ve Halkodalarının 1942 Çalışmaları, CHP, Ankara 1943.

- Halkevleri ve Halkodaları 1943*, CHP, Ankara 1944.
- Halkevleri ve Halkodaları 1944* (). CHP, Zerbamat Matbaası, Ankara 1945.
- Halkevlerinin 1933 senesi Faaliyet Raporları Hulasaları*, CHP, [ÜLKÜ'nün Küçük Kitapları: 3], Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1934.
- Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası* (). CHP, [ÜLKÜ'nün Küçük Kitapları: 5], Ulus Basımevi, Ankara 1935.
- Halkevlerinin 1935 senesi Faaliyet Raporları Hulasası*, Ulus Basımevi, Ankara 1936.
- İĞDEMİR, Uluğ, *Halkevi Kütüphaneleri İçin Rehber*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1939.
- KARA, Adem, *Cumhuriyet Döneminde kalkınmanın mihenk taşı: Halkevleri (1932-1951)*, 24 Saat Yayıncılık, Ankara 2006.
- KARATAŞ, Murat, *Çanakkale Halkevi (1932-1951)*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- KARATAŞ, Murat, "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Çanakkale'nin Kentsel Gelişimi (1923-1950)", *Tarih ve Günce*, 8, 2021, s.39-56.
- KARAYALÇIN, Yaşar, "Kütüphanelerimize Umumi Bir Bakış", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, S.1, C.1, 1952, s.2-25.
- KARPAT, Kemal H., "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey: 1931-1951" *Die Welt Des Islams*, C.15, S.1/4, 1974, s.69-84.
- KÖZLEME, Arif Olgun, "Batılı Anlamda Yeni Bir Toplum Yaratma Aracı Olarak Halkevleri", *Journal of International Social Research*, C.14, S.76, 2021, s.421-436.
- Milli Eğitim Genel Kitaplıklar ve Müzeler ile Halkevleri, Odaları ve Okuma Odaları Kitaplıkları İstatistikleri 1944-1945*, İstatistik Genel Müdürlüğü, Biricik Matbaa, Ankara 1947.
- ÖLÇEN, Ali Nejat, *Halkevleri*, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 2001.
- PEKMEZCİ, M., "Halkevleri üstüne", *Halkevleri Dergisi*, C.42, S.20, 1970.
- SOMUNCU, Hüseyin, *Halkevlerinde Yayın ve Kütüphanecilik Faaliyetleri (1932-1951)*, (Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu 2022.
- TANER, Hasan, *Halkevleri Bibliyografyası*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1944.
- TEMİZHAN, Oğuz, *Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri*, (Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.
- ÜNEN, Nurettin, *Dünkü ve Bugünkü Çanakkale*. CHP Halkevleri Yayınları, [Milli Kültür Araştırmaları Dizisi] Ankara 1947.
- ZEYREK, Şerafettin, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951)*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006.

EKLER

Ek 1: Çanakkale Halkevi'ne Kayıtlı Aza Sayısı ve Aktif Şubeleri Gösterir Tablo (1935 Yılı)

ÇANAKKALE HALKEVİ (1. Kuruluş: 31 Kasım 1935 tarihinden itibaren) 31 Kasım 1935 tarihine kadar

NO:1

KURULUŞ ADI	HAİKEVİNE KAYITLI ÜYELERİN MESLEKLERİNE GÖRE SAYISI		DOKTOR	HUKUKATİ	BAŞKİN	KOMİTELERDE İTİ		G.ŞANT LAR	BAYAN	BAY	VEKİL
	Öğretmen	Teamm				ÜYE	ÜYE				
Kurulan Şubelerin Adları	12	3									
Del. Tanıt. Etkinlikler	3									8	12
AT	6									2	3
gözetim	3										6
Spor	3	3								4	72
Seyahat	18	12								4	70
Halk İnançları ve Tamlar	6									42	160
Kütüphane ve Yayın	3									5	6
Kişiler	12									4	4
Miyet ve Sığı	4									3	4
Genel Yürüm	67	19	9	1	9	19	1	12	23	520	55
Komünite adı											
Del. Tanıt. Etkinlikler	Öğretmen	Başka									
AT	Öğretmen	Öğretmen									
gözetim	Öğretmen	Öğretmen									
Spor	Öğretmen	Öğretmen									
Seyahat	Öğretmen	Öğretmen									
Halk İnançları ve Tamlar	Öğretmen	Öğretmen									
Kütüphane ve Yayın	Öğretmen	Öğretmen									
Kişiler	Öğretmen	Öğretmen									
Miyet ve Sığı	Öğretmen	Öğretmen									

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

ÇANAKKALE HALKEVİ BAŞKANI

Ek 2: Çanakkale Halkevi Kitapsarayında (Kütüphanesinde) Tasnif Edilen Kitapların Cinsi ve Adedi (1936 Yılı)

ÇANAKKALE
Halkevi idare heyeti
BAŞKANLIĞI

Sayı

52

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Kitapsarayımızda tasnif edilen kitapların cinsi ve adetleri

Kitapların cinsleri	Kitapların sayısı
Türkçe, edebiyat	785
Tarih, coğrafya, yurtbilgisi	192
riyaziye ilimleri	35
Tabii ilimler, fizik kimya) dahi	38
Felsefe, içtimaiyat ruhiyat, terbiye mantık	735
Tabbive s. hhi eserler	55
Ziraat, Ticaret ve iktisadiyat	85
Hukuk, kanunlar	75
Bedii eserler	42
Hikâye, masalve romanlar	85
Siyasi, içtimaigazete ve mecmualar	cins (703)
diğer eserler	350
genel yekün	7277

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 983 - Dosya No: 812 - Sıra No: 1

Ek 3: Çanakkale Halkevi Bütçe ve Kadro Durumunda Kütüphane Memur Maaşı (1950 Yılı)

Sayfa: 4 .

III — BÜTÇE VE KADRO DURUMU

Gelir : (Fasıl ve maddelerle birlikte gösterilecek)

Gider : (Fasıl ve maddelerle birlikte gösterilecek)

fasıl	madde		aylığı	yıllığı
I	I	idare memuru ve katib	75	900
	2	kütüphane memuru	50	600
	3	hademe	45	540
I	I	kırk tasiye		100
	2	ışık ve ısıtma		400
	3	müteferrik gider		500
1	— Halkevinin bugünkü alacağı: çeşitli gider kollara			960

				4000

2 — Halkevinin bugünkü borcu :

3 — Halkevinin gelecek yıllara sarı alacak veya vereceği var mıdır? Varsa nedir, belgeleri . . . yoktur.
Gelir.

fasıl	madde		
I	I	özel saymanlıktan	2400
2	I	belediyeden	1000
3	I	çeşitli gelir	600

			4000

KADRO DURUMU

Kadroda mevcut memur ve müstahdemlerin :

Adı ve soyadı : Veysel avarol Hakkı eral,

Doğum yeri ve yılı : Çanakkale 1302 bulgaristan 1300

Tahsil derecesi : idadi çanakkale

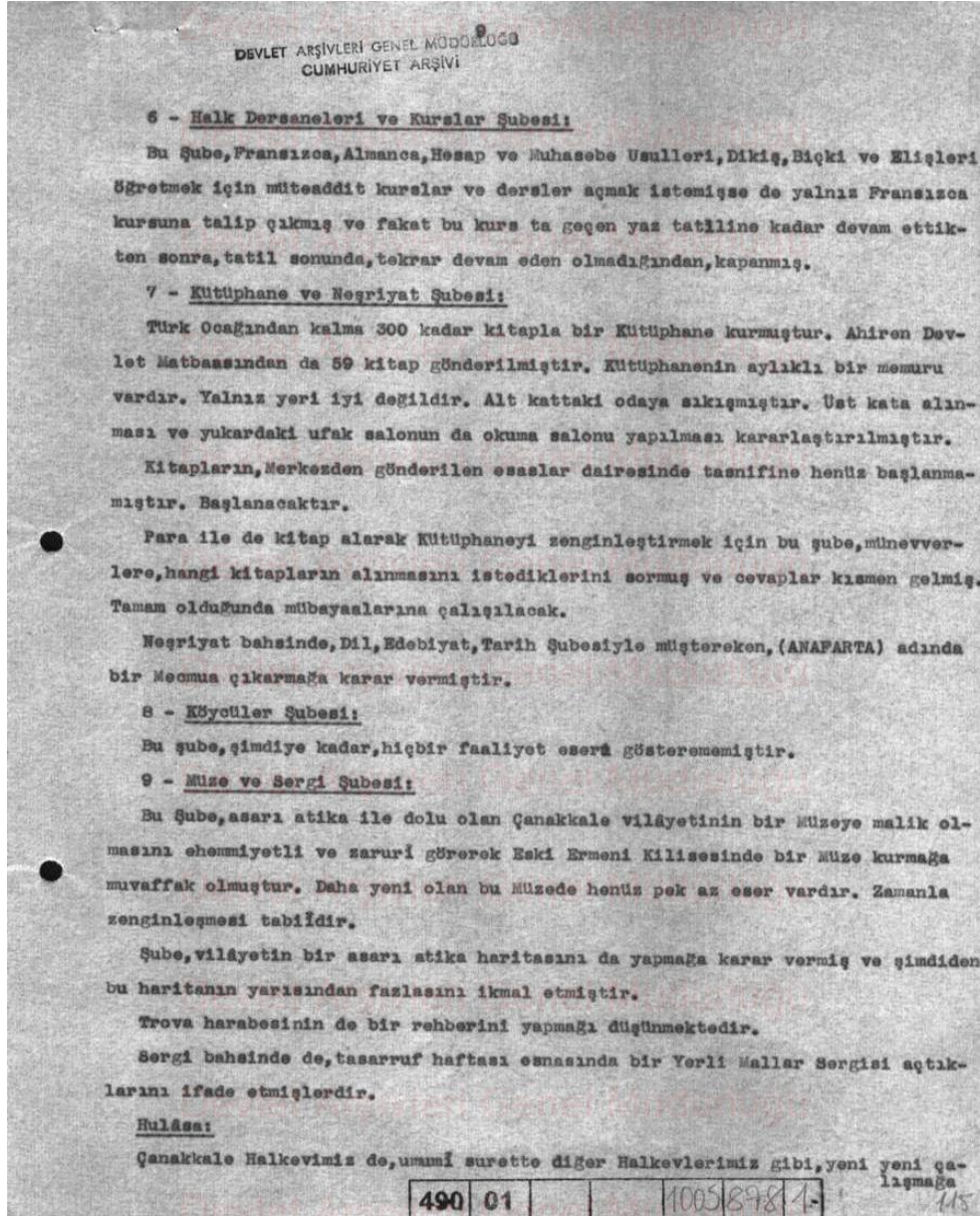
Aylığı : 75 liradır çalışmıyorlar

Aynı zamanda başka bir yerde çalışıp çalışmadığı,
çalışıyorsa nerede çalıştığı ve ne aldığı : başka yerde çalışmıyor

Halkevinde çalışmaya başladığı tarih : 1943

Hangi işten geldiği : polis komser mavinliğinden emekli

Ek 4: Çanakkale Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 1005 - Dosya No: 878 - Sıra No: 1

Ek 5: Biga Halkevi Bütçe ve Kadro Durumunda Kütüphane Memur Maaşı (1950 Yılı)

Sayfa : 4

III — BÜTÇE VE KADRO DURUMU

Gelir : (Fasıl ve maddelerle birlikte gösterilecek)

Gider : (Fasıl ve maddelerle birlikte gösterilecek)

- GİDER -

Fasıl	Made	Yıllık
1	1 Kitaplık memuru Yevmiye 1 liradan	360
1	2 Hacıme, yevmiye 1/5 (birbuçuk)	540
2	1 Kirtasıye	12
2	2 Evrakı matbu	13
2	3 aydınlatma ve ısıtma	5 00
1 — Halkevinin bugünkü alacağı: Çeşitli giderler		1 00
3	1 Kitaplık kolu	25
2 — Halkevinin bugünkü borcu: 150 lira		<u>7550</u>
3 — Halkevinin gelecek yıllara sarf edecek veya vereceği var mıdır? Varsa nedir, belgeleri . . .		Yoktur

- GELİR -

Fasıl	Made	Lira
1	1 Dugun ve temsil	400
	2 Çeşitli gelirler	250
KADRO DURUMU		<u>650</u>

Kadroda mevcut memur ve müstahdemlerin :

Adı ve soyadı : Zıntu güven Gulsum gezer
Doğum yeri ve yılı : Çorum, Mecitozu III Değirmen 1310
Tahsil derecesi : Lise, Jandarma subay okulu Okumuş değil
Aylığı : Yevmiye bir lira Yevmiyesi 1/5 lira (birbuçuk)
Çalışmıyor
2 - 8 - 1950

Aynı zamanda başka bir yerde çalışıp çalışmadığı, çalışmıyor*

çalışıyorsa nerede çalıştığı ve ne aldığı :

Halkevinde çalışmaya başladığı tarih : 1 - 7 - 1950

Hangi işten geldiği : Emekli subay

Em kadını

Ek 6: Çanakkale Bayramiç Çavuşlu Halkodası Durum Cetveli (01.07.1947)

DEVLET ARŞİLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
T.C. HURİYET ARŞİNİ

1 — Halkodasının adı	Çavuşlu C.H.P.
2 — İli	Çanakkale
3 — İlcesi	Bayramiç
4 — Bucağı	Erçiler
5 — Ocağı	Çavuşlu
6 — Başkanın adı ve soyadı	Süleyman Şişman
7 — Başkanın meşgul olduğu iş	Çerçi
8 — Binanız kaç odalıdır?	Bir odalıdır
9 — Odalarınız kaçar kişi alır?	50 kişiliktir
10 — Binanız merkezden gönderilen plâna göre mi yapılmıştır?	Plâna göre değildir
11 — Binanın yapıldığı yıl	1941 yılı yapılmıştır
12 — Bina ahşap mı, kârgir mi?	Kârgirdir
13 — Bina partiye tapulu müdür?	Hayır köy malıdır
14 — Bina köy malı mı, kiralık mı?	Köy malıdır kiracıdır
15 — Ayrı okuma yeriniz var mı?	Yoktur
16 — Kaç sandalyeniz var?	Yoktur
17 — Oturma sıralarınız var mı?	6 adet oturma sırası vardır
18 — Kaç masanız var?	3 adet masa vardır
19 — Kaç kitabınız var?	77 adet kitabımız vardır
20 — Kitap dolabınız var mı, sayısı?	Bir adet camlı kitap dolabımız vardır
21 — Radyonuz varsa markası ve tipi	Margoni markalı bir radyonuz "
22 — Çalgı âleti olarak neleriniz var?	Yoktur
23 — Gramafonunuz var mı?	Yoktur
24 — Spor âleti olarak neleriniz var?	Yoktur
25 — Aydınlatma işini nasıl ve ne ile yapıyorsunuz?	Lüks lambası ile
26 — Isıtma işini ne ile yapıyorsunuz?	Soba ile
27 — Bütçe yaptınız mı, bu yıl için ne kadar paranız vardır?	Yapılmamıştır

Çavuşlu Doldurulduğu yer tarih 1 / 7 / 1947

J.11
6.3.1947

Ek 7: Çanakkale Bayramiç Çırpılar Halkodası Durum Cetveli (14.10.1947)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

1 — Halkodasının adı	Çırpılar Köyü Halk Odası
2 — İli	Çanakkale
3 — İlcesi	Bayramiç
4 — Bucağı	Erciler
5 — Ocağı	Çırpılar Köyü
6 — Başkanın adı ve soyadı	Necati Emin Evin
7 — Başkanın meşgul olduğu iş	Çiftçi
8 — Binanız kaç odalıdır?	Bir odalıdır
9 — Odalarınız kaçar kişi alır?	(70) yetmiş
10 — Binanız merkezden gönderilen plâna göre mi yapılmıştır?	Hayır
11 — Binanın yapıldığı yıl	iki yıl (1945)
12 — Bina ahşap mı, kârgir mi?	Ahşap
13 — Bina partiye tapulu mudur?	değildir
14 — Bina köy malı mı, kiralık mı?	Köy malı
15 — Ayrı okuma yeriniz var mı?	vardı
16 — Kaç sandalyeniz var?	(21) - yirmi bir
17 — Oturma sıralarınız var mı?	var
18 — Kaç masanız var?	(8) Sekiz
19 — Kaç kitabınız var?	(45) kırk beş
20 — Kitap dolabınız var mı, sayısı?	var bir adet
21 — Radyonuz varsa markası ve tipi	var (aga) marka
22 — Çalgı âleti olarak neleriniz var?	çok
23 — Gramafonunuz var mı?	çok
24 — Spor âleti olarak neleriniz var?	çok
25 — Aydınlatma işini nasıl ve ne ile yapıyorsunuz?	Lüks (300) mumluk
26 — Isıtma işini ne ile yapıyorsunuz?	Soha ile
27 — Bütçe yaptınız mı, bu yıl için ne kadar paranız vardır?	(80) seksen lirası

Doldurulduğu yer tarih 14/10/1947

46

Ek 8: Çanakkale Biga Gündoğdu Halkodası Durum Cetveli (20.10.1947)

DEVLET ARŞİVİ
CUMHURİYET ARŞİVİ
Çanakkale

1 — Halkodasının adı	Halk Odası
2 — İli	Çanakkale
3 — İlcesi	Biga
4 — Bucak	Gündoğdu
5 — Ocak	Damsmant
6 — Başkanın adı ve soyadı	Şükrü Tekin
7 — Başkanın mesgul olduğu iş	Şifre
8 — Binanız kaç odalıdır?	İki odalı
9 — Odalarınız kaçar kişi alır?	Biri 20 Biri 10 Biri 20
10 — Binanız merkezden gönderilen plâna göre mi yapılmıştır?	Merkezden gönderilen plâna göre
11 — Binanın yapıldığı yıl	1945 ile
12 — Bina ahşap mı, kârgir mi?	Kârgir Bina
13 — Bina partiye tapulu mudur?	Değildir
14 — Bina köy malı mı, kiralık mı?	Köy malı
15 — Ayrı okuma yeriniz var mı?	Ayrı değil odam - Birinde okunur
16 — Kaç sandalyeniz var?	15
17 — Oturma sıralarınız var mı?	Var
18 — Kaç masanız var?	10
19 — Kaç kitabınız var?	55
20 — Kitap dolabınız var mı, sayısı?	Bir adet Var
21 — Radyonuz varsa markası ve tipi	Var ama çalışmıyor
22 — Çalgı aleti olarak neleriniz var?	Yok
23 — Gramafonunuz var mı?	Yok
24 — Spor aleti olarak neleriniz var?	Yok
25 — Aydınlatma işini nasıl ve ne ile yapıyorsunuz?	Beyaz Lamba ile
26 — Isıtma işini ne ile yapıyorsunuz?	Soba ile
27 — Bütçe yaptınız mı, bu yıl için ne kadar paranız vardır?	Yapmadık Paramız yok

Doldurulduğu yer tarih 20/10/1947

aya

aya

aya

Damsmant Şükrü
Halk Odası Başkanı

Ş. Tekin

45

Ek 9: Çanakkale Biga Çavuşköy Halkodası Durum Cetveli (22.10.1947)

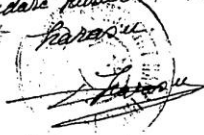
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ C. H. P.
ÇANAKKALE HALK ODASI Başkanlığı
Çavuş Köyü Halk Odası Başkanlığı
Merkez - Biga - Çanakkale

1 — Halkodasının adı	Çavuşköy halk odası
2 — İli	Çanakkale
3 — İlcesi	Biga
4 — Bucağı	Çavuşköy
5 — Ocağı	"
6 — Başkanın adı ve soyadı	ocak başkanı (Mehmet İstaito) (Bütçe başkan) (Davut Karasu)
7 — Başkanın meşgul olduğu iş	çifci çifci
8 — Binanız kaç odalıdır?	iki odalıdır
9 — Odalarınız kaç kişi alır?	10'ü oda 10 kişiliktir, 20'ci oda 10 kişiliktir. 30'ü odalıdır 10 kişiliktir
10 — Binanız merkezden gönderilen plâna göre mi yapılmıştır?	evet
11 — Binanın yapıldığı yıl	1945
12 — Bina ahşap mı, kârgir mi?	Ahşap
13 — Bina partiye tapulu mudur?	değildir
14 — Bina köy malı mı, kiralık mı?	Köy malıdır
15 — Ayrı okuma yeriniz var mı?	var
16 — Kaç sandalyeniz var?	otuz adet
17 — Oturma sıralarınız var mı?	sekiz tane kütüphane sıra
18 — Kaç masanız var?	on iki
19 — Kaç kitabınız var?	otuz iki adet
20 — Kitap dolabınız var mı, sayısı?	yaşaktır
21 — Radyonuz varsa markası ve tipi	yaşaktır
22 — Çalgı âleti olarak neleriniz var?	yaşaktır
23 — Gramafonunuz var mı?	yaşaktır
24 — Spor âleti olarak neleriniz var?	yaşaktır
25 — Aydınlatma işini nasıl ve ne ile yapıyorsunuz?	300 mumluk lux
26 — Isıtma işini ne ile yapıyorsunuz?	sac sulu ile
27 — Bütçe yaptınız mı, bu yıl için ne kadar paranız vardır?	120: bütçe hırtkımı vardır

Doldurulduğu yer tarih 22/10/1947

Çavuş Köyü C. H. P.
Bütçe idare tutanağı 1302 Kani
Davut Karasu

ocak başkanı

41

Ek 10: Lapseki Halkodası Durum Cetveli (09.02.1950)

DEVLET ARŞİVİ VE KÜTÜPHANESİ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Halködarları Durumu Cetveli

1 — Halkodasının adı	Lâpseki
2 — İli	Canakkale
3 — İlcesi	Lâpseki
4 — Bucağı	—
5 — Ocağı	—
6 — Başkanın adı ve soyadı	Numan Aslan
7 — Başkanın meşgul olduğu iş	Lâpseki Ziraat Muallimi
8 — Binanız kaç odalıdır ?	8 odalıdır.
9 — Odalarınız kaçar kişi alır ?	İki salon 50 şer kişi diğer odalar 15'er kişi
10 — Binanız merkezden gönderilen plana göre mi yapılmıştır ?	Evveli metrukeden müdevverdir.
11 — Binanın yapıldığı yıl	60 yıl evvel
12 — Bina ahşap mı, kârgir mi ?	Duvar kısmı kâşir diğer kısım ahşap
13 — Bina partiye tapulu mudur ?	Tapuludur.
14 — Bina köy malı mı, kiralık mı ?	—
15 — Ayrı okuma yeriniz var mı ?	yoktur.
16 — Kaç sandalyeniz var ?	45 sandalyeniz var 9 adedi tamire muhtaç
17 — Oturma sıralarınız var mı ?	yoktur.
18 — Kaç masanız var ?	iki küçük bir büyük masamız var
19 — Kaç kitabınız var ?	329 kitabımız var
20 — Kitap dolabınız var mı, sayısı ?	bir kitap dolabınız var
21 — Radyonuz varsa markası ve tipi	MILCO markalı bir radyomuz var
22 — Çalgı âleti olarak neleriniz var ?	yoktur.
23 — Gramfonunuz var mı ?	Yoktur.
24 — Spor âleti olarak neleriniz var ?	Yoktur.
25 — Aydınlatma işini nasıl ve ne ile yapıyorsunuz ?	Elektrikle
26 — Isıtma işini ne ile yapıyorsunuz ?	Maalesef ısıtma işini yapamıyoruz.
27 — Bütçe yaptınız mı, bu yıl için ne kadar paranız vardır ?	Henüz yapılmaktadır. Hiç paramız yoktur.

Düdürlüdüğü yer tarih 9 / 2 / 1950

39

Summary

The aim of this study is to examine the library works of Çanakkale People's Houses and People's Rooms operating in Çanakkale between 1932 and 1951. In the study, important documents of the period such as reports, correspondence, books and magazines were examined with the method of documentary source scanning. The information obtained was analyzed from the perspective of the five elements of the library: building, staff, budget, collection and user. In Çanakkale; It has been determined that there are 8 Çanakkale People's Houses and 92 People's Rooms, including Çanakkale, Gelibolu, Bayramiç, Eceabat, Ayvacık, Biga, Ezine, Lapseki. A librarian was employed at the Çanakkale People's House for a salary of 50 Lira, and at the Biga People's House for a daily wage of 1 Lira. The first collection of Çanakkale People's House Library is 300 books from Çanakkale Turkish Society. Çanakkale People's House Library has reached users with its publication activities, as well as providing mobile library services in order to increase the library usage rate of users. Çanakkale People's House Library and Publication Branch publications; Anafarta Magazine, Köylü Wall Newspaper, a series of articles published in Çanakkale Vilayet Newspaper, "From the People's House to the Public", and the books named Çanakkale from Past to Present and Çanakkale in the 15th Anniversary of the Republic. Çanakkale People's House and People's Rooms, like others, were officially closed throughout the country in 1951. Comprehensive and sufficient information about the fate of libraries and books could not be reached.

People's House and Public Room Libraries have been among the most important institutions in terms of "Adult Education" in the history of our Republic. Delivering the Turkish-letter works put into service in libraries to large masses and reading them by these masses contributed to the socio-cultural development of the people, modernization and the fusion of the public and intellectuals. In the context of librarianship, technical services such as purchasing, supply, cataloging and classification are also important in terms of reader services such as lending and efforts to increase the rate of library use. People's Houses operated for nineteen years, People's Rooms for eleven years. During this period, the number of libraries, books and readers has increased exponentially every year since their establishment. Basically, they aimed to meet the reading, learning and information needs of people of all ages and from all walks of life. A wide variety of activities are encountered within the scope of library activities that People's Houses and People's Rooms try to carry out in a self-sacrificing and meticulous manner for their purposes. Publishing publications such as books, magazines, brochures, holding conferences, making audio book reading organizations, opening book exhibitions, organizing literary competitions, and opening book summary competitions are the main types of activities. In addition, books with excess copies were distributed free of charge to the villagers as donations. The audio book reading activity, which was initially organized for the learning and use of Turkish, has turned into a traditional and enjoyable activity over time. The award-winning book summary competitions, which aim to attract young people and encourage them to read, have been an intriguing event. With all these works, it is possible to say that the libraries of the People's Houses and the People's Rooms have a very important place in the daily life of the people and even they are a natural part of their lives.

According to the information obtained in this study, in which the library activities of Çanakkale People's Houses and People's Rooms were investigated, it was seen that 8 People's Houses and 92 Community Rooms were opened in Çanakkale, namely Çanakkale, Gelibolu, Bayramiç, Eceabat, Ayvacık, Biga, Ezine, Lapseki. As in the case of Eceabat and Lapseki, there are cases where the People's Rooms are turned into Community Centers. In the study, some information was obtained about Bayramiç Çavuşlu and Çırpılar, Biga Çavuşköy and Gündoğdu and Lapseki People's Rooms, but we can say that Çanakkale People's House is the most rooted / powerful among the People's House and Community Rooms established in Çanakkale. When the Çanakkale People's House Library, which operates within the scope of Çanakkale People's House Library and Publication Branch, is examined, we see that one of the most important activities of the People's House, which has left its mark on the subjective history of Çanakkale, is the library service. This library stands out with its employing librarians, its management in accordance with librarianship principles, the number of books on various subjects in its collection reaching 5000, and the audience of different ages and professions it serves. Different methods have been applied in Çanakkale People's House to deliver library services to more users. For example, one of these methods is to provide mobile library services to places where people live in remote areas and cannot come to the library. It is among the important works of Çanakkale People's House to have activities in the field of publications within the scope of the Library and Publication Branch, and to publish publications in cooperation with other branches. Anafarta Magazine, Köylü Wall Newspaper, the 13-number series of articles titled "From People's House to the public" published in the Vilayet Newspaper, and the books Çanakkale, Yesterday and Today's Çanakkale in the 15th Anniversary of the Republic, which were supported to be published, were the books on public education and socio-cultural aspects of Çanakkale in the early Republican period. It has been the library and publishing activities that marked its history.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

HARAPPA – İNDUS MEDENİYETİNDE MÜHÜRLER

Seals in Harappa – Indus Civilization

Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

neshali@gmail.com

Kadriye Leyla GÖKŞEN

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

lylcyn5@gmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 06.01.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 01.02.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1125

Atıf – Citation:

Ercüment Yıldırım, Kadriye Leyla Gökşen, "Harappa – İndus Medeniyetinde Mühürler", *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s.257-269.

HARAPPA – İNDUS MEDENİYETİNDE MÜHÜRLER

SEALS IN HARAPPA-İNDUS CIVILIZATION

Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM

Kadriye Leyla GÖKŞEN

Öz

MÖ 3000-1500 yılları arasında İndus ve Saraswati Nehirleri Vadisinde kendine özgü yaşam biçimine sahip olan toplumlar, Harappa – İndus olarak isimlendirilen medeniyeti meydana geliştirmiştir. Bu medeniyetin insanları, hayatlarının devamlılığını sağlamak amacıyla özgün teknolojiler geliştirmişlerdir. MÖ 3. ve 4. binyıl gibi erken dönemlerde sulama kanalları, hamamlar, gelişmiş drenaj sistemleri ve büyük tahıl ambarları inşa etmişlerdir. Harappa – İndus medeniyetinin oluştuğu coğrafya doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin olup bölgede yaşayan insanlar coğrafyanın artılarını değerlendirmiştir. Bunun sonucunda verimli bir tarımsal üretim düzeni ve sistemli bir şekilde işleyen ticari yapı oluşmuştur. Harappa-İndus medeniyetinin mensupları maden işleme becerilerini artırırken geniş ölçekli hayvancılık faaliyeti de yürütmüşlerdir. Taş ve maden işçiliğinde gelişmişliklerinin en büyük kanıtı günümüze ulaşmış olan arkeolojik materyaller olmuştur. Ürettikleri ince işçilikli zanaat eserlerini kendileri kullandıkları gibi tüccar sınıfı vasıtasıyla komşu coğrafyalara da ulaştırmışlardır. Bu esnada ticari ilişkilerin düzenlenmesi ve güvenlik ihtiyacından dolayı çeşitli formda mühürler kullanılmıştır. Bu mühürler, temelde mülkiyet hakkının kime ait olduğunu gösterdiği gibi dönemin kültürel yapısı ile ilgili bilgilerde vermektedir. Harappa – İndus medeniyetinin yazısı halen çözümlenemediği için günümüze ulaşan metinlerden bilgi edinilememektedir. Bundan dolayı medeniyetin gelişiminin nasıl sağlandığı konusunda en anlaşılabilir verileri içeren mühürlerin önemi artmış ve araştırılması önem kazanmıştır. Bu çalışmada, Harappa – İndus medeniyetindeki mühürlerin yapımında kullanılan materyallerden yola çıkarak tipleri, stilleri ve biçimleri saptanıp kullanım amaçları ile önemi açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Harappa, İndus, Lothal, Mühür

Abstract

Between 3000 and 1500 BC, their societies, which had a unique way of life in the valley of the Indus and Saraswati Rivers, developed a culture called the Harappa – Indus Civilization. The people of this civilization developed unique technologies to ensure the continuity of their lives and built irrigation canals, baths, advanced drainage systems and large granaries in the 3rd and 4th millennium BC. The geography where the Harappa-Indus civilization was formed is very rich in natural resources and the people living in the region evaluated the advantages of the geography. As a result, an efficient agricultural production system and a systematically functioning commercial structure were formed. While the members of the Harappan-Indus civilization increased their mineral processing skills, they also carried out large-scale livestock activities. The greatest evidence of their development in stone and mining has been the archaeological materials that have survived to the present day. They used the finely crafted artifacts they produced, as well as transported them to neighboring geographies through the merchant class. In the meantime, various forms of seals were used due to the regulation of commercial relations and the need for security. These seals basically show who owns the property right and also give information about the cultural structure of the period. The writing of the Harappa – Indus civilization is still unresolved, so information cannot be obtained from the texts that have reached our days. Therefore, the importance of seals, which contain the most understandable data on how the development of civilization was achieved, has increased and it has gained importance to research. In this study, the types, styles and forms will be determined based on the materials used in the construction of the seals in the Harappa-Indus civilization and the purpose of use and their importance will be explained.

Keywords: Harappa, Indus, Lothal, Seal

Giriş

MÖ 3. binyılın ikinci yarısında Güney Asya coğrafyasında; Afganistan'dan Batı Hindistan'a kadar uzanan yaklaşık bir milyon kilometrekareden fazla alanı kaplayan Harappa-İndus Medeniyeti 1924 yılında keşfedilmiştir. 1849 yılından sonra İngiliz kontrolü altına giren Pencap şehrinde bir takım imar faaliyetleri başlatılmıştır. İngiliz demiryolu mühendisleri Lahor şehriden Multan şehrine ulaşmak amacıyla inşa faaliyetlerine başlamışlar ve bu süreçte ele geçirdikleri pişmiş topraktan yapılmış tuğlaları, demiryolu inşaatının temelini yapmak için kullanmışlardır. Ancak 1850'lerin başında Harappa-İndus medeniyetinin kalıntıları olan bu tuğlaların devamı sonraki dönemlerde çıkarılmaya devam edilmiştir. Bu dönemde, Budist kültüre ait kalıntıları araştırmakta olan İngiliz yönetiminin Arkeolojik Araştırmalar Direktörü olan Alexander Cunningham, bu kalıntıların eski bir Budist şehrine ait olabileceğini düşünmüştür. Cunningham, yaptığı kazı çalışmaları sonucunda çanak-çömlek, birkaç taş alet, deniz kabukları ve farklı motiflere sahip fazlasıyla yıpranmış birkaç taş mühür gibi kalıntılar elde etmiştir. Bu mühürlerin arka tarafında küçük delik olan bir topuz ön tarafında ise boğaya benzeyen tek boynuzlu bir hayvan ve hayvanın üst tarafında, antik döneme ait bilinen herhangi bir yazı ile bağdaştırılamayan şekiller görülmüştür. Cunningham, elde ettiği mührün Budist şehrin kalıntılarına değil de yeni bir medeniyete ait olduğunu anlamış ve bilinmeyen bu mühür motiflerini yayınlamıştır. Bu yayınları takip eden birçok bilim insanı bu kalıntılar üzerinde yeni araştırmalar yapmış sonuçta Harappa-İndus Medeniyeti ortaya çıkartılmıştır.¹

Harappa-İndus Medeniyeti dünya bilim camiasına tanıtıldıktan sonra Harappa, Mohenjo-daro ve Dholavira gibi büyük kentsel alanların yanı sıra Lothal ve Chanhu-daro gibi daha küçük üretim şehirlerinde kazılar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar sonucunda elde edilen kalıntılara ek olarak, Mohenjo-daro şehrindeki kazılar sonucunda kapsamlı drenaj sistemleri, pişmiş topraktan yapılmış tuğlalardan inşa edilmiş yapılar ile karşılaşmıştır. Önceden planlanarak kurulan bu şehirlerin geniş bir alana yayıldığı anlaşılan büyük bir medeniyetin parçası olduğu kesinleşmiştir.² İndus Nehri Vadisi'nde son yüz yıl içerisinde çok yoğun araştırmalar yapılmasına rağmen, Harappa-İndus Medeniyetinin yazısının okunamaması bu medeniyetin oluşturduğu sosyal, siyasi ve ticari yapıyı anlamayı zorlaştırmıştır. Bu sebepten dolayı araştırmacılar için zanaat üretiminin temel göstergesi olan ve somut bir kanıt olan mühürlerin önemi daha da artmıştır.³

1. Harappa-İndus Medeniyetinde Mühürlerin Varlığı

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden beri mühürler, metanın bireye veyahut topluluğa aidiyetliğini doğrulamak, belgelerin veya malların damgalanarak sahiplenilmesi, üretim için gerekli kaynaklara erişim ve ticari ürünleri güvenliği ve dağıtımını için kullanılmıştır. Mülkiyetin getirdiği aidiyetin mühürlerle yasal olarak belgelenmesi toplumun belirli bir kesimin ekonomik

¹ Jonathan Mark Kenoyer, *Ancient Cities of The Indus Valley Civilization*, Oxford University Press, Oxford 1998, s. 21-22.

² Gregory Louis Possehl, "Sociocultural complexity without the state", *Archaic States*, Eds. Joyce Marcus – Gari Feinmann, School of American Research Press, USA 1998, s. 261-291; Ramaprasad Chanda, "The Indus Valley in the Vedic Period", Eds: Nayanjot Lahiri, *The Decline and Fall of the Indus Civilization*, Orient Longman, Hyderabad 2000, s. 37.

³ Kuldeep Kumar Bhan - Massimo Vidale - Jonathan Mark Kenoyer, "Some important aspects of the Harappan technological tradition" *Prohistory: Archaeology of the Harappan Civilization*, Eds. Shadakshari Settar – Ravi Korisetar, Council of Historical Research and Manohar Publishers & Distributors, India 2002, s. 223-271; Jonathan Mark Kenoyer – Riachard Meadow, "Excavations at Harappa 1994-1995: New perspectives on the Indus script, craft activities, and city organization", *South Asian Archaeology*, Eds. Raymond Allchin – Bridget Allchin, Oxford & IBH, New Delhi 1997, s. 139-73.

ve politik gücünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan toplumsal tabakalaşmanın önemli bir göstergesi yine mühürlerin varlığıdır.⁴

İnsanlığın gelişmişliğinde önemli paya sahip olan mühürler, Harappa-İndus Medeniyetinde yaygın olarak kullanılmıştır. Özellikle delikli bir topuz veya çıkıntıya sahip kare formda olanlar toplumun geniş kesimi için ulaşılabilir olmuştur. Harappa-İndus Medeniyetinde bu mühür türü ilk olarak MÖ 2600 civarında ortaya çıkarılmıştır. MÖ 2200 - 2000 yılları arasında ise yeni dikdörtgen mühür biçimi ortaya çıkmaya başladığı bilinse de hangi dönemde daha fazla kullanıldığı tam olarak kesinleştirilememiştir. Genellikle kare mühürlerin alt kısmında bir hayvan motifi ve motifin üzerinde bir yazı satırı mevcuttur. Bir ritüelin parçası olan sunak veya yiyecek malzemelerin konulduğu yer genellikle belirli hayvan türlerinin önünde tasvir edilmiştir, bazen de bu tarz nesnelere olmadan tasvir edilmiştir. Hayvan motifli bu tür kare mühürlerin muhtemelen çeşitli ekonomik, dini veya sembolik amaçlar için kullanıldığı düşünülmektedir. Arkeolojik kazılarda mal yığınları üzerindeki ip veya bağlama malzemelerinin sabitlendiği yerlerde bu tür mühür izlerine rastlanmıştır. Dikdörtgen formdaki mühürlerde topuz yerine mührün dışbükey arka kısmında delinmiş bir bölüm bulunmaktadır. Bu dikdörtgen mühürler hayvan motifli değildir ve tek sıra şeklinde kazıma yöntemi ile oyulmuştur. Mühür, arkadaki küçük topuzu kavrayarak iki parmakla tutulabilir şekildedir. Yumuşak kil üzerine basıldığında, bir şahsın veya grubun, önceden bildiği varsayılan bir görüntü izi bırakmaktadır. Harappa şehrinde yapılan son kazılar, uzun dikdörtgen mühürlerin Harappa-İndus şehirlerinin sonraki evrelerinde, muhtemelen kare mühürlerle birlikte uzun süre kullanıldığını göstermektedir.⁵

Genellikle düğme mühür olarak adlandırılan bir başka mühür türü ise çeşitli geometrik motiflerle bezeli olup üzerinde bir yazı mevcut değildir. Bu düğme mühürlerin arka kısmında küçük delikler olup tıpkı bir düğme şeklindedir. Gönderilmek istenen malların üzerindeki ip veya bağlama malzemelerinin sabitlendiği yerlerde mühür izlerine rastlanmıştır. Çeşitli hammaddelerin tutulduğu ambarlarda çanak çömlek kaplarının yanı sıra çok sayıda kil mühürler de bulunmuştur. Sayı olarak Harappa-İndus Medeniyetine ait olan mühürler ile Mezopotamya'dan gelenler karşılaştırıldığında, İndus Vadisi'nin şehirlerinde daha az mühür ele geçirilmiştir. Bu oranın düşük olması bilim insanları tarafından mühürlerin sadece ticaret için kullanılmadığı bazı mühürlerin sembolik olmaları ile açıklanmıştır. Bununla beraber, Harappa-İndus Medeniyetine ait kil mühürlerin çoğunluğu yıkılmış yapılarda bulunmuştur. Özellikle Lothal bölgesindeki yanmış bir depodan çok sayıda iyi korunmuş mühür bulunmuştur.⁶ Harappa-İndus Medeniyetinin karakteristik kare mühürleri genellikle sabun taşı veya steatit olarak adlandırılan çeşitli kalite ve türlerde taşlardan yapılmıştır. Taş işleme esnasında yüksek sıcaklıkta pişirilerek alkali bir kalsiyum karbonat çözeltisinin uygulanmasıyla tamamen beyazlatılır ve

⁴ Kenoyer, *age*, 73; Richard Meadow, "Faunal Remains and Urbanism at Harappa", Eds: Richard Meadow, *Harappa Excavations 1986-1990 A Multidisciplinary Approach to Third Millennium Urbanism*, Prehistory Press, Wisconsin 1986, s. 97.

⁵ Rita Wright, *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society (Case Studies in Early Societies, Series Number 10)*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 8; Asko Parpola, "Is the Indus Script Indeed Not A Writing System", Felicitation volume in honour of Iravatham Mahadevan, Varalaaru.com, India 2008, s. 125.

⁶ Sir Mortimer Wheeler, *The Indus Civilization Supplementary Volume to the Cambridge history of India*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 115-117; Denny Frenez – Maurizio Tosi, "The Lothal Sealings: Records from an Indus Civilization Town at the Eastern End of the Maritime Trade Circuits across the Arabian Sea" Eds: M. Perna, *Studi in Onore di Enrica Fiandra: Contributi di Archeologia Egea e Vicinorientale*, Diffusion de Boccard, Napoli 2005 s. 72.

sertleştirilir. Yüzeyin mikroskobik incelemesi neticesinde üzerinde herhangi bir sırlamanın olmadığı görülmüştür. Hava koşullarından dolayı pul pul dökülen yüzeyin genellikle cilalı olduğu anlaşılmıştır. Bazı mühürlerde sertleştirilmiş yüzey, ıslak kil veya diğer kullanım biçimleriyle tekrar tekrar damgalandığından dolayı aşınmaya uğramıştır.⁷ Lothal bölgesinden ele geçirilen bu mühürlerin sadece ekonomik amaçlar için kullanıldığı düşünülmektedir. Bazı büyük mühürler üzerinde tanrıları tasvir eden veya karmaşık anlatı sahnelerinin varlığı da bu şekilde yorumlanmıştır. Bu mühürlerin basıldığı kil parçaları henüz bulunamamıştır ancak tanrıların veya anlatıların kalıplanmış tasvirlerine sahip bazı pişmiş toprak yazıtlar keşfedilmiştir.⁸

Harappa-İndus Medeniyetine ait birçok yıpranmış mühür, evlere ve büyük şehirlerin sokaklarına gömülmüş olarak bulunmuştur. Metalden yapılmış mühürlere ise oldukça nadir rastlanmıştır. Mohenjo-daro'da tek renkli motifler ve medeniyetin yazısı ile ince ince yapılmış gümüş mühürlerden sadece birkaç örnek günümüze ulaşmıştır. Ayrıca Lothal ve Ras bölgesinde tek boynuzlu hayvan tasviri içeren nadir iki bakır mühür bulunmuştur.⁹ Kare şeklindeki mühürler, genellikle üstünde bir çizgi ve orta kısımda tasvir edilmiş bir hayvana sahiptir. Mühürlerde tasvir edilen hayvanlar genellikle erkeklerden oluşmakta olup evcil ve vahşi hayvanlar mevcuttur. Küçük bir yem çukuru ya da sunak genellikle hayvanın başının altına yerleştirilmiş şekildedir.¹⁰

Bazı mühürler, mitolojik veya dini olayları temsil eden daha karmaşık ikonografik tasvirler içermektedir. Mührün arka tarafında, delikli bir topuz veya asmak için oyulmuş delikli bir düğme formu bulunmaktadır. Keskin köşeleri olan büyük kare mühürlerin arka tarafındaki kabartma asılamaz şekilde tasarlanmış olduğundan bu büyük mühürlerin birçoğunun bir kese içinde korunmuş olduğu düşünülmektedir. Muhtemelen insanların daha küçük mühürleri bileklerine ya da boyunlarına fazla rahatsızlık vermeden asarak taşımış oldukları düşünülmektedir. Öte yandan üretimdeki küçük çatlaklardan ve mührün iç kısmındaki sabuntaşının zayıflığından dolayı mühürler sıklıkla delikli topuz veya kabartmalarından kopmuş biçimde kazılarda ele geçirilmiştir. Ayrıca karmaşık ikonografik tasvirler içeren mühürlerin tılsım veya muska gibi kullanıldığı düşünülmektedir. Harappa-İndus Medeniyeti şehirlerinde yapılmış olan kazılarda iki parçaya bölünmüş şekilde bulunan mühürlerin bilinçli biçimde kırılarak yeniden kullanılmadığından emin olunmuştur. Ayrıca bir odanın veya avlunun zemininde gömülü olarak bulunmuş tam mühürlerin genelinin aşınmış olması emniyet için insanların bunları evlerine gömdüklerini göstermektedir. Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinde mühürler genellikle mezar eşyaları ile birlikte bulunmasına karşın Harappa-İndus medeniyetinde insan mezarında herhangi bir tür mühür bulunamamıştır. Bu durumun farklılaşan inanç anlayışı ile ilgili olduğu düşünülmektedir.¹¹

Bu dönemde yaygın kullanılan kare mühürlerin içeriğindeki mesaj farklı yol ve yöntemlerle vermektedir. Birincisi yazıyla iletilen ve sadece okuyan bir kişinin anlayabileceği şekilde, ikincisi

⁷ Nick Allen, *Ancient India*, Anness Publishing, London 2013, s. 10.

⁸ Jonathan Mark Kenoyer, "Seals and Sculpture of the Indus Cities", *Minerva*, 9(2), 1998, s. 2.

⁹ Herbert Sullivan, "A Re-Examination of the Religion of the Indus Civilization", *History of Religions*, Vol. 4, No. 1, 1964, s. 117-118-119-120.

¹⁰ Asko Parpola, "The Harappan Unicorn is Eurasian and South Asian Perspectives", Eds. Toshiki Osada – Hitoshi Endo, *Linguistics Archaeology and the Human Past*, Indus Project Research Institute for Humanity and Nature, Kyoto 2011, s. 125;128.

¹¹ Kenoyer, age, 122; Kadriye Leyla Gökşen, *Harappa-İndus Medeniyeti*, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2020, s. 55.

ise okuryazar olmayanlar için hayvan motifli taşınan mesajdır. Örneğin hayvan motifleri ile damgalanmış taşınabilir yükleri teslim eden okuma yazma bilmeyen işçiler, sahiplerinin kim olduğunu ve hangi teknelere neyin götürülmesi gerektiğini çok kolay anlayabiliyorlardı. Yazılı kısımdaki özel mesajda ise tam sahibin eksiksiz bilgisi ancak okuryazar olan bir tüccar tarafından doğrulayabilirdi. Diğer taraftan dikdörtgen mühürlerin sadece okuryazar ticaret ortaklarıyla iletişim kurmak için kullanıldığı düşünülmektedir.¹² Bazı bilim insanları ise az sayıda ele geçirilen uzun dikdörtgen mühürlerin günlük ticarete kullanılmamış olup bunların farklı bir işlevi olabileceğinden bahsetmektedir.¹³

Arkeolojik kazılardan bulunan mühürler, herhangi bir bölgedeki yerleşiminin açık kanıtı olarak görülmüştür. Son yıllarda yerleşim yerlerinde yapılan kazı raporlarından elde edilen verilerde özellikle mühürlerin ayrıntılı bir şekilde tanımlanması yapılmıştır. Fakat araştırmacılar, farklı alanlarda bulunan mühürlerde bulunan stilistik ve ikonografik çeşitliliğe çok fazla değinememektedirler. Çünkü mühürlerin kimlik belirteçleri olarak kullanılmış ve büyük olasılıkla toplumdaki seçkin gruplara ait olduğu düşünülmektedir. Bu düşünceden yol çıkılarak Harappa-İndus medeniyetinin farklı bölgelerinde yaşayan çeşitli etnik ve sosyal gruplar hakkında yorumlar yapılabilmektedir. Benzer şekilde, mühürlerin iktisadi hayattaki rolleri, ticaretin yönetimi hakkında fikir vermektedir.¹⁴

Harappa-İndus medeniyetinin kentlerinde bulunan bazı mühür tasvirlerinin, yönetici konumunda bulunan insanların gücünü ve statüsünü temsil ettiğine inanılmaktadır. Fil, kaplan, manda ve tek boynuzlu at gibi hayvan motifleriyle ve bu motifler üzerinde bulunan yazı ile vurgulanan temsilin seçkin bir grubu simgelediği savunulmuştur. Son yıllarda devam edilen kazılarda mühür üreten bir zanaat atölyesi bulunmuştur. Bu atölyede ele geçen bazı mühürlerin üzerindeki figürlerin hayvanlarla çevrili bir yoga pozunda bağdaş kurup oturmuş bir adamı tasvir etmesi yukarıda açıklanan görüşü destekler niteliktedir. Bu tasvirin, yoga yapar bir şekilde oturan ve hayvanların dostu olarak kabul edilen Hindu tanrısı Shiva'ya ait olduğu da düşünülmektedir. Eğer bu hipotez bir şekilde kanıtlanabilirse, o zaman iki yeni ilginç gerçek ortaya çıkacaktır. Birincisi, Hinduizm'in en azından bazı yönlerinin, Vedalardan önce geldiği; ikincisi, Aryanların yerli halkı bir istila yoluyla yenerek Vedik gelenekleri kurduğu inancının doğru olmadığıdır. Henüz yorumlanmamış yeni bir mührü dayanan bu hipotezlerin her ikisi de tarihsel gerçeği yeniden şekillendireceği açıktır.¹⁵

2. Harappa-İndus Medeniyetinde Mühürlerin İkonografisi

Harappa-İndus Medeniyetindeki zanaatkârların mühür oymacılığıyla ilgili yapılan çalışmalarda özellikle tek boynuzlu at motifi olan mühürler popüler olmuş olsa dahi hem sosyal hem de zamansal sınıflandırma konusunda çalışmalar da yapılmıştır.¹⁶ Tek boynuzlu at mühürleri sınıflandırılırken hayvanların baş ve boyunlarının birbirine eklenmesi gibi detayların yanı sıra önlerine yerleştirilen sunağın yapısına dikkat edilmiştir. Tek boynuzlu at mühürlerindeki farklılaşma merkezi bir mühür üretim yerinden ziyade farklı bölgelerde mühür atölyelerinin var

¹² Jane McIntosh, *The Ancient Indus Valley; New Perspective*, ABC-CLIO, Santa Barbara 2008, s. 358-359.

¹³ Kenoyer, *age*, 73.

¹⁴ McIntosh, *age*, 258; Kenoyer, *age*, 45.

¹⁵ Sanu Kainikara, *From Indus Independence A Trek Through Indian History*, Vij Books India, New Delhi 2016, s. 20.

¹⁶ Ute Franke Vogt, "Inscribed objects from Mohenjo-daro: Some remarks on Stylistic variability and distribution patterns", Eds: Jean François Jarrige, *South Asian Archaeology 1989*, Prehistory Press, Madison 1992, s. 103/112.

olduğunu düşündürmüştür.¹⁷ Günümüze kadar bulunan mühürler üzerinde yürütülen ikonografik çalışmaların çoğunluğu, mührün bulunduğu bölgenin dini ideolojisi ve mitolojik anlatımları hakkında fikir verebilmiştir. Bu mühürlerin ikonografisinin, bir aileye, aşirete veya sosyo-ekonomik ilişkiye dayalı olarak bir kimlik belirteci olarak kullanılmış olduğu varsayılarak ikonografik farkların nasıl ortaya çıktığı anlaşılmalı çalışılmıştır. Örneğin kısa boynuzlu boğa figürü olan yuvarlak mühürlerin dış ticaretle uğraşan bir ailenin sembolü olabileceğini öne sürmüşken aynı ikonografiye sahip standart kare mühürlerin ise aynı sülalenin medeniyet içerisindeki diğer aile üyeleri tarafından kullanılan başka formları olduğunu düşünülmüştür.¹⁸

Harappa-İndus medeniyeti yerleşimlerinde bulunan standart kare damga mühürlerin üzerinde yer alan figürlerin içeriği genelde sola bakan tek bir hayvandan ve bu hayvanın başının üzerinde olan bir satır yazıdan oluşmaktadır. İndus Vadisi bölgesinin doğal faunasının çeşitliliğini temsil eden hayvanlar genellikle standart bir oluğun önünde durur biçimde tasvir edilmiştir. Şimdiye kadar görülen en yaygın ikonografik motif ise tek boynuzlu attır. Neredeyse her zaman sadece bir boynuzla temsil edilen ve kalp şeklinde bir koşum takan bu figür, damga mühürlerin %60'ından fazlasının ana unsurudur. Ayrıca bu mühürlerde tek boynuzlu at, yarım daire şeklindeki bir öğenin üzerine yerleştirilmiş ve dikdörtgen bir öğeden oluşan dikey bir standa bakar biçimde kazınmıştır.¹⁹ Harappa-İndus medeniyetinin iki büyük kenti olan Harappa ve Mohenjo-daro'da yapılan kazılar sonucunda bulunan mühürlerin ikonografik dağılımına, tek boynuzlu at figürüne sahip kare damga mühürlerin genelin yaklaşık %80'ini oluşturduğu görülmektedir. Tek boynuzlu at figürüne sahip mühürlerden sonra bizonların ve fillerin bulunduğu mühürler sonraki büyük grupları oluşturmuştur.²⁰

Gujarat'ta yer alan Harappa-İndus Medeniyetinin en büyük iki kenti olan Dholavira ve Lothal, üretim deposu ve ticaret merkezi olarak kullanılmıştır. Özellikle Lothal sahip olduğu tersane ve limanı ile bölgenin ticari faaliyetleri üzerindeki büyük rol oynamıştır. Lothal'de deniz kıyısında, tuğladan yapılmış büyük bir deponun keşfedilmesi bu düşünceyi netleştirmiştir.²¹ Lothal'de bulunan mühürlerin kullanım amacı Harappa, Mohenjo-daro ve Chanhu-daro'daki benzerlerinden önemli ölçüde farklı görünmektedir. Lothal'de bulunan mühürlerin idari işler için kullanıldığı düşünülmektedir. Özellikle idari mühürlemenin önem kazandığı Basra Körfezi ve ötesindeki krallıklar ile şehrin dış ticarete bağlantılarından dolayı bu tarz mühürlerin kullanıldığı iddia edilmektedir. Lothal'a ek olarak, Kalibangan, Banawali ve Gujarat'taki Ghola

¹⁷ Shubhangana Atre, "The Harappan Riddle Of 'Unicorn'", *Bulletin of the Deccan College Post-Graduate and Research Institute*, vol. 44, 1985, s. 2;6.

¹⁸ Parpola, *age*, 174; Nandogopal Prabhakar, *Harappans and their Mesopotamian contacts*, India International Centre, New Delhi 2013, s. 12.; Wright, *age*, 222;226; Kuldeep Bhan – Massimo Vidale – Jonathan Mark Kenoyer, "Harappan Technology: Theoretical and Methodological Issues", *Man and Environment*, 19 (1-2), 1994, s. 146-147-148; Srinivasan Kalyanaraman – D. Litt, "Sarasvati-Sindhu Script - Meluhha metalwork catalogues of Bronze Age", *Antiquity Organized By Indian Council of Historical Research*, New Delhi 2017, s. 20.

¹⁹ Jonathan Mark Kenoyer, "Iconography of the Indus Unicorn: Origins and Legacy", Eds: Shinu Anna Abraham vd., *Connections Andcomplexity New Approaches to the Archaeology of South Asia*, Left Coast Press, California 2013, s. 107;113; Atre, *agm*, 2-3.

²⁰ Steve Farmer – Richard Sproat – Michael Witzel, *The Collapse of the Indus-Script Thesis: The Myth of a Literate Harappan Civilization*, *Electronic journal of Vedic studies*, 11(2), 2004, s. 32;44; Sheeren Ratnagar, *Understanding Harappa Civilization in the Greater Indus Valley*, Tulika Books, New Delhi 2001, s.59;67; Atre, *agm*, 2-3-4; Cyril Daryll Forde, *The Ancient Cities Of The Indus*, *Geography*, Vol. 17, No. 3, 1932, s. 189; Lawrence Leshnik, *The Harappan "Port" at Lothal: Another View*, *American Anthropologist*, Vol. 70, No. 5, 1968, s. 912.

²¹ Ratnagar, *age*, 34-35.

Doro/Bagasra bölgesinde de idari mühürler bulunmuştur. Bu kentlerin de Lothal kadar olmasa da dış ticaret ile uğraştığından idari mühür önemli bir araç haline gelmiştir.²²

Lothal limanı ve çevresindeki arkeolojik kazılarda bulunan idari mühürlerin ikonografisi ile Ghaggar-Hakra havzasındaki ve Kalibangan bölgesinde ele geçen mühürler arasında belirgin farklar bulunmaktadır.²³ İkonografi açısından, Kalibangan mühürleri Lothal, Harappa veya Mohenjo-daro mühürlerinden daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Ayrıca Harappa, Mohenjo-daro, Lothal ve Chanhudaro'da tek boynuzlu at figürlü mühürler genelin yaklaşık %80'ini oluştururken, Kalibangan'da bu oran sadece %63'tür. Mühürlerin kalan %37'lik kısmı ise farklı ikonografik figürleri kapsamaktadır. Kalibangan'da özellikle bizon, keçi, kaplan ve kuş ikonografik biçimleri yaygındır.²⁴ Kalibangan'daki mühürlerin yaklaşık %25'inde hayvanlar sağa dönük şekilde tasvir edilmiş olması bir diğer önemli farklılığı oluşturmaktadır. Ayrıca bu mühürlerin bazılarında hayvanlar sağa dönük olmasına rağmen yazılar yönü değiştirilmeden yazılmıştır.²⁵

Kalibangan'da, bulunan dokuz silindir mühür ise genel ikonografik karaktere sahiptir. Fakat Mezopotamya medeniyetinde sıklıkla kullanılan silindir mührün bölgeye nasıl geldiği veya bölgede yapıp yapılmadığı hala bilinmezliğini korumaktadır. Mührün üzerinde bulunan tasvir, kavga ediyormuş gibi görünen mızraklı ve çıplak iki insan figürünün arasında duran etekli başka bir figürü içermektedir. Mühre sağ taraftan bakıldığında bir centaur²⁶ göze çarpmaktadır. Kalibangan'da bulunan bu silindir mühür, Lothal ve Chanhu-daro gibi klasik Harappa-İndus medeniyeti şehirlerinde bulunan mühürler arasındaki farkı net bir şekilde göstermektedir. Bu iki alandaki oymacılık, tek boynuzlu atlar ve bir dizi diğer standart hayvan mühürleri ile sınırlıyken, Kalibangan'da bulunan mühürler, birçok mitolojik temaların tasviriyle ayırt edilir şekildedir.²⁷

Kalibangan'da bulunan mühürlerin daha geniş coğrafyalarla bağlantılarını anlayabilmek için, kuzeyde Banawali bölgesindeki mühürleri de bir referans kaynağıdır. Banawali şehri de tıpkı Kalibangan şehri gibi, Harappa-İndus öncesi dönemde önemli bir yerleşimdir. Her iki şehirde Sothi-Siswal seramik geleneği ile karakterize edilmiş bir bölgede yer almaktadır. Banawali'deki erken evrelere ait çanak çömlekler ve duvar inşasında kullanılan tuğlaların boyutu Kalibangan'da bulunan materyaller ile uyumludur.²⁸ Fakat Banawali'den gelen mühürlerin sadece %17'si tek boynuzlu atları tasvir ederken, %53,3'ü keçiler ile öküzleri tasvir etmektedir. Bunun ötesinde

²² Lajwanti Shahani, "Trade And Transport Mechanisms Of Protohistoric Sea Trade Between Harappans And Mesopotamia – With Fresh Evidence From Oman Peninsula", *Bulletin of the Deccan College Post-Graduate and Research Institute*, Vol. 64/65, 2004-2005, s. 375-377.

²³ Ahmed Hassan Dani – Bal Krishen Thapar, "The Indus Civilization", Eds: Ahmed Hassan Dani – Vadim Mikailovich Masson, *History of Civilizations Central Asia Volume I*, Motilal Banarsidass Publishers, New Delhi 1999, s. 293.

²⁴ Frenez – Tosi, *age*, 66-67-68; Brett Hoffman – Heather Miller, "Production and Consumption of Copper-base Metals in the Indus Civilization", *Journal of World Prehistory*, Vol. 22, No. 3, 2009, s.259-260; Elisa Cortesi – Maurizio Tosi – Alessandra Lazzari – Massimo Vidale, "Cultural Relationships beyond the Iranian Plateau: The Helmand Civilization, Baluchistan and the Indus Valley in the 3rd Millennium BCE", *Paléorient*, Vol. 34, No. 2, 2008, s. 29.

²⁵ Ernest Mackay, "Excavations At Chanhu-Daro", *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol. 85, No. 4405, 1937, s. 539; Charles Louis Fabri, *The Age of the " Indus Valley Civilization "*, *Current Science*, Vol. 6, No. 9, 1938, s. 434-435.

²⁶ İnsan başlı at figürü.

²⁷ Charles Frank Herman, "Harappan" Gujarat: The Archaeology-Chronology Connection, *Paléorient*, Vol. 22, No. 2, 1996, s. 96-97-98-99; Carl Lamberg Karlovsky, Trade Mechanisms in Indus-Mesopotamian Interrelations, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 92, No. 2, 1972, s. 223-224; Jonathan Mark Kenoyer, Master of Animals and Animal Masters in the Iconography of the Indus Tradition, Eds: Derek Counts – Bettina Arnold, *The Master of Animals in Old World Iconography*, With the generous support of the Center for Etruscan Studies, Amherst, Massachusetts 2010, s. 40;45.

²⁸ Ratnagar, *age*, 43.

Banawali'deki mühürlerin ikisi hariç tümü, sola değil sağa bakan hayvan figürüne sahiptir. Tek boynuzlu at ile karşı karşıya olan bir insan figürünü ve kıvrıkcık boynuzları olan bir keçiyi gösteren bir mühür oldukça farklı bir ikonografi ile ortaya çıkmıştır²⁹

Mühürlerin ikonografisi üzerine yapılmış araştırmaların neticesinde elde edilen sonuçlardan klasik Harappa-İndus medeniyeti şehirleri ile Doğu Bölgesi'ndeki şehirler arasında önemli farklılıklar bulunmuştur. Bunların başında Lothal'dan gelen özellikle pişmiş topraktan mühürlerin daha düşük kalitede olduğu gözlemlenmiştir. Lothal mühürlerindeki tek boynuzlu atların vücutları daha uzun ve zayıf olarak tasvir edildiği Kalibangan mühürlerindeki tek boynuzlu at figürlerinin ise daha kısa ve daha kalın olduğu tespit edilmiştir.³⁰ Genel olarak Harappa-İndus medeniyetinin iki kenti olan Lothal ile Kalibangan arasında bariz bir şekilde farklı maddi kültür öğeleri ve inançlar bulunduğu mühürler üzerine yapılmış ikonografik tahliller ile ortaya konulabilmektedir.³¹

Mohenjo-daro'da keşfedilen üç silindir mührün ise geleneksel tasvirler olan balık, kısa boynuzlu keçi, ağaç, kuş, akrep ve antilop figürleri ile süslenmiştir. Silindir mührün Harappa-İndus medeniyetinde daha az kullanılmasının ürünlerin taşındığı materyallerin uygun olmaması ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Mezopotamya medeniyetindeki gibi kil tabletlerin yaygın olmadığı Harappa-İndus medeniyetinde kare ve dikdörtgen damga mühürler ön plana çıkmıştır. Fakat silindir mühürlerin bölgede bulunması Harappa-İndus ile Mezopotamya medeniyetleri arasındaki etkileşimi ortaya koymaktadır.³² Bu etkileşim benzer biçimde inşa edilmiş su kanalları, heykeller, boyalı çanak çömlekler, mücevherler ile ortaya konulmuştur.³³

Sonuç

Harappa-İndus medeniyetinin yazısının henüz okunmaması, kültürel yapıyı anlamayı ve bu konuda kesin yorumlar yapmayı oldukça zorlaştırmıştır. Bundan dolayı araştırmacılar için mühürlerin önemi daha da artmıştır. Bu medeniyetin, sistemli mimarisinin bir parçası olan planlı yapıları, sabit ağırlık ölçüleri ve zanaat atölyeleri ile gelişmiş bir medeniyet olduğu kabul edilmektedir. Takas yönetimin benimsendiği bu dönemde ticaretin nasıl işlediğine dair en önemli kanıt ise mühürler olmuştur. Genel olarak bakıldığında ticaretin sistemli bir biçimde işletildiği ve önceden belirlenmiş kuralların dışına çıkılmadığı izlenimi edinilmektedir. Ticaretteki bu sistemin temel belirleyicisi olan tüccar sınıfının her kente dağılmış olan varlığı olduğu düşünülmektedir. Mezopotamya'da ruhban sınıfı hem ilk yönetici hem de ticaret erbabı olmasına rağmen Harappa-İndus medeniyetinde böyle bir durum olduğuna dair kanıt bulunmamaktadır. Fakat arkeolojik kazılarda bulunan mühürlerden anlaşıldığı kadarıyla birçok zümrenin içerisinde üst bir konumda bulunan tüccar sınıfı iktisadi hayatta etkin bir konuma sahiptir.

²⁹ Kenoyer, *age*, 45.

³⁰ Dani – Thapar, *age*, 304.; Marta Ameri, Regional Diversity in the Harappan World: The Evidence of the Seals, Eds: Shinn Anna Abraham vd., Connections and Complexity: New Approaches to the Archaeology of South Asia, Routledge, London 2013, s. 359.

³¹ Richard Meadow – Jonathan Mark Kenoyer, "The 'Tiny Steatite Seals' (Incised Steatite Tablets) of Harappa Some Observations on Their Context and Dating", Eds: Maurizio Taddei – Giuseppe De Marco, South Asia Archaeology 1997, Italy 1997, s. 16; Sanu Kainikara, *age*, 20; Robert Chadwick, First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt, Equinox Publishing, Sheffield 2005, s. 28.

³² Wright, *age*, 223.

³³ Paul Masson Oursel – Helena Willman Grabowska -Philippe Stern, *Ancient India and Indian Civilization*, Routledge, London 1998, s. 343; Gregory Louis Possehl, "The Mature Harappan Phase", *Bulletin of the Deccan College Research Institute*, Vol. 60/61, 2000-2001, s. 246.; Ameri, *age*, 360.; Gregory Louis Possehl, The Transformation of the Indus Civilization, *Journal of World Prehistory*, Vol. 11, No. 4, 1997, s. 439.

Mülkiyet ve aidiyetin en önemli belirteci olan mühürler, gelişkin çiftçi toplulukların sosyal yaşamında işlevsel olduğu gibi ticari devirler için de kullanılmıştır. Hatta bazı özel mühürlerin inanca dair özel semboller taşıdığı bilinmektedir. Harappa-İndus medeniyetinde delikli bir topuz gibi çıkıntıya sahip kare damga mühürler en yaygın form olsa dahi silindir ve dikdörtgen biçimler de kullanılmıştır. Kare formdaki mühür türlerin ilk olarak MÖ 2600 civarında, dikdörtgen mühür formları ise MÖ 2200 - 2000 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu mühürlerin hammaddesi yaygın olarak sabuntaşı veya steatit olmak üzere çeşitli kalitede taş türleri olduğu bilinmektedir. Bu mühürlerde ikonografik olarak tek boynuzlu at, fil, kaplan, manda gibi figürler kullanılmıştır. Her figürün bir grubun varlığını ve statüsünü temsil ettiği düşünülmüştür.

Kaynakça

- ALLEN, Nick, *Ancient India*, Anness Publishing, London 2013.
- AMERI, Marta, Regional Diversity in the Harappan World: The Evidence of the Seals, Eds: Shinn Anna Abraham vd., *Connections and Complexity: New Approaches to the Archaeology of South Asia*, Routledge, London 2013, s. 355-374.
- ATRE, Shubhangana, "The Harappan Riddle Of 'Unicorn'", *Bulletin of the Deccan College Post-Graduate and Research Institute*, vol. 44, 1985, s. 1-10.
- BHAN, Kuldeep, – VIDALE, Massimo, – KENOYER, Jonathan, Mark, "Harappan Technology: Theoretical and Methodological Issues", *Man and Environment*, 19 (1-2), 1994, s. 141-157.
- BHAN, Kuldeep, Kumar, - VIDALE, Massimo, - KENOYER, Jonathan, Mark, "Some important aspects of the Harappan technological tradition" *Prohistory: Archaeology of the Harappan Civilization*, Eds. Shadakshari Settar – Ravi Korisetar, Council of Historical Resarch and Manohar Publishers & Distributors, India 2002, s. 223-272.
- CHADWICK, Robert, *First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, Equinox Publishing, Sheffield 2005.
- CHANDA Ramaprasad, "The Indus Valley in the Vedic Period", *The Decline and Fall of the Indus Civilization*, Eds. Nayanjot Lahiri, Orient Longman, Hyderabad, 2000, s. 47-49.
- CORTESI, Elisa – TOSI, Maurizio – LAZZARI, Alessandra, – VIDALE, Massimo, "Cultural Relationships beyond the Iranian Plateau: The Helmand Civilization, Baluchistan and the Indus Valley in the 3rd Millennium BCE", *Paléorient*, Vol. 34, No. 2, 2008, s. 5-35.
- DANI, Ahmed, Hassan, – THAPAR, Bal, Krishen, "The Indus Civilization", Eds: Ahmed Hassan Dani – Vadim Mikailovich Masson, *History of Civilizations Central Asia Volume I*, Motilal Banarsidass Publishers, New Delhi 1999, s. 271-299.
- FABRI, Charles, Louis, The Age of the " Indus Valley Civilization ", *Current Science*, Vol. 6, No. 9, 1938, s. 433-436.
- FARMER, Steve, – SPROAT, Richard, – WITZEL, Michael, The Collapse of the Indus-Script Thesis: The Myth of a Literate Harappan Civilization, *Electronic journal of Vedic studies*, 11(2), 2004, s. 19-57.

FORDE, Cyril, Daryll, The Ancient Cities Of The Indus, *Geography*, Vol. 17, No. 3, 1932, s. 183-192.

FRENEZ, Dennys, – TOSI, Maurizio, “The Lothal Sealings: Records from an Indus Civilization Town at the Eastern End of the Maritime Trade Circuits across the Arabian Sea” Eds: M. Perna, *Studi in Onore di Enrica Fiandra: Contributi di Archeologia Egea e Vicinorientale*, Diffusion de Boccard, Napoli 2005 s. 65-103.

GÖKŞEN, Kadriye, Leyla, *Harappa-İndus Medeniyeti*, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2020.

HERMAN, Charles, Frank, “Harappan” Gujarat: The Archaeology-Chronology Connection, *Paléorient*, Vol. 22, No. 2, 1996, s. 77-112.

HOFFMAN, Brett, – MILLER, Heather, “Production and Consumption of Copper-base Metals in the Indus Civilization”, *Journal of World Prehistory*, Vol. 22, No. 3, 2009, s. 237-264.

KAINIKARA, Sanu, *From Indus Independence A Trek Through Indian History*, Vij Books India, New Delhi 2016.

KALYANARAMAN, Srinivasan, – LITT, D, “Sarasvati-Sindhu Script - Meluhha metalwork catalogues of Bronze Age”, *Antiquity Organized By Indian Council of Historical Research*, New Delhi 2017.

KARLOVSKY, Carl, Lamberg, Trade Mechanisms in Indus-Mesopotamian Interrelations, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 92, No. 2, 1972, s. 222-229.

KENOYER, Jonathan, Mark, – MEADOW Riachard, “Excavations at Harappa 1994–1995: New perspectives on the Indus script, craft activities, and city organization”, *South Asian Archaeology*, Eds. Raymond Allchin – Bridget Allchin, Oxford & IBH, New Delhi 1997, s. 139-73.

KENOYER, Jonathan, Mark, “Iconography of the Indus Unicorn: Origins and Legacy”, Eds: Shinu Anna Abraham vd., *Connections Andcomplexity New Approaches to the Archaeology of South Asia*, Left Coast Press, California 2013, s. 107-126.

KENOYER, Jonathan, Mark, “Seals and Sculpture of the Indus Cities”, *Minerva*, 9(2), 1998, s. 19-24.

KENOYER, Jonathan, Mark, Master of Animals and Animal Masters in the Iconography of the Indus Tradition, Eds: Derek Counts – Bettina Arnold, *The Master of Animals in Old World Iconography*, With the generous support of the Center for Etruscan Studies, Amherst, Massachusetts 2010, s. 37-58.

KENOYER, Mark, Kenoyer, *Ancient Cities of The Indus Valley Civilization*, Oxford University Press, Oxford 1998.

- LESHINK, Lawrence, "Port" at Lothal: Another View, *American Anthropologist*, Vol. 70, No. 5, 1968, s. 911-922.
- MACKAY, Ernest, "Excavations At Chanhu-Daro", *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol.8 85, No. 4405, 1937, s. 527-545.
- McINTOSH, Jane, *The Ancient Indus Valley; New Perspective*, ABC-CLIO, Santa Barbara 2008.
- MEADOW Richard, "Faunal Remains and Urbanism at Harappa", Eds. Richard Meadow, *Harappa Excavations 1986-1990 A Multidisciplinary Approach to Third Millennium Urbanism*, Prehistory Press, Wisconsin 1986, s. 89-106.
- MEADOW, Richard, – KENOYER, Jonathan, Mark, "The 'Tiny Steatite Seals' (Incised Steatite Tablets) of Harappa Some Observations on Their Context and Dating", Eds: Maurizio Taddei – Giuseppe De Marco, *South Asia Archaeology* 1997, Italy 1997, s. 1-20.
- OURSEL, Paul, Masson, – GRABOWSKA, Helena, Willman, - STERN, Philippe, *Ancient India and Indian Civilization*, Routledge, London 1998.
- PARPOLA, Asko, "Is the Indus Script Indeed Not A Writing System", Felicitation volume in honour of Irvatham Mahadevan, Varalaaru.com, India 2008, s. 111-131.
- PARPOLA, Asko, "The Harappan Unicorn is Eurasian and South Asian Perspectives", Eds. Toshiki Osada – Hitoshi Endo, *Linguistics Archaeology and the Human Past*, Indus Project Resarch Institute for Humanity and Nature, Kyoto 2011, s. 125-188.
- POSSEHL, Gregory, Louis, "The Mature Harappan Phase", *Bulletin of the Deccan College Research Institute*, Vol. 60/61, 2000-2001, s. 243-251.
- POSSEHL, Gregory, Louis, The Transformation of the Indus Civilization, *Journal of World Prehistory*, Vol. 11, No. 4, 1997, s. 425-472.
- POSSEHL, Louis, Gregory, "Sociocultural complexity without the state", *Archaic States*, Eds. Joyce Marcus – Gari Feinmann, School of American Research Press, USA, 1998, s. 261-291.
- PRABHAKAR, Nandogopal, *Harappans and their Mesopotamian contacts*, India International Centre, New Delhi 2013.
- RATNAGAR, Sheeren, *Understanding Harappa Civilization in the Greater Indus Valley*, Tulika Books, New Delhi 2001.
- SHAHANI, Lajwanti, "Trade And Transport Mechanisms Of Protohistoric Sea Trade Between Harappans And Mesopatamia – With Fresh Evidence From Oman Peninsula", *Bulletin of the Deccan College Post-Graduate and Research Institute*, Vol. 64/65, 2004-2005, s. 375-377.
- SULLIVAN, Herbert, "A Re-Examination of the Religion of the Indus Civilization", *History of Religions*, Vol. 4, No. 1, 1964, s. 115-125.

VOGT, Ute, Franke, “Inscribed objects from Mohenjo-daro: Some remarks on Stylistic variability and distribution patterns”, Eds: Jean François Jarrige, *South Asian Archaeology 1989*, Prehistory Press, Madison 1992, s.103-112.

WHEELER, Sir, Mortimer, *The Indus Civilization Supplementary Volume to the Cambridge history of India*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

WRIGHT, Rita, *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society (Case Studies in Early Societies, Series Number 10)*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Ekler

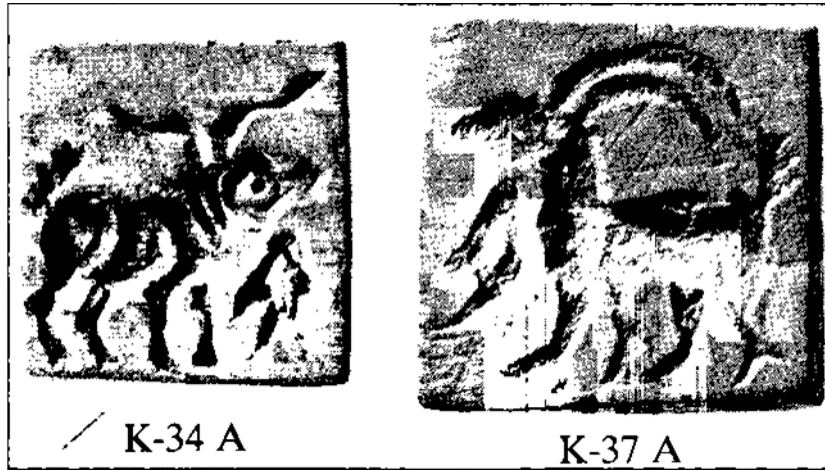

Figure 1. Goat and Fish seals from Kalibangan (from Joshi and Parpola 1987).

Summary

The Harappan-Indus Civilization flourished in the Indus and Saraswati Rivers Valley between 3000-1500 BC. Even in the very early stages of the 3rd and 4th millennium BC, the so-called Early Harappan-Indus Period, it attracted great attention with its irrigation canals, baths, the presence of a developed drainage system and enormous granaries. The Harappan-Indus Civilization was able to evaluate the advantages of its geography and as a result, it engaged in commercial activities in a systematic way. Civilization is very rich in terms of natural resources due to its geography. The people of the Harappan-Indus Civilization processed the mines and, in addition, engaged in agriculture and animal husbandry, started production and made commercial movements with the positive return of production. Since the writing of the civilization has not been deciphered today, the importance of the seals containing the most concrete data has increased and it has gained importance to research.

People in ancient civilizations used seals in various forms to definitively confirm that property belongs to an individual or a community, and even to confirm this. By using the seal to stamp their documents or property, people have also been able to control access to, security and distribution of necessary resources in this way.

The sense of belonging that comes with property and the legal documentation of this with seals have led to the emergence of a certain segment of their own economic, political power and even religious systems. On the other hand, an important indicator of social stratification was the presence of seals. The most common seal shape used in the Harappan-Indus Civilization are the square ones with a protrusion. This type of seal was first discovered around 2600 BC. Between 2200 - 2000 BC, a new rectangular seal shape emerged and these rectangular seals were made by scraping. Another type of seal, known as the button seal, is just like a button because of the small holes on the back, and it is named that way because of its form. In addition to these seal forms in the Harappan-Indus Civilization, the raw material of the characteristic seals were made of stones of various qualities and types, often called soapstone or steatite. The seals were accepted as clear signs of Late Harappan-Indus settlement in any region, and this acceptance has survived to the present day.

Within this settled system of civilization, some striking differences were found in the Lothal region. The intended use of the seals at Lothal is not like their representation in Harappa, Mohenjo-daro and Chanhu-daro. This different situation is the existence of foreign trade links, especially with the countries of the Gulf and beyond, where administrative sealing is often done. The concrete materials obtained by the scientists from the excavations in Lothal and Kalibangan, based on the increase in the number of seals from the center to the edges of the Harappan-Indus Civilization, explain their participation in foreign trade and the existence of an administrative tool. On the other hand, the other points investigated by the scientists in the detailed examination of the seals were the seals in the iconography, which includes the composition that can give an idea about the economic role of the seals on the Harappan-Indus system and the functioning of this system as a whole, its mythological or religious ideology.

There is a system beyond its age in the Harappan-Indus Civilization, and it gives extensive information about the functions and descriptions of the seals in this system, the people living in the civilization and the seals they have. The role of the Lothal region in foreign trade suggests that the sealing operations have a more important role in the management of the region than other cities. For this reason, in the Lothal region, more emphasis was placed on the functions of the seals rather than the shape or form characteristics of the seals. It explains the fact that many of the seals in the Lothal region are of poor quality compared to the seals of other civilizations, as well as the reason why the seals are made of terracotta.

Another region where differences are seen in the Harappan-Indus Civilization is the Ghaggar-Hakra basin. There are some differences in the distribution of seal types and iconographies from the center of civilization to the outside, and these differences become quite evident in the distribution of seal types found in the settlements in the Ghaggar-Hakra basin. For example, in the small city of Kalibangan, it is a durable and planned residential area with its own unique materials and regularly planned.

Iconographic depictions of Kalibangan seals are much more diverse than seals from the Lothal region, Harappa, and Mohenjo-daro. It has been observed that the seals obtained as a result of the archaeological researches in the city of Kalibangan have the lowest percentage of the unicorn depiction in the seals among the materials examined so far. Among the materials obtained from the Harappan-Indus Civilization, seals are undoubtedly the materials that are concrete data one by one and can give the best idea about the important social connections in ancient societies. Thanks to the seals, scientists had an idea about the economy of civilization, its religious ideology, its commercial activities and the social identities of individuals. For this reason, it is of great importance to investigate the seals in detail so that we can understand the Harappan-Indus Civilization, whose writing has not been deciphered yet.